T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

SALAR TÜRKÇESİNİN ÇEKİM MORFOLOJİSİ

DOKTORA TEZİ

GÜLSÜN MEHMET

ANKARA 2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

SALAR TÜRKÇESİNİN ÇEKİM MORFOLOJİSİ

DOKTORA TEZİ

GÜLSÜN MEHMET

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Melek Erdem

ANKARA 2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

SALAR TÜRKÇESİNİN ÇEKİM MORFOLOJİSİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: ………………………………….

Tez Jürisi Üyeleri :

Adı ve Soyadı	**İmzası**
....	....
....	....
....	....
....	....
....	....
....	....

Tez Sınavı Tarihi ....

ÖN SÖZ

Yaşayan işler bir dilde doğal bir konuşur tarafından sınırlı sayıda kuralla sınırsız sayıda cümle üretilebilir. Bu üretim bir dizge dâhilinde gerçekleşir, herhangi bir dizgeye ait sınırlı sayıdaki kuralın tespiti için öncelikle ilgili dizgeyi yani dili bir inceleme alanı durumuna getirmek gerekir, Uzun'a göre bunlardan ilki üretilmiş tümceleri, sözlü ya da yazılı metinleri toplayıp bir korpus oluşturmaktır. İkincisi ise, anadili konuşucusunun sezgilerine başvurmaktır. Bu iki yol özellikle az bilinen ya da hiç bilinmeyen dillerin incelenmesinde yaygınca kullanılır (Uzun 2000: 9). Birinci yöntem Salar Türkçesi için uygun görünmektedir. Salar Türkçesine ait dillik malzeme çeşitli araştırmacılarca toplanmıştır; Özellikle Tenişev Salar dil malzemesini derlerken, derlemeleri ileride yapılacak linguistik araştırmalarda bir kolaylık oluşturulması amacıyla Salar yayılım alanının en batısından en doğusuna doğru yapmıştır ve eserinde de (Salarsky Yazık) metinleri bunu göz önünde bulundurarak sıralamıştır.

ucirem	altıyuli	komba	hazağaç	loven	eyşe a	hoca	ullagıl	mınta
Batı → → → → →→ → →→ → →→ → Doğu								

Tenişev'in Tekstlerini Derlediği Köylerin Sıralanışını;

Türk yayılım alanının en doğudaki temsilcilerinden sayabileceğimiz Salar Türkçesi günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Aktif konuşurları gittikçe azalan bu kıyı lehçesi barındırdığı 14. yüzyıla kadar götürebildiğimiz Oğuz-Kıpçak dil özellikleri dolayısıyla, Türkoloji araştırmaları içinde özel bir yere sahiptir. Dil ilişkileri (Türkçe-Türkçe ve Türkçe-Yabancı Dil) ve sonuçlarının incelenmesi açısından da önemli bir çalışma alanıdır. Salar Türkçesi ana Türk kitlesine olan coğrafî uzaklık, dış dünyaya kapalı,

kuvvetli bir siyasal birliğin sınırları içinde olma, nüfus azlığı, yazı dilinden yoksunluk gibi nedenlerle layıkıyla araştırılamamış bir Türk lehçesidir.

Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisini konu alan tezimiz gramerin bir bölümünü oluşturmakla birlikte bir gramer değildir. Çünkü gramerler insanlara bir dili öğretmek amacı ile hazırlanır. Tezimizin amacı Salar Türkçesinin çekim morfolojisini oluşturan işaretleyicileri, kurulumları kategoriler başlığı altında tasvir etmek ve çekim morfolojisi özelliklerini öncelikle eş zamanlı olarak sunmaktır. Salar lehçesine ait en eski yazıya geçirilmiş çekimli örnekler 1957 tarihli olduğundan bu lehçeyi kendi içerisinde art zamanlı bir incelemeye tabi tutamayız. Bu nedenle mevcut malzemenin kendi içerisindeki ayrımları verilmiştir.

Salar lehçesinin özellikleri için delil arayabileceğimiz en isabetli dönem Salar lehçesindeki bugünkü mevcut özelliklerle benzerlikler gösteren, o dönemin karışık dil özelliklerini yansıtan Harezm Türkçesi yazı dilidir, bu dönemin devamındaki Çağatay Türkçesi yazı dili de bize yazı dili olmayan bu lehçedeki Oğuzca dışı unsurların tespitinde ipuçları verir.

Bilindiği üzere Oğuz yazı dilinin oluşumu geç bir döneme denk gelir. Elimizde eski Harezm Türkçesi dönemi Oğuzcasını delillendirebilecek herhangi bir dillik eser yoktur. Bildiğimiz, o dönemde bir Oğuz lehçesinin olduğudur. Salar Türkçesi, Harezm dönemi Oğuzcasının özelliklerini bünyesinde barındırdığı ve izole ettiği için en azından o dönem Oğuzcasının rekonstruksiyonu için bir hareket noktası olabilir.

Günümüzde Türkçenin çekim morfolojisine *ekler* değil *işaretleyiciler* ve *analitik formlar*dan kurulu kategoriler temelinde yaklaşmak Türkçenin yapısı itibarıyla daha sağlıklı olacaktır. Bu nedenle tezimizde çekim ögeleri, işaretleyicilerin yanı sıra kategorisel başlıklar altında da işlenmiştir. Bunun yanında Türkçedeki işaretleyicilerin çoklu işlev görünümü kategorileri başlıklandırmada sorunlar oluşturmuştur. Tezimizde malzememizi işlemeye

başlamadan önce yaptığımız ilk iş Türk dilinin yapısal çekim özelliklerine odaklanmak olmuştur

Tezimiz hazırlanırken inceleme alanımızı oluşturan Salar lehçesine ait mevcut tüm malzeme titizlikle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır; malzeme aşağıdaki eserlerden sağlanmıştır;

SY= *Salarskiy Yazık* (Tenişev E.R. 1963)

te= *Salarsky Tekst* (Tenişev E.R. 1963)

tesa= Textes Salars (Kakuk S. 1961)

spp= Sino Platonic Papers (Ma Quanlin, Ma, Wanxiang & Ma Zhicheng 1993)

SG= *Sala-yu jian zhi* (Lin Lian Yun 1985)

SS= *Sa-la-han Han-sa-la Zi-hui* (Lin Lian Yun (1992)

FCI= 'The Folklore of China's İslamic Salar Nationality-Döyi Yul' (Ma Wei, Ma Jianzhong, Kevin Stuart 2001)

'The Xunhua Salar Wedding' (Ma Wei, Ma Jianzhong & Stuart, Kevin 1999)

Her kategorinin ve işaretleyicinin sunumu için malzeme defalarca taranmış, uygun çekimli örnekler tespit edilmiştir; verilen örneklerin tümü cümle ya da çekim öbeği şeklindedir. Sunulan tüm malzemenin Türkiye Türkçesindeki dengi de verilmiştir. Çalışmamızda paradigmalara yer verilmemiştir. Kategoriler ve işaretleyiciler sınıflandırılırken kendi bakış açımıza göre bir sıralamaya gidilmiştir. Çalışmada kategoriler sunulurken geleneksel gramer, valenz gramer ve üretimsel gramerin metotlarından da yararlanılmıştır.

Çalışmamız giriş ve dört ana bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde Salar Türklerine ait türlü güncel ve tarihi bilgiler sıralanmış; birinci bölümde çekim morfolojisi, çekim kavramı ve bu konuyla ilişkili kavramlara yer verilmiştir. İkinci bölümde Salar Türkçesinin isim çekimi morfolojisi, üçüncü bölümde fiil çekimi morfolojisi, dördüncü bölümde ise çekim sürecinde görevli

zaman, kip ve kiplik özellikler taşıyan partikeller ile çekim öbekleri sunulmuştur.

Tezimin hazırlanması sürecinde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Melek Erdem'e, öğrencisi olmaktan onur duyduğum sevgili hocam Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder hanımefendiye ve sevgili hocam Erkin Emet beyefendiye teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmam sırasında sabır ve desteklerini esirgemeyen büyük ve küçük aileme, özellikle ablam Reyhan Aktepe hanımefendiye ve biricik oğlum Gökhan Bozkurt' a teşekkür ederim.

Ankara, Eylül 2007 Gülsün Mehmet

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ve İŞARETLER

AD1 : ilgi kurulumunda yöneten öge

AD2 : ilgi kurulumunda yönetilen öge

AD>ø : Sıfat tamlamasında düşürülen ad

ANAfi : ana fiil

AİT : aitlik partikeli

AYR: ayrılma hâli

AYRderece : derece anlatan ayrılma hâli

BEL : belirtme hâli

BUL :bulunma hâli

CÜM : cümle

CÜMana : ana cümle

CÜMyan : yan cümle

ÇATI : çatı

ÇATIdön : dönüşlü çatı

ÇATIett : ettirgen çatı

ÇATIedl : edilgen çatı

ÇATIişt : işteş çatı

ÇEK.: çekim işaretleyicisi

ÇOK : çokluk

DOLkop: dolaylılık anlatan kiplik partikel

EMR : emir kipi

EKyap: yapım eki

FİİLana : ana fiil

FİİLek: ek fiil (cevher fiili)

FİİLyrd : yardımcı fiil

FİİLtas: tasvir fiili

FİİLyü: fiil yüklem

FLM : fiilimsi

GEÇgör : görülen geçmiş zaman

GEÇdol: dolaylı geçmiş zaman

GEÇ3 : -gan'lı geçmiş zaman

GER: gereklilik kipi

GEN : geniş zaman

GEL :gelecek zaman

HÂL : hâl işaretleyicisi

İSbaş : isim başı

İF : isim fiil

İLG : ilgi hâli

İLGø : düşmüş ilgi eki

İS :isim

İST: istek

İStam : isim tamlaması

İŞTkarş : karşılıklı işteşlik

İŞTtop : toplu işteşlik

İSyü : isim yüklem

İYE1 : teklik/çokluk birinci kişi iyelik

İYE2 : teklik/çokluk ikinci kişi iyelik

İYE3 : teklik/çokluk üçüncü kişi iyelik

İYEø: düşmüş iyelik

KOP : kopula

KOPkes: kesinlik anlatan kopula

KOPfark: fark etme ifade eden kopula

KOPdol : dolaylılık anlatan kopula

KOPtah: tahmin anlatan kopula

LI : lexical item 'sözlüksel parça'

NES1 : belirtisiz nesne

NES2 : belirtili nesne

OLMfi : fiil olumsuzlama eki

OLMis: isim olumsuzlama partikeli

ÖZN : özne

ÖZN1: yan cümle öznesi

ÖZN2: ana cümle öznesi

ÖZNort : ortak özne

SF : sıfat fiil

SI :sıfat

SItam : sıfat tamlaması

SO : soru partikeli

ŞART : şart kipi

ŞİM : şimdiki zaman

TEK : teklik

TASett: ettirgenlik anlatan tasvir fiili

TASsür : süreklilik anlatan tasvir fiili

TAStam : tamamlama anlatan tasvir fiili

TÜM : tümleç

TÜMed : edat tümleci

VARp: varlık partikeli (var)

Vboş: valenz boşluğu

Vsap : valenz sapması

Vtaş: valenz taşıyıcısı

VALzor: zorunlu valenz

YOKp : yokluk partikeli (yok)

YAL : yalın hâl

YET: yeterlilik

ynt : yöneten (baş)

yntl : yönetilen (tümleyen)

YÖN : yönelme hâli

YÖNilgi : ilgi işlevli yönelme işaretleyicisi

YÖNned : neden anlatan yönelme işaretleyicisi

YÜKana : ana yüklem

YERtam : yer tamlayıcısı

YÜKbm : bitmemiş yüklem

YÜKbt : bitmiş yüklem
YÜKis/fi : isim ya da fiil yüklem
ZMRilgi : ilgi zamiri
ZMRkişi : kişi zamiri
ZMRözne : zamir şeklindeki özne
ZAM :zaman
ZF : zarf fiil
ZFbağl: bağlaç şekilli zarf fiil
Zn: zamir n'si
zp : zarf fiilli parça
ZRF: zarf
ZRFdur : durum zarfı
ZRFzam : zaman zarfı

[ ] = morfem aralığı
ø = sıfır biçim birim
( ) = düşmüş şekil parantezi
/ / = fonem aralığı
{…} = kurulum ve formül aralığı

ESER ADLARI KISALTMALARI

BilgeKa: Bilge Kağan Yazıtı

ETGr: Eski Türkçenin grameri (Gabain 1988)

FCİ: 'The Folklore of China's İslamic Salar Nationality-Döyi Yul' (Ma Wei, Ma Jianzhong, Kevin Stuart 2001)

HŞ : Hüsrev ü Şirin

KazGr: Kazak Gramatikası (2002)

KT : Kültigin Yazıtı

KüliÇor: Küli Çor Yazıtı

MM: Mu'înü'l-Murîd

ME: Mahzenü'l-esrar

MDAT: Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

NF: Nehcü'l-feradis

OrTGr: Orhon Türkçesi Grameri (Tekin 2003)

Rab: Kisas-i Rabġuzî

SG: Salar Türkçesi Grameri, *Sala-yu jian zhi* (Lin Lian Yun 1985)

spp : *Sino Platonic Papers* (Ma Quanlin, Ma, Wanxiang & Ma Zhicheng 1993)

SS: Salarca Sözlük, *Sa-la-han Han-sa-la Zi-hui* (Lin Lian Yun 1992)

SSY: Stroy Salarskogo Yazıka (1976)

SY : *Salarsky Yazık* (Tenişev E.R. 1963)

ŞİUS: Şine Usu Yazıtı

T: Tonyukuk Yazıtı

te : = *Salarsky Tekst* (Tenişev E.R. 1963)

tesa: Tekstes Salars (S. Kakuk 1961)

TrDGr: Türkmen Dilinin Grammatikası (1999)

TTI: Türkische Turfan-Texte I

YER ADLARI KISALTMALARI

uci: ucirem köyü

altı: altıyuli köyü

han: hanbah köyü

kom: kompa köyü

haz: hazagaç köyü

éy: éyşe ahvar köyü

hoca: hoca köyü

ulla: ullağıl köyü

mın: mınta köyü

taş: taşkul köyü

DİL ve LEHÇE ADLARI KISALTMALARI

çvş: Çuvaş Türkçesi

krg : Kırgız Türkçesi

kzk : Kazak Türkçesi

tat : Ttar Türkçesi

ttü : Türkiye Türkçesi

uyg : Uygur Türkçesi

sal : Salar Türkçesi

suyg : Sarı Uygur Türkçesi

özb : Özbek Türkçesi

trkm : Türkmen Türkçesi

Haritalar

Şekiller

Tablolar

0 GİRİŞ

0.1 Salar Türklerinin Yaşadıkları Bölgeler

Salar Türkleri Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Müslüman Türk topluluklarından biridir. Günümüzde Salar Türklerinin büyük bir kısmı Çin Halk Cumhuriyetinin Çinghai[1] eyaletinin *Şün Hua* (Xun-hua) Otonom bölgesinde, komşu Hualoŋ Huyzu Otonom Nahiyesinin *Gandu* kasabasında ve Gansu eyaletinin Cişişen Baven Salar Otonom bölgesinin *Daheciya* nahiyesinde yaşamaktadırlar. Bu yerler dışında dağınık olarak Çinghai eyaletinin Şiniŋ şehrinin Huaŋnen, Heibéi, Haişi, Hainan bölgelerinde, Gansu'nun Şiyahi şehrinde ve Doğu Türkistan'ın Gulca nahiyesi ile Ürimçi şehrinde de bulunmaktadırlar (Yolboldı 1987: 190; Yun: 1985: 3; Tenişev 1963: 5-11; Yi 1989: 1; Dwyer, www.mpi.nl/DOBES/projects/salar).

Harita 1.: Çin'deki Azınlıklar ve Yaşadıkları Bölgeler,(http://www.ethnologue.com/show_map)

---

[1] Qing-Hai

Çinghai Eyaleti 90 -102 doğu boylamları ve 30-42 kuzey enlemleri arasında yer alır. Bu eyalet Çin'in dördüncü büyük eyaletidir, Çin'in kuzeybatısındaki bu bölgenin kuzeybatısında Uygur Otonom (Doğu Türkistan) bölgesi, güney ve güneybatısında Tibet, güneydoğusunda Sichuan eyaleti, doğusunda Gansu eyaleti, kuzeyinde ise Kalmık- Oyrat Otonom bölgesi bulunur (Stuart 1999: 1-3). Salarların yaşadığı Salar vadisi (Sa-la Ch'uan) Gansu'daki Hoço (Hochow) şehrinin (bu günkü Lin-şia) 120 km batısında yer alır. Çin Halk Cumhuriyetinin haritasına bakıldığında, Şün Hua vilayeti Sarı Nehrin en yüksek noktasında Çinghai ve Gansu eyaletleri sınırında bulunur, bugün Şün Hua ve özellikle Geizi[2]'deki Altıyuli Camisi, yaklaşık 100 bin Salar Türkünün kutsal merkezidir (Goodman, http://epress.lib.uts.edu.au/journals/portal/splash/; Trippner 1964: 242; Çağatay 1971: 215).

http://www.joshuaproject.net/peopctry.php
Harita 2.: Salar Türklerinin Yaşadıkları Bölgeler

---

[2]Sdney Teknik Üniversitesinden David S. Godmann Salarların yaşadığı merkezlerden biri olan *Geizi*'yi (Altıyuli) şöyle tarif eder; "Kavşaklardaki manzara Orta Asya'nın herhangi bir yerine özgü bir manzara. Hava kuru, kerpiçten duvarlar ve kaldırımlar; kumla karışık toz fırıl fırıl dönüyor ve yol üstüne serpiliyor. Sokaklar kuşkusuz Türk ve İslam tarzında… Görünüme karşın, bu yerleşim Orta Asyada değil, burası orta Çin, *Gaizi* (Jeizi). Gaizi, idari merkez olmamasına karşın, *Çinghai* (Qing-hai) Eyaletinin *Şünhua* (Xun-Hua) Salar Özerk Bölgesi'nin en büyük şehridir (Goodman, http://epress.lib.uts.edu.au/journals/portal/splash/).

Hermanns 1935'te hazırladığı Çin Atlası'nda Sarı Irmak'ın (Huangho Irmağı) güneyindeki Salarları Türk soylu, kuzeyindekileri Tibetli olarak gösterir (Trippner 1964: 243). Salarların yaşadığı bölge Müslüman Türklerin bulunduğu bölgeler içinde en dikkat çekici olanıdır. Çünkü bu bölge Çin, Moğol, Tibet ve Türk kültürü ile linguistik çevrelerinin birleştiği bir bölgedir (Hahn 1988: 399-401). Salar Türkleri yüzyıllardan bu yana Hanzu (Çinli), Zaŋzu (Tibet), Huyzu, Uygur ve Kazaklar ile ilişki halinde dağınık bir şekilde varlığını sürdürmektedir (Yolboldı 1987: 190). Salar Türkleri kendilerini *Salar* ya da *Salır* olarak adlandırırlar. (Yolboldı 1987: 190). Ancak, Çince eserlerde *sala*, sa-*lar, salare, Sa-la-er, salaerh, salır, salyor* gibi adlarla anılırlar. Salarlardan *sa-la hui*, kısaca *sa hui* (Salaren - Muslim), *sa-la-er, sa-la, sa-la-zu* şeklinde de bahsedilir (Trippner 1964: 242 Yolboldı 1987: 190; Yun 1985: 3).

Salar Türkleri ile ilgili araştırmalar 19. yüzyılın sonlarında başlar. Salar Türklerine ait ilk metin parçaları, sözler ve deyimler, ilk olarak G. N. Potanin tarafından derlenmiştir. Daha sonra N. V. Rockhill Salar Türklerine ait bazı sözcükler ve deyimler derlemiştir. 19. yüzyılın sonunda V. F. Ladegin, Bişkek'te bulunan iki Salardan duyduklarını kaydetmiştir. 1910'da S. E. Malov Çin'e linguistik amaçlı bir gezi düzenlemiş, bu gezi sırasında Salar Türklerine ait şiirler derlemiş ancak bunları yayımlamamıştır, bu belgeler yazarın arşivinde kalmıştır. 1960 yılında Macar Türkolog Susan Kakuk Pekin'de bulunduğu dönemde Çin İlimler Akademisi Azınlık Dilleri Enstitüsünde görevli Han Tsin adlı bir Salar memurdan metinler derlemiştir. 1957 yılında Tenişev Salar Türklerinin yaşadığı bölgeleri ziyaret etmiş, derlemeler yapmıştır. (ST 1964: 5-11; Çağatay 1972: 215).

Çin'de Salar Türkleri ile ilgili yapılan ilk çalışma Yang Di Şin tarafından hazırlanan "Salarların Dili ve Geleneklerinin Araştırılması" adlı bir rapordur, 1951 yılında Çin'deki azınlıkların kültür ve tekniklerini ilerletmek amacıyla *Pekin Merkezi Azınlıklar Enstitüsü* kurulmuştur (Yuan-Xin 1994: 4). 1956 yılında Çin'deki tüm halkların dillerini araştırmak üzere Merkezi Millet İşleri

Komisyonu ve Çin Bilimler Akademisi 700 kişiden oluşan bir araştırma komisyonu kurmuştur. Bu komisyon içindeki gruplardan Prof. Li Sın başkanlığındaki grup, Doğu Türkistan, Gansu, Çinghai'de bulunan Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Sarı Uygur ve Salar Türkçelerini araştırmıştır. Araştırmalar sonucunda elde edilen zengin dil malzemesine dayanan çeşitli çalışmalar yayımlanmaya başlanmıştır. 1962 yılında Lin Lian Yun ve Han Jian-Ye tarafından "Salar Diline Genel Bir Bakış" adlı makale yayımlanmıştır.

Yun 1980 yılında "Bao-An Dili ve Salar Dilindeki Kesinlik ve Kesinsizlik Kipleri" başlıklı yazısını yayımlamıştır. Lin Lian Yun 1985 yılında *Salar Dilinin Araştırılması* adlı çalışmasını yayımlamıştır (Yuan-Xin 1994: 7). 1983 yılında Han Jian-ye "Salar Dili Cümlelerinin Sınıflandırılması ve Cümle Ögeleri" adlı makalesini yayımlamıştır (Yuan-Xin 1994: 42). Lin-Lian Yun ve Han Jian-ye 1982 yılında birlikte *Salarca Kelime Hazinesine Genel Bir Bakış* (Yuan-Xin 1994: 47) adlı çalışmalarını yayımlamışlardır.

1985'te Yun tarafından *Ana Çizgileriyle Salarca* (Salayu jian-zhi) adlı bir gramer yayımlanmıştır. 1986 yılında Lin Lian Yun tarafından Çin'deki Türk lehçelerin fonetik eş zamanlılığı üzerine karşılaştırmalı bir çalışma hazırlanmış bu çalışma *Salar Dilinin Fonetik Özellikleri* adı ile yayımlanmıştır (Yuan-Xin 1994: 23). 1992'de Lin Lian Yun tarafından bir sözlük çalışması yapılmıştır; *Sala-Han Han-Sala cihui* (Salarca- Çince, Çince-Salarca Sözcük). 1996 yılında Salar Türkçesinin ses bilgisi ile ilgili bir doktora tezi çalışması Arienne M. Dwyer tarafından hazırlanmıştır: *Salar: a study in İner Asian areal contact processes, part I: Phonology.*

0.1.1 Şün Hua (Xun-hua) Vilayeti ve Salarlar

Şİhnua vilayeti 2.100 kilometrekare yüzölçümüne sahip, deniz seviyesinden 1780 m yükseklikte, dağlık bir bölgedir. Bu bölgenin Çin'in kalan kısmıyla bağlantısı zayıftır ve bölge kendi içinde bile tam olarak bütünleşmiş bir bölge

değildir, 1972'ye kadar Gansu'nun Linşia iline önemli bir ulaşım güzergâhı olarak kullanılmıştır. Şün Hua vilayeti Çinghai eyaletinin Haidong bölgesinin güney ucunda bulunmaktadır. 'Haidong' sözcüğü tam anlamıyla 'gölün doğudaki kısmı' demektir ve söz konusu göl büyük ve tuzlu Çinghai Gölü'dür, bu göl Çin'in dışında daha çok *Kokonor* ismiyle tanınır. Çinghai eyaletinin en yoğun nüfusa sahip kısmıdır ve tarıma uygun, ekilebilir toprakların neredeyse tümü Haidong bölgesine denk gelir. Vilayetin yüzölçümünün %2,84'lük bir kesiminde nüfusun %67,2'si yaşamaktadır. Çin imparatorluğun 7. yy.dan bu yana ileri karakolu olan Şining ise Haidong bölgesinin merkezinde bulunmaktadır (Goodman 2005b: 327).

Çinghai ölçeğinde Şining Şün Hua'ya çok yakın olduğu için bugün bile karayolu, seyahât için en uygun yoldur. Şining ve Haidong uzun süre Gansu eyaletinin bir parçası olmuştur. Gansu ile Çinghai eyaletleri arasındaki sınır bölgesi Çin'in kuzeybatıdaki kültürel sınırı da sayılabilir. Burada Moğollarla Tibetlilerin temas yönü batıdan doğuya doğrudur; Çin kültürü ise güneyden kuzeye doğru Orta Asya ile buluşur (Goodman 2004: 379-399).

0.1.2 Şün Hua'nın Etnik Yapısı ve Salar Türklerinin Nüfusu

Salar Türklerinin çoğunluğu Şün Hua vilayetinde yaşar. Şün Hua'daki toplam nüfusun içerisinde Salarların nüfusları günümüzde yaklaşık 100 bin kişidir (Godmann 2005b:325). Bu nüfus Sarı Irmak boyunca Şün Hua Otonom nahiyesinde, bazı küçük Salar toplulukları Şün Hua vilayetine bitişik bölgelerde, Gansu'da Hualong Hui Otonom nahiyesinde, Jishishan, Şiahe ve Lingşia (ho-chou) bölgelerinde oturmaktadırlar. Küçük bir Salar topluluğu da (3700 kadar) Doğu Türkistanda (Şinjiang) yaşar (Boescheten 1998: 10; Godmann2005b: 3251; Saguchi 1968: 229; Dwyer, www.mpi.nl/DOBES/projects/salar).

Harita 3.: Şün Hua ve Çevresi (Goodman 2005: 328).

1950'de Çinghai'de Salar Türklerinin nüfusu 15 bindir (P. Cwik1952: 235; Trippner 1964: 259), bu Salarların sayıları ile ilgili ilk resmi veridir ve 1950 yılında Çinghai resmi gazetesinde ilân edilmiştir. 1958'deki sayıları 30 binin üzerindedir (Trippner 1964: 260; Tenişev 1963: 5). Salar Türklerinin nüfusu 1978 yılı sayımına göre 56 bindir (Yolboldı 1987:190); 1982 sayımına göre Salarların nüfusu 60 bin kadardır (Yun 1985); 1990 nüfus sayımında Salarların nüfusu 88 bin olarak tespit edilmiştir (Boescheten 1998: 10; Han Deyan 1999: 204); Marion Linska ise Salarların nüfusunu 70 bin olarak verir (Linska 2003: 99).

Goodman'dan aldığımız bilgilere göre 2001'de Şün Hua vilayetinin nüfusu yaklaşık 120 000 kişidir. Bunlar 147 kasaba ve köyde yaşayan 30 000 kadar aileden ibarettir. Bu bilgiler Godmann'ın vilayet valisi Ma Fengsheng ile 5 Ağustos 2002'de, Jeshizhen, Şün Hua'da yaptığı görüşmeye dayanmaktadır. Jeshizhen, yerli yönetimin ve burada az sayıda bulunan Han Çinlilerinin yerleştiği bir kasabadır. Şün Hua nüfusunun % 62'sini Salarlar oluşturur. Tibetlilerin oranı % 24'tür, bunlar vilayetin doğusunda yaşar. Şün Hua nüfusunun geri kalan kısmını Hui Müslümanları (%8) ve Han Çinlileri (%6) oluşturmaktadır (Ma Wei, Ma Jianzhong, & Stuart 2001: 33; Goodman 2005a:6).

0.1.3 Dini Yapı

Salar Türkleri bugünkü vatanlarına geldiklerinde müslümandırlar. Bu durum göç anlatılarının en önemli motifidir. Salarlar Semerkant'tan yola çıktıklarında yanlarına kendileri için kutsal olan şeyleri alırlar ve bunlardan biri Kuran'dır. ÇHC, Salarları Türk ve Müslüman bir topluluk olarak tanımlar. Karşılaşılan tüm kaynaklarda Salarların sünnî ve hanefî Müslüman olduğu muhakkak vurgulanır. Çünkü din ve buna bağlı olarak gelişmiş olan *sino-müslüman* kimlik Salarlar için önemli bir olgudur. Lin Lian Yun, Salarların İslâm sayesinde kendi lehçelerini, örf ve adetlerini çok iyi derecede koruduklarını bildirir (1985:3). Ancak lehçenin günümüzdeki durumuyla ilgili Lin Lian Yun 'un ifadesinden çok farklı ifadelerle de karşılaşırız (bkz: 0.1.4 Salar Türklerinde Dil Yazı ve Eğitim Durumu).

MINORITY	LOCATION	LANGUAGE FAMILY	1953 CENSUS	1957 PEOPLE' HANDBOOK	1961 NATIONALITIE I CHINA	BEIJING REVIEW 1980	APPROH. AVG ANNUAL % GROWTH
Hui	All Provinces but especially Ninghia, Gansu, Hinjiang, Qinghai, Henan, Hebei	Sino Tibetan	3,559,350	3,550,000	3,934,335	6,490,000	2.3%
Uighur	Hinjiang	Altaic (Turkic)	3,640,125	3,640,000	3,901,20	5,480,000	1.6%
Kazak	Hinjiang, Gansu, Qinghai	Altaic (Turkic)	475,000	500,000	533,160	800,000	1.8%
Donghiang	Gansu	Altaic (Mongolian		150,000	159,345	190,000	0.8%
Kyrgyz	Hinjiang	Altaic (Turkic)	60,000	70,000	68,862	97,000	1%
Salar	Qinghai, Gansu	Altaic (Turkic)		30,000	31,923	56,000	2%
Tajik	Hinjiang	Indo Iraniai	80,000	14,000	15,014	22,000	1.4%
Uzbek	Hinjiang	Altaic (Turkic)	13,000	13,000	11,557	7,500	2.4%
Bonan	Gansu	Altaic (Mongolian		4,000	5,516	6,800	1.6%
Tatar	Hinjiang	Altaic (Turkic)		6,000	4,370	2,900	4.3%
Totals			**7,827,475**	**7,977,000**	**8,665,28**	**13,152,200**	

Tablo I: Çin Halk Cumhuriyetindeki Müslüman Azınlıklar (Frontiers Focus/ Vol 4)

MINORITY	PROVINCE	AUTONOMOUS AREAS	YEAR FOUNDED
Hui	Ninghia	Ninghia Hui Autonomous Region	1958
	Gansu	Linhia Hui Autonomous Prefecture Zhangjiaquan Hui Autonomous County	1956 1955
	Hinjiang	Changji Hui Autonomous Coutny Yenqi Hui Autonomous County	1954 1954
	Guizhou	Weining Yi-Hui-Miao Autonomous Count	1954
	Hebei	Dachang Hui Autonomous County Mengcum Hui Autonomous County	1954 1954
	Liaoning	Fouhian Hui Autonomous County	1957
	Qinghai	Hualong Hui Autonomous County Menyuan Hui Autonomous County	1954 1953
	Yunan	Weishan Yi-Hui Autonomous County	1960
Uighur	Hinjiang	Hinjiang Uighur Autonomous Region	1955
Kazak	Hinjiang	Ili Kazak Autonomous Prefecture Barkol Kazak Autonomous County Mulei Kazak Autonomous County	1954 1954 1954
	Gansu	Aksai Kazak Autonomous Region	1954
	Qinghai	Haiha Mongol-Tibetan-Kazak Autonor Prefecture	1954
Donghiang	Gansu	Donghiang Autonomous Region	1950
Kyrgyz	Hinjiang	Kizilsu Kyrgyz Autonomous Prefecture	1954
Salar	Qinghai	Hunhua Salar Autonomous Region	1954
Tajik	Hinjiang	Tahkorgan Tajik Autonomous Region	1954
Uzbek	Hinjiang	None	
Bonan	Gansu, Qinghai	None	
Tatar	Hinjiang	None	

(Beijing Review Vol 23 #9 (March 3 1980), quoting figures based on 1978 statistics)

Tablo 2: Otonom Eyalet, Bölge ve Nahiyelerdeki Müslüman Yerleşimcilerin Gösterimi (Frontiers Focus Vol 4)

Salar Türkleri yerleştikleri her yere mescitler yaparlar. Bugün sadece Şün Hua nahiyesinde büyüklü küçüklü 79 mescit vardır. Salarlar İslam dininin kurallarına sıkı şekilde uyarlar. İslam'ın haram ve mekruh saydığı şeyleri yemezler, içmezler (Yolboldı 1987: 196).

0.4.1 Salar Türklerinde Dil Yazı ve Eğitim Durumu

Bugün Salar Türkleri üç dili iyi derecede konuşur, bunlar, gündelik hayatta kullandıkları *Salar konuşma dili*, bol miktarda Moğolca ve Türkçe unsur içeren *Linşia Çince'si* ve dinî bağlamda kullandıkları *Arapça*. Seksenli yılların başlarında ÇHC hükümeti bünyesindeki Merkezi Milliyetler Kurulunun yönergesi üzerine Çinghai Milliyetler Koleji'nin öğretim üyesi Prof. Han Jian-ye yeni bir Salar alfabesi hazırlamıştır, ancak Salar Türkçesini bu alfabe ile yazma ve bunu Şün Hua bölgesinde yaygınlaştırma çabaları hiçbir şekilde sonuç vermemiş, bu yalnızca bir girişim aşamasında kalmıştır (Han Jianye 1988: 46-79).

Şün Hua'daki çocukların okula kayıt olma oranı eyalet geneline bakıldığında oldukça düşüktür. Bunun en büyük nedeni, kuzeybatıdaki diğer Müslümanlar için de geçerli olduğu gibi, ailelerin kız ve erkek çocuklarını aynı okulda okutmama isteği ve ağırlıklı olarak dinî bir eğitim verilmesi talebidir, nitekim Salarların yaşadığı bölgelerde her caminin yanında bir medrese bulunur (Goodmann 2005a: 7-8). Günümüzde Salar Türkleri Çin yazısını kullanırlar ancak günümüzde Salar Türkleri için latin alfabesi çalışmaları hâlâ devam etmektedir (Yolboldı 1987: 190). Bugün Salar yetişkinlerin çoğu iyi derecede Amdo Tibetçesi konuşur (Godmann 2005a: 4) Salar Türkleri asırlar boyu Çinli (Hanzu), Çinli Müslümanlar (Hui) ve Tibetliler (Zaŋzu) ile sıkı ilişkilerden dolayı çok iyi derecede Çince bilirler. Özellikle Salar gençleri daha iyi Çince konuşurlar 1990'ların başlarında Salar Türkçesinin kullanışını inceleyen Arienne Dwyer, dilin yok olma tehlikesine dikkati çekmiştir (www.mpi.nl/DOBES/projects/salar).

Harita 4: Çin'deki Linguistik Gruplar, www.lib.utehas.edu/maps/china.html.

Salar Türkçesinin sözcük hazinesinde çok sayıda Çince ve Tibetçe gibi ilişki dilleri kaynaklı kelime vardır, genel olarak kelime hazinesi bütün ilişki durumlarında, yaygın bir iki dillilik olmasa bile kolayca etkilenebilen en zayıf bölüm olarak kabul edilir (Dauzat 1938; Haugen 1950b: 223; Weinreich 1953: 35; Martinet 1955: 78; Hockett 1958: 265; Mackey 1970: 200; Johanson 2002: 39). Dwyer'in bildirdiğine göre Çinghai'de konuşulan iki (Moğolca, Salarca) dilin de tamamen akıcı konuşanlarının sayısı hızla azalmaktadır.

Yüksek sayılar gösteren resmî istatistikler, (163,800 Manguor, 77,300 Salar 1996 *Qinghai İstatistik Yıllığı*), gerçek konuşurların sayısını gizlemektedir, birçok bölgede halkın ancak %30'u dile hâkimdirler. Kuşaklara göre farklılıklar, özellikle Şün Hua gibi belirli bölgeler için duyarlıdır, 60'ın üzerindeki konuşurlar, özellikle bayanlar, sözel sanat biçimlerinde yeteneklidir, tümüyle konuşmada akıcılığa sahiptirler ve ana dil dominantıdırlar; yaşı 35 üzerinde olanlarda, konuşmada akıcılığa geçilebilir, bunlar ana dil yetisine sahiptirler ancak çok dillidirler ve sözel sanat biçimlerine sahip değillerdir; çocuklar ise dominant dillerden biri ile yetişebilirler.

Salar Türkçesinin ve folklor ürünlerinin iyi muhafaza edildiği bölgeler, uzak, ücra, eğitim yetersizliğinin olduğu, fakirliğin hüküm sürdüğü bölgelerdir. Bu bölgeler içerisine Munda (Mengda) ve Asnhnu gibi Salar Türkçesinin doğu ağzının konuşulduğu bölgeler de girmektedir. Salar çocukları için ana dilinde eğitim veren okulların yetersizliği lehçenin geleceğini daha çok karanlık hâle getirmektedir (www.mpi.nl/DOBES/projects/salar/salar).

0.2. Salarlar Türklerinin Tarihleri ve Salar Kimliği

Yuan Hanedanlığı döneminde Çin'e yerleşen Salar Türkleri 700 yıldır öncelikle Çinghai bölgesinde Çinliler, Moğollar ve Tibetliler (Zaŋzular) ile yaşamaktadırlar. Kaşgarlı Mahmut, Divan'ında *Salur* ya da *Salγır* adını Oğuz boylarından birinin adı olarak kullanmıştır. Bu boy ve onun adı, Dağhan'ın büyük oğlu ile başlamıştır. Dağhan Oğuzhan'ın altı oğlundan biridir. Salar boyu diğer Oğuz boylarıyla birlikte çok eski bir dönemde Seyhun ırmağı vadisi, İli, Issık Göl havzalarından İrans-osaniya, Harezm ve Horasan'a göçmüşlerdir. Daha sonra göçen bir Salar topluluğu Doğu Anadolu'ya yerleşmiştir. Salarlar, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun tarihinde önemli yer tutmuştur. Büyük Selçuklular, hâkimiyetleri döneminde Oğuz kabilelerini dağıtma siyasetini gütmüşler, çok sayıdaki Saları tedrici hâlde batıya

göçmeye zorlamışlardır. Bu dönemde, batıda Merv ve Sarahs'ta yerleşen Salar Türkleri daha sonra bugünkü Türkmenlerin bir boyu hâline gelmiştir. Harezm'deki Salarların bir kısmı ise Yuen Hanedanlığı döneminde, 1370-1424 yılları arasında Semerkant üzerinden Turfan, Gansu ve Doğu Türkistan'a göçmüş, günümüzdeki Gansu Salarlarını oluşturmuştur (Yolboldı 1987: 193). Yolboldı'nın Tenişev'den yaptığı bir aktarıma göre eski *Salır* ya da *Salurlar* batıya göçerken, bunların bir kısmı Semerkant'a (bugünkü Özbekistan'da) yerleşip Kıpçak kabileleri ile komşu olmuşlar bir kısmı ise bugünkü Türkmenistan'a gelerek Türkmen Türklerinin bir parçası hâline gelmişlerdir (Yolboldı 1987: 193).

Çinghai Milliyetler Enstitüsünün baş araştırmacısı Mı Yizhi'nin ifadesine göre Salar Türkleri, İli bölgesinde yaşayan Oğuz kabilelerinin bir parçasıydı. 9. ve 12. asırlar arasında bu bölgedeki Oğuz kabileleri, Salarlar (Saluerler) da dahil olmak üzere kuzey İran ve Doğu Anadolu'ya göç etmişlerdir. Selçuklu İmparatorluğu döneminde (1055-1258) Salarlar oturdukları yerlerden zorla uzaklaştırılmış, çoğu batıya doğru göçmüştür, daha sonra bugünkü Türkmenistan'ın bulunduğu topraklarda kalan halk Türkmen adıyla tanınmıştır. Salarların diğer kısmı ise doğuya doğru ilerlemiş 1370-1424 yılları arasında Semerkant üzerinden Turfan havzasından, *Gansu Geçidi'*ni oluşturan bölgeden Şün Hua'ya gelip yerleşmişlerdir (Mi Yizhi 1981: 63; Godmann 2005a: 10).

Salarlar Şün Hua'ya göçerken Salarların büyük bir kısmı Gaizi (Altıyuli) bölgesine gelip yerleşirler, Guydi nahiyesinde kalanlar Baven ırmağını geçemeyip bu bölgede kalırlar, diğer kolun Gaizi'de (Altıyuli) yerleşenlerle ilişkileri kesilir, dini yönden de bağlantıları kopar. Salarların bu bölüğü Zaŋzular (Tibetliler) ile yaşamaya başlarlar ve zamanla bunlar içinde erirler (Yolboldı 1987: 195). Hermans (1935: 66; Trippner 1964: 244) da bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Çinghai Salarları ile ilgili tarihî bilgiler genelde Çin kaynaklarından elde edilir. Ancak Mirza Muhammet Haydar'ın 1547 tarihli *Tarih-i Raşhidî* adlı eserinde Hoço (bugünkü Ling-şia) Salarlarından bahsedilmiştir (Saguchi1968: 229). Lin Lian Yun'un bildirdiğine göre, Salar Türkleri 16. ve 17. yüzyıllarda Çin hanedanlığı döneminde Buhara-Horasan civarından günümüz Çin Halk Cumhuriyetinin kuzeybatısındaki Çinghai eyaletinin Şün Hua nahiyesine, paralı asker olarak gelmişlerdir (Yun 1985:3). Boeschoten ise Salarların bugünkü yurtlarına günümüz Özbekistan'ının Semerkant bölgesinden 1368-1398 yılları arasında Ming hanedanlığının (1368-1644) başlangıcında göç ettiklerini belirtir (Boeschoten 1998: 399).

Çin kaynaklarında Salarların adına ilk olarak Ming hanedanlığı zamanında rastlanır. Salarların kendi ifadelerine ve halk efsanelerinden edinilen bilgilere göre Salarlar, Çin'e 1370 yılında göçmüşlerdir (Tenişev 1964: 5-11). Trippner'e göre, Salarların kaynağı ile ilgili bir belge yoktur, Salarlar Semerkant'tan Orta Asya'ya gelmişlerdir. Sözel aktarımlar bunu destekler, L. Massignon'a göre, Salar Türkleri (Turcs Salar/Salır-Turki) 1380-1428 yılları arasında Sarahs, Semerkant, Turfan'dan, Soço ve Si-ning'e göçmüşlerdir. (1955: 100; Trippner 1964: 243). Ku Chi-kang[3] Salar Türklerinin tarihini kısaca şu şekilde özetlemiştir; Salarlar Fan-tzu'dur (Ost-Tibeter). 600 yıl önce Turfan'dan Şün Hua'ya gelen sekiz Ch'an Hui (Turfan Müslümanı, yani Uygur) Fan-tzu (Tibet) kızları ile evlenmişler ve çoğalmışlardır (Trippner 1964: 245); Arienne Dwyer Salarların 6 asır önce şu anda bulundukları Kuzey Tibet'e (şimdiki Çinghai) yerleşen Orta Asyalı (Transohiana) Oğuzlar olduğunu bildirir, kimi araştırmacılar Salarların bugünkü Özbekistan'daki Semerkant bölgesinden 1368-1393 tarihleri arasında Ming (1368-1644) hanedanlığının başlangıcına değin bugünkü yaşadıkları bölgelere göçtüklerini bildirir (Hahn 1988: 399 Çağatay 1972: 215; Trippner 1964: 243). Bunun yanında Salar halkı arasında günümüzde de "Töge Oyunı" denilen bir tür oyun yaşamaktadır. Bu oyun düğünlerde oynanır. Oyun sırasında okunan nahşalarda, beyitlerde Salar Türklerinin

[3] Ku Chi - kang Çindeki İslami gruplarla ilgili araştırmalar yapan bir Çin tarihi profesörüdür (Tripner 1964: 245).

atalarının Semerkant'tan Çinghai'ye gelirken başlarından geçenler rivayet edilir (Yolboldı 1987: 195). Hem bu oyun hem de göç hikâyeleri birbirlerini doğrulamaktadır

0.2.1. Salarların Kökeni

Tarihî kaynaklarda Salarların adı *Sa-la-er, Sa-la, Sa-la-zu* şeklinde geçer. 1949'dan sonra Salar Türklerinin adını Çinliler, *Sa-la* olarak kararlaştırmıştır (Yun 1985: 3). Goodman gerek mekân gerekse zaman açısından bugün Salar olarak adlandırılan halkın (Çinghai Salarları) kökeninin açık olmadığını bildirir (Godmann 2005a:1). Bugün Merv ve Çärcev taraflarında yaşamakta olan Türkmenler arasında da Salır olarak adlandırılan bir boy vardır (Yolboldı 1987: 193).

1949'da Çin Komünist Partisi iktidara geldiği zaman, kendisini azınlıklar ülkesi ülküsüne adamıştır. Bundaki amaç, Han Çinlisi sayılmayan, fakat Çing (Qing) Hanedanlığına tabî olmuş ve bu hanedanlığın çöküşünden sonra 1911'de kurulan (Mackerras 1994; 1995; Chih-yu Shih 2002) yeni cumhuriyetin sözde vatandaşı olmuş nüfusunun yaklaşık %6'sını siyasi düzlemde dizginlemekti. Bu amacı gerçekleştirmek, Kuzeybatı Çin'de ve özellikle günümüzdeki Çinghai ve Gansu sınırının her iki yakasındaki bölgede kolay bir iş değildi. 1780'den sonra bu bölge, yerli Müslümanların kendi aralarında uygun bir siyasi ve dini kimlik arayış uğruna bitmek bilmeyen şiddet olaylarına ve çatışmalarına sahne olmuştur (Lipman 1997). 1949'da azınlıklar birimi sorumlularının en acil sorunu *Han olmayan Çinli* kavramını kodlamak idi. 1950'lerin ilk yarısında bu bir devlet projesi hâline getirildi ve sonuçta Çin devleti 55 azınlığın varlığını tanıdı. Böylece 1950'lerin başında Salarlar dilleri nin Salarca ve memleketlerinin Şün Hua vilayeti olduğu belirtilerek, günümüz Özbekistan'ındaki Semerkant bölgesinden sürgün edildikleri de eklenerek resmen bir *milliyet* olarak tanındı. (Godmann 2005b: 326; Lipman1991: 65; *Salazu Jianshi* bianhiezu 1983: 2).

Çinghai eyaletinde azınlıkların yerel hükümet yönetiminde ve partinin yerel şubesinde yer alma oranı çok değişkendir. Şün Hua bölgesinde 2002'de ÇKP (Çin Komünist Partisi) tarafından, milletvekilleri kurultayında, yerli halk meclisinde, 19 kişi önemli mevkilere getirilmiştir; bunların 9'u Salar, 2'si Tibetli, 2'si Hui ve 6'sı Han Çinlisidir. Rakamların gösterdiği gibi, nüfusun bütününe bakıldığında Salarların Çin devletiyle ilişkilerinin kolay olmadığı görülür (Goodman 2005b: 329).

Azınlıklar arasında nüfusu en az olanlardan biri olmasına karşın, Salar Türklerinin yerleşim sıklığı yoğundur. Ayrıca Salarlar yüksek derecede kimlik bilincine sahiptirler. Eskiden beri kuzeybatıda, Ninşia, Gansu ve Doğu Türkistanda (Hinjiang) ve bunun yanı sıra Çinghai'de tüccar olarak tanınan Salar Türkleri aynı zamanda acımasız ve öfkeli bir halk olarak da ün yapmışlardır (Lipman 1991: 65). Goodman'a göre sürgün kavramı ve bunun getirdiği unutulmuşluk, toplum tarafından dışlanmışlık, Şün Hua vilayetindeki ortak bilincin bir parçasıdır. Dünyadaki diğer sürgün edilmiş toplulukların ana vatana dönme ülküsü, Salarların kimlik anlayışında yoktur. Goodman'a göre, bunun temel nedeni Salar kimliğinin *sürgün vakası* [4]ile başlamış olmasıdır. Geri dönme dürtüsünün yokluğu, Salarların sino-müslüman kimlik arayışlarıyla ilgili olabilir (Goodman 2005a: 2-3). 1980'lerin başlarında başlayan Salar kimliğinin uyanışı, bir çok açıdan, o dönemdeki belirgin bir şekilde ortaya çıkmış yerel çapta ekonomik gelişme stratejisi örneğinden başka bir şey değildir. 1990'ların başlarından bu yana ekonomik gelişmeyi (özellikle devlet sektörünün dışında) teşvik etme ve bu konuda kolaylık sağlama stratejisi, ÇHC'nin ekonomi politikasının genel niteliğidir (Oakes 2000: 667; Goodman 2002: 837; 2005b 336).

Salar kimliğinin kurulumundaki temel dayanaklar dil, din ve Şün Hua bölgesi olmuştur. Topluluk ve birlik şuurunun güçlendirilmesi bireyleri ekonomik girişimlerde bulunmaya teşvik etmiştir. Sonuçta günümüzde sürgün

---

[4] Sürgün ve Göç anlatıları için 0.2.3 Göç Sürgün Anlatıları başlığına bakınız.

olgusu, Salar Türklerine bulundukları bölgede kayda değer bir üstünlük sağlamıştır. Söz konusu bu üstünlük Salar Türklerinin, bu bölgede doğmuş büyümüş olsalar da, onların yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri bu bölgenin temelden yerlileri olmamalarından kaynaklanır. Salarlar kendilerini çevrelerindekilerden daha hareketli ve toplumun gelişmesinde daha dinamik unsur olarak görürler (Goodman 2005a: 11).

Ma Yizhi Salarların kökeni hakkında olasılığı daha yüksek başka bir belgesel kaynağa dikkati çekerek 1917 tarihli Huilerin kökenini araştıran bir kaynaktan söz eder. Bu kaynak Molla Süleyman tarafından Kaşgar'da yayımlanmıştır. Bu belgede, *Salark* (günümüz Türkmenistanı) civarında yaşayan *Kharamang* ve *Akhmang* adında iki kardeşin, iki kardeş kabileden 170 kişiyle doğuya, günümüz Çinghai bölgesine doğru göçtükleri rivayet edilmektedir (Mi Yizhi 1986 1. cilt 295; Goodman 2005a: 10). Bu konuya benzer bir vaka Dede Korkut destanlarının Türkmenistan varyantlarındaki *Oğuzların Melallaşmakı* adlı hikâyedeki vakaya çok benzemektedir (bkz. Erdem 1998: 454-464)

0.2.2 İsyanlar, Özerklik ve Sino - Müslüman Kimlik

Goodman, İslam'ın Şün Hua bölgesine 13. yy.'daki Moğol fetihleri sırasında Çin yoluyla geldiğini varsayar, birçok Müslüman Yuan Hanedanlığına hizmet etmiş ve birçoğu Gansu bölgesine yakın yerlerde oturmuşlardır (2005a: 5). Çinliler için dahi Çin'in ücra bir köşesi olan bu bölge, özellikle yerli Müslümanlar için Hoço (Hezhou) 17. yy.dan bu yana İslam öğretisinin büyük merkezlerinden biri olmuştur. Tam olarak Gansu ve Şün Hua arasındaki sınırda bulunan Hoço, bölgedeki islâm medeniyetinin merkezi sayılmış ve *küçük Mekke* diye anılmıştır (Lipman 1996: 97).

17. yüzyılda Hoço'daki İslâm tesiri hemen komşu bölgelerdeki hareketlerle etkileşime girer. Yemen ve Arabistan'dan gelen siyasî ve dinî nitelikli iletiler içeren yeni öğretiler önceleri, doğrudan Çin Devletiyle çatışmalara neden olmaz aksine yerli İslâm toplulukları arasında çatışmalara ve şiddet olaylarına neden olur. İstikrar bozulunca Çing Hanedanlığı düzeni yeniden sağlamak için bölgeye kuvvetli bir şekilde müdahale eder ve bu da şiddeti daha çok körükler. Benzer olaylar 18. ve 19. yüzyıllarda Şün Hua'da aralıklarla yaşanır. Lipman, Salarların saldırgan, şiddet yanlısı olarak tanınmalarını bu olaylara bağlar (Lipman 1997; Godmann 2005a: 5).

17. yy'ın ortasına kadar Şün Hua'da toplumsal ve siyasi yaşam birbirinden ayrı cami merkezli topluluklarda odaklanır. Bu dönemde Sufi akımının ilk yandaşlardan biri olan Muhhamed Yusuf 1640'ın sonunda Şün Hua'yı ziyaret eder ve Salarları *Sufi* inancına bağlar (Mi Yizhui 1982; Goodman1995a: 330). 18. yy'da dinî eğitim almak amacıyla Orta Doğu'ya giden öğrencilerden biri olan Ma Laich, 1750 yılında *Kaafya Öğretisi*ni Salarlar arasında yayar (Trippner 1964: 264).

1761'de bu bölgeye gelen başka bir vaiz olan Ma Minhgin, *Kaafya* (Eski Öğreti) öğretisine karşılık, *Jahriya* (Yeni Öğreti) olarak da bilinen Sufiliğin katı öğretilerini geri getirir. Bir süre sonra bu güçlü etki toplumsal şiddeti körükler. iki akım yandaşları arasındaki sokak çatışmaları 1781'de Çing yasal mahkemesini Şün Hua'ya getirir. Mahkeme kararıyla *Yeni Öğreti* kanun dışı ilan edilir ve bu öğretinin yandaş topluluklarının toplum için tehlikeli oldukları gerekçe gösterilerek dağıtılmalarına karar verilir. Bunun üzerine bir grup Salar, Su Sisisan'ın önderliğinde ayaklanır ve Hoço'yu ele geçirir. Lanço'yu da ele geçirmek isteyen Salarlar, Çin Devleti'nin yönetimindeki yerli ordu tarafından bozguna uğratılır (Mi Yizhi 1982: 17). Bu olaylardan tam 100 yıl sonra 1894-95'te bu bölge benzer olaylara sahne olur (Lipman 1997: 142).

1862-1874 yılları arasında da bu tür isyanlar çıkar ve başarısızlıkla sonuçlanır (Saguchi 1968; Saguchi 1963: 25-77). Saguchi'ye göre, Salarların ayaklanmaları onların yalnız kendi aralarındaki düşmanlıktan değil, aynı zamanda Çin sınırları içerisindeki azınlıkların sindirilmesine yönelik Çin politikasından da kaynaklanmaktadır.

Çing hanedanlığının çöküşünden sonra 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlangıcında Çin Devletine karşı süregelen isyancı İslami direniş Sino-müslüman kimliğin ve toplum fikrinin güçlenmesini sağlar. Bunlar 1928'de ve başkenti Şining olan Çinghai eyaletinin kuruluşuyla sonuçlanır. Bu eyaletin ilk valisi önceden Çing yönetiminin Şining Kumandanı olan bir Müslüman, Hui Ma Çi olur, onun yerine 1931'de oğlu Ma Bufang vali olur. Bu dönemde çok sayıda Salar Türkü özellikle askerî alanda Ma Bufong'a hizmet eder.

1949'daki iç savaş sırasında ÇKP iktidara gelir ve Halkın Kurtarıcı Askerleri olarak adlandırılan Çin ordusu Çinghai eyaletine yürüdüğü zaman Ma Bufang'a bağlı Salar Türkleri ÇKP saflarına geçer. ÇKP, vilayeti güvence altına aldıktan sonra, ele geçirilen Ma Bufang'ın bütün askerleri tutuklanıp hapse atılmış, Ma Bufang taraftarı olan tüm siviller serbest bırakılmıştır. Ancak serbest bırakılan siviller özellikle Şün Hua'da yeni rejime karşı yeniden bir isyan hareketi başlatmıştır. 1958 yılına değin Salarların ve Tibetlilerin de katıdığı benzer olaylar devam etmiş ve 1958-59 ayaklanması Dalay Lama'nın sürgün edilmesine neden olmuştur (Chen 1991: 92).

Ellili yıllarda Şün Hua'da gerçekleştirilen ayaklanmalar ÇHC merkezi hükümetinin Salar Türklerine karşı sert tedbirler almasına neden olmuştur, 1958 ve sonrasında Salar Türkleri bütün alanlarda baskı altına alınmıştır, bu olaylar sonucunda;

- Salar Türklerinin önderlerinin tümü hapse atılıp idam edilmiş,
- Erkek nüfusunun yaklaşık % 10'u Çinghai'nin değişik yerlerindeki islâh amaçlı çalışma kamplarına gönderilmiş,
- Salar dilinin konuşulması sakıncalı sayılmış, dinî ifade ve aktivitelere büyük ölçüde kısıtlama getirilmiştir (Goodman 2005b: 332).

Daha ilk göçmenlerin Semerkant'tan getirdiği ve o zamandan beri Altıyuli camisinde saklanan el yazması Kuran korunmak amacıyla Pekin'e götürülmüştür (Ma Jianzhong & Stuart 2001: 11). Çin devletinin Salar Türklerini Çinlileştirmek için yaptığı faaliyetler başarısız olmuştur. Salarlar dinî ve sosyal eylemlerini gizli bir şekilde devam ettirmişlerdir. Bu baskı dönemi 24 yıl boyunca sürmüş, 1980'lerin başında ÇKP tarafından gerçekleştirilen reformlar doğrultusunda, yakın geçmişte yönetime muhalefette bulunmuş Salar Türklerinin de dâhil olduğu bütün azınlıklara karşı, yeni bir yaklaşım uygulanmaya başlanmıştır. 1982'de Altıyuli camisine ait Kuran Pekin'den geri getirilmiş ve camiler tekrar ibadete açılmıştır (Goodman 2005b: 332).

1781 ayaklanması, 19. yüzyılın sonundaki ayaklanmalar ve 50'lerde sık sık patlak veren isyanlar sonucunda 1928'de Ma Çi ve daha sonra oğlu Ma Bugfang'ın iktidarı döneminde Çin siyasi düzenin içerisinde, temelde Müslüman olan Çinghai eyaleti kurulmuştur. Bu süreçte Şün Hua'daki Salarlar Ma Bufang'ın askerî örgütlenmesinde önemli yer tutmuştur (Yang Hiaoping 1986; Chen Binyuan 1986; Goodman 2005a: 3). Goodman'a göre diğer sürgün edilmiş topluluklara bakıldığında Salar Türkleri kendilerini mağdur olarak görmezler aksine Salar Türklerinin önderleri ve işadamları göç ve sürgün konusunu, günümüzde Salarların bir kez daha seferber olmasında, genç kuşakların refah düzeyinin yükseltilmesinde ve olumlu bir sino-müslüman kimliğinin oluşturulması doğrultusunda kullanılan bir araç olarak görürler (Goodman 2005a: 3).

0.2.3 Göç/Sürgün Anlatıları

Salar Türklerinin bugünkü yaşadıkları bölgelere gelişleri ile ilgili yazılı bir kaynak yoktur. Bu konuyla ile ilgili bilgiler ortak özellikler gösteren anlatılardan ibarettir. Salar Türklerinin sözlü geleneklerinde yaşattıkları *göç* ya da *sürgün* anlatıları Salar Türklerinin bu bölgedeki tarihlerine bir ölçüde ışık tutar.

Goodman'ın bildirdiğine göre, 50'li yılların başlarında Çin Halk Cumhuriyetinin milliyetler mevduatında, Salar Türkleri *sürgün halk* olarak tanımlanmıştır. Günümüzde Salarlar da kendi statülerini *daimi sürgünde bulunan halk* olarak belirtir ve buna içtenlikle inanır. Hazırlanmış bütün çağdaş raporlar, Salar Türklerinin Orta Asya kökenli olduğunu vurgular. Bugün Şün Hua'ya gelen herkese aynı tanıtım yapılır. Salar iş adamları ve memurlarının Çinlilerle veya diğer yabancı misafirlerle kendi ulusları ve etnik yapıları ile ilgili tartışmalarında ilk ele aldıkları ve gündeme getirdikleri konu genelde *sürgün*dür. Goodman Salarların ısrarla Çin yazısı kullanmalarını ve vatandaşı oldukları Çin devletine bağlı olmalarını Salarların inanç sisteminin bir başka ilgi çekici unsuru olarak görür ve bu durumu *daimi sürgün kavramı* ile ilişkilendirir (Godmann 2005b: 333).

Pek çok araştırmacı *göç* ya da *sürgün* anlatılarının değişik versiyonlarını derlemiştir. En son 80'lerin sonunda Han Fude ve Han Derong (1988) Salar Türklerinin kökenini anlatan *Camel Spring* (Deve Kaynağı) adlı bir halk anlatısını kaydetmişlerdir. Bu anlatıya göre sözü edilen vaka Ming hanedanlarından Hongwu'nun iktidar döneminin üçüncü yılının beşinci ayının on üçüncü gününe yani *7 Haziran 1370'*e denk gelir.

Han Fude ve Han Derong'un kaydettiği anlatıya göre Semerkant'ta Kharamang ve Ahmang (Gallima and Akhma) adında iki kardeş bey vardır. Bu iki bey ve onlara bağlı köylülerin yaşamı, köyün beyinin onlara karşı yaptığı ayrımcılıktan dolayı çekilmez hâle gelir. Bunun sonucunda onlar yaşamak için daha uygun bir yer bulmak amacıyla vatanlarından ayrılmaya karar verirler. Bir gün bu iki bey akrabaları ve köylülerin bir kısmıyla o köyden ayrılıp yola çıkarlar. Ayrılırken yanlarına ana köylerinden bir kese toprak, bir kazan su ve yükler için bir tane ak deve ve Kuran'ın bir nüshasını alırlar. Doğuya doğru hareket ederler, zorlu bir yolculuk sonunda günümüzdeki Doğu Türkistan ve Gansu üzerinden Ningşia'ya gelirler. Kardeşlerin vatandan ayrılmasından bir süre sonra köyde kalan Salarlardan 40-45 kişilik bir grup daha onları takip

etmeye karar verir. Bunların yolculuğu da çok zor geçer. Yalnız bunlar kardeşlerin güzergâhını takip etmeyip, Çinghai gölünün güneyine doğru ilerlerler. Bu gruptan birkaç kişi ayrılıp orada yerleşir. Diğerleri bugünkü Şün Hua vilayetinin Mengda bölgesine gelirler, daha sonra bu grup Altıyuli'ye hareket eder. Grup yorgunluktan bitkin bir hâlde Altıyuli'ye varır. Develer aç, susuz ve yorgundur, mola verirler. Gece yarısı Kharimang uyanır ve ak devenin yerinde olmadığını fark eder. Herkesi uyandırır ve hep birlikte deveyi aramaya başlarlar. Tan atana dek deveyi ararlar ama bulamazlar. Susamışlardır, bir su kaynağı ararken deveyi taşa dönüşmüş hâlde bulurlar. Devenin ağzından su akmaktadır. Kharimang yanında taşıdığı Kuran'ı çıkarır ve orada dua eder. Herkes o kaynaktan su içer. Sonra onlar yanlarında getirdikleri su ve toprakla Altıyuli'nin su ve toprağını karşılaştırırlar. Bunların denk olduğunu gördüklerinde, Allah'ın onlara yerleşmeleri için uygun bir yer gösterdiğine içtenlikle inanırlar ve oraya yerleşirler (Goodman 2005b: 233-236).

Tenişev'in 1957'de Mınta Köyünde derlediği Göç Hikâyesi (te/59/mın) ise göç ile ilgili çok daha ayrıntılı bilgiler içerir (te/59 için bakınız: Korpus).

Tenişev'in varyantına göre Semerkant taraflarında *Akman* ve *Karaman* adında iki bey varmış. Akman Beyin soyundan biri hırsızlık yapıp Karaman beyin halkına iftira etmiş. İki bey bu konu için imparatorun huzuruna çıkmış, imparator Akman Beyin tarafını tutunca Karaman beyin soyu bu duruma dayanamayıp o köyden göçmeye karar vermiş. Karaman Beyin büyük oğlu halkını alıp o köyden göçmüş. Yolculuğa çıkarken Karaman Bey büyük oğluna bir ak deve, bir kap zemzem suyu, bir miktar kutsal toprak (köylerinin toprağı), bir büyük bir küçük terazi, otuz cüzden oluşan bir Kuran vermiş ve Kuran'ın içindeki kurallara uymalarını öğütlemiş, daha sonra kafile, emanetleri ak deveye yükleyip güneye doğru yola çıkmış. Önce Cinza-Minza'ya gelmişler, orayı yerleşmek için uygun bulmayıp sırasıyla Peycin'de, Lanco'da, Ganca'da, Siliŋ'de, Peyan'da mola vermişler, ancak oraları da uygun bulmayıp bugünkü

Gandu kasabasının bulunduğu bölgeye gelmişler. Gandu'nun toprağını, suyunu ana vatanlarının toprağı ve suyu ile karşılaştırdıklarında bunların denk olduğunu görmüşler, o gün orada konaklamışlar, gece ak deve kaybolmuş, deveyi aramaya çıkmışlar, ararken bugünkü Altıyuli köyünün su kaynağına gelmişler, deve orada çökmüş ve oradan kalkmamış, devenin yükünü indirmişler, sonra deve ak bir kayaya dönüşmüş, göçmenler orada bir mescit yapmışlar ve getirdikleri Kuran'ı mescide koyup o bölgeyi vatan tutmuşlar. Hikayede Salar kafilesinin Altıyuli'ye yerleşme tarihi 1371'e, Ming Hanedanlığı dönemine denk gelmektedir.

Salar Türkleri arasında yaygın olan deve oyununda (Döye Oyna) da göç vakası anlatılır. *Deve Oyunu* Salar Türklerinin Şün Hua bölgesine nasıl gediklerinin tiyatro oyunu şeklinde canlandırılmasıdır. 1920'ye değin yalnızca Şün Hua'nın Mengda (Mınta) köyünde geleneksel olarak, düğünlerde oynanırken daha sonra yalnızca bu köye ait bir geleneksel oyun olmaktan çıkıp yaygınlaşmıştır (Ma Jianzhong/Stuart 1996, 287–298).

Deve Oyunu 1958'den 1982'ye kadarki dönemde Salar kültürünün diğer unsurları gibi yasaklanmış, 1982'de Şün Hua Salar Özerk Bölgesi'nin kuruluşunun 40. yıl dönümü kutlamaları için yetmiş dört yaşında bir Mengda yerlisinin anlattığı versiyona dayandırılarak oyun yeniden canlandırılmıştır. Oyunda bütün efsane kardeşlerin yerli Moğollara, Semerkant'tan Mengda'ya kadarki engellerle dolu yolculuklarını anlattıkları sahneye indirgenmiştir. Bu versiyonda kardeşlerin Şün Hua'ya gelmeden önceki, Ningşia'ya kadar olan yolculuklarından söz edilmemiştir (Ma Jianzhong/Stuart 1996; Goodman 1995b: 334).

Tenişev'in 1957'de Altıyuli köyünde derlediği Deve Oyunu (te/17/altı) vesiyonunda, Ma Jianzhong'un versiyonundan farklı olarak Salar Türklerinin bölgeye gelmeleri ve burada yerli Tibetlilerle karşılaşmaları canlandırılır (te/17 için bakınız: Korpus).

Trippner de Salar Türklerinin soyunun karışık olduğunu iddia eder ve bu durumu '*Sadece son 200 yıla bakarsak Salarlar, Türklerin, Moğolların, Tibetlilerin ve Çince konuşan Müslümanların karışımının sonucudur.'* (Trippner 1964: 261) şeklinde ifade eder.

1943'te Pekin ve Sui-yüan'da yaşayan Salar tüccarlarının dilini araştıran Shibata Salar Türklerinin Batı Türkistandan göç etmiş olabileceğini iddia etmiştir (Saguchi 1968; Shibata 1946: 25-77). P. Pelliot Çinghai Salarlarının Guz Türkmenlerinin bir kısmı olabileceğini belirtir (Saguchi 1968; Pelliot 1950: 198-202). Rockhill de Salarların 1370'te Semerkant'tan Şün Hua'ya göçü ile ilgili bir gelenek kaydetmiştir, göç tarihi imparator Hung-wu'nun son yılı ya da Ming Hanedanlığının üçüncü yılına denk gelir. G. F. Andrew, 1921'de Salarların Semerkant'tan Şün Hua'ya göçü ile ilgili bir hikâye kaydetmiştir (Saguchi 1968: 32).

Goodman'a göre, Salarların kökenini anlamayı güçleştiren bağdaşmazlıklar, Çin devletinin milliyet statüsünü belirlemek üzere öne sürdüğü kısıtlayıcı 'deli gömleği' talepler yüzünden meydana gelmiştir. Bu nedenle, özellikle tüm Salarlar birkaç asır önce sürgün edilmiş bir soy olduklarını bir miras olarak paylaşmak zorunda kalmışlardır. Çin Halk Cumhuriyetinin bu yaklaşımı 'Salarların atalarının bir kısmının Semerkant'tan (ya da değişik yerlerden) göç etmiş olabilirken, diğer bir kısmının aralarında etkileşim hâlinde olup evlendikleri yerlilerden oluşabileceği ve bugün Salar milliyetinin anayurdu sayılan bölgede değişik köylerin değişik kökeni ve tecrübeleri olabileceği' varsayımını da dışarıda bırakarak, olası açıklamalara baştan engel olmaktadır (http://epress.lib.uts.edu.au/journals/portal/splash/).

Bugün Salar olarak adlandırılan bu Türk topluluğunun tümünün aynı soydan gelip gelmediği açık değildir Karma lehçelik özellikler bu bölgede yaşayan Türklerin farklı Türk boylarından gelebileceğini ve bu bölgeye belli aralıklarla göçen tüm Türk topluluklarının bir zaman sonra bu etnonimi sahiplenmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

0.3 Salar Türkçesi

Salar Türkçesini, günümüzde Çinghai Eyaletinde konuşulan, Kıpçak Türkçesinin kimi özelliklerini 14. yüzyılın sonuna kadar bünyesine alıp bu dönemden sonra bunları izole etmiş bir Oğuz lehçesi olarak adlandırabileceğimiz gibi, 14. yy Müşterek Orta Asya Türkçesinin Harezm-Oğuz özelliklerini korumuş bir Türk lehçesi olarak da tanımlayabiliriz. Dwyer' bu lehçenin artık bölgedeki başka dillerde olmayan birçok önemli Eski Türkçe özelliği koruduğunu bildirir (www.mpi.nl/DOBES/projects/salar/salar). Salar Türkçesi bünyesinde karma lehçelik özellikler yanında, yabancı çekim özellikleri de barındıran bir Türk lehçesidir. Salar Türkçesindeki bu durumu delillendiren özellikler, araştırmacılar tarafından sınıflandırma denemeleri yapılırken sıralanmıştır. Boeschoten, Salar Türkçesine girmiş yabancı çekimlik özelliklerini şu şekilde sıralamıştır (Boeschoten 1998: 399):

(i) [şı] < shi kopulatif parçacığı,

(ii) [vule] parçacığı 'in order to' < weile,

(iii) Sayı sıfatının kurulumunun genelde [isim + sayı] şeklinde görülmesi.

Boeschoten ayrıca, iyeliğin ifadesinde Moğolcaya eğilim olduğunu bildirmiştir: *aŋa avo işki vara.* 'Onun iki oğlu vardır.' /r/'nin akıcı hâle geçip düşme eğiliminde olmasını ise Uygurcadan geçmiş bir fonetik özellik olarak görür (Boeschoten 1998: 399).

Salar Türkçesini Harezm dönemi Oğuzcasına dayanan bir Türk lehçesi olarak kabul edebiliriz, ancak elimizde, bu savı destekleyecek Harezm dönemi Oğuzcası veya eski Oğuzca diye niteleyebileceğimiz müstakil bir dillik eser bulunmamaktadır. Buna karşın Harezm döneminin tipik özellikleri, bu lehçe o dönemde bir yazı dili olarak kullanıldığı ve bu lehçe ile eserler verildiği için elimizdedir. Harezm Türkçesi bir yazı dilidir. 13. yüzyıldan (1200) başlayarak Harezm ve Sır Derya'nın aşağı kesimlerinde kısmen Oğuz (Türkmen) ve

Kıpçak yerli ağızlarının etkisi altında Karahanlıcadan gelişen Orta Asya Türkçesi (Doğu Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine *Harezm Türkçesi* adı verilmiştir (Eckmann 2003: 1). Bu dönemdeki Oğuz Türkçesi ile ilgili net bir bilgiye sahip değiliz. Salar Türkçesi, eski Oğuzca ile ilgili çıkarımlar yapmak için bir çıkış noktası olabilir çünkü bu konuşma dili, o dönem Oğuz ve Kıpçak ağızlarının özelliklerinin izole edildiği bir lehçedir. Salar Türkçesinin çekim özelliklerini çözmek için ya da bir karşılaştırma yapmak için Eski Oğuzcayı ya da Harezm Türkçesinin özelliklerini temel almak daha doğrudur. Ancak elimizde tam anlamıyla Eski Oğuzcanın özelliklerini temsil eden bir kaynak bulunmamaktadır. Bunun yanında Harezm Türkçesinin özellikleri açıktır. Örneğin, Salar Türkçesinde de görülen *[-gu]* ekli gelecek zaman kurulumu özelliği Harezm Türkçesini Karahanlıcadan ayıran tipik bir özelliktir.

Oğuzların yazı dili durumuna bakacak olursak:

12. yüzyıla kadar Oğuzlara ait müstakil bir yazı dili yoktur. XIII yüzyıldan günümüze kadar gelebilmiş olan Türk dili ürünlerinin tümü Anadolu Selçukluları devrinden kalmış ürünlerdir (Korkmaz 1971: 15). Mecdut Mansuroğlu Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Mevlana, Sultan Veled, Şeyyad Hamza ve Dehhani gibi 13. yüzyıl edebiyatçılarının eserlerini incelemiş ve bu eserlerin Anadolu'da güçlükle kurulup geliştirilen bir yazı dili değil de Orta Asya'dan getirilen bir yazı dili geleneğinin ürünleri olabileceğini savunmuştur (Korkmaz 1971: 16). R. Rahmeti Arat ise 11. ve 13. yüzyıllar arasındaki dönemde Oğuzlar tarafından oluşturulmuş hiçbir eser olmamasına dikkat çeker.

12. yüzyılın sonuna değin Oğuzca olarak kabul edebileceğimiz bir yazı dili olamadığını biliyoruz. Kimi araştımacılarca Anadolu'da kurulduğu, kimi araştırmacılarca Orta Asya'dan getirildiği düşünülen yazı dili geleneği ile oluşturulan eserler Harezm dönemi eserleri gibi karışık dil özellikleri gösterir; Zeynep Korkmaz *Kıssa-i Yusuf* ve *Behçetû'l Hadayık* gibi eserlerdeki dil karışıklığını, bu eserlerde, Orta Asya eski Türk yazı diline ait özellikler ile Oğuzcaya ait özelliklerin bir arada bulundurulmasına bağlar (Korkmaz 1971:

25). Bu karışıklık Eski Anadolu Türkçesi ile eserler veren Mevlana, Sultan Veled ve Şeyyad Hamza'nın eserlerinde de görülür.

Oğuzca, Eski Anadolu Türkçesinde görülen kısmi karışık lehçe özelliklerinden, sonraki dönemlerde doğal gelişim süreci içerisinde sıyrılmış, *tonlulaşma*, *ünsüz düşmesi* gibi fonolojik özellikleri kendine özgü zaman/kip kurulumlarını geliştirmesi sonucunda müstakillik kazanmıştır. Salar Türkçesi ise 1370'ten sonra ana kitleden ayrıldığında, bünyesinde tıpkı Harezm dönemi karma dillik özellikler taşıyan eserlerde olduğu gibi, çekim morfolojisine ait karma özelliklere sahiptir.

Eski Oğuzcanın devamı olan Eski Anadolu Türkçesinde görülen gelişim aşamaları Salar Türkçesinde de görülmüş müdür, bilemiyoruz. Eski Türkçe dönemindeki ek başı /-g-/'ler Oğuz yazı dilinde bir süre sonra [ø] durumuna geçmişken, Salar Türkçesinde /-g/'li ve /-g/'siz şekiller bir sisteme bağlanmıştır, yönelme hâli işaretleyicisi istinasız bir şekilde ünsüz ile biten sözcüklere [-a/-e]; ünlü ile biten sözcüklere [-γa/-ge]; q, k, h sesleri ile biten sözcüklerden sonra [-qa/-ke] şeklinde gelir. Salar Türkçesindeki durum *karışıklık* değil *karma özellik* görünümüdür.

Zeynep Korkmaz (1971: 16-17) *Marzubān-nāme* tercümesi'nin giriş bölümünde Eski Anadolu Türkçesinin ilk ürünleri diyebileceğimiz eserleri ve Harezm Türkçesi dönemi karışık dilli eserlerini incelemiş ve şu sonuçları elde etmiştir: 11.-13 yüzyıllar arasındaki dönemde Oğuzca olarak gösterebileceğimiz herhangi bir müstakil eser yoktur, Oğuz Türkçesi 13.yüzyıldan başlayarak ayrı bir yazı dili olma yoluna girmiştir. Türlü sosyal ve tarihî koşullar dolayısıyla 11. ve 13. yüzyıllar arasında Oğuzca henüz kendi özel lehçe yapısına dayalı tam bir biçimlenmeye girememiştir, Karahanlı yazı dili geleneğinden büsbütün ayrılamamıştır; bunun oluşturduğu dil karışıklığı *Akâid-i İslâm*'da *olga-bolga* deyimi ile ifade edilmiştir. Harezm Türkçesinin kuruluşundan gelen özel durum dolayısıyla ve uzun komşuluk ilişkileri sonucunda bu devir Oğuzcasında yer yer Kıpçakça ile birleşen yanlar

da göze çarpar. Zeynep Korkmaz Orta Asya'da 11.-13. yüzyıllar arasını kapsayan bu karışık dilli Oğuzcanın Eski Doğu Oğuzcası veya Selçuklu Oğuzcası olarak adlandırılabileceğini bildirir. Korkmaz, 11-13. yüzyıllar arasında Anadolu'ya göçmüş Oğuz boylarının getirdikleri yazı dilinin karışık dilli bir Oğuzca olduğunu bildirir. Anadolu'daki bu karışık dilli Oğuzca ile Orta Asya'nın Karahanlı-Oğuz, Harezm-Oğuz doğrultusunda gelişen karışık dili dönemi aynı dil yapısındadır.

Bu adlandırmaya dayanarak Salar Türkçesini 14. yüzyıl Harezm dönemi Türkçesinin karışık dil özelliklerini bünyesinde izole etmiş, Eski Doğu Oğuzcasını temsil eden bir Türk lehçesi olarak da kabul edebiliriz.

Türk lehçelerini sınıflandıran âlimler ses, şekil ya da kelime hazinesi özelliklerini etnonimleri, lehçelerin coğrafi konumlarını temel alarak lehçeleri sınıflandırma denemeleri yapmışlardır. Bir lehçeyi bir gruba dahil etmek için temel ses özelliklerinin ya da kelime hazinesinin baz alınması, tanık gösterilmesi sakıncalar doğurur. Çünkü dil ilişkilerinde kelime hazinesi dayanıklılığın en zayıf olduğu alandır. Lehçeler arasındaki coğrafi yakınlık ya da uzaklık doğal olarak pek çok benzerliği ya da farklılığı beraberinde taşır. Lehçelerin sınıflandırılmasında öncelikle çekim özelliklerinin temel alınması daha sağlıklı sınıflandırmalar yapılmasını sağlayacaktır.

Günümüze değin yapılmış belli başlı tasnif denemelerinde Salarcanın durumuna bakarsak:

Salar Türkçesine ilk olarak F. E. Korş tarafından 1910 yılında yapılan tasnif denemesinde rastlarız. Korş bu denemede Salar Türkçesini II. Şark Grubu başlığı altında; A. Samoyloviç (1922) yaptığı tasnifte Salar Türkçesi D Grubu (Uygur Şimal-i Şarki Grubu) içerisinde; V. Bogoroditskiy (1934) yaptığı tasnifte VI. Orta Asya Grubu içerisinde; L. Ligeti (1944) IV. Türk Dilleri içerisinde; N. A. Baskakov (1952) Salar Türkçesini IV. Karluk Grubunun Harezm bölümü içerisinde göstermiştir (Arat 1957: 69-137). N. Poppe (1965) tasnifinde Salar Türkçesine yer vermemiştir. Talat Tekin türlü sessel ölçütler

kullanarak oluşturduğu tasnifte Salar Türkçesini XI. Taglı grubu içerisinde yer alan tek lehçe olarak göstermiştir (1989: 141-168).

Lars Johanson Salar Türkçesini Türk Dilinin kontakt alanlarını göz önünde bulundurarak güneydoğu grubunda, güneydoğunun doğusunda gösterir ve bu lehçenin tarihi gelişiminin güneybatı grubunda gerçekleştiğini bildirir. Johanson Türk lehçelerinin kendi içerisindeki kontakt alanlarını şöyle sıralamıştır: Kırım bölgesinde, -güneybatı ve kuzeybatı lehçeleri- Kırım Osmanlıcası+Kırım Tatarcası/Kırım Nogaycası / Kırım Karaimcesi, kesişirler. Diğer bir kesişme noktası bugünkü Özbekistan topraklarıdır, -kuzeybatı + güneydoğu-, Amu Derya bölgesi güneydoğu, kuzeybatı, güneybatı lehçelerinin eridiği bir bölgedir: Özbek + Kıpçak Özbek + Oğuz Özbek + Horasan Türkçesi ve Türkmen lehçeleri. Salar Türkçesi de 14. yüzyılın başlarına kadar gelişimini bu bölgede sürdürmüştür. Johanson Çuvaş, Yakut, Salar, Sarı Uygur, Halaç, Karaim ve Fü-yu lehçelerinin yüzyıllar boyunca gelişimlerini bir zamanlar bağlı bulundukları branş gruplarından izole edilmiş olarak, kendilerine has özelliklerini koruyarak sürdürdüklerini ve bulundukları bu farklı çevrelerde yeni kazanımlar edindiklerini bildirmiştir (1998: 84).

0.3.1 Salar Türkçesinin Ağızları

Salar Türkçesi Türk dilinin bir lehçesidir. Birkaç eyalette farklı kasaba ve köylerde konuşulur, bu durumda en azından farklı ağızlarının olması beklenir. Bu durumla ilgili farklı değerlendirmelerle karşılaşılır. Şöyle ki Lin Lian Yun, Salar Türkçesinde lehçe farklarının hemen hemen olmadığını, ancak çok az fonetik farklılıklar olduğunu ifade eder (1985: 3). Tenişev doktora tezi olan SSY'de Salar Türkçesinin lehçelik bileşimini ortaya koymuştur. Tenişev'e göre Salarcanın iki diyalekti vardır:

(i) Gaizi, batı ağzı (altıyuli)

(ii) Mınta, doğu ağzı

Tenişev'in bildirdiğine göre Salarların pek çoğu Gaizice (Altıyüli) konuşur, bu ağızlar arasında fazla fark yoktur, yalnızca fonetikte ve sözcük hazinesinde farklar vardır, Salar Türkçesinde fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksik alanda, dilin iliklerine kadar nüfuz etmiş Çince özellikler vardır. Tibet etkisi kendini sözcüklerde gösterir. Uzak ve yakın dillerin özelliklerinin kaynaştığı Salar Türkçesi bu yönü ile özel bir konumdadır. Tenişev, Salar Türklerinin lehçe durumunu şu şekilde özetler: '*Bu boyun dili, eskiden bugünkü (1957) dilden farklıydı, lehçe farkları yoktu. Ancak zamanla yerli koşulların da etkisi ile lehçe özellikleri oluştu. Salarlar da bu farklılıkların farkındadırlar.*' (SY 1963: 5-11; Serebrenikov 1981: 80-81). Boeschoten'e göre, Salar Türkçesinin yalnızca fonetik farklara dayanan varyantları vardır; Gaizi (Jiezi), Qingshui, Baihuang, Gandu, Dahejia, Gulca (1998: 400).

Dwyer, Salar Türkçesinin iki ağzı olduğunu belirtir:

(i) Doğu Ağzı: Bu, Şün Hua, Hualong ve Gansu'da konuşulan esas ağızdır.

(ii) Batı Ağzı: Doğu Türkistan'da İli'de konuşulan ağızdır.

Bu ağızlar arasındaki büyük farklar, tamamen dil ilişkilerinden kaynaklanır. Salar Türkçesinin belirli alt çeşitlilikleri arasındaki büyük fark, Salar Türkçesinin iki dominant dil ile (Çince ve Tibetçe) olan ilişkisinin uzunluğu ve yoğunluğundan kaynaklanır. Şün Hua'da doğu ağzında, görülen Çince etkiler, yerini Sarı Irmağın karşı yakasındaki Hualong bölgesinde, Tibetçe etkilere bırakır. Coğafî bakımdan uzakta olan batı ağzı, Uygur ve Kazak Türkçelereri ile ilişkili olup, doğu ağzı konuşurları için anlaşılır değildir (www.mpi.nl/DOBES/projects/salar/salar). Yolboldı'ya göre ise Salar Türkçesinde lehçe farkları yoktur, ancak Salar Türkçesinin iki ağzı vardır; Gaizi (Altıyuli) ve Mengda ağızları. Bunlar arasında yalnızca fonetik ve leksik farklılıklar görülür (Yolboldı 1987: 190).

0.3.2 Salar Türkçesinin Karma Dil Özellikleri

Salar Türkçesi bir Oğuz lehçesi olarak görülürse bünyesinde barındırdığı karma lehçelik özellikler kolayca seçilir. Burada tipik Oğuz ve Kıpçak özellikleri iç içedir. Ancak Salar Türkçesinde aynı işlev için -örneğin: istek çekimi- üç ayrı kurulumun kullanılması ilginçtir. Bu kurulum çeşitliliği ya farklı lehçelere ya da farklı kiplik özelliklere işaret eder. Tenişev Salar Türkçesinde [-γa/-ge] yönelme durumu; [-nı / -ni] belirtme durumu; [-γan / -gen] geçmiş zaman sıfat fiili; [-γuçi] şimdiki zaman sıfat fiili; [-γı/-gi] istek kipi eki gibi Kıpçak tipli unsurların olmasını 13 ve 14. yüzyıllarda Semerkant bölgesindeki Salarların Kıpçaklarla olan temeslarına bağlar (SY: 5-11; Serebrennikov 1981: 81). Bu ifadelerden Tenişev'in Salar Türkçesini, Kıpçak dil özelliklerini bünyesine almış bir Oğuz lehçesi olarak kabul ettiği düşünülebilir.

Tenişev'in bildirdiğine göre Salarlar 14. yüzyılda doğuya göç etmiş ve bu göç sonucunda Eski Uygurlarla sıkı ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu durum Salar Türkçesinde çekim alanında [emes/emeser/emesken] olumsuz isim koşaçlarının; *atıh, sıdır* gibi leksik ögelerin Salar Türkçesine girmesine neden olmuştur (Serebrennikov 1981: 81).

Tenişev Salar Türkçesinde kişi eklerinin, iyelik eklerinin çokluk çekimlerinin, koşacın kişi ekleri ile çekiminin yok olmasına, sıfat ve zarf kurulumlarının içine Çince ögelerin girmesine karşın Salarcanın Oğuzca temelinin bozulmadığı görüşündedir. Tenişev'e göre bugünkü Salar Türkçesi Oğuz lehçelerine, daha çok da Türkmen Türkçesine yakınlığını korumaktadır (Tenişev 1976: 253-254 / Serebrennikov 1981: 81).

Salar Türkçesi karma lehçelik özellikleri bakımından kimi lehçelerle ortak özellikler gösterebilir, bugün Türkmenistan'ın kuzeydoğusunda yer alan Daşoğuz bölgesinde konuşulmakta olan Çovdur ağzı Salar Türkçesi ile benzer nitelikler taşır. Daşoğuz bölgesinin kuzeydoğusunda Özbekistan'ın Harezm

şehri, kuzeybatısında ise Karakalpak Türkçesinin konuşulduğu bölgeler bulunmaktadır. Daşoğuz bölgesi günümüzde Oğuz, Kıpçak ve Özbek Türkçelerinin kesişme noktasında bulunur ve bu bölgede konuşulmakta olan Çovdur ağzı da karma ağız özellikleri barındırır. Erdem, Çovdur diyalektindeki bu durumu günümüz Güneydoğu Türk lehçeleri veya Kıpçak Türk lehçeleri ile bir temas ile ilişkilendirmekten ziyade bu ağız için 'Müşterek Orta Asya Türkçesinin Harezm-Oğuz özelliklerini henüz yitirmemiş' demenin daha yerinde olacağı kanaatindedir (Erdem 1998: 171)

1. BÖLÜM: ÇEKİM MORFOLOJİSİ

1.1 Çekim Kavramı ve Çekim Düzlemi

Bilişsel sistemimizde *derin yapı*da[5] oluşturduğumuz yargının üst yapıda türlü sesler, morfemler, partikeller, gramatikal kurulum gruplarıyla somutlanmasına *çekim* denir. Başka bir deyişle derin yapıda oluşturduğumuz yargıda baş[6] (yöneten) ögelerin yönetilenlerine (katılanlarına) bağlanmasına *çekim* deriz. Dilde çekim (inflektion/konjugation) ve dizim işlemi birbirinden ayrılamaz, çünkü *çekim,* gramatikal fonksiyonların yüklendiği morfemlerin, gramatikal ilişkilendiricilerin (durum eklerİ, kişi ekleri vb.) kelimelere eklenip paradigmalar oluşturulması değildir. Çekimde kullanılan araçların işlevleri ancak türlü çekim öbekleri (ad öbeği, eylem öbeği vb.) içerisinde, ifadeyi oluşturacak olan diğer ögelerle birlikte kullanıldığında ortaya çıkar.

Türkçedeki ekleri gösterirken bunların sadece morfolojik özelliklerine değil, morfosentaktik ilişkideki rollerine de bakılmalıdır. Buna dayanarak Türkçedeki ekler semantik ekler (yapım ekleri) ve sentaktik ekler (çekim ekleri) şeklinde bölümlendirilebilir.

Bunun yanında Türkçede çekim, sadece çeşitli sentaktik başlar tarafından eklerin sözlüksel taşıyıcılara yüklenmesi değildir. Çekim, aynı zamanda işlevleri belirli olan çeşitli partikellerle ve belirli sıralama kanunlarıyla gerçekleşir.

Sentaktik ilişkilerde iki nokta dikkat çekicidir:

(i) Eklerin kelime üzerinde yerleşimi, sıralanışı,

---

[5] Derin Yapı/ Yüzey Yapı: N. Chomsky sözce çözümlemesinde iki düzeyden söz etmiştir. Bir yanda konuşucunun ürettiği ya da alıcının algıladığı yüzey yapı adı verilen, görünen dizimsel bir birleşim, öte yanda tümcenin anlamını taşıyan derin yapı vardır. N. Chomsky bu ayrımı ilk olarak Port Royal Dilbilgisinde verilen örnekle açıklamıştır (Kıran 2001: 159).

[6] Bir çekim öbeğinde her zaman bir merkez bulunur, buna öbeğin başı denir. Baş öbeği kuran kategoridir (Uzun 2000: 18).

(ii) Kelimelerin sentaktik düzlemdeki dizimi.

Bir sözcüğün çekime girmesi için muhakkak ek alması gerekmez. Türkçede eklerin dizim yerleri morfolojik sınırları kesindir, temel parçaya yakın ekler değiştirendir (modifikatör), sondaki ek ise temel parçanın yöneten ile ilgisini gösterir. Türkçede sözcükler çekime girdiklerinde bükünlenmez, yani kelime kökünde değişiklik olmaz, ancak bu kuralın çiğnendiği durumlar da olabilir. Türk lehçelerinde, bu değişim daha çok ünlüler üzerinde gerçekleşir. Yeni Uygur Türkçesinde ise bu bükünlenme, özellikle ünlü zayıflaması şeklinde sistematiktir:

TTü.: *bana* < ben+e
sana < sen+e
Yuyg.: *balilar* < balalar

Çekim sürecinde kullanılan işaretleyiciler ve yapılar türlü görevsel sınıflar, yani kategoriler içerisinde yer alır.

1.2 Kategori Kavramı

Hem üretim hem çekim işlemleri sonucunda bir morfeme yüklenen semantik ya da çekimsel işlevler kategori olarak adlandırılır. Kategori terimi için dilimizdeki çalışmalarda genelde *ulam* terimi kullanılır.
İljoo Ha, üretimsel gramer metodlarını kullanarak hazırladığı çalışmasında dildeki kategorileri Cowper ve Dietrich'in çalışmalarını dikkâte alarak, sözlüksel kategoriler ve işlevsel kategoriler olarak bölümlemiştir. İljoo Ha, çalışmasında bu kategorileri birbirinden ayıran özellikleri şöyle sıralamıştır:

(i) Sözlüksel kategoriler anlambilimsel içerik taşımasına karşın işlevsel kategorilerin anlambilimsel içeriği yoktur.

(ii) Sözlüksel kategoriler ROL[7] ızgarasına (theta grid) sahip olmasına karşın işlevsel kategoriler Rol ızgarası içermezler. Yani sözlüksel kategoriler üyelerine rol yükleyebilirken, işlevsel kategoriler *rol yükleme*[8] özelliği sergilemezler.

(iii) Sözlüksel kategoriler anlambilimsel seçim özelliğine (selectional feature) sahiptir; Örneğin, İngilizcede sözlüksel kategori olan *read* eylemi, anlambilimsel seçim özelliğine göre onun üyesi olarak etkileneni seçer. İşlevsel kategorilerden olan *zaman* ise kategorisel seçim özelliğine bağlı olarak *olumluluk/olumsuzluk* veya *uyumu* seçer.

(iv) İşlevsel kategoriler çeşitli dilbilgisel özelliklere sahiptir. Örneğin, İngilizce uyum; kişi, sayı ve cinsiyet gibi dilbilgisel özelliklere sahiptir. Türkçede ise uyum *kişi* ve *sayı* özellikleri taşır.

(v) İşlevsel kategoriler kendileriyle birleşecek olan ögenin kategorisel özelliğini belirten morfolojik seçim özelliğine (morphological selectional feature) sahip olmasına karşın, sözlüksel kategorilerin böyle bir özelliği yoktur. Örneğin, morfolojik olarak sağa açık olan işlevsel kategorilerin mutlaka sağa kapalı olan kategorilerle birleşmesi gerekir. Sola açık olan işlevsel kategoriler ise mutlaka sola kapalı olan ögelerle birleşmelidir (Cowper 1994: 265; Dietrich 1995: 195; İljoo Ha 1998: 57).

Abney (1987) doktora tezinde benzer bir sınıflandırma yapar, işlevsel ve tematik elementler şeklinde bir ayrıma gider. Abney işlevsel elementler için "sözlüksel olmayan", tematik elementler için "sözlüksel olan" kavramlarından kaçınır (1987: 3-54). Abney her iki karegori türünü de sınırlandırarak tasvir

---

[7] Rol Kuramı: sözlükçedeki anlambilimsel bilgilerin belirginleşmesi ve bunların sözdizimsel yapılara yansıtılmasına dair düzenlemeleri içerir. Kullanılan ROL sözcüğünün İngilizcedeki karşılığı 'theta'dır (Uzun 2000: 99-119).

[8] *ROL*yükleme: Üyelerin anlambilimsel olarak eylemler tarafından seçilmesi, bunların herhangi bir *ROL*'üstlenmesinin iç merkezli bir belirleme değil, bu üyenin dışında bir öge, yani eylem tarafından yapılan dış merkezli bir belirleme olduğu anlamına gelir. Yani *ROL* yükleme, üyelerin kendi kendilerine yaptıkları bir işlem değildir, bu roller onlara eylemler tarafından yüklenmektedir. Buna göre *yarala-* eylemi üyelerinden birine *EDİCİ* rolünü, diğerine *ETKİLENEN* rolünü yüklemektedir. Bu anlamda eylemler '*ROL* yükleyici' ad öbekleri ise '*ROL* yüklenici'dir (Uzun 2000: 103).

etmiştir. Bu özellikler işlevsel elementlerin niteliklerini karakterize eder, buna göre:

(i) İşlevsel elementler kapalı sözlüksel sınıflar kurar.

(ii) İşlevsel elementler genelde fonoloji ve morfoloji ile bağlantılıdır ve genellikle vurgusuzdur.

(iii) İşlevsel elementler bir nesne sınıfını seçmeden önce gramatikal ya da bağlantısal işaretlerle işaretlenirler (Abney 1987: 64-65).

Kategori terimi yerine *ulam* terimini kullanan Agop Dilâçar'a göre, Türk lehçelerinin bitişken tipten olması, birçok fiil kategorisini fiil gövdesinde toplamıştır. *Sayı*, *kişi*, *zaman* kategorilerinden başka *kılınış* (Aktionsart), *görünüş* (aspekt), *çatı* (genus) ve *kip* (modus) kategorileri de fiil gövdesine katılan eklerle ya da ana fiile koşulan yardımcı fiillerle belirtilir (Dilâçar 1972: 413). Bunlara isim çekimi ile ortaya çıkan kategorileri de eklemek gerekir.

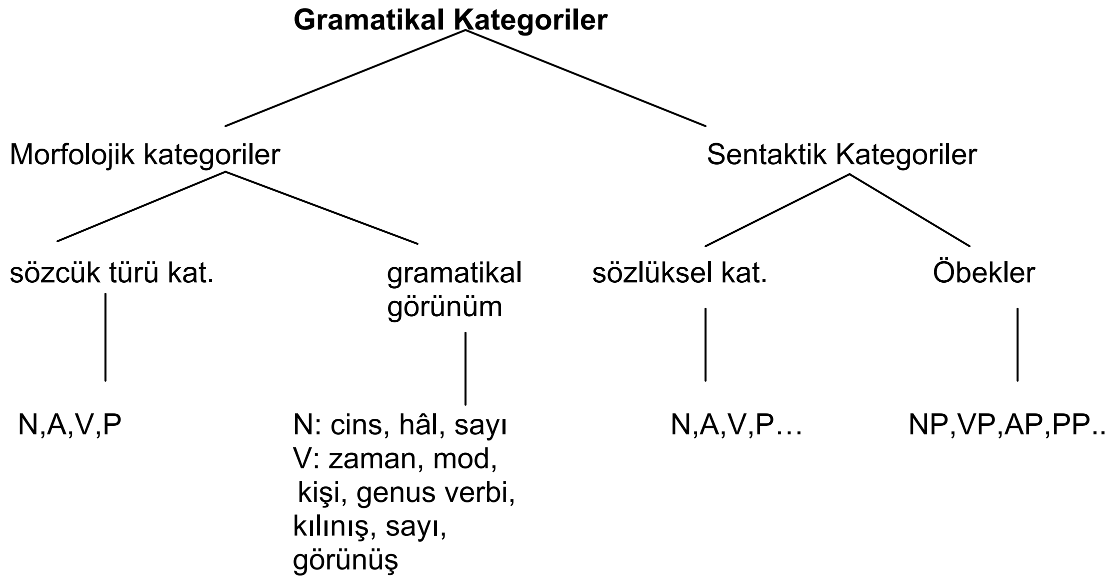
1.2.1 Gramatikal Kategoriler

Derin yapıda kurulan sentaktik ilişkilerin üst yapıya çeşitli yollarla taşınması belirli görev sınıfları kurar. Çekim işlemi sonucunda ortaya çıkan görevsel sınıflar, gramatikal kategorileri oluşturur. Gramatikal kategoriler çeşitli çalışmalarda şu şekilde bölümlendirilir: *cinsiyet, kişi, sayı, durum, zaman* ve *kip* (Bünting 1993: 94-123; Aksan 1980: 82-107; Engel 1977: 55-78; Lyons 1971: 274-339; Toklu 2003: 59).

Bussmann, morfoloji ve sentaksı gramer alanı içerisinde sınıflandırılmayı tercih etmiştir (1990: 291). Bussmann, her şeyden önce gramatikal kategorileri, 'linguistik birliklerin soyut bir sınıflaması' olarak tanımlamıştır. Kategori kavramının kullanımının sayı, kapsam ve tür açısından kesin çizgileri olmadığını, dillere göre farklılaştığını belirtmiştir. Bussmann kategorileri iki bölümde sınıflandırır:

(a) Morfolojik Kategoriler: Bu başlık altında geleneksel gramerde hem sözcük türleri hem de onların gramatikal görünümleri anlaşılır. Yani; isimlerde *tür*, *hâl*, *sayı* ve fiillerde *zaman, kip*, *çatı*, *kılınış*, *görünüş*, *kişi ve sayı*.

(b) Sentaktik Kategoriler: Dilsel elementlerin sınıfları, kurulumları ile benzer morfosentaktik özelliklerdir (Bussman 1990: 375; Müller 2000: 7). Bussman bu kategorileri şu şekilde göstermiştir:

Chomsky de kategorileri sözlüksel ve işlevsel olarak farklandırmıştır (1995a:30-54). Bu gösterime göre, önemli sözlüksel kategoriler; isimler (N), sıfatlar (A), fiiller (V), Edatlar (Präposition/ Postposition=P) ve bir de zarflardır (Adv.). Chomsky'e göre bir dil kavramında merkez alanda işlevsel kategoriler yer alır, bunları şöyle sıralamıştır:

(i) Zaman (T- tense)

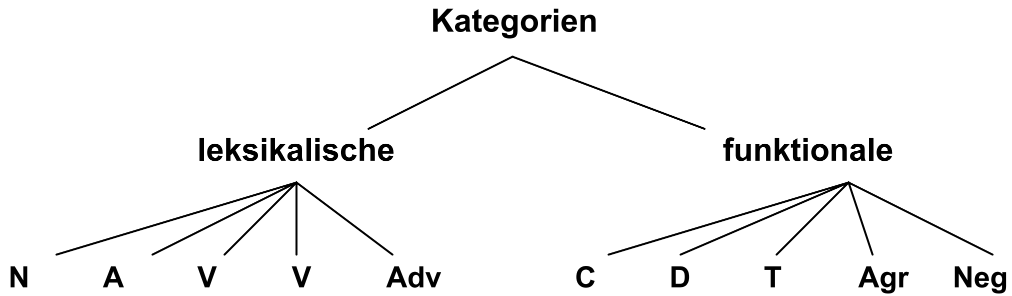
(ii) Katılanlar (C- complementizer)

(iii) Belirleyiciler (D- determiner)

(iv) Uyum (Agr)

(v) Olumsuzlama (Neg)

Bunlar şema halinde de gösterilmiştir (1995a: 349):.

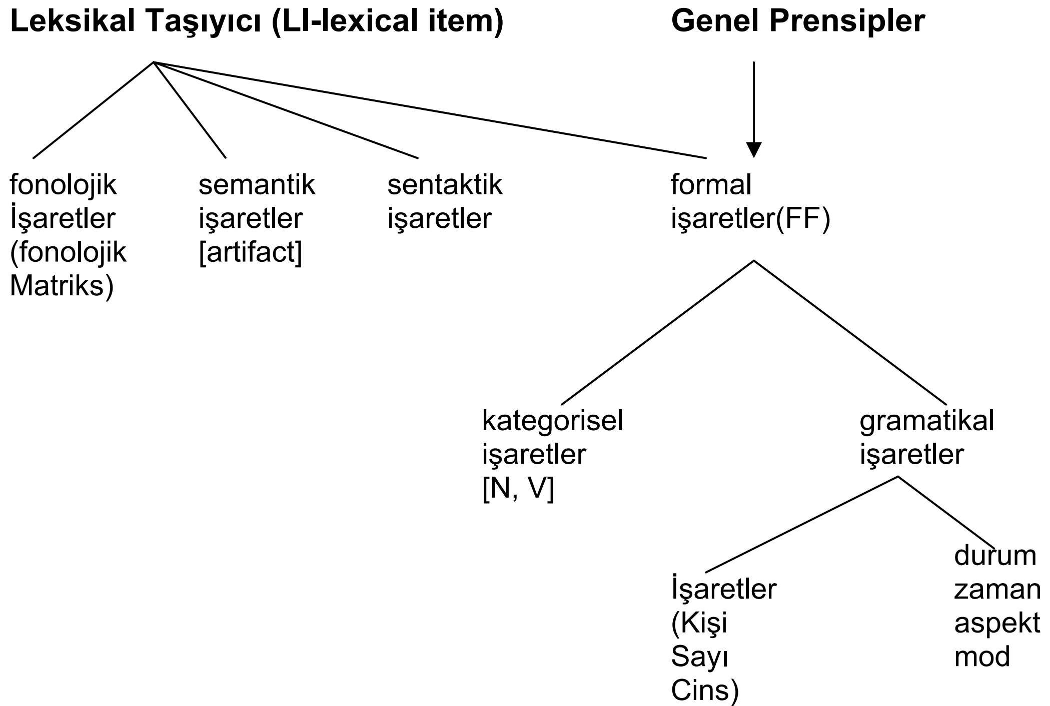
İsim, sıfat, fiil, edat ve zarf; ad öbeği, sıfat öbeği, fiil öbeği, edat öbeği ve zarf öbeği gibi öbeklerin *başı*dır (head/kopf) (Chomsky 1995a:54; Müller 2000: 12). Sözlüksel başlar bir sözküksel içeriğe sahiptir yani tasvirîdir, birçok katılana sahip olabilir ve büyük açık sınıflar kurar. Sözlüksel ve işlevsel kategori kavramlarının tasvirî için işaretleyiciler (markers) kavramı önemlidir. Chomsky'e göre, bir sözlüksel parça (lehikalischer Eintrag/leksical item) şunlardan meydana gelir (Chomsky 1995a: 54, 230, 236, 277; Müler 2000: 15):

(1) Fonolojik İşeretleyiciler, fonolojik matriks

(2) Semantik İşeretleyiciler

(3) Sentaktik İşeretleyiciler

(4) Formal İşeretleyiciler (FF-formal features)

Türkçede çekim çoklukla eklerle gerçekleştirilir. Bunlar morfem kavramının kapsamındadır.

1.3 Morfem Kavramı

Morfem (biçimbirim), yapısal dilbilgisinde bir deyiş ya da anlatımdaki söze dönüşmüş bireyselleşmiş en küçük anlamlı birimin taşıyıcısıdır, başka bir deyişle söze dönüşmüş anlamlı birimin kendisi değil taşıyıcısıdır (Adalı 1979: 149). Bu tanımda kasdedilen kelime halindeki birliklerdir. Martinet ise biçimbirim (morpheme) terimini işlevsel ögeler için kullanır (Adalı 1979: 14) Burada kastedilen yapım ve çekim ekleridir. J. Kunze'ye göre morfem, bir dildeki en küçük anlam taşıyıcı ya da gramatik birliktir (http://www2.hu-berlin.de/compling/Lehrstuhl/Skripte/Morphologie/2_2.html).

Toklu'ya göre biçimbirim[9] (morfem) bir dilin en küçük anlam taşıyıcı parçasıdır Bunlar tek tek işlevleri belirlenmiş, buna göre çeşitli kategori bölümlemeleri içinde yerini almış parçalardır (Toklu: 2003: 47-48). Dilbilgisel biçimbirimler dilde çok sık kullanılarak sözcüksel biçimbirimler arasında sözdizimsel ilişkiyi sağlarlar. Dilbilgisel biçimbirimler çok sıklıkla kullanılmalarına karşın sözlüksel biçimbirimlere göre sayıları çok daha sınırlıdır. Dilbilgisel biçimbirimler kapalı bir bölüm oluştururlar, sözcükler ise nicelik olarak çok büyük ve açık bir bölüm oluştururlar (Toklu: 2003: 50). Toklu burada sözcüksel ve dilbilgisel morfemler arasındaki ilişkiye ve iki sınıf arasındaki farklara işaret eder. Toklu biçimbirimleri şu şekilde sınıflandırmıştır: (Toklu 2003: 55)

	Bağımsız Biçibirimler	Bağımlı biçimbirimler
dilbilgisel biçimbirimler	Ben, gibi, kadar, ile, ve, ona vb.	Türetme İşlevi:-ma, -iş, -en, -dik, -çi, -lik -mek, -ar, -it, vb.
		Dilbilgisel İşlev: -im, -dir, -sa, -acak, -den, -a, -ler, -da, vb.
Sözcüksel biçimbirimler	deniz, ev, araba,yeşil, sıcak, yarın vb.	Gel-, kal-, uyu-, oku-, bak-, git- vb.

Tablo: 3: Toklu'ya Ait Biçimbirim Sınıflandırması

Tek tek ve ayrı anlamları olan birliklerin en küçüklerini *morfem* olarak tanımlayan Özcan Başkan morfemleri iki bölüme ayırır. Bunu şu şekilde örneklendirmiştir (1998: 80):

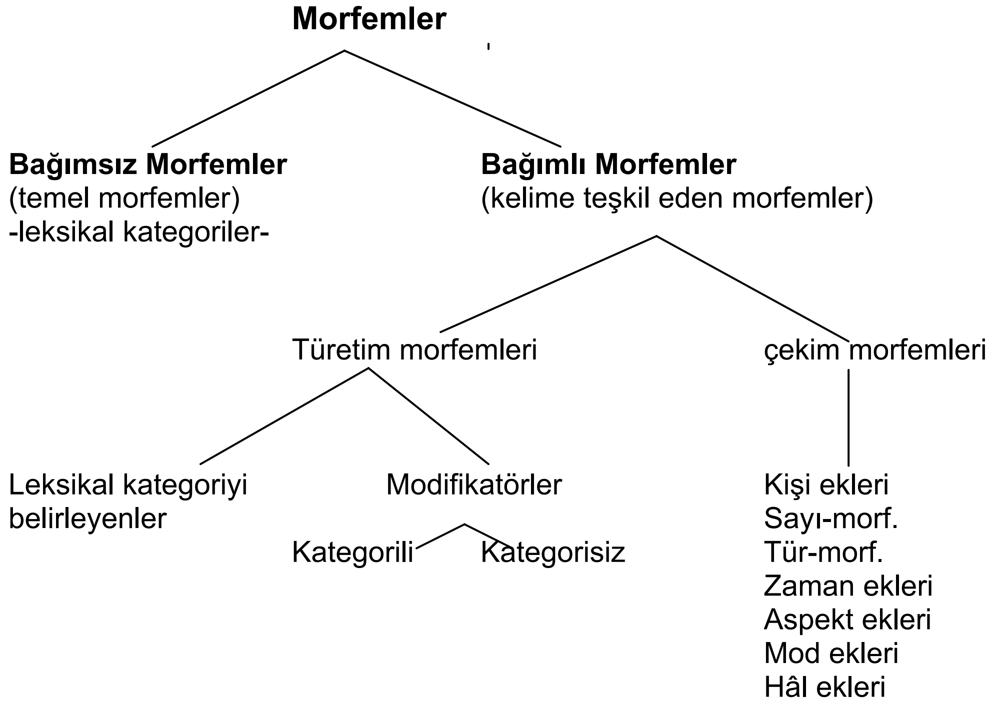
yabancı dil öğrenmek

bağımsız morfemler	yaban / dil / öğren
bağımlı morfemler	-cı ………….-mek

Tablo 4: Başkan'a Ait Morfem Sınıflandırması (Başkan 1998: 80'de ki örnek tablo haline getirilmiştir.)

[9] Toklu *morfem* terimi için çalışmasında *biçimbirim* terimini kullanmıştır.

Stechow çalışmasında morfemleri şu şekilde sınıflandırmıştır (1993: 16; Müller 2000: 10):

Oya Adalı da çalışmasında benzer bir sınıflandırmaya yer vermiştir (bkz. Adalı 1979: 27).

1.3.1 Türk Dilinde Morfemler

Türk dilinde morfemleri, işlevlerini göz önünde bulundurularak şu şekilde sınıflandırabiliriz:

<u>(I) *Temel Morfemler*</u>*:* İsim, fiil ve edatlardan oluşan sözlüksel parçalardır. Bunlar iki bölüme ayrılır:

(1) Anlamlı Parçalar; *ağaç, ışık, görev, yak-, taşı-, uyu-…*

(2) Gramatikal Görevli Parçalar; *gibi, için, değin…*

(II) Üretici Morfemler: Yeni sözcükler oluşturmak amacıyla köklere koşulan ek morfemler (türetim ya da yapım ekleri); gazete-ci, koş-cu, tuz-lu…

(III) Kurucu Morfemler: Bir durum ya da yargı oluşturmak amacıyla öbekler kuran morfemler (çekim ya da işletim ekleri); *uyuma-ya git-, süt-ü iç-, sen-in için, ev-in ön-ü…*

(IV) Analitik Morfem Grupları: Bir durumu ya da yargıyı ifade etmek, kurmak için kullanılan sözlüksel ya da ek morfemlerden oluşan parçalı gruplardır:

uyu [malı] yım	tek ekli gereklilik
ben[im] uyu [ma + m + gerek]	analitik gereklilik
ben de sinemaya gid + [-eyim]	tek ekli istek
ben de sinemaya git + [-mek isti] + yorum	analitik istek

Tablo 5: Gereklilik ve İstek Kiplerinin Ekli ve Analitik Kurulumları

(V) Bağlantı Morfemleri: Ekler ve kökler arasında sessel bağlantı kurmada görevli ünlü ve ünsüz fonemlerdir, örneğin Salar Türkçesinde teklik üçüncü kişi iyelik ekinden sonra klasik gramerlerde zamir n'si olarak adlandırdığımız bağalantı ünsüzü / n / kullanılır:

Tuhulını öyi + [n] +a '*Tuhulu'nun evine* … (te/3/uci)

Üçüncü ve dördüncü gruptaki morfem görünümleri işlev yönünden özdeştir, *çekim morfolojisi*nin kurulumunda görev alır.

Türkçede *üretici* ve *kurucu* morfemler iki temel uyum kanununa göre temel morfemi esas alarak çeşitlenir yani bu morfemlerin *allomorf* yapısı belirlenir, allomorfların çeşitliliğini belirleyen morfemin eklendiği sözlüksel morfemin ünlü ve ünsüz yapısıdır:

TTü.: *ağaç* + *[lAr]* = *ağaçlar* (ünlü uyumu)

TTü.: *gel* + *[DI/DU]* = *geldi* (ünsüz uyumu)

1.3.1.1 Allomorf

Vardar allomorfu *biçimbirimsel değişke* olarak aktarmış ve bir birime ilişkin göstergelerin kapsadığı değişkelerin her biri olarak tanımlamıştır. Allomorflar, tek bir biçimbirimin ayrı biçimlerle aktarılmasıdır (Vardar 1998:45; Toklu 2003: 51). Türkçede hem *yapım* (üretim) hem *çekim* (kurma) ekleri uyum kanunlarıyla bağlantılı olarak çoklu eş biçimli bir yapıya sahiptir. Eş biçimlerin sayısı 2-8 arasında değişir.

Johanson, Türk dillerinin çeşitli şekillerde standartlaşma ve uyumlara bağlanma yoluyla, kendi gelişme evrelerinin izlerini son derece etkili bir şekilde ortadan kaldırmakta olduğunu, yok olma derecesine gelmiş paradigmaların anoloji yoluyla birleştirildiğini bildirir. Johanson, ünlü uyumunun, dış görünüşün standart hâle gelmesinde en etkili araçlardan biri olduğunu ve bunun ek almış unsurların asli ses yapısının özellikle kaynaşmalarla bağlantılı olarak tespit edilmesini güçleştirdiğini savunur (Johanson 1981: 1-19; Demir 2003: 174). Ek morfemlerin uyum kanunlarıyla ilişkili bir şekilde olması gereken çoklu görünüm yapısı, Salar Türkçesinde pek işler durumda değildir. Şöyle ki görülen geçmiş zaman, [-ci], [ce] şeklinde iki varyantlıdır, ancak çoklukla [-ci] şeklinde görülür:

Pu kişi atın en[ci]. (te/50/ulla) ‘Bu kişi atından in<u>di</u>.’
Touşen nene pir yere yec‘[c‘e]. (te/22/altı) ‘Tavşan yine bir yere ulaş<u>tı</u>.’

Ekin ünlüsünde /i/ veya /e/ şeklinde bir çeşitlenme olmasına karşın, ekin ünsüzü her durumda tonludur.

Çokluk eki de genellikle tek varyantlıdır, genellikle kalın ünlülü görünümdedir, ekin ince ünlülü varyantına çok seyrek rastlanır:

Posı ölmeş palası + [la] a:çıqmeş. (te/4/uci) ‘Baba ölmüş, çocuklar aç kalmış.’
Pale + [ler] kiçara ! (te/4/uci) ‘Çocuklar küçük(tür).’

1.3.1.2 Sıfır Morfem [ø]

Gösterilmesi *sıfır biçimbiri*mine[10] bağlı ya da var olan ancak bilinçli veya bilinçsiz olarak üst yapıda gösterilmeyen morfem sıfır morfemdir. Salar Türkçesinde her iki duruma da örnek vardır. Sıfır morfemi teklik üçüncü kişinin çekiminde ortaya çıkarken ve onu diğer kişilerin çekimlerinden ayırırken Salar Türkçesinde bu morfem tüm kişi kategorisini kapsar, ancak kişi belirleme özelliğini yitirir. Nitekim bu kullanım bilinçli değildir, morfolojik yitim sonucu ortaya çıkmış bir durumdur.

Sıfır biçimbirimin bilinçli olarak kullanıldığı ve kişiyi işaret eden görünümü emir / istek çekiminin bir türünde teklik ikinci kişide temsil edilir:

(i) ey avo, sen öyiŋä var[ø], apaγa yaşa [ø] 'Ey oğlan, sen evine git, babana söyle!'	Ø morfemin emir TEK2Kş'de görünümü
(ii)men o'kaŋda caγlamiş[ø] 'Ben sedire işemişim.'	Ø morfemin GEÇdol/TEK1Kş'de görünümü
(iii)pir kişi uhlap uyanci[ø] 'Bir kişi uyuyup uyandı.'	Ø morfemin GEÇgör/TEK3Kş'de görünümü

Tablo 6: Sıfır Morfemin Salar Türkçesindeki Temsili

1.4 Eklerin Oluşumu ve Gramatikalleşme

Türk dilinde çekim çoklukla ekler ile gerçekleştirilir. Çekim morfemlerinin oluşumlarının incelenmesi günümüzün en canlı araştırma alanlarından olan *gramatikalleşme*yi teşkil eder.

Türkçedeki kimi eklerin bir zamanlar bağımsız birer öge olan leksikal parçalardan ekleşerek oluştukları görüşü, kabul edilir (Korkmaz 2003: 18; Banguoğlu 1990: 20; Johanson 2002: 44).

[10] Sıfır biçimbirimi [ø] (null morphem): Gerçekleşmesi sessel bir birimin olmayışına bağlı olan biçimbirimdir (Adalı 1979: 16).

Lehmann’a göre ekler üç yolla oluşur:

(i) Fonolojik materyaller ile (yanlış ayrılma, kesme sonucu) oluşur.

(ii) Diğer eklerden Reanaliz (yeniden analiz) ile oluşur. *Reanaliz* bir ekin ifadesinin değişmeden kalması buna karşın yeni bir işlev kabul etmesidir.

(iii) Bağımsız morfemlerden ekleşme yani gramatikalleşme ile oluşur.

(http://www.uni-erfurt.de/sprachwissenschaft/personal/lehmann)

Her durumda sözcüklerin gramatikalleşmesi yeni ekler kazanmak için en işlek yoldur. Bu suretle hem çekim hem türetim eki meydana gelir.

Türkçedeki eklerin pek çoğunu götürebildiğimiz en erken dönem Eski Türkçe dönemidir ki bu döneme ait yazıtlarda ve yazmalarda pek çok işlevşel kategoriyi kuran morfemler, daha o dönemde ek halindedir ve morfem sınırları belli bir şekilde, taşıyıcılarına eklidirler. Ancak bunun yanında kişi zamirleri (kişi işaretleyicileri) ve ek fiil gramatikalleşmekle birlikte henüz ekleşmemiştir. *Gramatikalleşme* ve *reanaliz* bitmeyen tekrarlı süreçler olduklarından yazı dili tarihi boyunca, pek çok yapım ve çekim işaretleyicisinin bağımsız sözlüksel morfemlerden oluştuğunu izleyebilmekteyiz. Bu konuda özellikle Avrupa dilleri gramatikalleşmenin gösterilmesi açısından çok daha zengin kanıtlı örnekler sunar.

Haspelmath, Almanca, İngilizce ve Fransızcadaki pek çok çekim elementinin kesin kaynağını göstermiştir (http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2002stw.pdf):

Genitiv < *Herkunft* ‘kaynak’

engl. *of*, alm. *von*, frz. *de* < lat. *de* von … her ‘-den bu tarafa’

Dativ < *Richtung* ‘yön’

engl. *to* < altengl. *to@* ‘zu’, frz. *á* < lat. *ad* zu ‘-e, yer, zaman’

Futur < gehen

frz. *je vais le faire*, engl. *I’m gonna do it*

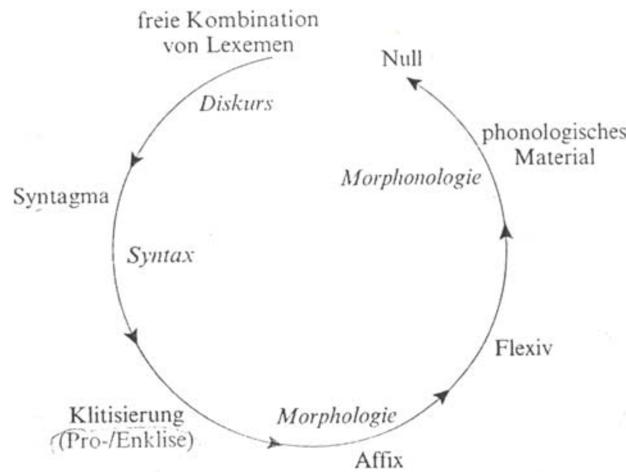
Futur < wollen

engl. *I will do it* > *I’ll do it* ‘ich will es tun’

Tablo 7: Bazı Gramatikal Elementlerin Kaynağı

Gramatikalleşmenin standart bir tanımı yoktur: M. Hundt'a göre gramatikalleşme, bir sözlüksel unsurun bir gramer kategorisine geçişidir (Hund 2001:167).

Hopper/Traugott ve Hundt çalışmalarında gramatikalleşmeyi sözlüksel parça ve yapıların belli bir dilbilgisel metin içinde görev alırken ve artık gramatikalleşmişken yeni gramatikal işlevler geliştirmeye devam eden bir süreç olarak tanımlamışlardır" (1993:15; 2001:167). Hunt Almancadaki zarfların ön edatlar üzerinden hâl çekimine geçişini bir spiralle göstermiştir (2001:170):

Şekil 1: Gramatikalleşmenin İdeal Tipi - Spiral

Toplumda bireyler arasındaki sosyal iletişim sonucu konuşurların yan ürünü olarak dilbilgisi meydana gelir. Bu bağlamda gramatikalleşme dilbilgisinin meydana gelmesi şeklinde düşünülür. Gramatikal elementlerin ve şemaların sürekli yeni sözlüksel elemetlerden ve söylem yapılarından (diskursiven strukturen) meydana geldiği kesin bir yargıdır.

Tüm gramatikal elemetlerin sözlüksel kaynağını tespit edemeyiz, çünkü bunların kaynağı tarih öncesinin karanlığında kaybolmuştur. Ancak, nesnelden daha az nesnele, az gramatikalden daha fazla gramatikale bir dönüşüm olduğu kesindir. Gramatikal şemaların veya kurulumların meydana gelmesi birçok açıdan problematik ve zor rekonstruksiyonlar içerir. Örneğin, Almancadaki *relativ* kurulumu, yan yana yerleştirilmiş iki ana cümleden meydana gelir. Bunlardan ikincisi bir tekrarlı (anaforik) zamir içerir (http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2002stw.pdf):

(i) Ich suche den Jungen + Der wohnt im Haus nebenan.
Ich suche den Jungen, der im Haus nebenan wohnt. 'Evin bitişiğinde oturan gençleri arıyorum.'

Tablo 8: Almancadaki relativ cümle kurulumu

Koşul cümleleri de soru cümlelerinden meydana gelir:

(ii) Gefällt dir das Geschenk nicht? + Dann gib es zurück.
Gefällt dir das Geschenk nicht, so gib es zurück. 'Hediyeyi begenmediysen geri ver.'

Tablo 9: Almancadaki koşul cümlelerinin kurulumu

Esasen İngilizcede olumsuzlama basit bir şekilde fiilin yanına *not* eklenmesi ile ifade edilir. Haspelmath, bu görünümün Shakespeare'in eserlerinde dahi bulunduğunu bildirir. Bu sözcük bazı artırımlı dolaylı ifadelerde *do* fiili ile kullanılır. Günümüzde *do* fiili ve *not*; *don't* şeklinde kaynaşmıştır. Böyle durumda dahi cümle hâlâ tek yüklemlidir.

They like not the gift. 'Onlar hediye sevmezler.'

They do not like the gift.

They don't like the gift.

Martin Haspelmath gramatikalleşmeyi şöyle özetlemiştir; gramatikalleşme gevşek söylemsel yapılardan sıkı gramatikal şemaların, sıkı örneklerin yavaş yavaş meydana gelmesi ve aynı zamanda somut elementlerden soyut elementlerin yani *gramatikal elementler*in meydana gelmesidir. Mecazen söylenirse "Dilbilgisi donmuş söylemdir." (*Grammatik ist geronnerer Diskurs.)* (http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2002stw.pdf)

Lehmann'ın ifadesiyle gramatikalleşmiş işaretler nadiren serbest olarak seçilir ve kombine edilir, yani gramatikalleşmiş bir işaret, düşey ve yatay eksende (paradigmatischen und syntagmatischen) bağımsızlığını kaybeder. Bu geçiş veya süreç altı parametre[11] ile gerçekleştirilir. Bu parametreler aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir:

(1) Gramatikalleşme ile paradigmalaşma artar, yani gerektiğinde heterojen paradigmalar kurulabilir.
(2) Gramatikalleşme ile seçme hakkı, hareket etme serbestliği azalır, şöyle ki fiiller ya da sıfatlar kendileri için zorunlu olan ögelerle eşleşebilir.
(3) Gramatikalleşme ile entegre olma veya bütünleşme eğilimi azalır.
(4) Gramatikalleşme ile tamlamalar, sıkı terkipler artar.
(5) Gramatikalleşmeyle konum özgürlüğü azalır, yani gramatikalleşmiş bir ögeyi cümlede istediğimiz yere yerleştiremeyiz.
(6) Gramatikalleşmiş ögelerin yeri belirlidir (Lehman:http://www.uni-erfurt.de).

1.4. 1 Gramatikalleşmenin Alanları

Lehman gramatik alanları dört ana bölüme ayırmıştır: 1. Fill birlikleri; kopula, kipler, zaman ve görünüş; edilgenlik ve yardımcı fiiller bu alanda yer alır. 2. Zamirsel elementler; belirlilik işaretleri, belirsizlik zamirleri, kişi zamirleri, dönüşlülük zamirleri, soru zamirleri türünde elementler bu bölüme dahil

[11] Parametre=değişken

edilmiştir. 3. İsim birlikleri 4. Cümlesel düzlem bağlantıları: zarfsal bağlantılar, bağlantısal isimler, adaptasyondan hâl ekine geçiş, gramatikal hâller bu bölümü oluşturur (2002: 22-107).

Ans van Kamenade'ye göre gramatikalleşme teorisi genel anlamda gramatikal biçimlerin nasıl ortaya çıktığına odaklanan dil alanı ile bağlantılıdır. Gramatikalleşme teorisinin yöneldiği nokta işlevseldir (functionalist) ve gramatikalleşme, yapısal dilbilimin kategorilerin soyutluğu, dildeki art zamanlı ve eş zamanlı boyutların tam ayrılması, söz diziminin özerkliği, edinç ve edim arasındaki ayrılık, dil ve söz vs. gibi temel aksiyomlarını eleştirir. Gramatikalleşme, gramer kuralları ve kategorilerinin akışkan, değişken olduğunu, eş zamanlı değişmez görünüm fikrinin bir idealleştirme olarak dahi dayanaksız olduğunu ortaya çıkarmıştır (1999: 1002).

M. Hunt'a göre gramatikalleşme yalnızca kişi, sayı, isim cinsi, genus verbi, fiilin zamanı, yalnızca gramatikal kategorilerin gerçekleşmesi ile değil bunun yanında söz dizimsel bağlantı (syntaktische Relationen) ile de gerçekleşebilir. Hundt gramatikalleşmeye bir sınırlılık getirir, şöyle ki yalnızca sözlüksel morfemden gramatikal morfemler oluştuğunda ya da söz dizimsel kategorilerde değişiklikler olduğunda, örneğin, zarflardan ön edatlar meydana geldiğinde, gramatikalleşmeden bahsederiz (2001: 161-68).

Gramatikalleşmenin kapsamlı alanlarından birinin kip kategorisi olduğunu ifade eden Lehmann, Avrupa dillerindeki kip kurulumlarından örnekler vermiştir: örneğin Almancada geçmiş zaman *haben* 'sahip olmak' fiilinden gramatikalleşmiştir. *Ich haba ein Buch gekauft* aslında *Ich haba ein Buch als gekauftes* anlamına gelir. Lehmann " Bütün fonksiyonel alanlarda çekim morfolojisi gramatikalleşme ile meydana gelebilir." der. Böylece mevcut işlevsel alanlar için ifade araçları buna göre düzenlenebilir. Bütün işlevsel alanlarda gramatik şekiller leksikal birliklerden veya cümlesel yapılardan gramatikalleşebilir (http://www.uni-erfurt.de/sprachwissenschaft/personal/lehmann).

Lehmann anaforik (tekrarlı) zamirlerin gramatikalleşmesi sürecini şu şekilde ortaya koymuştur:

Anaforik Zamirlerin Gramatikalleşmesi				
İsim >	bağımsız >	klitik >	bitişken >	çekimsel > fiil işareti
	kişi zmr.	kişi zmr.	kişi eki	kişi eki

Tablo 10: Anaforik Zamirlerin Gramatikalleşmesi

Lehmann'a göre hâl ekleri edatlardan dönüşmüştür. O, bu durum için Türkçeden örnekler vermiştir. Lehmann'a göre, Türkçede bir edat olan *ile* bir zamandan beri *araç durumu eki* olmuştur. Edat olduğunda bağımsız bir sözcüktür, araç durumu eki olduğunda ünlü uyumuna göre köke [-(i)le/(i)la] eklenir. Lehmann, böylelikle aşağıdaki özel gramatikalleşme ölçeğini oluşturmuştur:

Durum Ekleri Bağlantılarının Gramatikalleşmesi				
bağlantısal İsim >	adaptasyon >	ekleşme>	erime >	ø
+ hâl bağlayıcısı		hâl eki	hâl eki	

Tablo 11: Durum Ekleri Bağlantılarının Gramatikalleşmesi

Buradaki ilk üç basamak Türkçe için geçerlidir. Dördüncü basamak Almanca ve Latince hâl ekleri için örnek gösterilebilir. Son basamağa geçiş Latinceden Roman dillerine, German dillerinde İngilizceye hâl çekiminin kaybını gösterir (http://www.uni-erfurt.de/sprachwissenschaft/personal/lehmann).

1.4. 2 Gramatikalleşmenin Aşamaları

Lehmann'a göre gramatikaleşme tüm gramatik düzlemleri etkiler. Gramatikalleşme aynı zamanda önceden oluşmuş olan çekim morfolojisini ve ona yedek olarak kurulmuş gramatik kelimeleri de kapsar.

Lehmann'ın ifadesine göre gramatikal kategoriler oluşur, yenilenir, kuvvetlenir. Gramatikalleşme ile bir dilde daha önce olmayan yeni gramatikal kategoriler oluşabilir. German ve Roman dillerindeki belirsizlik artikelinin 'eins' sayma sayısından gramatikalleşmesi gibi. Çünkü bu dillerin kaynağı olan Urgermence ve Latince tamamen artikelsiz dillerdir. Bu diller döneminde geniş bir gramatikal dönüşüm başlamıştır. Sık sık gramatikalleşme ile bir kategoride bir gramatikal şekil (grammatische Formative) meydana gelir, bu şekil bir dilde uzun süre varlığını sürdürür. O ana değin varlığını sürdüren şekiller yenileri ile yer değiştirebilir. Avrupa dillerindeki gelecek zamanın durumu gibi. Bu harekete garamatikalleşmede *yenilenme* (erneuerung) denir. Yeni şekil eski formun kusursuz bir sinonimidir. Örneğin, Almancadaki *läse* ve *würde lesen* eksiksiz eş anlamlı varyantlardır (Lehman:http://www.uni-erfurt.de). O halde gramatikalleşme muhafazakardır ve gramatik sistemin korunmasına hizmet eder.

1.4. 3 Gramatikalleşme Süreci

Gramatikalleşme sözlüksel bir parçanın gramatikal işarete dönüştüğü süreçtir, bu süreçte fonetik ve fonolojik azalmaya, sözlüksel anlamın ve sentaktik bağımsızlığın yitimi eşlik eder (Kamenade 1999: 1002), Hopper ve Traugott, bu süreci şöyle göstermiştir (1993: 7).

temel parça > gramatikal kelime > klitik > çekimsel ek > sıfır (content item > grammatical word > clitic > inflectional affih > zero)

Tablo 12: Hopper ve Traugott'a Ait Gramatikalleşme Süreci Gösterimi

Haspelmath'a göre *gramatikalleşme* kademeli bir süreçtir, bu yüzyıllar öncesine uzanabilir, bugün de gerçekleşmeye devam edebilir. Her nesil dil tarihi çemberinin büyük salınımına bir parça katkıda bulunur. Bu değişiklikler konuşurlar tarafından fark edilmez. Gerçekleşen düzenlilikler (Regularitäten) dil tarihçilerinin geniş bakış açılarından fark edilebilir. (http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2002stw.pdf).

Gramatikalleşme sıra gelişimine göre sözlükselden gramatikale ilerleyen ya da daha az gramatikalden daha yüksek gramatikal duruma ilerleyen, yani türemiş şekilden çekim şekline ilerleyen morfemi içerir (Kurylowicz 1965/1975: 52; Hundt: 161-168).

Martin Haspelmath'a göre genel olarak gevşekten sıkıya doğru bir hareket görürüz ve daha geniş kapsamlıdan daha yoğun, daha sıkı bir birleşmeye gidişi görürüz. Buna göre (http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2002stw.pdf):

(i) Bütün dillerdeki gramatik, bütün dilbilgisel elementlerin çoğunluğu (Die überwältigende Mehrheit) bir leksikal kaynak modele yani bir asıl modele dayandırılabilir.

(ii) Dilbilgisel kurulumların çoğunluğu gevşek, serbest bir söylem (eine lockere diskursive) ya da sentaktik hareket yapısına (Ausgangsstrukturen) dayandırılabilir..

2. BÖLÜM : İSİM ÇEKİMİ MORFOLOJİSİ

Türkçede hem isim hem fiil için *çekim* kavramı ortak olarak kullanılır. İsim çekimi şu kategorileri içerir: (i) çokluk kategorisi; (ii) hâl kategorisi; (iii) ilgi hâli ve iyelik kategorisi; (vi) aitlik kategorisi; (v) bildirme kategorisi (cevher fiili).

Türkçede tam bir çekimde şu sıra izlenir:

[İSİM-(EKyap)-[ÇOK-İYE-HÂL-AİT]] + ←baş öge

Salar Türkçesi de çoklukla Türkçenin çekim kanunlarına uyar ve bu sırayı korur:

<u>Pala-lar</u> pir yiğe ! (te/4/uci) 'Çocuklar bir yesinler.'
pala - AYR

U mi <u>yanäm-dän</u> utivarci (ss:82b) 'O benim yanımdan geçti.'

[yanäm-dän]
yan-İYE1- AYR

Hoŋ <u>pu-lar-ne</u> çaĭ iş[ter]ci. (te/1/uci) 'İmparator bunlara çay içirdi.'

[pu-lar-ne]
pu - ÇOK- BE

<u>Yolden</u> avune kiş c'üt[ø]parci. (te/1/uci) 'Yolda oğlanı biri kaçırdı.'

[yol-den]
yol- AYR

<u>Armut-ıŋ-den</u> pir ta:ta: de ver! (te/2/uci) '<u>Armudundan</u> bir tane koparıver.'

[armut-ıŋ-den]
armut-İYE2 - AYR

Salar Türkçesinde kimi durumlarda isim çekiminde aksaklıklar görülür. Çokluktan önce iyelik gelebilir:

Patuŋkune toşitiper dä minigi pala-m-lar-ım mın ülci. (te/22/altı)
'Davulu çalıverdim, benim yavrularımın hepsi öldü.'

[pala-m-lar-ım …… ülci]
pala-İYE1-ÇOK+ İYE1 + ülci

Salar Türkçesinde kimi durumlarda çekim ekinden sonra yapım eki gelebilir:

İnci muş tal juyinda:c'üh pogunmiş. (te/23/han) 'Sonra (o) hünnap ağacının tam dibinde kendini boğmuş.'

[juy-i-n-da:-c'üh pogunmiş]
juy-İYE3-Zn-BUL- *c'üh* - pogunmiş

Varc'e:ler sorma pinzıne ta:mındac'uh a:smiş. (te/39/eyşe)
'Gidip içki şişesini duvara asmış.'

2.1 Çokluk Kategorisi

Türkçede çokluk kategorisi herhangi bir açıdan ortak özellik sergileyen bir nesnenin veya kavramın tek olmadığını anlatmak için kullanılır. Türkçede çokluk hem isim hem fiil çekiminde genellikle {-lAr} morfemi ile temsil edilir. Johanson, isim ve fiil çekiminde kullanılan çokluk eklerinin farklı ekler olduğunu savunur ve her iki şekil arasındaki farkın açık belirtilerinin sadece Oğuz Türkçesinde bulunduğunu belirtir (Johanson 1981: 1-19; Demir 2002/3: 174-187). Çokluk eki ile ifade edilmek istenen şey, çokluğun kesin sayısı değil, yalnızca birden fazla olduğudur. Sayısı bilinen ve bilinmeyen çoklukların ifadesinde ise sıfatlar ya da zarflardan yararlanılır.

Orhun Türkçesinde {-lAr} büyük ünlü uyumuna bağlı topluluk eki (Kollektivsuffix) olarak geçer (Johanson 1981;Demir 2002/3: 175). Bu ek Orhun Türkçesi fiil çekiminde hiç kullanılmamıştır. Uygur Türkçesinde ise

özneleri canlı varlıkları temsil eden cümlelerde, çekimli fiillerin çokluk üçüncü kişi şekli, {-lAr}'ın teklik şekle eklenmesi ile oluşturulur (Grönbech 1936: 72). Johanson'a göre kavram ve nesnelerde teklik ve çokluk hem eksel hem sözlüksel parçalarla gösterilir. Çokluğu anlatan temel işaret {-lAr} ekidir. Çoklukta alt sınır ikidir. Johanson'a göre Türkçede çokluk eki sayılabilen varlıklarda bireyselleştirici (individualizies) bir şekilde kullanılır, sayılamayan varlıklarda ise kuvvetlendirici (reinforcingly) bir rol oynar, at → atlar [individual] (horses); su → sular.(laege amounts of water). Çokluğu anlatan tüm işaretleyiciler ve kurulumlar aynı zamanda kişi-sayı uyumunun ifadesinde de görev alır (2002: 103).

Salar Türkçesinde de çokluk kategorisi Türkçenin genel yapısal çekim özelliklerine uygun olarak *çokluk eki* ile kurulur.

2.1.1 [-lAr] İşaretleyicisi

Çokluk Salar Türkçesinde öncelikle morfolojik yol ile ifade edilir:

AD-[lAr] + …. baş öge

Çokluk işaretleyicisi [-lar] cümlede öznenin çokluğunu bildirmenin yollarından biridir.

Agu Karaĵi apasına: "Apa, avucuh sülor, sen kamaguar, kakaler anı ülterg'a pa!" dime:ş. 'Agu Karaci babasına "Baba, oğlancık söylüyor, sen aptalmışsın, ağabeyler(im) onu öldürecek!" demiş."

[kaka-ler + …… ülterg'a]
kaka-ÇOK + ….. ülterg'a

Pa:lar yoko:sı yance. (te/51/ulla) 'Parsların hepsi geri döndü.'

[pa:-lar-(İLG)+yoko:sı+ yance]
pa:-ÇOK-[ø] + ….. yance

Salar Türkçesinde kimi durumlarda ekteki /r/ düşer, /r/ fonemi Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi düşme eğilimindedir. Ancak bu sesin izi

uzunluk olarak ekin ünlüsünde temsil edilir. Düşen sesin oluşturduğu fonolojik boşluk ön bölgedeki ünlüye uzunluk şeklinde yansır.

> *İnci malçı-la: purını töĭmeş*. (te13/uci) 'Sonra çobanlar kurdu dövmüşler.'
>
> [malçı-la ….. töĭmeş]
> malçı-ÇOK + .. töĭmeş

Çokluk eki kimi önermelerde gösterilmesi zorunlu olmasına karşın çokluğun üst yapıda gösterilmediği durumlar da vardır:

> *Yukuru kişnigi ya:nına va:rı furmeş. Furıyo kişlär "pu işc'uh nege furpa?"-temeş.* (te/45/eyşe) '(Köpek) Yürüyüp adam(lar)ın yanına varıp ürmüş. Ürünce, adamlar 'bu itcik niçin ürüyor? demiş(ler).'
>
> [kiş -ø - nigi ya:nına + va:rı]
> kiş-(ÇOK)-İLG yanına + varı(p)

Çokluk işaretleyicisi geçişli fiillerin zorunlu istemlerini taşıyan nesnenin çokluğunu ifade etmede kullanılır:

> *İçisi pu avune u'riĭmiş "Sen pu sanzıla:nı yu-ta yäl!* (te/51/ulla)
> 'Annesi bu oğlana bağırmış "Sen bu kâseleri yıka!"
> [sen pu sanzı-la-:nı yu]
> sen pu sanzı-ÇOK-BEL + YÜKfi
>
> *İzı kiĭnilarne paşlap varci*. (te/53/ulla) 'O, karılarını alıp gitti.'
>
> *Pu avu yici kun o:tırcı. Mimiluh, çagula:nı paylap tonur yasaci.* (te/54/ulla) 'Bu oğlan yedi gün bekledi, tüyleri birbirine bağlayıp bir kıyafet hazırladı.'

Manzum türlerde, çokluk çekimde düzenli olarak gösterilir, çünkü manzum türler kalıplaşmıştır ve çekim işaretleyicilerinin korunması konusunda daha muhafazakârdır, bunlar oluşturuldukları dönemin özelliklerini saklayabilirler:

Sahı:ş-yu: eyılyan avaler-im!	'Sağış ey! toplanan babalarım!'
Sahı:ş –yu: eyalyan ijelir-im!	'Sağış ey toplanan annelerim!'
Me pa:şima el qoĭguçi!	'Benim başıma el koyan!' (te/48/hoca)
Yangulär yangulär urlahta	'genç kadınlar orak yanına'
Anälar anälar yiynişta	'kızlar iğne başına
A:ular a:ular o:häşta	'oğlanlar okumada'

Yoymulär yoymulär tay dozda ‘hizmetkârlar dağda kırda’. (kak/5)

Çokluk eki yaklaşıklık ifade eden kurulumlarda kullanılır:

U bili Gerählarda vara. (sg: 49) ‘O bu yıl kırklarında imiş/O bu yıl kırkına yaklaşıyor.’

Aniyi yaşi odtuslarda vara. (sg: 49) ‘Onun yaşı otuzlarda imiş.’

Salar Türkçesinde çokluk işaretleyicisi teklik kişlerle kullanılır ve saygı ifade eder:

Aşağıdaki parçada rahip beyin oğluna hitap etmektedir ve ona *seler* diye seslenir:

“Munı seler iş !” ete ho:tar piĭmiş. Hotargane pegnige o:sı içmeş. İşkine pegnige o:sı ülmeş.(te/39/éy) “Bunu siz (sen) içiniz!” (demiş) sonra içkiyi kotarıp vermiş. Kotarınca beyin oğlu içmiş. İçince beyin oğlu ölmüş.’

Aşağıdaki cümlede kurt tavşana hitap etmektedir:

Purä to:şänlära vaha “Seler qala vayure?” sormieş. (tesa/ahtov) ‘Kurt tavşanlara “Siz (sen) nereye gidiyorsun acaba ?” (diye) sormuş.’

2.1.2 Çokluğun Analitik Görünümü

Salar Türkçesinde çokluk açıklamalı, ara söz mahiyetindeki çiftli görünümlerle de temsil edilir. Uzun, bütün dillerde kişinin tekil ve çoğul ayrımının hemen hemen esas olduğunu bunun yanında bazı dillerde fazladan ikilik kategorisinin de bulunduğunu bildirir. Örneğin, Slovencede *jaz delam* ‘ben yaparım’, *midva delavo* ‘ikimiz yaparız’, *mi delamo* ‘biz yaparız’ şeklinde bir ikili çokluk gösterimi vardır (2004: 129).

Salar Türkçesinde de çokluğun anlatımında bu tür bir ayrıma gidildiği gözlemlenmektedir. İşi yapan kişilerin sayısı açıklamalı bir şekilde verilir:

Pu tazqur oγlän eyişamiş "Sen ço:saŋ minigi ö'kaŋemda caγlaku:ma! Cahlasa minigi içam, apam işkısı üler!" Pu ço:sı yac'c'i. (te/50/ulla) 'Bu kel oğlan söylemiş "Siz, üçünüz benim sedirime sakın işemeyin! (Siz) İşerseniz benim annem, babam ikisi (de) ölür.'

Pu uc'isı hopc'ilä q'açmiş. Pu tazqur oγlänä kiĭne, a't, töüvä-puçosı qalmiş. Te/54/ulla) 'Bunlar kalkıp kaçmış. Bu kel oğlanın karısı, at, deve- üçü kalmış.'

Avu: tunı, peŋgare, talini-çosını huaŋşoŋa verci. (te/54/ulla) 'Oğlan kıyafeti, asayı, kaftanı-üçünü imparatora verdi.'

Salar Türkçesinde zamirlerin çokluğu iyelik işaretleyicileri de kullanılarak şu şekilde kurulur:

{sayı adları + çift iyelik}

İgisim ' ikimiz, biz '
İgisiŋ ' ikiniz, siz '
İgisi 'ikisi, onlar'
Ucsim 'üçümüz, biz'
Ucsiŋ 'üçünüz, siz'
Ucsi üçü, onlar (sg: 47)

2.2 [-r / -ar / -ur] İşaretleyicisi

Salar Türkçesinde yalın isimler ya da kalıplaşmış iyelikli sözcükler üzerinde taşınan bu işaretleyicinin işlevi tam olarak açık değildir. Ünlü ile biten sözcüklere [-r], bir düzenlilik olmamakla birlikte, ünsüz ile biten sözcüklere [-ar/ -ur] şeklinde yüklenen bu işaretleyici ya yabancı bir unsurdur ya da *er-* fiilinin bir çeşit kalıntısıdır. Bu işaretleyici diğer lehçelerde görülmez. Herhangi bir kategoriye dâhil edemediğimiz bu işaretleyici Salar Türkçesinde iki tip kurulumda yer alır:

(i) isim - [-r]

(ii) isim- İYE3-[-r]

Bu [-r] işaretleyicisi Salar Türkçesinde iki işlevi yerine getirir:

(1) [-r] işaretleyicisi, isimlerde belirsizlik kavramı vermek üzere [bir + isim-[-r]] kurulumunda kullanılır, ancak belirsizlik, ortak Türkçede zaten *bir* sıfatıyla sağlanmaktadır. [-r] işaretleyicisi, bu işleviyle Tenişev (bkz: korpus te/19/altı) ve Kakuk'un metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkar:

Pir ninusur vumie:ş. (te/25/han) 'Bir yaşlı kadın varmış.'

[pir ninu-su-r]
bir + ninu-İY3-r

Senur pir a-yo, yeŋgolirim o! (te/29/) 'Sen teksin (siz eşsizsiniz)ey, yengelerim!'

Ohta litum oγulur vumiş. (te/37/eyşe) 'Eski bir zamanda yalnız bir oğlan varmış.'

Anden va:re nene piriĭnta nene pir kişur kormeş. (te/37/eyşe) 'Sonra giderken yine bir yerde yine bir kişi görmüş.'

Ohta pir posır ma ninusır vumeş. Aŋa o:r va:rar. (te/38/eyşe) 'Eski bir zamanda bir yaşlı adam ve bir nine varmış.'

Peg ko:nınta sumurlaγan şe "İzından pe:hisur yohar. (te/39/eyşe) 'Bey gönlünden geçirmiş "Benden daha büyük biri yoktur."'

Pir kejesur avu arhancʻuh ya'miş. (te/60/mın) 'Bir gece oğlan sırt üstü yatmış.'

Arcikune keĭnina nene yaĭşamiş; "apa ma ijane çala-dı ge-da sormur içele!" (te/60/mın) 'Ertesi gün (oğlan) karısına yine seslenmiş: "Baban ve anneni çağırıver de bir içki içelim.'

(2) Bu işaretleyici yaklaşıklığın ifadesinde kullanılır, bu işlevi ile yalnızca sg ve spp'deki örneklerde görülür. Tenişev'in metinlerinde görülen aynı tip ek için bu işlev tanımı kesinlikle geçerli değildir:

> *Yurdända iş etguci yide sekisor vara* (sg/49) 'Harmanda çalışan yaklaşık yedi sekiz (kişi) var.'
>
> *Men armud beş altor alci* (sg:50) 'Ben beş altı armut aldım.'
>
> *Biligi coŋge geliş igi miŋ omänor vara* (sg/50) *'Bu yılki mahsül yaklaşık iki bin omen imiş.'*

Sarı Uygur Türkçesinde de *niçor*, *niyor* soru zamirlerinde bu tip bir görünüme rastlanır:

> *niçor* 'kaç?'; *niyor* 'nasıl?' (Roos 2000: 87-89)

Bu kurulumlar bizce *niçor <<neçe ol er, niyor <<ne ol er* şeklinde oluşmuş olabilir.

2.3 Hâl Kategorisi ve İstem (Valenz) Kavramı

Geleneksel gramerlerde Türkçe için ismin altı hâli zikredilir. Bu hâllerden dördü fiille ilişkilendirilir ve bu durum 'ismi fiile bağlar' şeklinde ifade edilir. İlgi hâli ise iki ismi birbiri ile ilişkilendirir. Bu geleneksel yaklaşımdır. Günümüzde üretimsel gramer, bağlantılı (dependenz) gramer, istem (valenz) gramer, durum (kasus-case) gramerlerde merkezde sözdizimi vardır, bunlarda şekilden hareket edilmez, işlevden hareket edilir. Bunlar günümüzün belli başlı sözdizimi kuramlarıdır. Geleneksel gramerin kullandığı hâl (durum) terimi ile üretimsel gramerin *rol* kavramı ve yapısal gramer temelli bağlantılı, istem gramer metotlarının kullandığı *istem*, *hâl* kavramları temelde aynı olguyu ifade eder.

Bir isim ögesine eklenen çekim ekinin türünü isim değil, ismin bağlı olduğu yüklemsel öge (sentaktik baş), ekin fonolojik varyantını ise isim ögesi (istem taşıyıcısı) belirler. Geleneksel gramerdeki durumun karşılığı olan istem (valenz) konusu bir yönü ile semantiğe bağlıdır, çünkü her sentaktik başın istem potansiyeli baş olan sözlüksel ögenin bünyesinde kodludur. Türk dilinde istem taşıyıcıları ve bunların bağlı olduğu sentaktik başlar arasındaki ilişkiler bağımlı işaretleyicilerle kodlanır. Bu işaretleyicilerin dilin uyum kanunlarıyla belirlenen varyantları (allomorf) vardır, geleneksel gramerde bunların karşılığı *çekim ekleri*dir. İstem taşıyıcıları ise *cümlenin yardımcı ögeleri*ne denk gelir.

Geleneksel gramerlerde hâl kategorisi işlenirken hâl işaretleyicilerinin fiillerle bağlantısına pek değinilmez. Tesniere'e göre bir dildeki fiiller incelenirken daima fiilin cümle içerisindeki diğer elemetlerle bağlantısı dikkate alınmalıdır. Sentaktik ve semantik özellikler, özellikle fiil ve diğerlerini birbirine bağlar. Fiillerin *katılan* (aktant) yapıları istem yardımıyla belirlenir (Kotschi 1981: 80-122). Tesniere, bir cümlede yalnızca üç katılan tipi kabul eder:

1. aktant : hareket eden
2. aktant : davranış
3. aktant : davranışın avantajı ya da dezavantajı

Buna göre fiil, cümle kurulumunun yapısal merkezinde yer alan sözlüksel bir birliktir. Cümlede fiilin açtığı istem boşlukları (leer Stellen) diğer sözlüksel birliklerle doldurulur. İstem teorisi de bu temele dayanır. Bağlantılı gramerlerin merkezi ise istemdir (1959: 128-129).

Kotschi'ye göre, bir dilde cümleler dilsel işaretlerin kombinasyonu sonucunda oluşan karmaşık ifadelerdir. Yani cümledeki *katılanların* belirli kanunlara göre cümlede yer alması tüm cümlelerin dayandığı temeldir. Bir dilsel göstergenin katılan potansiyeli onun anlam içeriğinde (Bedeutungsinhalt) saklıdır, örneğin:

schreiben ‘yazmak’ fiili iki *boşluk* (leer stellen) ister:

X = kişi → yazan

Y = bir şey → yazılan ve bu şöyle gösterilir:

schreiben (X,Y)

Burada anlam içeriği, *schreiben* ‘yazmak’ tarafından belirlenir. *Schreiben* fiilinin boşluklarının sayısı ve türü bu fiilin kök anlamı tarafından belirlenir.

Peter/schreiben/Referant kelimelerinin gramatikal kurulumu; *Peter schreibt ein Referant.* ‘Peter bir rapor yaıyor.’ şeklindedir. Buradaki olay, *semantik düzlem*den *sentaktik düzlem*e geçiştir. Semantik yapı, sentaktik yapıyı belirler. Bir kelimenin kök anlamının (semem) bağlantı yapısını, sentaktik anlam belirler (1981: 80-122).

Semantik yapı ve gramatikal/sentaktik yapı arasındaki uygunluk (yani üst yapıdaki görünüm) birebir aynı değildir, şöyle ki bir cümlede üst yapıda tüm boşluklar doldurulmak zorunda değildir. Weber’e (1992) göre *istem* kavramına dayanan *dependenz*, birleşik cümlelerdeki sözlüksel birliklerin rolünü vurgulayan ve cümlenin merkezinin yüklem olduğundan yola çıkan bir gramer yazımı metodudur. Bu gramer modeli, daha sonra ortaya çıkan Derin Yapı Grameri (Tifenkasusgrammatik) gibi bazı gramer tipleri için bir başlangıç noktası sayılır. Fiilin cümlenin bir parçası ve diğerlerinin ona bağlı olduğu düşüncesi daha 14. yüzyılda Thomas von Erfurt (1300) tarafından ifade edilmiş ve “dependentia” kavramının sentaksın anahtarı olduğu söylenmiştir. Karl Bühler, her dilin seçmeli ilişkilerden meydana geldiğini, zarf ve diğerleri nin de aynı şekilde kendi fiilini aradığını, belirli sözcük sınıflarındaki kelimelerin az veya çok boşluklar (leerstellen) oluşturduklarını, bu boşlukların belirli sözcük sınıflarındaki sözcükler ile doldurulmak zorunda olduğunu ifade etmiştir (1965: 163):

Franz Kern, çekilmiş fiilin (finite verbum) isim ve sıfat gibi bir sözcük türü veya bir cümle parçası olmadığını, özne (subjektwort) ve nesne (objekt) de olmadığını, bilakis bir başlangıç noktası veya cümlenin kökü olduğunu, cümle

ağacının onsuz olamayacağını söyleyerek cümlede fiilin merkezî rolünü ortaya koymuştur (F. Kern 1883 Die Deutsche Satzlehre : 51).

Altmışlı yıllarda hemen hemen aynı zamanlarda ortaya çıkan, dikkate değer üç gramer modeli göze çarpmaktadır:

(i) Charles J. Fillmore'un (1968) *Hâl Grameri* Modeli,
(ii) Quillan'ın (1968) *Semantik Ağ* Modeli (Semantische Netz),
(iii) Roger'in *Kavramsal Bağlantılılık* Teorisi (Conseptual Dependency).

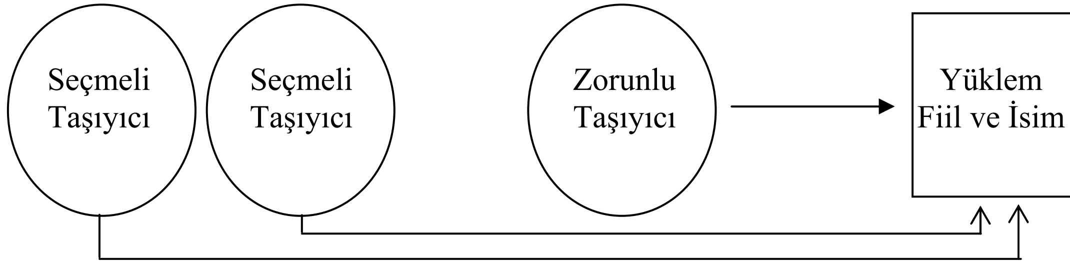
Hiçbir model savunucusu Tesniere'nin gramerini ya da tasvir metodlarına gönderimde bulunmaz. Yalnız Fillmore birkaç defa Tesniere'nin istem teorisine gönderim yapmıştır. C.J. Fillmore'un hâl grameri cümlenin derin yapısını tasvir etmeyi hedeflemiştir. Burada merkez noktada değişik şekillerde etiketlenmiş boş yerler (leerstellen, kasus, valenz) açan bir fiil bulunur. *Agentiv objektiv, instrumental, lokativ*… gibi roller, Tesniere'nin katılan tipleri ile eşleştirilebilir. Hem Fillmore'un hem Tesniere'nin gösterim modelleri karşılaştırıldığında fiil istemlerinin görünümünde bir ortaklık göze çarpar:

(i) Fiil yapısal merkezdir.
(ii) Fiil, semantik işleyişi sağlayan boşluklar açar; *agentiv, actor,objektiv, lokativ, instrumental, rezipient.*

Bu boşluklar (*leerstellen*/*valenz*) sentaktik kurucular ile yani isim ve zarf grupları ile doldurulabilir (Tarvainen 1981: 180).

Tesniere *Elements* adlı eserinde cümlenin iç formunun sentaksın konusu olduğunu, cümlenin dış yapısının ise morfolojinin konusu olduğunu vurgular. Tesniere dış şekli sessel bir örtü (*lautliche Verkleidun*) olarak görür. İç form yapısal ve semantik düzenleme prensiplerine dayanır (Tarvainen 1981: 182).

Yüklem ve istem taşıyıcıları arasındaki ilişkiyi şu şekilde gösterebiliriz:

Şekil 2: Yüklem İstem İlişkisi

Örneğin: *(Ben) Pazardan Ali'ye oyuncak aldım.*

al- fiili cümlenin üst yapısında temelde iki boşluk açar.

(i) ben= işi yapan, birinci katılan

(ii) oyuncak= zorunlu taşıyıcı

Bu iki öge cümlede minimum olması gereken zorunlu taşıyıcılardır. *pazardan* ve *Ali'ye* ögeleri ise cümlenin seçmeli taşıyıcılarıdır.

Bir cümlede yer alabilecek katılanların sayısı temel *baş* olan yüklemlerce belirlenir, başka bir deyişle bunlar, yüklem içinde kodlu olarak mevcuttur. Bir cümlede isim ya da fiil yüklemin semantik yüküne bağlı olarak açılan istem boşlukları, istem taşıyıcıları tarafından doldurulur, yani cümlede yüklem tarafından ögelere bir sentaktik *durum* ya da *rol* yükleme söz konusudur. İstem teorisinde zikredilen *istem potansiyeli* ve üretimsel gramerde geçen *rol yükleme* temelde birbiri ile örtüşür.

Rol ve rolün yüklenmesi, üyelerin anlambilimsel olarak eylemler tarafından seçilmesi, bunların, üyelerin herhangi bir rolü üstlenmesinin iç merkezli bir belirleme değil, bu üyenin dışındaki bir öge yani eylem tarafından yapılan dış merkezli bir belirleme olduğu anlamına gelir. Yani rol yükleme üyelerin kendi kendilerine yaptıkları bir işlem değildir; bu roller onlara

eylemlerce yüklenmektedir (Uzun 2000: 103). Görüldüğü gibi iki teori de temelde aynı olguyu farklı bir söylemle dile getirmektedir.

Geleneksel ve üretimsel gramercilerin çekime yaklaşımlarındaki farklılık burada belirgin hâle gelir. Geleneksel gramerlerde oluşturulan bağlantısız paradigmalar burada geçerli değildir. Çünkü bir önermede çekimlenmiş hiçbir öge bir diğerinden bağımsız değildir. Uzun'a göre fiiller yanında edatlar ve yüklemcil sıfatlar da rol yükleme yetisine sahiptir. Sıfatlar da *rol* yükleyebilir, çünkü bir sıfat bir eylem sonucunda ortaya çıkan durumun nitelik hâlinde ifadesidir ve türedikleri fiilin istem potansiyelini üzerlerinde muhafaza edebilirler (Uzun 2000:103),

Örneğin:

aşık oldum

aşık kişi

biri-n-e aşığım

Geleneksel gramerlerdeki *hâl*in üretimsel gramerdeki karşılığı *rol,* fiili cümlenin merkezi olarak kabul eden gramer anlayışlarında ise karşılığı *istem*dir.

Salar Türkçesinde de Türkçenin temel hâl işaretleyicileri işler durumdadır.

2.3.1 Yalın Hâl ve Taşıyıcısı

Türkçe bir "nominativ akusativ" dilidir. Türkçede belirli bir nesne belirtme hâli işaretinden kolaylıkla tanınır (Müller 2000: 41). Belirsiz nesne ise [ø] morfemi ile temsil edilir. Şöyle ki yalın hâldeki katılana sahip bir fiil muhakkak potansiyelinde belirtme hâlli bir zorunlu katılana da sahiptir. Yalın hâlli sözcükler Türkçede özne, yüklem ya da belirsiz nesne olarak görevlendirilir. İşaretsiz, yalın hâlli sözcükler yükleme yakın olur ve böylece dizimle bu birlik belirginleştirilir, Salar Türkçesinde de bu yapısal özellik korunmuştur:

[AD - [ø] + …YÜKfi]

Par kişi pekke helli: çayamiş. (te/43/eyşe) 'Zengin adam beye rüşvet vermiş.'

[helli] + [çayamiş]
NES1 YÜKfi

Yalın durumdaki bir taşıyıcı herhangi bir hâl işaretleyicisi taşımaz, yalın hâl [ø] ile temsil edilir. Salar Türkçesinde yalın durumdaki bir istem taşıyıcısı fiil cümlelerinde özne ve belirsiz nesne olarak görevlendirilir:

Par kişi pekke helli: çayamiş. (te/43/eyşe) 'Zengin adam beye rüşvet vermiş.'

[par kişi] pekke [helli:] çayamiş.
[ÖZ NES1 + YÜKfi]

İsim yüklemli cümlelerde yalın hâlli taşıyıcı *özne* (birinci katılan) ya da yüklem konumunda olabilir:

Yogumuga el deĭmiş. "Agu Karajiga yaşatogo-on beşnigi keçisindigi aĭ ya:rım tuhar, on alcınigi keçisindigi yiltis siriher! te yaşatuyu!" (te/10/uci) 'Hizmetçiye şöyle demiş. "Agu Karaci'ye söyle! Ayın on beşinci gecesinde ay yarım doğar, ayın on altıncı gecesinde yıldız seyrek olur!" diye söyle!'

[on alcınigi keçisindigi yiltis] siriher = CÜMis
SI AD1 YÜKis
ÖZ

Salar Türkçesinde kimi durumlarda eksik görünümlü ilgi grubu temsilcileri üst yapıda yalın duruma geçmiş olabilir:

te:şüh-[ø] içinda (te/28/ kom) 'çukur(un) içinde'

Türkçede doğrudan anlatımlı cümlelerde ana cümle içerisindeki bitmiş cümle, ana cümlenin belirsiz nesnesi durumundadır. Bu kurulum Salar lehçesinde sıklıkla kullanılır:

U çaya[ø] kigile “Nene pirni kʻo:’t-te va:r!” –temiş. (te/40/eyşe)
(Nine) O, (ölüyü) atıp gelince “Yine birini (daha) götür” - demiş.

(Nine) U, çaya kigile [Nene pirne kʻo:’t-te va:r !] - temiş
ÖZ NES1 YÜKbt

Kimi cümlelerde yalın hâlli taşıyıcılar üst yapıda gösterilmeyebilir:

Şiranä yuläçanä, [ø] yaŋälanmiş. (ss:85/a) ‘Ocak masasını yağlayınca (masa) yenilenmiş.’

[ø] = ÖZ = şira

Ana cümlelerde olduğu gibi yan cümlelerde de belirtisiz nesne konumundaki istem taşıyıcısı bitmemiş görünümdeki yüklemin ön bölgesinde, yüklemcil ögenin hemen yanında yer alır:

Pu avu huaŋşoŋnige ko:sına emek keleme varci. (te/54/ulla) ‘Bu oğlan imparatorun kapısına ekmek istemeye gitmiş.’

[emek -[ø] kele-]
NES1 - [ø] YÜKbm

Yalın hâldeki sözcükler birleşik fiil oluşturmada da kullanılır:

[isim - [ø] +fiil] > birleşik fiil

Kiĭne yişace “sen yem yi-kuma! (te/54/ulla) ‘Karısı söyledi “ Sen üzülme sakın !”

Pu qatın kicʻuh her kune miyoya baş vur-ma pa:meş. (te/55/ulla) ‘Bu kadın her gün manastıra dua etmeye gitmiş.’

Kakası işkısına yemen volci. ‘(o) İki ağabeyine düşman oldu (olmuş).’

İŋci ijası apasına to:tıh çe’miş. (te/38/eyşe) ‘Sonra anne, babaya somurtmuş.’

Ele’kila vu ahuncʻuh Huda’dan dua kılmiş. (te/42/eyşe) ‘(O) Böyle yapınca bu molla Tanrı’ya dua etmiş.’

2.3.2 Belirtme Hâli ve Taşıyıcısı

Cümlenin fiili tarafından belirtme hâli ile işaretlenmiş bir taşıyıcı sentaktik düzlemde belirli nesneyi gösterir, belirtme hâlli taşıyıcılar cümlelerde zorunlu katılandır:

Kakası yaşaci "Taşındagı caŋnı yıɣmaci." (te/1/uci) Ağabey söyledi 'Dışarıdaki alacaklarımı toplayamadım.'

[caŋ[ø] - nı yıɣmaci]
VALzor + BEL ← + YÜKfi

Sen çiraluh-nä deşir-doɣo (SS:41b) 'Sen lambayı yak!'

Tozqur oɣlän tövi-ni sürtürmiş. (te/50/ulla) 'Kel oğlan develeri sürmüş.'

Salar Türkçesinde belirtme hâli işaretleyicisi herhangi bir isim çekim işareti almamış ünlü ya da ünsüz ile biten taşıyıcıları işaretlediğinde aşağıdaki varyantları ile görülür:

[AD - [-ni/-ne/-n/-iä/-e] + … YÜKfi]

Avunige hanterini apasına verci. (te/1/uci) 'Oğlanın elbisesini (oğlanın) babasına verdi.'

[hanteri-ni ….+ ver-]
NES2…← + YÜKfi

Yolden avu-ne kiş c'ütparci, hoŋ ya:nına aparci. (te/1/uci) 'Yolda oğlanı adamlar yakalamış, imparatorun yanına götürmüş.'

Kiynı-n tanıci. (te/2/uci) 'O, karısını tanımış'
Töüvä k'u'kuce-ne körmiş. (te/50/ulla) '(O) Deve çobanını görmüş.'

A:gu Karaĵi yogumunu u:hremiş. (te/10/uci) 'Agu Karaci hizmetçisine kızmış.'

Tö:şene a:tıh yici. (te/9/uci) 'Tavşanı ayı yemiş.'

Belirtme hâli işaretleyicisi birinci ve ikinci kişilere ait iyelik işaretleyicileriyle daha az kullanılır:

Sen, işkısımnı toĭkuma! (te/6/uci) Sen bizi (lütfen) dövme!

[işkısı - m - nı toĭkuma]
işkı -İYE3- İYE1-BE ←YÜKfi
VALzor

Men sinigi kömeş yüzuŋne pir vahqi (te/20/altı) 'Ben senin yuvarlak yüzüne bir bakayım (… yüzünü bir göreyim).'

[yüz - uŋ - ne vahqi]
yüz-İYE2 + BE ←YÜKfi
VALzor

Bu hâl teklik üçüncü kişi iyelikli bir taşıyıcıyı işaretlediğinde iyelik ve hâl işaretleyicisi arasında Zn kullanılır:

[AD-İYE3-Zn-ı] + …YÜKfi

İjası o:cʻuhnige zanzısını o'ta qızıt-cʻeler aki:ĭmiş. (te/38/eyşe) '(Üvey) Anne oğlanın tabağını ateşte kızdırıp getirmiş.'

[zanzı-sı-[n]- ı + qızıtcʻeler]
zanzı- İYE3-Zn-BE + ← YÜKbm

Ninusını asrıgan ya'cʻuha emesar. (te/19/altı) 'Annesini besleyen (kız) güzel değilmiş.'

Töşennigi pa:şine a:tıh palasına akelci. (te/9/uci) 'Tavşanın başını, ayı kendi yavrusuna getirmiş.'

Paşintaqı pir yaŋ sajinı furmiş, pir yän sajinı furmamiş. (te/21/altı) 'Başının bir yanındaki saçını örmüş, bir yanındaki saçını örmemiş.'

Metinler tarandığında görülmüştür ki geçişli yüklemlere sahip ana ve yan cümlelerde eylemin zorunlu katılanı olan belirtme hâlli taşıyıcı üst yapıda çoğunlukla gösterilir:

Tayda kakası kiçi <u>*avuni*</u> *siŋ işina* <u>*çaya*</u>*ci* (te/1/uci) ‘Dağda ağabey küçük <u>oğlanı</u> kuyunun içine att.’

Avusı <u>*konı*</u> *pijacuh açmeş* (te/5/uci) ‘Oğlan <u>kapıyı</u> azıcık açmış.’

Ninusı <u>*yöen iligi kaçanı*</u> *yaşamiş* (te/7/uci) ‘Nine <u>önceki sebebi</u> söylemiş./Nine sebep önceki sözü söylemiş.’

Kimi cümlelerde derin yapıda var olan istem, üst yapıda görünmez, ancak bu bir anlatım bozukluğuna neden olmaz, çünkü bu bir tasarruftur, bir önceki bitmiş yapıdan esas cümlenin belirli katılanı anlaşılır:

İnci aşlıh yühlic’a:na: kakası – inisi öyina yanci. Yolden <u>*avune*</u> *kiş c’ütparci,* <u>*(avunu) hoŋ ya:nına aparci*</u>*. Kakası öyina varci* (te/1/uci). ‘Sonra tahılı yükleyip ağabey-kardeş evlerine dönmüşler. Yolda oğlanı adamlar yakaladı, (oğlanı) imparatorun yanına götürdü.’

Ucirem’de belirtme hâlinin temsili [-n,-nı,-ni,-ne,] şeklindedir. I. ve II. teklik kişi zamirinden sonra karışık bir durum gözlenir. Zn sistemi işler durumdadır:

Kakası işkısı <u>*inısını*</u> *körelmicuh öyinä yanci* (te/2/uci). ‘İki ağabey, küçük erkek kardeşlerini göremeden evine (evlerine) dönmüşler.’

Avu <u>*kiynın*</u> *çıhraci* (te/6/uci) ‘Oğlan karısını çağırdı.’

Tuturja <u>*ko:ne*</u> *aşmiş* (te/7/uci) ‘Tuturca kapıyı açmış.’

A’t <u>*pureni*</u> *bir t‘ä’ci* (te/8/uci) ‘At kurdu bir (defa) çekti.’

Se pu <u>*egimehne*</u> *qa:ten akelci?* (te/12/uci) ‘ Sen bu ekmeği nereden getirdin?’

Pu <u>*yilemne*</u> *kozuŋa salasa, qoyı huĭ yisa vulur.* (te/13/uci) ‘Bu tutkalı gözüne sürersen çok koyun yiyebilirsin.’

Agu Karaci Kuskur oglänne çöyalmamiş. (te/20/altı) ‘Agu Karaci Kuskur Oğlan’ı bırakamamış.’

Kıĭnını a:tını Mancıgmu çıharpora. (te/21/altı) ‘Karısına Mancıgmu derlermiş (Karısının adını Mancıgmu diye çağırırlarmış)’.

Töşenkaka, sen pu e’tni qa:ten akelci? – diĭci. (te/22)/altı) Tavşan ağabey, sen bu eti nereden getirdin?’ dedi.

Belirtme hâli işaretleyicisi teklik I. ve II. kişi zamirlerinden sonra; [-i] şeklindedir:

Se meni a:ric‘uh yü ta tez işina qoĭtugu! (te/11/uci) ‘Sen beni tertemiz yıka da tabağın içine koy!’

[men-i ……… + yü]
men- BE ……+ YÜKfi

Ancak iki cümle örneğinde kişi zamirlerine gelen belirtme hâli belirgin değildir. Bu durum zamirin eksiz görünümünce yönlendirilir:

(i) *Sini algı yu !* (te/haz/29) ‘Ey ben seni alayım!’

(ii) *Men seni ultergudır*. (te/60/mın) ‘Ben seni (kesinlikle) öldüreceğim.’

Teklik III. kişi zamirinden sonra belirtme işaretleyicisi [-nı] şeklinde gelir:

Kakaler anı ülterga pa ! (te/10/uci). ‘Ağabeyler(im) onu oldürecek!’

Altiyuli, Hanbah, Hazağaç, Kompa, Ullağıl’da da bu hâl işaretleyicisinin görünümü Ucirem’le paralel bir durum gösterir. Teklik III. kişiden sonra Zn’si kullanımı işler durumdadır:

Puric‘uh “sen vemese, men seni yigur!” time:ş. (te/13/uci) ‘Kurtcuk “sen (onu) vermezsen ben seni yiyeceğim.’

İşki kiş törtenni çü:re kiye töye taŋnar. (te/17/altı) ‘İki kişi postu ters çevirip giyerek deve olur.’

O:c'uhnı paşlic'a:na: va:miş (te/23/han) 'Oğlanı yanına alıp götürmüş.'

İnci Agu Karaci nemeni ızı ha:miş. (te/23/han) 'Şimdi Agu Karaci yemeği kendi yemiş.'

Yo:lıh ujla zanzını almış. (te/24/han) 'Sol eliyle tabağı tutmuş.'

Qara ziminne yarıçıhkegen qızıl poγtar-yo. (te/haz/34) 'Kara zemini (toprağı) yarıp çıkan kızıl buğdaydır ey!'

Pu köleh taşni ya:la otmiş (te/kom/28) 'Bu inek taşı yalayıp durmuş.'

Pu palalarnı töĭmiş. (te/42/eyşe). 'Bu (oğlan) çocukları dövmüş.'

Pu par kişi tazqur oγlänne qovlaşip kelci. (te/50/ulla) Bu zengin adam kel oğlanı kovalamaya başladı.'

Pu kişi kölehni sürep varci. (te/ulla/55) 'Bu adam ineği önüne kattı, sürdü.'

Tüm köyler arasında belirtme hâlinin işaretlenmesinde şu şekilde bir kural ortaklığı görülür:

(i) Bu işaretleyici ünlü veya ünsüzle biten tüm sözcüklere [-nı,-ni,-na,-ne] şeklinde gelir.

(ii) I. ve II. kişi iyelikten sonra da [-nı,-ni,-na,-ne] şeklindedir.

(iii) Teklik III. kişi iyelik ekinden sonra belirtme hâli işaretleyicisi kullanılırsa iki işaretleyici arasında Zn kullanılır.

(iv) *ben, sen* zamirlerinden sonra kullanılan belirtme hâlinin varyantını zamirin son ünlüsünün kullanılıp kullanılmaması belirler.

2.3.3 Bulunma Hâli ve Taşıyıcısı

Bulunma hâli işaretleyicisinin Salar Türkçesindeki görünüm varyantları aşağıdaki şekildedir:

[AD-[-da / -dä / -ta] + …YÜKfi/is]

Salar Türkçesinde bu işaretleyici eylemin gerçekleşme yerini anlatan taşıyıcılara yüklenir:

Balalar ayed-de oynabär. (sg: 35) 'Çocuklar bahçede oynuyor.'

Vu tifaŋ-da Muŋaskarjah pir var-a (te/7/uci) 'O taraflarda bir Muŋaskarjak[12] varmış.'

Yo-lta senzur uçramiş. (te/7/uci) 'Yolda bir makasa rastlamış.'

İnci an-te anı ültermiş. (te/11/uci) 'Sonra orada onu öldürmüş.'

Avusu ültermiş, pay-da anı kommiş. (te/12/uci) 'Oğlanı öldürmüş, bağda onu gömmüş.'

Pugun mo'ken-da pu avu me't e'miş. (te/6/uci) 'Bugün tuvalette bu oğlan bana kötülük etti.'

Men o'kaŋ-da caγlamiş! (te/ulla/50) 'Ben sedire işemişim.'

Pir k'uŋ taγ-ta atur palor qo:tuhla:miş. (te/ulla/53) 'Bir gün dağda bir at yavrulamış.'

İşkısı pir yer te o'mmiş. (te/55/ulla) 'İkisi bir yerde oturmuş.'

Salar Türkçesinde bu işaretleyici eylemin gerçekleşme zamanını anlatan taşıyıcılara yüklenir:

Bamdat vahändä pisir terenci (ss: 25a) 'Sabah ezanı vaktinde biz toplandık.'

Bohda sen gel naŋ etqur-i? (ss: 29a) 'Bu vakitte sen gelip ne yapacaksın?'

Bulunma hâli işaretleyicisi aynı önerme içinde hem yer hem zamanı bildiren taşıyıcıları da işaretleyebilir:

Kompa ayılda eslitä tuvitniki pohor vogan (te/28/kom) 'Kopma köyünde eskiden bir Tibet manastırı varmış.'

---

[12] Masallarda insanları yiyen bir yaratık.

[Kompa ayılda + eslitä ….. vogan]
YERtam TÜMzrf

Bulunma işaretleyicisi varlık partikelinin yüklem olduğu önermelerde var olan nesnenin, kavramın (öznenin) yerini bildirir:

Gode yumudda satGuci vara. (sg: 84) 'Kapıda yumurta satıcısı varmış.'

[Go -[de] yumudda satGuci var + a]
YERtam ÖZN VARp + DOLkpl

Bu hâl işareti üçüncü kişi iyelikli bir taşıyıcıya yüklendiğinde iyelik ve hâl işareti arasında Zn kullanılır:

[AD - İY3 - Zn - BUL] + …+ YÜKfi

Peg ko:nınta sumurlayan şe "İzınden pe:hisur yohar. (te/39/eyşe) 'Bey gönlünden geçirmiş "Benden daha büyük biri yoktur."

Çänzoŋnigi kiĭnı oyinda yohlanci. (te/2/uci) 'İmparatorun karısı evinde yokluk çekmeye başladı.'

"Tu: tal ju:yinda ültermiş, qarya-quzgun anta ilenpa" (te/7/uci) "Taa işte dalın dibinde (onu) öldürmüşler, kargalar, kuzgunlar orada dolanıyor."

Bulunma hâli işaretleyicisinin telik I kişi (i) ve II kişi (ii) iyelikli taşıyıcılardan sonraki görünümü şu şekildedir:

(i)

Eĭ, ana:, sen mi: başımda piştur vah ta ver! (te/53/ulla) 'Hadi, kız, sen benim başımdaki bitlere bir bakıver!'

Pu tazqur oylän eyişamiş "Sen ço:saŋ minigi ö'kaŋemda caylaku:ma! (te/50/ulla) 'Bu kel oğlan seslenmiş "Siz üçünüz benim sedirime sakın işemeyin!"

(ii)

Pu ana yişace: "sinige pa:şiŋda meŋur varır." (te/53/ulla) Bu kız seslendi: "Senin başında bir ben varmış"

Bulunma hâli işaretleyicisi, kesir sayı sıfatlarından zaman zarfı yapmada da görev alır:

Masembu tişüh içinda otırsa, pir quş pir kunda bir-bir teşüh işina iŋkiĭmiş. (te/53/ulla) 'Masembu çukurun içinde otururken bir kuş her gün çukurun içine iniyormuş.'

Bu işaretleyici yer tamlayıcısı işlevindeki ikilemelerde kullanılır:

Munda-sinda yumah oyna-ba. (ss: 35b) 'Orada burada top oynuyor.'

Bu işaretleyici fiilimsi yüklemlerin kurulumunda da görev alır ve fiilimsiye '*o sırada, o anda'* anlamını verir:

Ülterγanda kiĭnınige husagında pala vume:ş. (te/5/uci)

[[Ülter-γan-da] + ……pala vume:ş]
Ülter-SIFgeç-BUL YÜKana

Manzum metinlerde ünsüz uyumunun daha kuvvetli bir şekilde işlendiği gözlenir, bu cümlelerde bulunma hâlli taşıyıcılar yüklem pozisyonunda temsil edilebilir hâldedir ve kopulatif partikel olmaksızın kullanılmıştır; buradan kopulatif parçaların kalıp hâldeki tarihî metinlerde kullanımının daha seyrek olduğunu söyleyebiliriz:

K'egileh kegilär	'Keklik keklik'
Çeler çeler oŋada	'Çın çın öter yuvada'
U:ni gelsa qayada	'Sesi gelse kayadan'
beş qoyim otähta	'beş kuzum otlakta'
abılar abılar ayäşta	'babalar ormanda'
amilar amilär oçähta	'anneler ocakta'
gagalär gagalär sowända	'ağabeyler sabanda'
yangulär yangulär urlahta	'genç kadınlar orak yanında'
anälar anälar yiγnişta	'kızlar kızlar iğne başında'
a:ular a:ular o:häşta '	'oğlanlar oğlanlar okumada'

yoγmulär yoγmulär <u>*taγ dozda*</u> ‘hizmetçiler <u>dağda kırda’</u>
a:här kemen <u>*yaγrämda*</u> ‘ağır bir heybe <u>sırtımda’</u>
qayiş orhan <u>*bilimda*</u> ‘kayış urgan <u>belimde’</u>
ahrun emiγ <u>*goynämda*</u>. ‘arpa unu ekmeği <u>koynumda’</u>
(tesa/5)

2.3.4. Yönelme Hâli ve Taşıyıcısı

Salar Türkçesinin karma lehçelik özelliğini en iyi yansıtan işaretleyici yönelme hâli işaretleyicisidir, yönelmede ek seçimi bilinçlidir. Bu işaretleyici sistemli bir şekilde ünsüz ile biten sözcüklerden sonra [-a,-e]; ünlü ile biten sözcüklerden sonra [-γa,-ge] şeklinde taşıyıcısına kodlanır:

AD -[-a,-e/-γa,ge/-ŋa,-ŋe/-qa,-ke] + … YÜKfi

Peg sorma pir pinzı işina to:yenı qa:rı u <u>*kiş-a*</u> <u>*yikonto-γa*</u> *usa'miş.* (te/39/eyşe) ‘Bey bir şişe içkinin içine zehir katıp o <u>adama</u>, <u>azize</u> uzatmış.’

Bu hâl işareti hareketin yöneldiği kişiyi (i), nesneyi / kavramı (ii), mekânı (iii) gösterir. Yönelme ekli istem taşıyıcısı fiildeki hareketin amacını (iv) da bildirebilir:

(i) *Sen* <u>*kişi-kä*</u> *yişakuma!*” (te/55/) ‘Sen sakın <u>kimseye</u> söyleme!’

(ii) *Guş* <u>*dal-a*</u> <u>*Gun*</u>*-miş.* (ss:104b) ‘Kuş <u>dala</u> konmuş.’

(ii) *Arcı* <u>*oy-e*</u> *emeh keleguçi ke:miş*. (te/40/eyşe) Sonra <u>eve</u> ekmek isteyicisi (dilenci) gelmiş.’

(iii) *Pir* <u>*yer-e*</u> *ye'miş.* (te/50/ulla) ‘Bir <u>yere</u> ulaşmış.’

(iv) *A:tıgune pegnige o:sı ciya kiş* <u>*yirtaq-qa*</u> *va:mişi*. (te/39/eyşe) Sonraki gün beyin oğlu, dostları (ile) <u>ava</u> çıkmış.’

Yönelme işaretleyicisi yüklemin birinci katılanının bir kişiye *aitliğini*, *bir kişi için olduğunu* bildiriri:

-Avu:, sen maŋa oyul voltoyu! dimiş. İnci avucuhnı Agu Karaĵiga kufu apası başla kiĭmeş. '-Ey oğlan, sen benim oğlum oluver! demiş. Sonra oğlancığı Agu Karacı'ya koca (olsun diye) babası yanında getirmiş.

[maŋ-a oyul vol-toyu]
maŋ-YÖNned YÜKfi

İnci öjina varca:na: apası anasına yaşamış: "Ana, saŋa kuyır akelci çi kamakuar!" (te/23/han) *Şimdi evine varınca babası kızına söylemiş "kız[ım] senin için bir koca getirdim [fakat] o aptalmış!'*

Yönelme kişi dışındaki bir varlığa yönelmeyi de gösterebilir:

Çiçehke yaşamiş. (te/24/han) 'Çiçeğe seslenmiş.'

Avu eşekä eyişamiş "Sen tä hayiŋnı çöĭ!" -etemiş. (te/51/ulla) 'Oğlan eşeğe seslenmiş "Sen de ayakkabını çöz(çıkart)!"

Par kişinige kiĭne avuga sormiş. (te/50/ulla) 'Zengin adamın karısı oğlana sormuş.'

2.3.4.1. Yönelme Hâli İşaretleyicisinin İlgi Hâli İşatertleyicisi Yerine Kullanılması

Yönelme hâli işaretleyicisi Salar Türkçesinde kimi cümlelerde derin yapıda kurulan bir isim tamlamasının sahip konumundaki ögesini göstermek için kullanılır:

[AD-YÖNilgi …… + YÜKis/YÜKfi]

Saŋa peĭsin k'oflenci ! (te/41/éyşe) 'Senin halkın çoğaldı.'

Ohta par kişur, yoh kişur vumiş. Par kiş-a atur vumiş. Yoh ki-a enehor vumiş. (te/43/éyşe) 'Eski zamanda bir zengin adam (ve) bir yoksul adam varmış. Zengin adamın bir atı olmuş (varmış). Yoksul adamın bir ineği olmuş (varmış).'

Mi gagam-ä bala yohdär. (sg: 83) Benim ağabeyimin çocuğu yok.'

Aŋa aba yohdär. (sg: 83) 'Onun annesi yok.'

Va:γu yukonto "maŋa hemenemer yohtur! –temiş.,- (te/39/eyşe) (onlar) Varınca aziz "Benim hiçbir şeyim yok! (Ben hiçbir şey bilmiyorum) demiş.'

Maŋa a't yohtır. Men naŋ oĭna'kur-e? (te/54/ulla) Benim atım yok. Ben ne oynatacağım (Be ne ile yarışacağım)?'

Sarı Uygur Türkçesinde de yönelme hâli işaretleyicisi aynı şekilde ilgi hâli işlevinde kullanılır Roos'a göre bu görünüm bölge dillerine has bir özelliktir. Tamlayan durumu Salarca (Lin 1985: 83), Sarı Uygurca (Bolčulu; Jalcan 1990:159), Mogolca (Slater 1998: 210), Donghian dili (Field 1997: 333-334) ve Tibetçede (Jäschke 1958: 90b) bulunma ya da yönelme hâli ile ifade edilir (Roos: 2000: 73)

Sarı Uygur Türkçesinde de yönelme işaretli istem taşıyıcısı, iyelik bağlantısı kurmada kullanılır:

Ma[γa] uş qïztar [par] *benim üç kızım var*

Sa[γa] niçi mïla [par] i? Ma[γa] [yoq] **'***Senin kaç tane çocuğun var? Benim yok.'* (Roos 2000: 95).:

Teklik 3. kişiden sonraki iyelik eki ile yönelme eki arasındaki Zn'nin temsili işler durumdadır:

[AD-İY3-Zn-YÖN + … YÜKfi]

Oza't kiĭgu o:ne zıŋ işina çaγatuγo! (te/37/eyşe) '(oraya) Ulaştırınca oğlanı kuyunun içine atıver!'

Son sesi /-n/ olan sözcükler (i) yönelme hâli ile işaretlendiğinde son ses durumundaki /n/ nazallaşır, bu durum teklik birinci ve ikinci kişi adılları (ii) için de geçerlidir:

i:ligi kic‘c‘uh izınige o:sını vahma: yürmeş. -Anı seŋa çaγamiş o vah-ta gël – etemiş. ‘Önceki adam benim oğluma bakmaya gitmiş(ti).Onu kuyuya atmış,.ona bir bakıver.

(i) *seŋa çaγa-* < sen-a-çaγa- ‘kuyuya at-‘

İzı saŋa ka’ça taşıγı! (te/45/eyşe)

(ii) *saŋa …. taşı-* < sen + a + taşı- *sana …. taşı-*

İşaret zamirlerinden sonra kök ve hâl işaretleyicisi arasında zamir n’si kullanılır:

O’qu aŋa sormeş “Sen ta:γı munda o:tur!” -temiş. (te/37/eyşe) ‘(o) Oturunca ona sormuş “sen de burada otur! demiş.”

Bu işaretleyici sebep zarfı kurmada kullanılır:

Sen mune nege verci ? (te/50/ulla) ‘Sen bunu niçin verdin?’

Pa:s va:rep huaŋşaŋni:ge ana:sıne: tamnap akiïmiş. Anı, avuγa kiïneïimiş. (te/52/ulla) ‘Pars gidip imparatorun kızını tutup getirmiş. Onu, oğlana (oğlan için) gelin etmiş.’

Etisına puçası taq-qa yertaq-qa varci. (te/53/ulla) ‘Ertesi gün bu üçü dağa ava gitti.’

Yönelme hâli işaretleyicisinin görünümünde bölgeler arasında tam bir ortaklık ve düzen vardır. Bu işaretleyici,

(i) Ünlü seslerden sonra [-γa] şeklindedir.

(ii) Ünsüzlerden sonra [-a/-e] şeklindedir.

(iii) /k/, /h/, /q/ fonemlerinden sonra [-qa/-ke] şeklindedir.

(iv) Bu işaretleyici ile çekimlenen kişi zamirlerinin görünümü *maŋa*, *saŋa, aŋa* şeklindedir.

(v) [İYE3-Zn-BUL] kurulumu işler durumdadır.

<u>Ucirem'de Görünümü</u>:

Ullı avusı <u>apasına</u> yaşaci (te/1/uci) 'Büyük oğlan <u>babasına</u> söyledi.'

Kakası <u>oyina</u> kelci, apasına yaşaci. (te/1/uci) 'Ağabey <u>evlerine</u> geldi, babasına söyledi.'

Sen var ta yaşa – <u>maŋa</u> kaka yohtır! (te/2/uci) 'Sen git de söyle- <u>benim</u> kesinlikle oğlum yok!'

Sen <u>vullara</u> yaşa ! (te/2/uci) 'Sen <u>onlara</u> söyle!'

Qo: pallaguçe <u>yamın ko:ga</u> varci. (te/2/uci) 'Nöbetçi <u>valinin kapısına</u> gitti.'

<u>Aŋa</u> keyni işki vu:me:ş. (te/5/uci) '<u>Onun</u> iki karısı varmış.'

<u>Altıyuli'de Görünümü</u>:

Qaramaŋ to:yenigi <u>purnuna</u> çulır ta:hı yeler. (te/17/altı) 'Karaman (Bey) devenin <u>burnuna</u> halka takıp (deveyi) yedeğine alır.'

Ta:şı bir kişi <u>Qaramaŋa</u> sorır. (te/17/altı) 'Yabancı biri <u>Karaman'a</u> (Beye) sorar.'

<u>Qoĭ ko'kuçiya</u> yanşamiş. (te/22/altı) '<u>Koyun çobanına</u> söylemiş.'
Pure ko:laşi aŋa yec'c'e. (te/22/altı). 'Kurt kovalayıp ona yetişmiş.'

Koĭ urgica:ne <u>yirihtin yiraqqa</u> qaşc'i. (te/22/altı) 'Koyunlar ürküp daha da <u>uzaklara</u> kaçtı.'

<u>Hanbah'ta Görünümü</u>:

Mollac'uh <u>Ayu Karaciya</u> yaşamiş (te/23/han) 'Mollacık <u>Agu Karacı'ya</u> seslenmiş.'

Muŋıskarcah <u>ninac'uhka</u> sorme:ş (te/25/han) 'Muŋıskarcak <u>yaşlı kadıncağıza</u> sormuş.'

-<u>Mohkeme</u> vagur-a! (te/26/han) '<u>Tuvalete</u> gideceğim!'

Eyşe Ahvar'da Görünümü:

Çaŋnagu ki:ĭmiş *öyina* *(te/37/eyşe)* (O) 'Büyüyünce gelmiş evine.'

Anı *seŋa* *çaγamiş (te/37/eyşe)* 'Onu kuyuya atmış.'

Men *yikontaya* *hıyur e'ki,* *ızıya* *yahşi keler mu, kemur? te/39/eyşe)* 'Ben bu azize bir kötülük edeyim, (bakalım) bana iyilik mi gelecek kötülük mü?'

Kaşc'eler *pohore* *va:miş (te/39/eyşe) 'Kaçıp* *manastıra* *gitmiş.'*

Apaγu *pekke* *sormiş (te/39/eyşe)* (Aziz) 'Getirilince beye sormuş.'

Arcı *oye* *emeh keleguçi ke:miş (te/40/eyşe)* 'Sonra eve (bir) dilenci gelmiş.

Ullagıl'da Görünümü:

Pu yaŋzını *keĭşaŋa* *futurpa:miş.* (te/52/ulla) '(rüzgâr) Bu resmi şehre uçurup götürmüş.'

Öglä etisına *taqqa* *varäl*. (te/53/ulla) 'Öğleden sonra dağa gidelim.

Pu *avuya* *etisına* *ayahnı verci.* (te/55/ulla) 'Bu oğlana sonra kadehi verdi.'

Mınta'da Görünümü:

Anden yürcinen *peĭjine* *ye'miş ter.* (te/59/mın). 'Oradan geçip Peycin'e ulaşmışlar, derler.'

Miyokuan parcinen *avuya*; *"puγoci (pugun kece) ke!" –tejinen yaĭşamiş.* (te/60/mın) 'Rahibe gidip oğlana "Bu gece gel!" diye söylemiş.

İnji sen *oyıŋa* *par. E:tesı erke men* *saŋa* *ya:şayı!* (te/60/mın) 'Şimdi sen evine git. Yarın sabah ben sana söyleyeceğim.

2.3.5 Ayrılma Hâli ve Taşıyıcısı

Bu hâl işaretleyicisi, fiil tarafından, temelde hareketin çıkış, başlangıç noktasını, kaynağını göstermek amacıyla istem taşıyıcısına kodlanır:

Ayrılma hâli işaretleyicisinin Salar Türkçesindeki görünüm varyantları aşağıdaki şekildedir:

[AD-[-dan/-den/-tan/-ten/-tin] ….← + YÜKfi]

Taşten çıqqan taş qaqa ayäşten çıqqan agaş gaga, atten çıqqan Masembu. (te/.53./ulla) ‘Taştan çıkan (doğan) taş ağabey, ağaçtan çıkan (doğan) ağaç ağabey, attan çıkan (doğan) Masembu(dur).’

Yolden avune kiş c'ütparci. (te/1/uci) ‘Yoldan oğlanı adamlar yakalayıp götürdüler.’

Apaŋ janıŋ qa:ten a:kĭgur-i? (te/5/uci) ‘Senin babanın canını ben nereden getireceğim ki?’

Po kiş poleden kiĭmiş (te/28/kom) ‘Bu kişiler bunlardan (bunların soyundan) gelmiş.’

İnci pu çimsanden ko'plini pir a:γıl vumiş. (te/28/kom) Sonra bu soydan çoğalıp bir köy olmuşlar.’

Pu par kişe yücündan üyinä kelci (te/50/ulla) ‘Bu zengin adam harmandan evine geldi.’

“Men tişühtän çıhkelci!” (te/54/ulla) ‘Ben o çukurdan çıktım (kurtuldum geldim).

Kun qoĭnina asmanten çikiĭmiş (te/55/ulla) ‘Güneş gökten koynuna inmiş.’

Bu hâl işatetleyicisinin anlam içeriğinde, bir bulunma hâli, bir varlık durumu mevcuttur; şöyle ki bu işaretleyici kimi cümlelerde öznenin hareket başlamadan önce bulunduğu yeri ve de öznenin yaptığı aksiyonun çıkış yerini bildirir:

Qaramaŋ “<u>Sämärkandiden</u> çıhkegen!” (te/17/altı) ‘Karaman Semerkanttan geldim.’

[qaramaŋ sämärkandi[den] çıhkegen]
(i) karaman semerkat-<u>ta</u> (<u>imiş</u>)
(ii) karaman semerkat-<u>tan</u> geldi

Kimi durumlarda ayrılma hâli ve yönelme işaretleyicisi ile ikileme kurar ve çift yer tamlayıcısı görünümünde miktar zarfı oluşturur. Salar Türkçesinde bu işler durumda görünmektedir:

Pure i:tühni kiïye, taqqa va:re touşetcʿi. Koï ürgica:ne <u>yirihtin yiraqqa</u> qaşcʿi. (te/21/altı) ‘Kurt çizmeleri giyip dağa gidip (çizmelerini) gıcırdatmış. Koyunlar ürküp <u>uzaklara</u> kaçmışlar.’

Bu işaretleyici sıfatların kuvvetlendirilmesinde kullanılır:

Ko:sko:r termene
yürgän yürişi
<u>kostän koskora’</u> (te/34/haz *)*

‘Yuvarlak değirmenin
hareket edişi
yuvarlaktan da yuvarlaktır.’

Bu işaretleyici bir bütünün parçasını anlatırken, derin yapısında ilgi grubu barındıran bir kurulumda kullanılır:

Pu <u>emehten pijanı</u> aparıp huaŋşoŋa viïmiş. (te/54/ulla) ‘Bu ekmekten birazını götürüp imparatora vermiş.’

(i) <u>Bu ekmekten birazını</u> götürüp imparatora vermiş.
(ii) <u>Bu ekmeğin birazını</u> götürüp imparatora vermiş.

Pu tazqur oylän <u>omaştan pija</u> qaynatcʿi. (te/50/ulla) ‘Bu kel oğlan aştan biraz kaynattı.’

<u>Emeginten</u> piça verir mu te yaşamiş. (te/23/uci) ‘Ekmeğinden biraz verir mi (acaba) diye söylemiş.’

Pu avu tüvinigi <u>kurugundän pirne</u> çallamiş. (te/50/ulla) ‘Bu oğlan develerin kuyruklarından birini kesmiş.’

Bu işaretleyici çeşitli zarf kurulumlarında kullanılır:

Pu k'ace pir-pirden çölliïşip huaŋşoŋnige gulayına varci. (te/55/ulla) 'Bu söz ağızdan ağza (birinden birine) yayılıp imparatorun kulağına gitmiş.'

Avune apası ulmiş. Apası ölgana pir kunden pir kun yohlanmiş. (te/63/mın) 'Oğlanın babası ölmüş. 'Babası öldükten sonra günden güne yoksullaşmış.'

Si(nigi) abaŋ mine kiciçuhden çoy barci. (sg:. 63) 'Senin baban beni küçücükten (daha küçükken) bıraktı.'

Benzer bir görünüm Sarı Uygur Türkçesinde de vardır:

Men am miça miçatan selirnïŋ pïhtïynï qarappar. (I am now reading your book little by little) (Roos 2000: 75).

Kimi cümlelerde ayrılma halinin üst yapıda düştüğü gözlenir:

Aniyi malä bär gün[ø] bär gün koplanmiş (ss: 96b) 'Onun malı gün geçtikçe çoğalmış'.

Türkçede ayrılma hâli derecelendirme ifade eden karşılaştırma cümlelerinde de kullanılır; Johanson Türkçedeki derecelendirmenin kurulumunu şu şekilde ifade etmiştir (Johanson 2002: 24):

[karşılaştırılan (standart)+[AYRdrc]+karşılaştırılan özellik][13]

Minigi begerahem anigi begerahen-den yana (yanata). (sg: 41) 'Benim elbisem onun elbisesinden (daha) yenidir.'

Asman geceden bugun jahşia (yahşi ira) (sg:43) 'Hava bugün dünden daha iyi (imiş).'

Men anden aruh der. 'Ben ondan zayıfım.'

Ayrılma hali yönelme hali ile birlikte yüklemdeki aksiyonun başlangıç ve bitiş alanının sınırını işaret eder:

---

[13] Standard of comparison + ablative suffix + property compared (Johanson 2002: 24/11)

U bu oçuhnä başinden ayahänä bär uşermiş. (sg: 41) ‘Bu oğlana baştan ayağa kadar bir bakmış.’

Baş-i-n-[den] ayah-ä-n-[ä] ⟵ uşer-
başlangıç sınırı bitiş sınırı fiil

Pu par kişe yücündan öyinä kelci, keĭnina sorci “Ana qa:le?” tep sorci. (te/50/ulla) ‘Bu zengin adam harmandan evine gelmiş, karısına sormuş “Kız nerede?” diye sormuş.’

Teklik III. Kişi iyelik işaretleyicisinden sonra Zn kullanma kuralı burada da işler durumdadır:

[AD2 + AD1-İY3]-Zn-[AYR+ ….⟵ Fiil]
İlgi grubu

Avu: ko:nigi arasıntan üçärmiş. (te/54/ulla) ‘Oğlan kapının arasından bakmış.’

[ko:nigi ara-sı-n-tan …. üçär-]
ko:-İLG + ara-İY3-Zn-AYR + üçär-

2.3.6 İstem Taşıyıcılarının Birbirleri ile İlişkileri

Edilgen yüklemli cümleler dışındaki çok katılanlı cümlelerde özne birinci katılan olarak mutlaka yer alır. Yüklem geçişli ise belirtme hâlli istem taşıyıcıları cümlede zorunlu katılan olarak yer alır. Aynı şekilde birbiri ile bağlantılı birbirini tamamlayan taşıyıcılar düzenli olarak yüklemin açtığı istem boşluklarını doldurur. Şöyle ki bahsedilen önerme bir paragraf içinde yer almıyorsa genelde cümlenin tüm katılanları gösterilir. Eğer cümle bir anlatı içinde yer alıyorsa kimi durumlarda kimi katılanlar bağlamdan, gelimden çıkarılabildiği için kullanılmaz, bu durumda önceki cümle sonraki cümle için referanstır. Bu bir valenz sapması olarak değerlendirilemez. Katılanın sayısı cümlenin üst yapısındaki öge sayısına göre belirlenir.

Tek Katılanlı Cümleler:

Pu emeh hutu te'läre. (te/54/ulla) 'Bu ekmek çok tatlı imiş.'

İki Katılanlı Cümleler:

Huaŋşoŋ pu emehne yimiş. (te/54/ulla) 'İmparator bu ekmeği yemiş.'

Pu avuga: emehne cıŋnap viĭmiş. (te/54/ulla) 'Bu oğlana ekmeği yapıp vermiş.

Huaŋşoŋ yirtayçıya sormiş. (te/54/ulla) 'İmparator avcıya sormuş.'

Ala yilänni yola qoĭmiş. (te/54/ulla) 'Ala yılanı yola koymuş (bırakmış).'

Emehnä ah yaygä man dä yi. (ss: 34a) 'Ekmeği tereyağına banıp ye.'

Aşleh hab işinden diohelmiş. (ss: 39b) 'Tahıl kabın içinden dökülmüş.'

Çok Katılanlı Cümleler:

Pu kişä avunä qızıl gölähkä minderce. (te/55/ulla) Bu adam oğlanı kızıl ineğe bindirmiş.'

Anden Kun-anane kişinige oyında qoĭ köterci. (te/53/ulla) 'Sonra Gün kız bir adamın evinde koyun gütmüş (…. Bir adamın kapısında çoban olmuş)

Pu avu huaŋşoŋnige ko:sına emek keleme varci. (te/54/ulla) 'Bu oğlan imparatorun kapısına ekmek istemeye gitmiş.'

Pu ço:sı emehne pir yertä jimiş. (te/54/ulla) 'Bu üçü ekmeği bir yerde yemiş.'

2.4 İlgi Hâli ve İyelik Kategorisi

2.4.1 İlgi Hâli

İlgi hâli kimi bilim adamlarınca bir hâl olarak görülmez, bunun nedeni durum ekli zorunlu veya seçmeli istem taşıyıcılarının doğrudan yüklem olan ana sentaktik baş tarafından yönetilmesi gerektiği düşüncesidir, ancak bir cümlede yüklem dışında da başlar, yönetici ögeler olur, Türkçede isim tamlaması olarak adlandırılan grup kendi içinde kişilere göre değişen bir ek çeşitliğine sahiptir.

Türkçedeki baskın isim tamlaması kurulumu *isim+ [ilgi eki]+isim+[iyelik eki]* şeklindedir. Kimi tamlamalarda hiçbir gramatikal işaret kullanılmaz, burada tamlamanın varlığı sıralamadan (juhtaposition) anlaşılır (Johanson 1998 :50). Birleşik isimlerde yaygın durumdaki tür, *el çantası* örneğinde olduğu gibi *{isim+isim+iyelik III kişi }* şeklindedir (Johanson 2002: 25).

İlgi eki diğer durumlar yanında özel bir konuma sahiptir. İlgi grubu işaretleyicileri öncelikle biri diğerine ait bir isim grubu oluşturur. İlgi ile kurulan bu isim grubu yalın durumda ya da durum eklerini alarak bir istem taşıyıcısı olur ve diğerleri gibi bir yüklemsel ögenin açtığı semantik boşluğu doldurabilir; kendi iç yapısında bir *yöneten* ve bir *yönetilenden* oluşan bir isim grubu böylece bir katılan olarak cümlenin üst yapısında yer alır.

Johanson Türkçe hâl sisteminin (dil ilişkileri bakımından) dikkat çekici şekilde sağlam kalmasına karşın, hâl kategorileri arasında, ilgi halinin en zayıf, yani yabancı etkilerden en fazla etkilenen hâl olduğunu bildirir ve bu durumu ilgi hâlinin fiil ile ilişkili olmayıp isim birliklerinde görev almasına bağlar (Johanson 2002: 101). Bilindiği gibi ilgi hâli işeretleyicileri Türkçedeki *belirlilik kategorisi*nin ögelerinden biridir. Özellikle belirtili tamlamalardaki belirtme işlevine işaret eden Aksan, bu ekin iki isim arasındaki ilişkiyi gösterdiğini

Türkçede bu durumu dile getiren *-in* son ekinin, belirtili tamlama kurarak doğrudan adın gösterdiği nesneyi kesinlikle belli etmeye yaradığını bildirir (1995: 254).

Salar Türkçesinde ilgi ekinin kişilere göre görünüm varyantları yoktur, ilgi grubunda sahip olanın kaçıncı kişi olduğu ilgi işaretinden değil hâli taşıyan sözlüksel taşıyıcıdan anlaşılır. İlgi işaretleyicisi herhangi bir kural olmaksızın çeşitli görünümlerde temsil edilir.

Salar Türkçesindeki [-nigi / -nigä] şekilli ilgi işaretleyicisi, ilgi ve aitlik ekinin kaynaşmasından oluşmuştur; *-nigi* < *-ning+ki*. Salar Türkçesi bu özelliği ile Özbek Türkçesi ve Kuzeybatı Türk lehçeleri ile ortaklık gösterir, Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki [-ning] şeklindedir, bu işaretleyici aitlik ekini alıp zamir oluşturduğunda ekin /ng/ unsuru düşer:

özb: *hämmäning üyi* ⟶ *hämä[ning]* + *ki* > *hämmäniki* ‘hepsininki’
sizning tayingiz ⟶ *siz[ning]* + *ki* > *sizniki* ‘sizinki’ (Coşkun 2000: 75)

Salar Türkçesindeki bu tip ilgi kurulumu günümüzde Özbek Türkçesi yanında Kuzeybatı Türk lehçelerinde *ilgi zamiri* olarak görülür. Tatar, Kazak ve Kırgız lehçeleri gramerlerinde [-kı/-ki] morfeminin ilgi hâli eki almış gövdelerde kalıplaşan şekli, tek aitlik eki olarak kaydedilmiştir:

tat. [-nıkı/-néké]
kzk. [-nıkı/-niki/ -dıkı/-diki]
krg. [-nıkı/-niki/ -dıkı/-diki/nuku/-nükü/duku/-dükü]

Tablo 13: Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerinde İlgi Zamiri İşaretleyicileri, Öner 1998: 116

Salar Türkçesindeki bu duruma eş bir kurulumu Gunnar Jarring* Kaşgar (Kaşgar'a bağlı Taşmalık[14] köyüne ait malzemede) ve Hoten diyalektlerinde tespit etmiştir, bu bölgelerde -ki'ler ilgi ekinden sonra gelerek bu eki kuvvetlendirmekte (tekit etmekte) ve ilgiden sonraki bazı -ki'ler de (isimden yapılmış isimler gibi) teşkil (yapım) ekleri olarak kullanılmaktadır; *bu padişa:nıŋki şehza:deniŋ aledüyan qızını men aldım.* 'Bu padişahın şehzedesinin alacağı kızı ben aldım.'; (Taşmalık 1-84) *şu pa:tşanıŋki hatunı şu padişahın hatunu*. (Çağatay 1972: 119). Bunun yanında Jarring Doğu Türkistan'ın Guma diyalektinde de bu kuruluma rastlamıştır, onun ifadesiyle, genitif bu lehçede genellikle *taşlaşmaya* (Çağatay'ın ifadesiyle tahaccür etmeye) doğru giden bir ek durumundadır. *onıngki anası* 'onun anası'. genitiften sonra da bir *-ki* aidiyet ekine ihtiyaç olması bunu göstermektedir; *sehiningki ayayıye* 'Sehi'nin ayağına'. Jarring bu biçimdeki *gen.*+ *-ki* birleşmelerini diğer Türk lehçelerinde de mesela Proben IV -(Tura) 109-14 *miningki yinggäm*, 123-28 *miningki vädä*; aynı şekli Ramsted* (1923 :91) Altay dillerinde de tespit etmiştir Mançu *-ngge, -ningge*, Türk *-ningki*. (Çağatay 1972: 128).

Salar Türkçesi, ilgi çekimindeki görünümü ile Uygur Türkçesi diyalektleri ile paralellik göstermektedir.

Salar Türkçesindeki ilgi kurulumu, Harezm ve Kıpçak özelliklerinin Salar Türkçesindeki tipik temsilcilerindendir. Salar Türkçesinde ilgi öbekleri aşağıdaki şekillerde kurulur:

(i) AD2 -[-nigi,-nige] + AD1 + [(İY1/2/3)]

[kişicʽuh[nige] öy[ina]
kişicʽuh + İLG + öy + İY3 + …

salarnigi oyuli (te/59/mın) 'Salarların oğlu'

sunigi perkecʽe (te/59/mın) suyun bereketi'

[14] Taşmalık Kaşgar yakınlarında bir köydür (Çağatay 1972: 119).

pesernigi miyokuanim (te/60/mın) ‘bizim rahibemiz’

Pir kişinige kö:legini uyıramiş. (te/59/mın) ‘Bir kişinin ineğini çalmış.’

Senigi o:ŋ sanzını sundure ehmeh ye[ye] kurlanı ocıra. (te/éy/38e ‘Senin oğlun tabağı kırıp ekmeği yiyip kıvrılıp oturmuş.’

Etisını taŋ kelse, inci o: işkısı vamiş. Va:rcʿeler kişicʿuhnige öyina paşlaç pa:miş. (te/éy/37) ‘Sonra güneş doğunca oğlanla ikisi (onlar) gitmişler. Yürüyüp adamın evine birlikte gitmişler.’

(ii) AD2 - [-ni] + AD1 - [(İY1/2/3)]

Ehmeh verse, izını o:sına aγ un ehmehcʿuh ve:ĭmeş. (te/éy/38) Ekmek verdiğinde kendi oğluna ak un ekmeği verirmiş.

izı[nı] o:[sına]
izı + İLG + o: + İY3 …

meni husaγım (te/60/mın) ‘benim karnım’

İnji pu ır kicuh ana[ni] oy[ına] her kuni pa:miş. (te/mın/60) ‘Sonra bu adam kızın evine her gün gitmiş.’

(iii) AD2 - [-iŋ] + AD1 - [(İY1/2/3)]

İnci oγulıŋ kiĭnı toγrıcʿa:na: yıγlamiş.(te/23/han) ‘Sonra oğlanın karısı (sebzeleri) doğrarken ağlamış.’

(iv) AD2 + [ø] + AD1 + [ø]

Süd[ø] gaymah[ø] ‘süt kaymağı’ (ss: 62b)

(v) AD2 + [ø] + AD1 + [(İY1/2/3)]

kakası[ø] yanına (te/3/uci) ‘ağabeyin yanına’
goy[ø] bagrä (ss: 27a) ‘koyun cigeri’

Her iyelik eki taşıyıcısı muhakkak bir isim öbeğinin başıdır, yönetenidir ve bu baş, tamlama ile ifade edilmek istenen şeyin merkezidir.

[bärmah + ornä] (ss:24b) 'parmak izi'
yönetilen İSbaşı

İlgi eki, iki isim arasında geçici bağlantılar kurabilir, bu durumda genellikle tam görünümlü bir ilgi grubu oluşturulur. Johanson da tamlayan ekini Türkçedeki belirlilik işaretleyicilerinden biri olarak gösterir (Johanson 1977: 1176). Tahsin Banguoğlu da ilgi hâli için 'kimin hali' terimini kullanarak bu hâl işaretleyicisini adlarda belirtme işlevini yerine getiren belirticilerden biri olarak göstermiştir (1990: 324-326). Salar Türkçesinde de geçici anlam bağlantısına sahip ilgi grupları tam görünümlüdür:

Vu pegnigi ko:sına kilc'eler:…(te/39/ey) 'Bu beyin kapısına gelip…'

Yoh kişinige inige puzola:miş. (te/43/ey) 'Fakir adamın ineği buzağılamış.'

Pa:s va:rep huaŋşaŋni:ge ana:sıne: tamnap akiĭmiş. (te/52/ulla) Pars gidip imparatorun kızını yakalayıp getirmiş.'

Salar Türkçesinde ilgi grubu kalıplaşmış, genel, belirsiz bir ad oluşturmuş ise ilgi eki kullanılmaz. Şöyle ki iki isim arasında semantik bağ kuvvetlendikçe üst yapıda işaretler sıfırlanır:

goz ahası (ss:92b) 'göz akı'
goz garası (ss:92b) 'göz merceği'

Kimi kalıplaşmış isimlerde iyelik eki de kullanılmaz, grubun ilgi grubu olduğu söz diziminden çıkarılır:

yaş bag (ss: 27a) 'sebze bahçesi'
hay bag (ss: 27a) 'ayakkabı bağı'

Tenişev Salarsky Yazık'ta (SY: 20) ilgi kurulumunu aşağıdaki şekilde göstermiştir:

minigi	ini(m)
sinigi	ini(ŋ)
anigi	ini(si)
pisinigi	ini(m)
silinigi	ini(ŋ)
vulanigi	ini(si)

Tablo 14: Tenişev'in İlgi Hâli Paradigması

Tenişev'in bildirdiğine göre bu tip ilgi kurulumu Oğuz grubu lehçelerindeki ilgi kurulumundan farklıdır. Bu tip kurulum Salar Türkçesi dışında Kumuk, Karaçay-Balkar Türkçeleri ve Özbek Türkçesinin *Namangan* ve *Harezm* diyalektleri ile Uygur Türkçesinin Lobnor diyalektinde vardır (SY: 21) Ancak Lobnor diyalektinde bu tip bir ilgi ekine rastlanmamıştır.

Aşağıda aynı konuşur tarafından kurulan, aynı anlama gelen iki önermeden birinde ilgi kullanılmış, diğerinde kullanılmamıştır:

> *Yilännige oyına kirce. Pu avu: yilän öyinda ompeş-on alci kun otırci* (te/54/ulla). 'Yılanın evine girmiş. Bu oğlan yılanın evinde onbeş on altı gün kaldı.'

Çağatay Türkesinde kullanılan [-ni] şekilli ilgi işaretinin örneklerini Salar Türkçesinde de görürüz, Afra:siya:b-nı oylı; ' Efrasiyabın oğlu ' Yıylamaqıng-nı sebebi ' senin ağlamanın sebebi' (Eckmann 2003: 119):

> *İnci törbet pir-ni işina Kozkur-oylanne kommiş, pir-nı işina agu karajini kommiş*. (te/23/han) 'Sonra mezarlardan birinin içine Kozkur Oğlan'ı gömmüş, birinin içine Agu Karacı'yı gömmüş.'
>
> *Masembu quş-ne arkasına usalmiş*. (te/53/ulla) 'Masembu kuşun arkasına asılmış.'

Salar Türkçesinde özel isimler de ilgi kurulumunda yönetilen öge olabilir:

> Ahmaŋ-nigi pe:şini Qaramaŋ-ni peşina qoĭ peĭmiş. (te/59/mın)
> 'Akman'ın halkı Karaman'ın halkına iftira atmış.'

*Tıl*nige öyina ye'miş. (te/21/altı) 'Tıl'ın evine ulaşmış.'

İki isim arasında semantik bağın gözetildiği durumlarda, ilgi işaretinin seçimliliği veya zorunluluğu tesadüfî değildir; bu ayrım konuşurca bilinçli olarak yapılır. Salarcada da bu bilinçli seçimin örneklerini görebiliriz**:**

Pisenigi ayedde armud dal diot dip zelaci. (sg: 47) 'Bizim avluya beş kök armut fidanı diktim.'

Salar Türkçesinde de tamlayanı düşürülen isim tamlaması örneklerini görebiliriz:

[ø] *eşigi h(a)samiş*. (te/51/ulla) '(onun) eşeği aksamış'

Pu par kişe yücündan [ø] öyinä kelmiş, keĭnina sormuş "Ana qa:le?" tep sorci. (te/50/ulla) 'Bu zengin adam harmandan evine gelmiş, karısına sormuş "Kız nerede?" diye sormuş.

Salar Türkçesinde ilgi ekinin eksiltildiği kurulumlara da sıklıkla rastlanır:

Pir bar kişi-[ø] oyinda işyitişmiş. (te/50/ulla) '(O) Zengin bir adamın evinde çalımış.'

İşkısı-[ø] ta husayı toĭmiş. (te/55/ulla) 'İkisinin de karnı doymuş.'

Salar Türkçesinde iyelik eksikli ilgi grupları oluşturulabilir; bu tür kurulumlar fiilin açtığı semantik boşlukları hâl işareti yüklemeksizin doldurur, buradaki iyelik eksikliğinin kaynağı aslında istem eksikliğinden kaynaklanır. Bu tür kurulumlarda genellikle iyelik, hâl işaretleyicisi zamirsel /n/ üst yapıda görünmez:

Vu kişnigi qoy-([ø-ø-ø]) kütpa." (te/3/uci) 'Bu adamın koyun(larını) güdüyormuş.'

Eti:gu c'üc'c'éler pegnige ya:n-([-ø]) (n)a apa:miş. (te/39/eyşe) Böyle yapınca (azizi) yakalayıp beyin yan(ına) götürmüşler.'

Pir gune par kişinige yücün[ø -ø -ø] töĭmiş. (te/51/ulla). 'Bir gün (o) zengin adamın harman(ındakileri) öğütmüş.'

Nadir de olsa aşağıdaki şekilde Oğuz tipli ilgi görünümüne rastlanabilir:

İnci oyulıŋ kiĭnı toγrıcʿa:na: yıγlamiş.(te/23/han) Sonra oğlanın karısı karısı (sebzeleri) doğrarken ağlamış.’

Dönüşlülük zamirleri iyelik eki almış sözcüklerin sahibi konumundayken üst yapıda gösterilmez:

Sen [ø] oyiŋa ye’ku sen maŋa ka’çʿa kel, piŋnen yetto? (te/4/uci) ‘Sen (kendi) evine ulaşınca bana haber ver, ulaştın mı?’

Salar Türkçesinde zincirleme ilgi grupları oluşumu, işler durumdadır:

Pir acusur vume:ş. Aŋa keyni işki vu:me:ş. Acusı çirih teĭlapa. A:nigi a:zisinigi harsı acuden hele otos sıdır üçlemeş. (te/5/uci) ‘Bir amca varmış. Onun iki karısı varmış. Dayı askerlere komutanlık edermiş. Onun ablasının kocası dayıdan otuz sıdır (para) borç almış.’

[[A:nigi a:zisi]-nigi har-sı]
[AD2 + AD1] + [AD1]
AD2 + AD1

Mi gagamnigi avosine yemen kiş ulderci. (sg: 103) ‘Benim agabeyimin oğlunu kötü bir adam öldürdü.’

Yişaŋ aniyi anasininiyi agerehine vah volci. (sg: 94) ‘Doktor onun kızının hastalığını tedavi etti.’

Özellikle teklik kişi zamirleriyle ilgi grubu kurulumu işler durumdadır:

Minigi a:pım qala varcı?-demeş. (te/5/uci) ‘Benim babam nereye gitti.’

Sinigi yahşi yiri Tuhulu ya:na var! Vu kişnigi qoy kütpa. (te/3/uci) ‘Senin iyi arkadaşın (olan) Tuhulu’nun yanına git! O birinin koyunlarını güdüyor.’

Salar Türkçesinde ters kurulumlu ilgi grubu örneklerine de rastlanabilir:

> *Pu avu tüvinigi kurugundän pirne çallamiş. Kurgune yere kömmiş, üzindän işki ucina kurgune c'uc'ıp oturmiş.* (te/50/ulla) 'Bu oğlan develerden birinin kuyruğunu kesmiş. Kuyruğu yere gömmüş, üsten kuyruğun iki ucundan tutup oturmuş.'
>
> işki uc-[i]na kurgu[ne]
> AD1 AD2
>
> *Pir yän yuzuŋnı nege yü yohtır*. (te/21/han) 'Yüzünün bir yanını niçin yıkamıyorsun?'

Salar Türkçesinde özellikle zamirlerin tamlayan olduğu varlık cümlelerinde Moğolcanın etkisi ile (Hahn 1998: 379) ilgi hali yerini yönelme haline bırakır, yöneten konumundaki AD1 de uyumdan çıkar ve ilgili iyelik eki ile işaretlenmez. Johanson'a göre ilgi kurulumu iyeliği gösteren cümlelerde kullanılır. Türkçede - bu tür cümleler - { [(sahip olan+ ilgi) sahip olunan + iyelik] + var }[15] yapıları ile kurulur ttü: {[ø] param var} (Johanson 2002: 29)

Salar Türkçesinde bu işlev, işler durumdadır, ancak kurulumu tamamen farklı bir şekilde gerçekleşir, bu tür cümlelerde ilgi eki yerini yönelme ekine burakır, iyelikli olması gereken öge ise yalın hâldedir:

> *Pir bo:sır vurmiş. Aŋa Agu karaji di[c'a:na:] anu[r] vurmiş.* (te/han/23) 'Bir yaşlı baba varmış. Onun Agu Karaci diye bir kızı varmış.'
>
> aŋ[a] + … anur [vur]miş
> aŋ - [YÖN] anur + vur- GEÇdol
>
> *Men saŋa vulií-yu!* (te/33/han) 'Ben senin olayım ey!'
>
> *Olega bala var o?* (spp: 11344) 'Onların çocuğu varmı?'
>
> *Olaga bala buri vara* (spp: 11345) 'Onların bir çocuğu var.'

---

[15] 24. *Predications indicating possession* are formed using constructions of the type: [possessor + genitive +] possessed item + possessive suffix + 'exist', e.g. Turkish para-m var 'I have money' ('money-my exists') (Johanson 2002: 29/24)

İlgi grubu şeklindeki ad, diğer adlar gibi cümlede tüm görevleri yüklenebilir:

Özne (Birinci Katılan) Konumu:

U losaniyi gulahä *cateh a.* (sg:94) O katırın kulağı büyük(tür).
ÖZN YÜKis

Yüklem Konumu:

U gebär diyen kiş mi inim där. (sg: 95) 'O gelmekte olan kişi benim küçük erkek kardeşimdir.'

u gebär diyen kiş mi inim där.
ÖZN YÜK

Bu begärähäm miniyi där.(sg: 100) 'Bu elbisem benimdir.'

Sorsa, o:c'uh "İzınigeter!"-temiş. (te/45/eyşe) 'Sorduğunda, oğlan "(kesinlikle) benim" demiş.'

Pa:γu peg yanşagan şi "o:c'uhnigar!" (te/45/eyşe) 'Bu bey söylemiş "(bu şey kesinlikle) oğlanın!'

Çezi kemorcuhnigi a? 'Araba kiminmiş acaba?' (ss: 95b)

Tamamlayıcı (tümleç) Konumu:

Men yi dosgan armud balasinä cagaci. (sg:) 'Ben yediğim armudun çekirdeğini attım.'

Daş cuyinda modulu var-a. 'Taşın altında böcek varmış.' (ss: 35a)

Aşağıdaki cümlede ilgi ve iyelik eki arasında bir uyumsuzluk gözlenmektedir, bunun nedeni Salar Türkçesinde çokluk hâldeki iyelik işaretleyicilerinin artık kullanımdan düşmüş olmasıdır:

Pesernigi miyakuanimne kem ultirci, ultermiş. (te/60/mın) 'Bizim rahibemizi kim öldürdü, öldürmüş.'

[peser-nigi miyakuan-im]
peser-İLG+miyakuan-İYE1

2.4.2 İyelik Kategorisi

İyelik, bir sentaktik kurulumda, sahip olunan nesneyi veya kavramı ifade eder. Türkçede iyelik öncelikle tamlayanı gösterilen veya gösterilmeyen ilgi öbeklerinde kullanılır; İyelik eklerinin temel görevi bir ilgi grubunda kişi ve sayıyı vermektir (Uzun 2004: 138). İyeliğin ifadesinde temel yol aşağıdaki şekilde gösterilebilir

{ sahip olan+ilgi durumu+sahip olunan+[İYE] + HÂL + (var/yok)/YÜKfi }

Özbek Türkçesi *pulim bar*, Uygur Türkçesi *dadisi yok*, Halaç Türkçesi *hat va:rum* (Halaç Türkçesinde iyelik işareti *var* partikeline eklenir.) İyeliğin ifadesinde ikinci yol, bulunma hâlli bir kurulumdur. Türkiye Türkçesi *ali'de para var*, Kırgız Türkçesi *anda kitep bar* Bitmemiş (non-finit) cümlelerde var/ yok yerine bol-/bolma- fiili kullanılır. (Johanson 1998: 56-57) Türkçe; *parası olan düdüğü çalar, parası olmayan sadece bakar.*

Salar Türkçesinde iyelik kategorisi teklik kişilerde gösterilir. Çokluk kişilere ait iyelik işaretleyicileri kullanımdan düşmüştür, bunlar genellikle teklik III kişi iyelik eki ile temsil edilir. Salar Türkçesinde ilgi işaretinin zamirlerin teklik ve çokluğuna göre görünüm varyantı tektir, Türkiye Türkçesindeki gibi bir çekim mevcut değildir. Tenişev iyeliğin Salar Türkçesindeki bu özelliğini şu şekilde göstermiştir:

minigi inim 'benim erkek kardeşim'
sinigi iniŋ 'senin erkeke kardeşin'
anigi inisi 'onun erkek kardeşi'
pisinigi inim 'bizim erkek kardeşimiz'
silinigi iniŋ 'sizin erkek kardeşiniz'
vulanigi inisi 'onların erkek kardeşi' (Tenişev 1963: 20)

Salar Türkçesi ile benzer gelişim şartlara sahip Sarı Uygur Türkçesinde de iyelik kategorisinin temsilinde yitimler gözlenir, Chén ve Léi iyelik çekiminin yalnızca teklik kişilere ait işaretleyicilerle yapıldığını bildirir *anam* ‘annem’,*anaŋ*, *anasə*; *ɢazəm* ‘kızım’, *ɢazəŋ*, *ɢazə* (1985: 60-61); Roos ise iyelik ekinin birinci ve ikinci kişiler için *-(ï)ŋ*, üçüncü kişi iin *-(s)ï(n)* şeklinde olduğunu bildirir, ayrıca iyelik işaretleyicilerinin teklik kişiler için dahi kullanılmama durumunun görüldüğünü bildirir: *menïŋ açaŋ* benim babam’, *senïŋ açaŋ*, *miztïŋ ana-ŋ-nar* ‘bizim kızlarımız’ *menïŋ yü* ‘benim evim’ *senïŋ yü*, *mïztïŋ yü* (2000: 67-68-69)

Salar Türkçesinde iyeliğin ifade yapısını şu şekilde gösterebiliriz:

(i) [AD1 + [İYE1/2/3]]

(ii) [AD1 + [İYE1/2/3] + [HÂL]]

(iii) [AD1 + [İYE3] + Zn + [HÂL] + [aitlik]]

(iv) [AD1+ [İYE3]]

2.4.2.1 Teklik I Kişiye Ait İyeliğin Taşınımı

[AD1-[-ım/-im/-um/-em]]

Pu çiçehnı mi kin[ım] yasagan ! (te/2/uci) ‘Bu çiçeği benim karım yapmış.’

Kömäş yüz[üm] korgü neme yohtır. (te/10/uci) ‘Yuvarlak yüzümü görmene gerek yok.’

Apa, sen mi pa:ş[im]a sigur u? (te/12/uci) ‘Baba, sen benim başıma işeyecek misin?’

Nene bir koz[um]ne oŋur ta ver! (te/22/altı) ‘Yine öbür gözümü oyup ver!’

Se ço:saŋ minigi ö’kaŋ[em]da çaγlaku:ma! (te/50/ulla) Siz üçünüz benim sedirime sakın işemeyin!

Se, minigi can[im]ni culaguçitır. (te/54/ulla) ‘Sen, benim canımın kurtarıcısısın.’

Kun minigi qoïn[ım]a kelci. (te/54/ulla) ‘Güneş benim koynuma girdi.’

2.4.2.2 Teklik II Kişiye Ait İyeliğin Taşınımı

[AD1 - [-ıŋ/-iŋ/-ŋ]]

Se oyi[ŋ]a vagu, apa[ŋ]a yaŋşa:…(te/1/uci) 'Sen eve varınca, babana söyle.'

Apa, sinigi pazar[ıŋ]a qulah yohara? (te/10/uci) 'Baba, senin duvarının (evinin) kulağı yok mu?'

Emeg[iŋ]ten piça verir mu te yaşamiş. (te/23/han) '(Sen) ekmeğinden biraz verir misin diye (öyle) söylemiş.'

Ho:ŋ avuүa yaşaci "Sinigi apa[ŋ] va:r o?" (te/1/uci) 'İmparator oğlana söyledi "Senin baban var mı?"

Kılıç k'aç'a yaşadi: "Se minı üj[iŋ]a cüt ta, ı:ŋ küz[ıŋ] hıstıgo." (te/5/uci) Kılıç söz söyledi "Sen beni avucuna alıp, gözünü kısıver!'

2.4.2.3 Teklik III Kişiye Ait İyeliğin Taşınımı

[AD1 - [-u/-ı/-i/-sı/-si]]

Aүzı cug[u]nta çişur yohmaүan… (te/32/haz) 'Ağzının dibinde dişi olamyan…'

*O: inisi kakasınigi ayat[ı]nda armut tal vaş[i]nda armut pişkin körci. (*te/2/uci) 'Oğlan, küçük erkek kardeş ağabeyini avlusunda armut ağacının tepesinde olmuş bir armut gördü.'

A'tnige purn[u]nden c'üten çıhkiĭpa. (te/5/uci) 'Atın burnundan duman çıkıyor(muş).'

*Sanduh iç[i]na kirpamiş. (*te/10/uci) 'Sandığın (tabutun) içine girivermiş.'

O:c'uh tal pa:ş[i]na çıhpa:re heli[si]ni oŋata çöĭkeĭmiş. (te/44/eyşe) 'Oğlancık ağacın tepesine çıkıp parasını bir yuvaya bırakmış.'

Catah oγul[i]na naŋ peĭmiş. (te/59/mın) 'Büyük oğluna ne vermiş?'

2.4.2.4 Çokluk Kişilerde İyeliğin Taşınımı

Sahip olunanın (tamlanan) çokluğunu gösteren iyelik işaretleyicileri Salar Türkçesinde kullanımdan düşmüştür bunların yerine teklik kişilere ait iyelik işaretleyicileri kullanılır. Aşağıdaki cümlede çoğul olan tamlayanın iyeliği teklik üçüncü kişinin iyeliği ile temsil edilmiştir:

İnci aşlıh yühlic'a:na: kakası–inisi öyina yanci. (te/1/uci) 'Sonra tahılları yükleyip ağabey ve kardeş evlerine döndüler.'

Salar Türkçesine ait manzum bir metinde çokluk kişilere ait iyeliğin görünümüne rastlanmıştır, ancak buradaki çokluk işaretleyicisi çokluk anlatmaz, saygı ifadesidir:

ihingi o'gul-ları! (te/59/mın) '(onların) ikinci oğulları (oğlu) !'
İYEçok3

İyelik işaretleyicileri (i) {sayı adları + çift iyelik} ya da (ii) {teklik kişi zamiri + sayı adları + çift İyelik} kurulumu şeklinde çokluk anlatan adılların ifadesinde de görev alır, çünkü çokluk kişi zamirlerinin kullanım sıklığı düşmüştür, bunların yerine ifade ettiğimiz kurulumlar tercih edilir ki bu kurulumlar *biz, siz onlar*' zamirlerinin potansiyellerindeki sayıca belirsizliği içermezler. Bu tip çokluk kişi zamiri kurulumlarında çokluğun alt ve üst sınırları bellidir, *biz* ve *siz*'de alt ve üst sınır ikidir, *onlar*'da ise üçtür:

(i)

igisim ' ikimiz, biz'
igisiŋ 'ikiniz, siz'
igisi 'ikisi, onlar'
ucsim 'üçümüz, biz'
ucsiŋ 'üçünüz, siz'
ucsi üçü, onlar (sg: 47)

(ii)

Avucʻuh a:cı, quliş işkı[sına], yaşaci: "pugun işkı[sı][ŋ] kuş çih[ırgu][ø] kelegar! A't ma kıleş yaşaci: "Avu, se horga[quma], [me işkısım] va:ra!" – teci. (te/5/uci) 'Oğlancık at ve kılıca ikisine söyledi "Bugün ikinizin gücünü çıkarması gerekecek!" At ve kılıç söyledi "Oğlan sen sakın korkma, biz varız! dedi."

[işkı[sı][ŋ]] = işkı-İYE3-İYE2 '*siz*'
me işkı[sı][m] = me-İYE3-İYE1 '*biz*'

2.4.2.5 Ünlü ile Biten Taşıyıcılardan Sonra İyeliğin Görünümü

Aba[m] vulγandä yaşamiş. (ss:38a) 'Babam yaşarken söylemiş(ti).'

Sinigi apa[ŋ] va:r o?" (te/1/uci) 'Senin baban var mı?'

Sinigi hellu[ŋ]la şu: ohuci. (te/3/uci) 'Senin paranla kitap okudu (eğitim aldı).'

Ama[sı] su kutkiĭmiş. (te/5/uci). 'Annesi su taşımış.'

Toşen pala[sı] atıhnige pala[sı]na çallaci. (te/9/uci) 'Tavşan yavrusu ayının yavrusuna seslendi.'

Se avu[ŋ]nı yiĭgur! (te/11/uci) 'Senin oğlunu yiyeceğim!'

2.4.2.6 İşlevsiz İyelik

Salar Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik işaretleyicisi [-si] kalıplaşmış olarak, işlevsiz bir şekilde kimi isimlerde kullanılır. Bu işlevsiz işaretleyici genelde özne ve nesne konumundaki adlarda taşınır:

[AD-si]

İnci avu[sı] sorme:ş. (te/5/uci) 'Sonra oğlan sormuş.'

Pir bo:[sı]r va:ra, nini[su]r va:ra. (te/19/altı) 'Bir yaşlı baba varmış, bir nine varmış.'

Se pala[sı]nige onduγuna cimde! (te/6/uci) 'Sen çocuğun bacağını çimdikle!'

2.4.2.7 İyelik İşaretleyicilerinin Hâl İşaretleyicileri İle Görünümü

Salar Türkçesi de zamir n'sini kullanan lehçelerdendir; bu lehçede de teklik 3. kişi iyelik işaretleyicisinden sonra bir hâl yükleyicisinin gelmesi durumunda hâl yükleyicisinden önce zamir n'si kullanılır:

[AD2 - [ilgi] - AD1 - İYE(1/2/3) - (Zn) - [BEL/YÖN/BUL/AYR /İLGİ]]

> *Aşläh* hab işinden *diohälmiş* (ss: 39b) 'Tahıl kap içinden dökülmüş.
>
> [hab iş-i-n-den]
> hab+ iş-İYE3-Zn-AYR
>
> *Kakası işkısı* *inısını* *körelmicuh öyinä yanci.* (te/2/uci) 'İki ağabey küçük erkek kardeşlerini göremeden evlerine döndüler.'
>
> *Töve k'u'kuçi* *uyina* *va:miş.* (te/50/ulla) 'Deve çobanı evine varmış.'

2.4.2.8 İyelik İşaretleri ve Yan Cümlelerde Birinci Katılanın Gösterimi

İyelik işaretleyicileri ve bunların içerisinde yer aldığı eksiksiz veya tamlayanı düşmüş ilgi grupları, yan cümlelerin öznelerinin gösteriminde kullanılır; ancak Salar Türkçesinde sıfat fiilli cümlelerde özne göstermek için iyelik ekleri kullanılmaz, özne gösteriminde her iki çekim ögesi de düşmüş isim tamlaması kullanılır. Yan cümlenin yükleminin *birinci katılan*ı dizimden ya da zamir şeklindeki kişi belirtecinden anlaşılır:

> *Sen pidi vo(l)gan[ø] u şinne vurdugu.* (sg: 96) 'Senin yazdığın o mektubu (ben) gönderiverdim.'
>
> [(senin) pidi vo(l) -gan+ [ø] + şin-ne]
> pidi vo-SFgeç-(İYE2)+şinne

Pir kunura avuc'uh apası miŋgen at ya:na varı yıγlamiş. (te/5/uci) 'Bir gün oğlancık babasının bindiği atın yanına varıp ağlamış.'

Pir kunura möhkenda lo-şi çaγlaγan yerinde uĵin taγıl'husı ahışne pişkula hırga, ĵatılmac'uh e'miş. (te/6/uci) 'Bir gün tuvalette öğretmenin işediği yerde avcuyla tutunduğu ağacı bıçkıyla inceltip, kırılacak hâle getirmiş.'

Normal şartlarda Türkçe bir cümlede, özne temelde yüklem üzerinde kodlanır, ayrıca sözlüksel bir parça ile de bu durum desteklenebilir, cümleye zamir özneler eklenir. Türkçede zamir özneler boş kategori olduklarından cümleden düşürülebilirler, Türkçe bu yetiye sahiptir.

Cümle temel bir sentaktik baş tarafından yönetilen ögelerin toplamı veya dizimi ise yan cümlelerde de bir *eden*in bulunması ve bunun işaretlenmesi gerekir:

Zarf fiilli tümleç cümlelerinde yüklem üst yapıda bitmemiş durumdadır. Zarf fiilli cümlelerde -ki en az iki cümleden bahsediyoruz- ya bu cümlelerin özneleri aynıdır ya da farklıdır. Öznelerin aynı ya da farklı olması, zarf fiil ekinin semantik yüküne bağlıdır. Örneğin Türkiye Türkçesinde [-ArAk] işaretleyicisi yalnızca eş özneye sahip cümlelerde kullanılabilir, çünkü bu işaretleyici öznenin yaptığı eylemi tasvir eder niteliktedir, temel cümlenin öznesinden bağımsız değildir, buna karşın [-IncA] işaretleyicisi hem eş hem farklı öznelere sahip cümlelerle kullanılabilir. Yan cümlenin öznesi temel özneden bağımsızdır ve yüklemin zaman kategorisi ile ilişkilidir.

Sıfat fiilli cümlelerde ise karmaşık bir durum söz konusudur, Türkçede sıfat fiilli yan cümlelerde özne gösterimi iki yolla gerçekleştirilir.

(i)Birinci tip kurulumda sıfat fiilli yan cümlede özne, sıfat fiilin içerisinde yer aldığı ilgi grubunda tamlayan konumundaki ilgi işaretleyicisi ile

işaretlenmemiş kişi zamiri ile gösterilir. Türk lehçelerinin çoğunda bu kurulum hâkimdir:

[ZMRkişi + SF …. + AD]

az. *men açan ġapı*; **özb**. *mėn yåzγan kitåb*; **tat**. *Sin körgen kĕšĕ*, **çvş.** Ešĕ *kurnă etem* 'a/the man you have seen'; **krg**. *Aγam jazbaγan qat* ' a/the letter that my father has not written'; **uyg**. *Men oquγan kitap* ' a/the book I have read' (Johanson 1998: 62).

(ii) İkinci tip kurulumda ise yan cümlenin edeni eksiksiz bir ilgi grubu içerisinde sahip olunan (tamlanan) konumundaki sıfat fiilin üzerinde taşınır ve bitmemiş görünümdeki yüklemin kişi belirteci olur, Türkiye Türkçesinde ([-DI/Uk ve -AcAk] ekli sıfat fiillerde) bu kurulum oldukça gelişmiştir, bu tip kurulumlar Azerbaycan Türkçesinde de kullanılır:

[(ZMRkişi-İLG) + SFgeç/gel-İYE + … AD]

ttü: *Dün izlediğ[im] filmi sana anlatacağım*. Bu cümlenin derin yapıdaki görünümü şu şekildedir:

(i) Dün ben bir film izledim.

(ii) Ben, o filmi sana anlatacağım.

Salar Türkçesinde birinci tip kuruluma benzer bir yöntem kullanılır, ilgi grubundaki sözcükler dizim kurallarına uygun olarak ancak işaretsiz dizilir:

<u>Piser</u> yahşi <u>kallagan</u> miyota sen işkısıŋ pelisi iş e'kadır! E:tısı men leŋa yeĭşaγutır! (te/60/mın) 'Bizim iyiliği aradığımız manastırda siz ikiniz böyle işler edeceksiniz! Yarın ben herkese (bunu) anlatacağım!'

[piser -[ø] yahşi kala-gan-[ø] + miyota]
piser-İLG+yahşi+kala-SFgeç-(İYE)+miyota

2.5 [-ki] İşaretleyicisi ve Aitlik Kavramı

[-ki] Türkçede *bir kişiye, bir şeye, bir yere ait olan* anlamında bir partikeldir. İki ismi birbiri ile ilişkilendirir. K. Schönig bu eki "correrelational suffix" olarak isimlendirir (Schönig 1997: 124, Roos 2000: 76).
Bu ek, öncelikle eklendiği zarfsal ifadeleri *sıfat* yapar, bu tip kurulumlar derin yapısında cümleler barındıran çekim gruplarıdır.

[evdeki adam]
(i) Bir adam var.
(ii) O, evdedir.

Johanson bu tip sıfat kurulumlarını, *kimi zarfsal ifadelerin -ki parçacığının eklenmesi ile niteleyici olarak kullanılması* olarak tarif eder (1998: 49).

Bu işaretleyici adıl yapan bir çeşit varlık partikeli görünümündedir:

[benimki]
(i) Bir şey var.
(ii) O, benimdir.

Banguoğlu cevher fiilinin (ek fiilin) geniş veya şimdiki zaman sıfat-fiili anlamını karşıladığını ifade ettiği -ki ekinin, başka bir kökten geldiğini düşünür. -ki'nin bir üretim eki olarak da canlı göründüğünü ve öbür sıfat-fiiller gibi sıfat ve zamir işleyişinde *olan*, *bulunan* sıfat-fiillerini karşıladığını, bu partikele ek zamir (suffixe pronominal) de dendiğini bildirir (1990: 479):

bizimki = 'bizim olan'
odadaki = 'odada bulunan'

Bu ek Eski Türkçe dönemi yazmalarında da çoklukla -kı, nadiren -ki şekliyle kullanılır, bulunma hâlinden sonra gelen şekiller daha çoktur, *aykı* ‘her ay’; *yirdäki* ‘yerdeki’ (Gabain 1988: 47[74]).

Bu işaretleyici Salar Türkçesinde,

(i) Öncelikle işaretlediği sözcüğü belirtme sıfatı yapar:

(a) [AD-[-dı / dA-] + [-gi / -gA-]+AD]

(b) [AD-[-gi]+AD]

Pu avu yişace “Asmandige k‘un minige qoĭnıma iŋkelci. (te/54/ulla) ‘Bu oğlan söyledi “Gökteki güneş benim koynuma indi.’

[asman-di-ge k‘un] = gökyüzündeki güneş
asman+ BUL- AİT - k’un

Kejigi k‘a’ç‘ane maŋa yaşa! (te/60/mın) ‘Dünkü sözü bana söyle!’

Tü elendigi öĭc‘uh, kem öyidir i? – dimēş. Taa ilerideki ev, kimin evidir acaba? –demiş.(te/13/uci)

To:şän oŋa qırγındigi çöpnie yimaz, at i:zä acındigi çöpni yimez. ‘Tavşan yuvasının kenarındaki otu yemez, at kendi sırtındaki otu yemez.’ (tesa/108)

Tohma:γı pa:şi çihpa:miş, ruhutaγı o:sını ültermiş. (te/21/altı) ‘Tokmağın başı çıkıvermiş, balkondaki oğlunu öldürmüş. ‘

(ii) Bu ek ilgi kurulumunda kalıplaşmış olarak kullanılır, ilgi eki içerisinde yer alır:

[su-ni-gi perkec’-e] = ‘suyun bereketi’
su-İLG+AİT + perkec-İYE3

(iii) Bu ek Salar Türkçesinde kimi kelimelerin bünyesinde iyelik ifade eder şekilde kalıplaşmış olarak kullanılır:

Öyina kilca:na: keşligina vuler yolda körginı <u>*naŋkisı*</u> *kiĭmiş.* (te/7/uci) 'Evine geldiğinde geceleyin onlar yolda gördüklerinin <u>hepsi</u> gelmiş.'

[naŋ-ki-sı] = 'hepsi'
naŋ-AİT-İYE3

2.6 Yön Gösterme Eki

Salar Türkçesinde nadir de olsa yön gösterme eki [-ar] ana yönleri ifade eden sözcüklerde kullanılabilir:

<u>*Urıh-[ar]-e*</u> <u>*uçirsa*</u>*, hıĭ ya:hınare tire.* (te/27/han) 'Güneye baksan, ırmak yakınmış derler.'
[Urıh-yön.-YÖN + *uçirsa]*

Punı c'it ta sen <u>*orahar*</u> *par!* (te/55/ulla) 'Bunu tut da sen <u>güneye</u> (yukarı) git!'

<u>*O:rahar*</u> *cu'hurmiş*. (te/60/mın) '<u>Yukarı doğru</u> tükürmüş.'

Ancak aşağıda aynı yapıdaki cümlede bu ek kullanılmamıştır:

<u>*Tün-ä*</u> <u>*uçirsä*</u>*, Moren ya:hınare tire.* (te/27/han) "Kuzeye/yukarı baksan büyük ırmak yakınmış derler."

2.7 Salar Türkçesinde İstem Sapmaları

Bir dili bilmek, o dilin gramer kurallarını bilmek demektir. Üretimsel dil anlayışına göre insan kafasındaki bu mekanizmada bir yandan kelimeler öbür yandan da bunlardan kurulu cümleler olmak üzere iki ayrı bölüm bulunmaktadır. Kelimelerin bulunduğu sözlükte bunların hem ses olarak okunuş şekilleri hem de çeşitli anlamları belirtilmiş durumdadır. Söyleme sırasında sözlükteki kelimelerin sesleri ve anlamları söylenecek söze göre birleştirilirken öbür yandan da uygun bir cümle belli kurallara göre dizilmektedir

(Başkan 1998: 102) Ancak bu kural ana dilini kusursuz bilen tek dilliler için geçerli olmalıdır.

Bilindiği üzere cümle kuruluşunda bir *derin yapı* bir de *yüzeysel yapı* vardır; derin yapıda oluşturduğumuz bir cümle bir doğal konuşurun oluşturması durumunda kusursuz olmalıdır. Kişi bu cümleyi konuşmaya ya da yazıya çevirirken cümlenin üyelerinden tasarruf edebilir. Kimi durumlarda, örneğin kişi doğal konuşur değilse, doğal konuşur olduğu hâlde iki dilli ya da çok dilli ise semantik kökenli olan ve üst yapıya yansıyan bilinçsiz eksiklik ya da orijinalden sapmalar görülebilir.

Salar Türkçesinde dil ilişkilerinden kaynaklanan *istem* sapmalarına rastlanır, bunlardan münferit olanlar bulunabileceği gibi, düzenlilik arz eden, sistemleşmiş olan sapmalara da rastlanır. Salar Türkçesinde görülen istem sapmaları aşağıdaki şekilde başlıklandırılabilir:

2.7.1 Yönelme Hâlinden Belirtme Hâline Sapma

Salar Türkçesinde görülen en yaygın istem sapması yönelme hâlinden belirtme hâline sapma şeklinde görülür. Türkçede yönelme şeklindeki zorunlu valenz işaretleyicisi ile kullanılması gereken *bak-* eylemi Salar Türkçesinde ilgili taşıyıcıya belirtme hâlini kodlayabilmektedir:

> *İnci koskur oγlan. anigi sa:çini tagılc'a:na: ruhka çıhparmış.* (te/23/) 'Sonra Koskur Oğlan onun saçına takılarak balkona çıkmış.'

> *İnci a:zisı yogumu-nu ühremiş.* (te/23/han) 'Şimdi hanımı hizmetçisin-e kızmış.'

> *Avu mini hıy etc'i! – dimeş. -Tovuşen, sen na'por i? – dimeş.* (te/13/uci) 'O bana kötülük etti-demiş. Tavşan sen ne yapıyordun?-demiş. '

Miyokuan parjinen avu-ne (avuya) "anane kaŋ pas!"- temiş. (te/60/mın) 'Rahibe gidip oğlana "Kızı ele geçir (onla beraber ol)."

Türk dillerinin bazılarında min- "bin-" veya paydalan- "faydalan-" gibi yönelme veya ayrılma halini isteyen fiiller, Rusçanın etkisiyle geçişli olarak kullanılabilmektedir (Baskakov 1960: 30). Salar Türkçesinde de *bin-* eylemi ilgili taşıyıcıyı belirtme hâli ile kodlar.

Pu a'tne anane mindırmiş. (te/50/ulla) 'Bu ata kızı bindirmiş.'

2.7.2 Yönelme Hâlinden Bulunma Hâline Sapma

Salar Türkçesinde yönelme ekli taşıyıcı yerine bulunma ekli taşıyıcı tercih edilmesi yaygın bir durumdur. Yüzey yapıda, *eylemin yönü* değil de *eylemin yeri* tercih edilir:

Yiti kun iştinde te:şuhni ayzınde pulet tolmiş. (te/53/ulla) 'Yedi gün içinde çukurun ağzında bulut toplanmış.'

İnci u k'o't çıhpaya:na: nene pirne andac'uh qoĭmiş. (te/40/éy) 'Sonra o, yüklenip götürünce yine birini daha tam oraya koymuş.'

O:c'uh pa:şina çıhpa:re helislini oŋata çöĭ keĭmiş. (te/44/éy) 'Oğlancık (ağacın) başına çıkıp parasını yuvaya koyuvermiş.'

Ayayını anta qoĭcı. (te/55/ulla) 'Kadehi oraya koydu.'

İnci agu karacı türpet işinta izı pir uzılyı-da vahqı "Qaysınta ornaşsa, a:şinta koskur oylan'ni komäl! "Törpät işinta izı uzılmiş. (te/23/) 'Şimdi Agu Karacı mezarın içinde ben bir uzanayıp bakayım "Hangisine sığarsa, onun içine Koskur Oğlan'ı gömelim! Mezarın içinde kendi uzanmış.'

Touşän uyinda ye'c'i, ayrıhçi çoŋnaci. (te/22/altı) 'Tavşan evine ulaştı, hasta taklidi yaptı.'

2.7.3 Belirtme Hâlinden Yönelme Hâline Sapma

İnci tovuşencʿuh kozıcʿuhke kiĭnı alme:ş. 'Sonra tavşancık kuzucuğu karı olarak almış.' (te/13/uci)

Avu: (karısına) eĭşaci "Tay tüzicip maŋa çitamaci. E:tısı sine çehme kiĭguri"-tep yişiri. (te/54/ulla) 'Oğlan söyledi "(O) Dağı düz edip beni yenemedi. (buna rağmen) Yarın "Seni götürmeye geleceğim."-diye söylüyor.

Huaŋşoŋnige acı pu a'ta cıtamacı. (te/54/ulla) İmparatorun atı bu atı yenemedi.'

2.7.4 İlgi Hâlinden Yönelme/Bulunma Hâline Sapma

Salar Türkçesinde kimi cümlelerde basamaklı istem sapmaları olur. Aşağıdaki cümlelerde önce ilgi yerine yönelme eki, daha sonra yönelme yerine, bulunma hâli işaretleyicisi kullanılmıştır:

Sinigi pazarıŋa qulaq yoha? – dime:ş. İnci Agu Karaĵi apasına: "Apa, sen kamagura, pazarıŋda qulah yoha öyiŋda işt yoha digen-era! – dime:ş. (te/10/uci) 'Senin (evinin) duvarının kulağı yok mu? -demiş. Sonra Agu Karacı babasına: "Baba, asıl sen aptalmışsın, duvarında kulak yok, evinde köpek demek imiş."

2.7.5 Yönelme Hâlinden Ayrılma Hâline Sapma

El tegu vu a:huncʿuh Hudadan dua qılmış. (te/42/eyşe) 'Böyle deyince bu oğlancık Tanrı'ya dua etmiş.'

2.7.6 İlgi Hâlinden Ayrılma Hâline Sapma

Pugungi kunde kumuş-altınden İştinte va:r-yo:! (te/48/hoca) 'Bugünkü günde gümüş altının üstündedir ey!'

2.7.7 Ayrılma Hâlinden İlgi Hâline Sapma

Pu naŋ kiştır-o ? Timornigi oĭ huvarmiş. (te/55/ulla) Bu kimdir acaba? Demirden ev kurmuş.

2.7.8 Ayrılma Hâlinden Yönelme Hâline Sapma

Sen mune yu:rkuma: (te/50/ulla) ‘Sen buradan hareket etme.’

2.7.9 Vasıta Hâlinden Yönelme Hâline Sapma

Pu peŋger cucquçı pu avuga yişamiş “Sinigi pu ayaγıŋnı minigi peŋgarıma alişal !” -etep yişamiş. (te/55/ulla) ‘Bu asayı tutan (kişi) bu oğlana söylemiş. “Senin bu kâseni benim asam ile değiştirelim !” diye söylemiş.

2.7.10 Vasıta Hâlinden Belirtme Hâline Sapma

Ular ana:sı işkisi ta:nımış. İcäsinä ya’mamış, horgamiş. (te/26/han) Onlar, iki kız anlamışlar. Anneleriyle yatmamışlar, korkmuşlar.’

2.8 Üst Yapıda Görülen İstem Taşıyıcısı Eksiklikleri

Salar Türkçesinde kimi cümlelerde istem taşıyıcılarında eksiklikler görülebilir. Cümlenin, derin yapısında olan bir üyesi, bir istem taşıyıcısı üst yapıda görünmeyebilir. Üretimsel gramerde bu tür üyeleri *örtük üye* olarak adlandırılmıştır (Uzun 2000: 107). Salar Türkçesinde de bu tür *örtük üye* görünümlerine veya *istem taşıyıcısı eksikliklerine* rastlanır. Türkiye Türkçesi gramerlerinde bu durum *öge eksikliği* olarak adlandırılır ve anlatım bozukluğu olarak kabul edilir. Salar Türkçesinde de bu tür durumlar mevcuttur.

2.8.1 Nesne Eksikliği

Kimi durumlarda cümlelerde rastlanan istem taşıyıcısı eksiklikleri bağlamdan kaynaklanan bilinçli eksikliklerdir, ilgili cümledeki eksik taşıyıcı, cümlenin ya da paragrafın bütününden kolayca seçilebilir:

> *Ko: paşında:yı tö:leh çıhkilca:na: [ø] üldermiş.* 'Kapının başındaki tokmak çıkıp (canavarı) öldürmüş.'
>
> [ø] = [Muŋıskarcak'ı= canavarı]
>
> *Puzolayu par kişi izını a:ti puzoloci etic'e yoh kişa [ø] veĭmimiş.* (te/43/eyşe) '(inek) 'Buzağılayınca zengin adam (buzağıyı) benim atım buzağıladı diyerek fakir adama (buzağıyı) vermemiş.'
>
> [ø] = buzağıyı

2.8.2 Tümleç Eksikliği

Salar Türkçesinde bir anlatı içerisinde tümleç eksiklikleri görülebilir. Bu eksiklikler parçanın geliminde kolaylıkla çıkarılabilir.

> Uhalda pir bar kişi posır vumiş. Aŋa anur vumiş. Anası çiŋna:miş. Çiŋnaĵa:na: [ø] ayırıh tegmiş. (te/61/mın) Büyüyünce kıza hastalık değmiş.
> [ø] = kıza

2.8.3 Bitimsiz Yüklem Eksikliği

Kimi birleşik cümlelerde, ana cümlenin tümleci olan zarf fiili parçaların bitimsiz yüklemlerinin yüzeysel yapıda görünmediği durumlar görülebilir:

> *Anasınige a:tını Agu karaci [ø] çalapa.* (te/10/uci) 'Kızın adını Agu Karacı (diye) çağırırlarmış.'
> [ø] = diye

"Avu:, sen maŋa oyul voltoyu! Dimiş. İnci avucuhnı Agu Karaĵiga k`ufu [ø] apası başla kiĭmeş. *"Oğlan sen benim oğlum ol! demiş* Sonra oğlanı Agu Karacıya güveği [olarak] yanında getirmiş.(te/10/uci)

2.8.4 İstem Sıfırlanmaları

Salar Türkçesinde kimi önermelerde istem taşıyıcısı bulunurken, ilgili istem işaretleyicisi gösterilmeyebilir:

Aşağıdaki önermede bir bütünün parçası anlatılırken [-den] işaretleyicisi kullanılmamıştır:

Puçosınige işindige-ø-ø pire Kun-nana ya'cühar, ızı:na torah, qara, pija sala:miş. (te/53/ulla) 'Bunların içindeki(ler-den) biri, Kün kız güzelmiş, yüzüne biraz toprak, kara sürmüş.'

Asman-ø po:yınah ki:ĭmiş. (te/39/eyşe) 'Gök(ten) sağanak yağmur gelmiş.'

Pu işkısı pir yerte oturci, ayah işindige işkusı-ø yigusı pu işkısı yici, işci. (te/55/ulla) 'Bu ikisi bir yere oturdu, kadeh içindeki içeceğ(i) yiyeceğ-(i) yediler içtiler.

Bu oy-ø otGan kiş kop vu(l)miş. (ss: 96b) Bu ev(de) oturan kişilerin tümü ölmüş.

Avusina "Ko:-ø aş!" te çıhrameş. Avusu ko:nı piĵacuh açmeş: "Si uĵiŋ pirne vere!" – tiĭmiş. (te/5/uci) Oğluna "Kapı(yı) aç" diye seslenmiş. Oğlu kapıyı birazcık açmış: "Sen avucunun birini ver!" demiş.

Aşağıdaki cümlede ise bilinçli bir eksiltili hâl kullanımı vardır:

Avu: işina kirparmiş. Qazan işindege emeh-ø, täŋgun işindege ça:nı içmiş. (te/54/ulla) 'Oğlan içeri girmiş. Kazan içindeki ekmeğ(i), çaydanlığın içindeki çay-ı içmiş.'

Kimi birleşik fiillerin oluşumu sırasında hâl düşümü olabilir:

Pir kunor apası (te/38/eyşe) 'Bir gün baba dışarı çıkmış (kapı-dan çıkmış).'

ko:-ø + çıh-
ko-AYR>ø+çıh

Aşağıda aynı kişi tarafından söylenen, aynı anlamdaki iki cümlede farklı hâl işaretleyicileri kullanılmıştır:

> *Yoh kişi her kune pegnige ya:nınde çögüşmeş.* (te/43/eyşe) ‘Fakir adam her gün beyin yanına çökmüş (huzuruna çıkmış).’
>
> *Alişqu nene pegni ya:na (ya:nına) çö:huşme va:meş.* (te/43/eyşe) ‘(Bey) değişince beyin yanına çökmeye gitmiş (beyin huzuruna çıkmaya gitmiş).’

Aşağıdaki önermede *in-* fiilinin zorunlu istemi konumundaki ayrılma hâli cümlenin üst yapısında gösterilmemiştir:

> *Pu kişi a’tın[ø] enci, ac’ını tala paylaci. Pu kişi pu tamni ciyaci.* (te/50/ulla) ‘Bu adam atından indi, atını dala bağladı. Bu duvara dayandı.’

2.9 Zamirlerin Konumu ve Boş Kategori Kavramı

Salar Türkçesinde özne konumundaki zamirlerin en dikkât çeken özelliği bunların çekimsel öge hâline gelmesidir, başka bir ifadeyle zamirler bir anlamda leksik düzlemden gramatikal düzleme geçmiştir.

Türkçede, özne konumundaki zamirler çekim içerisinde yer almaz, şöyle ki çekimde zorunlu öge değildir. Herhangi bir sentaktik baş tarafından atanmayan zamirler Türkçede bir çekim kategorisini temsil etmez. Yalnızca kişi-sayı uyumunun denetlenmesinde kullanılır. Chomsky (1982)’ye göre örneğin Türkçede “*Ben bu kitabı okudum.”* cümlesinin yerine “*ø kitabı okudum.*” biçiminde de cümlenin dilbilgiselliğini koruması özne konumundaki açık adılın silinebileceğine bir işarettir. Ancak bu silme gerçek bir silme değildir. Çünkü bu yer, üst yapıdaki boşluk *ben* zamirinden başka bir zamire müsaade etmez, bu da bize bu konumun boş olmadığını göstermektedir, bu tip dillere *zamir düşüren diller* (pro-drop language) denmektedir (İljoo HA 1998: 102). Bu duruma değinen Kornfilt’e (1985: 32) göre Türkçe, İtalyanca

gibi bir *NSL - Null Subject Language*'tir (Subjekt pro-drop- Sprache). Şöyle ki tam çekimli fiile sahip cümlede özne olarak görevli zamir bulunmayabilir, düşürülebilir.

Salar Türkçesinde şöyle bir durum söz konusudur; Türkçenin zamir düşürebilme özelliği (PDL) Salar Türkçesinde kişi kategorisinin yok olması nedeniyle işlerliğini yitirmiştir. Salar Türkçesinde kişi zamirleri düşürülemez öge konumuna geçince boş kategori özelliği üst yapıda düşmüş olan kişi işaretleyicileri üzerine geçmiş gözükmektedir. Nasıl ki özne konumlu kişi zamirlerinin yeri derin yapıda sabitse ve oraya başka bir öge geçemezse, aynı durum Salar Türkçesindeki cümlenin üst yapısında sıfırlanmış kişi kategorisi temsilcileri için de geçerlidir.

Salar Türkçesinde özne konumundaki kişi zamirleri normal şartlarda yüklem üzerinde taşınması gereken kişi kategorisini de temsil eder:

> *E'tä men qalyı[ø], sen işkisıŋ var[ø]!"* (te/53/ulla) 'Yarın ben kalay(ım), siz gid(in)!'
>
> *Men yikuntoya hıyur e'ki[ø].* (te/39/éy) 'Ben azize bir kötülük edey(im).'
>
> *"Sen naŋ kelese[ø], me viïgä[ø], sen joka:ne yandır!" İnci avu ya(ŋ)şace "İçk'i qalyı, paşqası yokası jaŋyı!"* (te/51/ulla) "Sen ne isterse(n) ben vereceğ(im), sen (parsların) hepsini geri gönder." Sonra oğlan seslendi "(parsların) İkisi kal(sın) diğerlerinin tümü geri dön(sün)."
>
> *Biser becine sanguan etme vargur[ø].* (sg: 38) 'Biz Pekin'e gezi yapmaya gideceğ(iz)'.
>
> *Po avu eyişamiş "Siler vurişma[ø] !* (te/51/ulla) Bu oğlan seslenmiş "Siz kavga etme(yin) !"

Kimi cümlelerde öznenin teklik II kişi zamiri olduğu durumlarda yükleme [-oŋ] şekilinde bir işaretleyici eklenir:

> *Sa:hış-yo:! Yalyan avalerim!* 'Sağış ey! Ağlayan babam!'

Sa:hış-yo:!Yalyan ajelerim!	Sağış ey! Ağlayan annem!’
Sa:rı altunne çeŋari te	Sarı altını değerli diye
İşıne yı:γıroŋ! (te/48/hoca)	İçeriye yığarsınız!’

İnci Agu Karaji yaşamiş “Sinigi o’toŋ ata pellengi-te min-de varioŋ!” – dimiş. (te/10/uci) ‘Sonra Agu Karacı söylemiş “Senin değneğin ata dönüşsün de binip gidesin! demiş.’

A:gu Karaji yogumunu u:hremiş: “Aşnı işmişon, susını ha:mişoŋ, emehni ya:rım yemişoŋ! te u:hremiş. (te/10/uci) ‘Agu Karacı hizmetçiye bağırmış “Aşın tanelerini içmişsin, suyunu götürmüşsün, ekmeğin yarısını yemişsin! diye bağırmış.’

İşkisı yanşaci: “Aγrıγanıne bilmici! Touşän-kaka, pisıγa sen hıĭ etmişoŋ!–diĭci. (te/22/altı) ‘İkisi söyledi “Hastalandığını duymadık! Tavşan ağabey, bize sen kötülük etmişsin!” dediler.’

Salar Türkçesinde özne konumundaki zamirler kimi durumlarda ara söz şeklindeki açıklamalarıyla verilir:

İnci a:hun-bo:nigi pu ka’ç‘anı har kişler, piser kiçi te ya:şaşer. (te/28/kom) ‘Sonra molla babanın bu sözünü yaşlı kişiler (ve) biz, küçük kişiler de söyleriz.’

Ular ana:sı işkisi ta:nımış. İcäsinä ya’mamış, horgamiş. (te/26/han) ‘Onlar, iki kız anlamışlar. Anneleriyle yatmamışlar, korkmuşlar.’

Pir bar kişi va:ra. Ana uş vumiş. Apasí ma ijası, işkisı, sorişmiş; (te/62/mın) ‘Bir zengin kişi varmış. Üç kız varmış. Baba ve anne ikisi, konuşmuşlar.

Aşağıdaki cümlede özne konumundaki zamirin çokluğunu gösteren tek işaret *koş* ‘çift’ sözcüğüdür. Çokluk anlatan zamirlerden sonra gelen isim unsurunda çokluk işareti yoktur:

Aĭ ya minigi, seŋ koş yeŋkom o! ‘Ey benim, sen (siz) çift yengelerim.’

Salar Türkçesinde özne konumundaki çokluk anlatan kişi zamirleri yerine, kimi zaman aşağıdaki tipte teklik zamirli birleşimler kullanılır:

> *Touşän hu kelci. Ko:sıni aşc'i. - İzı ayrır! diĭci, -sen işkisıŋ ne'me kelci? Men ayrıyanene piltu? – diĭci.* (te/22/altı) 'Tavşan ayağa kalkıverdi, kapıyı açtı. –Ben hastayım! Dedi, sen ikiniz (siz) ne etmeye geldiniz? Benim hasta olduğumu mu anladınız?–dedi.'
>
> *U igisi yahşilaşmiş* (ss: 86a) 'O ikisi iyi olmuş. (onların arası iyi olmuş.)'
>
> *İşkısı varci*. (te/9/uci) 'İkisi (onlar) gitti.'
> *Bu işkısı yertaqqa va:miş.* (te/53/ulla) 'Bu ikisi (onlar) ava gitmiş.'

Salar Türkçesindeki bu özellik Sarı Uygur Türkçesinde de vardır, *miz ïşkïsï yol maŋïppar* 'the two of us are walking'; *sen ïşkïsï yol maŋvtï* 'the two of you are walking' (Roos 2000: 81).

Salar Türkçesinde dönüşlülük zamirleri varyantlı olarak karşımıza çıkar ve isim çekim işaretleyicilerini kabul eder.

> *"Kişa heĭ e'ken te:şühke iyıŋ (izıŋ) c'üpamiş!"* (te/37/éy) 'Adama kötülük eden çukura kendi düşmüş.'
>
> *Paylayı yikonta yaşayan şi "İziga mune peg uza'qanıdır, izı mune pilmes.* (te/39/ éy) 'Bağlanınca aziz söylemiş "Bizzat bana bunu bey getirmiş(ti), ben bunu bilmiyorum.'
>
> *Peg yanşayan şi "Çiŋdır!- temiş,-izı muŋa yemen kallaci, izıya yahşi ke:mici!"* (te/39/éy) 'Bey söylemiş "Doğrudur!- demiş, ben bunun için kötülük istedim, bana iyilik gelmedi!"
>
> *İzı yürmiş.* (te/50/ulla) 'Kendi gitmiş.'
>
> *Sen mune yu:rkuma: yürsä, pu tam yıhilip iyıŋne pa:sar.* (te/50/ulla) '.Sen buradan gitme, gidersen, bu duvar yıkılıp seni ezer.'
>
> *İyeŋ işte!* (te/60/) 'Kendin bul!'

2.10 Sıfatların Çekim İşaretleyicilerini Kabulü

Türkçede *isim düşürme* yöntemi ile sıfat görevli bir sözcük, dizimde isim sınıfına geçebilir, çekim unsurlarının taşıyıcısı, yani *istem taşıyıcısı* olabilir. Sıfat fiiller de bu kurala dâhildir.

Sıfat öbeklerinde *baş* olan isim kişi zamirleri gibi düşürülebilme özelliği gösterebilir, *baş* durumundaki düşen ismin çekim işaretleyicileri, öbeğin sıfatı üzerinde taşınır. Daha sonra isim görünümündeki bu sıfat, sentaktik düzlem üzerinde bir katılan olarak ilgili olduğu *sentaktik baş*a bağlanır:

[sıfat + isim baş - ÇEK] = basit sıfat öbeği

[sıfat+ø - ÇEK]

[sıfat-ÇEK] = isim görünümlü sıfat

(i) [*kırmızı eteği*] alacağım

(ii) [*kırmızı+ ø +-i*] alacağım

(iii) [*kırmızıyı*] alacağım
NES1 YÜK

Görüldüğü gibi üçüncü basamakta isimleşen sıfat, ana sentaktik başın yani yüklemin *zorunlu katılanı* olmuştur.

Türkçenin *isim düşürme* ile sıfata *rol yükleme* ve isim öbeğinde yönetilen iken sıfatı *baş* hâline getirebilme yetisi Salar Türkçesinde de işler durumdadır:

Kiçilıgı toγmiş. Ullılıγı zeleĭmiş. Avısu ültermiş, paγda anı kommiş. Hapaγını akiĭmiş. (te/12/uci). ‘Küçük karısı doğ(ur)muş. Büyük karısı (onu) karşılamış, oğlanı öldürmüş, bağda onu gömmüş, köpek yavrusunu getirmiş.’

kiçilıgı toγmiş < kiçilıg-(kiyn)-[ı] … +toγ-[ø]-miş

kiçilıg+kiyn-İYE3+ toγ-(ÇAett)-GEÇdol

Keşlugu <u>*nıŋkisı*</u> *kiĭmiş*. (te/53/ulla) 'Geceleyin <u>hepsininki</u> gelmiş.'

Pu işkısı avunige ayaγı <u>*işindigene*</u> *işçi, yici*. (te/55/mın) 'Bu ikisi oğlanın kadehinin <u>içindekileri</u> içti, yedi.'

2.11 İsim Yüklemlerin Çekimi (İsimlerde Bildirme)

İsimlerde *bildirme* kategorisinden kasıt isim cinsinden yüklemlerin görünümüdür. Salar Türkçesini ilişkilendirebileceğimiz en erken tarihî dönem olan Harezm Türkçesi yazı dilinde *bildirme* birinci ve ikinci kişilerde kişi ekleri ile, 3. kişide *turur/dur*, nadiren *ärür, irür, bolur* ile çekilir. Kimi eserlerde Eski Türkçe ve Karahanlıcadaki gibi sık sık *ol* kullanılır. Män <u>żaʿi:fa män</u> *ben bir kadınım* (Rab 170r:15), sän <u>kim sän</u> (Rab 14v:2), ʿaşq tili bir ʿacab <u>til turur</u> *aşk dili bir başka dildir* (mm 43:11) ʿumur qısqa irür *ömür kısadır* (hş 115v:17) ya: şäyh, muraqa:ba nä bolur *ey şeyh mürakebe nedir?* (nf 427: 17) (Eckmann 2003: 20)

Harezm Türkçesinde bildirmenin olumsuzu {isim+[ärmäz]+kişi eki} şeklinde yapılır. Bu dönem eserlerinde yalnızca bir tek yerde *dägül* parçacığına rastlanır. Visa:lıŋ qadrını bilmäs dägül dägül män *kavuşmanın kadrini bilmez değilim* (Eckmann 2003: 20). Bugünkü Türkmen Türkçesinin Çovdur ağzında da ek fiilin olumsuz şekline imes/imesdir şeklinde rastlanır. (Erdem 1998: 163)

Salar Türkçesinde isimlerin yüklem olarak çekimi Türkçenin yapısal çekim görünümünden farklıdır, yüklemsel çekim hiçbir kişi, zaman ve kipte morfolojik olarak yoktur. İsim yüklemlerin üzerinde yalnızca çeşitli kiplik ek veya partikeller (tur- er- var) dışında herhangi bir işaretleyici yoktur. Bu partikeller öncelikle ek fiil geniş zaman, öğrenilmişlik ve kesinlik işlevlerini yerine getirebilir:

Piser daniş-<u>där</u>. ‘Biz tanışız.’ (ss: 42b)

[daniş-<u>där</u>]
daniş-[KOPgen]

Tenişev (SY: 18) Salar Türkçesinde isimlerin yüklem şeklinin tüm şekiller için -tır /-tir ile yapıldığını bildirir ve bir pradigma sunar:

men cüŋgili kʿiçtir ‘ben köylüyüm’
sen cüŋgili kʿiçtir ‘‘sen köylüsün’
vu cüŋgili kʿiçtir ‘o köylüdür’
piser cüŋgili kʿiçtir ‘biz köylüyüz’
siler cüŋgili kʿiçtir ‘siz köylüsünüz’
vuler cüŋgili kʿiçtir ‘onlar köylüdürler’

Salar Türkçesinde *değil* şekilli olumsuzlama partikeline rastlanmaz. Salar Türkçesinde isim yüklemlerin olumsuzlanması *emes* ve varyantları ile yapılır:

Br dise ışqı <u>emester.</u> (te/sa: 108) ‘Bir dediği iki değildir.’

[e-mes-ter]
e(ø)-OLMgen-KOPkes]

Uçircʿana yaşame:ş. “Sen <u>menige amım emesa</u>. (te/7/uci) ‘Bakınca söylemiş “Sen <u>benim annem değilsin</u>.”

[amım + e-mes-a]
amım + e-(ø)-OLMgen-KOPfark]]

3. BÖLÜM FİİL ÇEKİMİ MORFOLOJİSİ

Sentaktik işlev yüküne sahip işaretleyicilerin fiilin ard bölgesine eklenmesi ile en az bir *zaman* ya da *kip*te, bir *eden* tarafından bir yargının ifade edilmesi işlemi fiil çekimidir. Banguoğlu fiil çekiminde eklerin, fiil tabanına gelme sırasına göre 1) zaman (tempus) 2) tarz (mode) 3) kişi (personne) 4) Sayı (nombre) ekleri olarak anıldığını bildirir. Banguoğlu fiil tabanlarına bu eklerin türlü şekillerini götürüp bitmiş fiil örnekleri meydana getirilmesini fiil çekimi (conjugalision) olarak adlandırılır (1990: 440-443).

Türkçenin fiil morfolojisi karmaşıktır. Çekimli bir fiil ya da fiil grubu üzerinde kılınış (aksionart), çatı, yeterlilik, olumsuzluk, görünüş, kip, zaman, kişi, soru anlamını sağlayan işaretler taşınır (Johanson 1998: 42). Johanson Türkçede eklerin (kategorilerin) fiil üzerinde sıralanışını Türkiye Türkçesinden bir örnek üzerinde şu şekilde göstermiştir (2002: 23).

[Kov-] + [ala-] + [-n-] + [-ma-] + [-mış-] + [-tı-] + [-k]
Kılınış tekrar dön neg. Posterm. Geçz özne temsilcisi
Kov-, çatı, olumsuzluk, görünüş-kip, zaman, özne temsilcisi

Türkçede fiil sağa açıktır morfolojik nedenlerle daha doğrusu morfolojik seçim özelliğinden dolayı mutlaka sola açık olan diğer çekim ögeleriyle birleşmesi gerekir (İljoo Ha 1998: 87) . Örneğin kılınış ekleri fiil köküne gelerek fiilin gerçekleşme şeklini değiştirir. Bunlar bir tür semantik modifikatördür. Bunlar fiili kuvvetlendirebilir ya da fiilin sıklığını bildirebilir,örneğin: tuva: *bižigile- defalarca yaz-;* Eski Uygurca: (V)GsA *körügse görmek iste-* (Johanson 1998: 42).

Türkçede fiil ile ilişkili pek çok çekim kategorisi fiil üzerinde taşınır. Konuşurları ana Türk kitlesinden yüzyıllardır ayrı olan, yazı dili bulunmayan Salar Türkçesinin fiil çekiminde önemli kategori yitimleri mevcuttur, Salar Türkçesi bu özelliği ile Sarı Uygur Türkçesi ile paralellik gösterir.

Johanson'a göre, Türkçenin fiil sistemi son derece karmaşıktır, fiil sistemi zengin bitişken morfemleri ile sıradışı sentezin bir örneğini oluşturur. Burada varsa analitik (sentaktik) bir yapı sıklıkla morfolojik alternatiflerine tercih edilir. Bazı dillerde, iyelik eklerinin yerini analitik kuruluşlar almıştır (Johanson 2002: 44). Türkiye Türkçesinde de bu tip eğilimler mevcuttur, günümüz Türkiye Türkçesinde (i) istek çekiminde, (ii) *yaklaşma tasvir fiili*nin ifadesinde daha basit olan morfolojik ifade yolu yerine kurulumu daha karmaşık olan analitik ifade yolları tercih edilmektedir:

(i) Ben gideyim. = Ben gitmek istiyorum.
(ii) Ben düşeyazdım. = Ben neredeyse düşüyordum.

Salar Türkçesinde da bu tip tercihler mevcuttur, istek ve gerekliliğin ifadesi gibi (bkz: istek kipi, gereklilik kipi).

Fiil çekiminin sentaktik düzlemde iki hareket yönü vardır, fiilin istem taşıyıcıları ile bağlantısında fiilin kendi etkindir. Daha önce de belirttiğimiz gibi fiilin katılanlarının sayısı derin yapıda, fiilin kendi anlam yükünde zaten bellidir. Konuşur, önermeyi oluştururken burada seçim hakkını kullanabilir ve istediği taşıyıcıyı hâl ekleri ile işaretleyerek cümlenin üst yapısına taşır, doğrudan fiil üzerinde taşınan işaretleyicilerde ise konuşurun subjektivitesi sınırlıdır, konuşur kategorilerin fiil üzerindeki dizim sırasını değiştiremez.

Yüzey Yapı (Sentaktik Düzlem)

İstem Boşlukları

Seçmeli Taşıyıcı

Seçmeli Taşıyıcı

Zorunlu Taşıyıcı

Yüklem (Merkez)

Aksiyon Türü

Çatı

Kip / Zaman

Kişi

Derin Yapı

Zorunlu Valenz

Seçmeli Valenz

Merkez

Seçmeli Valenz

Seçmeli Valenz

Seçmeli Valenz

Şekil 3: Fiil Çekiminin Sentaktik Düzlemdeki Hareket Yönü

3.1 Salar Türkçesinde Kişi ve Sayı Kategorisinin İfadesi

Bu kategori, konuşan (ben), dinleyen (sen) ve hakkında konuşulan (o) arasında ayrım yapar, başka kategorilerle etkileşimi sonucu başkaca alt kategorileri bulunsa da kişi kategorisinin üçlü bölümlenişi esastır (Uzun 2004: 127).

ben = konuşandır (tekil)
sen = dinleyendir (tekil)
o = bahsedilen (tekil)
biz = içerisinde ben'in mutlak yer aldığı, en az iki kişiden oluşan grup (çoğul)
siz = içerisinde ben dışındaki kişilerin yer aldığı, en az iki kişiden oluşan grup (çoğul)
onlar = içerisinde ben ve sen'in yer almadığı, en az iki kişiden oluşan grup (çoğul)

Türkçede kişi kategorisi öncelikle yükleme eklenen zamir veya iyelik kökenli işaretleyicilerle temsil edilir. Bunlardan zamir kökenli kişi ekleri olarak anılanlar, kişi zamirlerinden gramatikalleşmiştir; Türkçede sözlüksel özne temsilcilerinin yanında aynı işlevi gören kişi eklerinin de bulunması ilginçtir. Bunlardan zamirlerin kişi eklerine gramatikalleşmesi sözlüksel öznelerin kişi eklerine göre birincilliğini düşündürebilir. Zamir kökenli özne temsilcileri boş kategori konumundadır, cümlenin derin yapısındaki varlığı sabit olmakla birlikte bunlar yüzey yapıdan düşürülebilir. Konuşurun özne temsilcisine yaklaşımı subjektiftir. Kişi işaretleyicileri ise yüklem üzerinde gösterilmesi gereken zorunlu morfolojik unsurlardır, bu nedenle konuşurun kişi eklerine yaklaşımı objektiftir. Türkçede zamir şeklindeki sözlüksel özneler kişi eklerini

denetler şekilde konuşurun yaklaşımına göre cümlenin yüzey yapısına yerleştirilir veya cümleden düşürülür.

Tenişev Salar Türkçesinde kişi ve sayının şu anda fiil üzerinde gösterilmediğini bildirir, Sarı Uygur Türkçesi ve Moğol lehçelerinde de bu özellik vardır; Moğolcanın Kalmuk, Buryat, Oyrot diyalektleri (Mogol Dilinin Kitay Diyalektleri) ve Duns dilinde bu tür bir çekim özelliği mevcuttur (1963: 29).

Salar Türkçesinde şu an için yüklem üzerinde temsil edilen tipik kişi kategorisi yoktur. Salar Türkçesinde kişi kategorisi,

(i) Kişi zamirleri ile

(ii) Özne olabilen sözcük sınıfları üzerinde

(iii) iyelik ekleri ile,

temsil edilmektedir. Ancak önceden kişi kategorisinin işler oldugunu gösteren deliller de vardır. Kişi işaretleri nadir de olsa manzum metinlerde görülebilir:

Men[ø] a:rtıma pa:s puri ka: / Pasıl[ø] da <u>keliŋiz</u> (te/15/uci)
'Benim arkama pars, kurt gibi / toplanıp da geliniz.'

[kel-iŋiz]
kel-EMRçokII.kş

Salar Türkçesinde işlevsel bir yitim olmamakla birlikte morfolojik olarak bir yitim oluştuğu açıktır:

<u>Men</u> şu <u>ohuber[ø].</u> (sg: 40) '<u>Ben</u> kitap <u>okuyor(um)</u>.' 'Ben kitap okuyorum.'

<u>Me</u> ko:zım yumγanda <u>uhlahtır[ø]</u> (te/21/altı) '<u>Ben</u> gözümü yumduğumda <u>uyumuyor(um)dur.</u>'

<u>Men</u> ya:şerelmes[ø]. (te/22/altı) '<u>Ben</u> (seni) <u>saklayamam</u>.'

<u>Sen çо:saŋ</u> minigi ö'kaŋemda caγlaku:ma[ø]. (te/50/ulla) '<u>Siz</u> benim sedirime sakın <u>işemey(in)</u>.'

<u>Sen</u> naŋ kelese[ø] me viĭgä[ø]. (te/52/ulla) '<u>Sen</u> ne istersen ben <u>vereceğ(im)</u>.'

Piser *dal cuyinde* *dinber[ø].* (sg: 40) 'Biz dalın dibinde dinleniyor(uz).'

Selär bär soräş[ø] minä *kelisi[ø]* men gelGogä[ø]. 'Siz bir konuş(un) beni isterse(niz) geley(im) (geleceğim).' (sg: 59)

Edisi piser bogci orgur. 'Yarın biz buğday biçeceğ(iz).' (sg: 40)

İnci ulər susamişde su işdeme vamiş[ø]. (döyi yul: 9) 'Sonra onlar susayınca su aramaya gitmişler.'

Salar Türkçesinde kişi zamirleri hem kişi hem sayı kategorisini temsil işlevini yüklenmiştir. Diğer Türk lehçelerinde de benzer kişi işaretsiz yüklemler görülebilir. Türkmenistan Türkmencesinde belirli gelecek zamanının çekiminde *ve* gereklilik çekiminde kişi işaretleyicileri kullanılmaz (TrDGr: 1999: 277/307; İlter 1997: 94) *men yazjak, biz yazjak; men yazamlı, biz yazamlı.* Kimi Türk lehçelerinde yan cümlelerin kurulumunda görevli ilgi gruplarının iyelik işaretleri, kişi belirteci olarak kullanılır, örneğin Türkiye Türkçesinde gereklilik kipinin ikinci tipinin kurulumunda müstâkil kişi ekleri kullanılmaz buna karşın cümlede muhakkak özneyi işaret eden bir iyelik işareti ve kullanımı konuşura bağlı bir sözlüksel özne temsilcisi bulunur; *benim gitmem gerek, bizim gitmemiz gerek*. Ancak Salar Türkçesinde bu türdeki cümlelerde bu durum gözlenmez, kişi cümlenin bütününden çıkarılır.

Türkçede kişi kategorisi aynı zamanda sayı kategorisini de üzerinde taşır. Banguoğlu'na göre bir fiilde tek veya birlikte kılıcı olan kişilerin sayısı fiilde sayı demektir (1990: 446). Fiil üzerinde *edenler*in veya *olanlar*ın çokluğu iyelik veya zamir kökenli kişi işaretleyicileri ile bildirilir:

gitti-m	*gidiyor-um*
gitti-n	*gidiyor -sun*
gitti[ø]	*gidiyor[ø]*
gitti-k	*gidiyor-uz*
gitti-niz	*gidiyor-sunuz*
gitti-ler	*gidiyor-lar*

Salar Türkçesinde sayı kategorisi hem isim hem fiil çekiminde çoğulluğu ve tekilliği ifade eden kişi zamirleri üzerinde taşınır (bkz: 3.3 Uyum kategorisi).

3.2 Fiilde Zaman ve Kip Kategorisi

Salar Türkçesinde yüklemler Türk dilinin çekim kanunlarına göre şekil olarak bitmiş bir görünüme sahip değildir, bir cümlede zaman veya kip eki ya da partikeli yüklem üzerinde kesinlikle vardır, özne temsilcileri ise morfolojik olarak gösterilmez. Birleşik kip anlamlı cümleler olmasına karşın bunların cümlenin üst yapısında morfolojik temsilleri yoktur. Zaman veya kip kurulumları (i) fiil kök veya gövdelerine eklenen ekler ile (ii) analitik, parçalı kurulumlar ile sunulur.

3.2.1 Basit Zamanlar

Zaman ve kip, fiil çekiminde kılınış ve çatı eklerinden sonra yer alır, fiiller için *zaman*, yapanın konuştuğu ana göre hesaplanır (Banguoğlu 1990: 43). Cümlede şimdiki zaman yani konuşma anı, merkez alınır ve buna göre eylemler ve durumlar geçmişte veya gelecekte bir oluş noktasına yerleştirilir. Banguoğlu bir kılış veya oluşun içerisinde geçtiği zaman parçasını fiilin zamanı olarak tanımlar (Banguoğlu 1990: 427). Comrie dillerde üç tip zamanın bulunduğunu bildirir: *geçmiş*, *gelecek* ve *şimdiki* zaman. Şimdiki zamanda anlatılan bir durum, konuşma anı ile eş zamanlı bir şekilde geçici olarak yerleştirilmiştir; geçmiş zamanda anlatılan, konuşma anından önceye yerleştirilmiştir; gelecek zamanda anlatılan ise konuşma anından sonraya yerleştirilmiştir. Şimdiki zamanın temel anlamı bir olayın bir noktaya yerleştirilmesidir (1976: 2; 1985: 36). Johanson zaman eklerinin, bakış açısını zaman açısından lokalize ettiğini bildirir. Buna göre fiil çekiminin en uçtaki üyesi, yüklem temsilcileri, birinci katılanın yerini tutar ve böylece bütün yüklemin değişimine katkıda bulunurlar (2002: 23).

Uzun'a göre dillerde zamanın yansıtılması iki boyutta olur, *mutlak zamanlar* ve *göreceli zamanlar*. Mutlak zamanlar *geçmiş*, *şimdiki* ve *gelecek*tir. Göreceli zamanlar ise, bu mutlak zamanlara göre zaman eksenine yerleşen zamanlardır. Mutlak zamanlardan şimdiki zaman, konuşma anında gerçekleşen iş, oluş ve durumun zamanıdır. Geçmiş zaman genelde konuşma anından önceki zamandır, geçmiş zamanda eylemin bitip bitmediği, konuşma anına uzayıp uzamadığı gibi durumlar görünüş ile verilir. Gelecek zaman, konuşma anından sonraki zamandır (Uzun 2004: 152).

Tekin, hem *kip* hem *zaman* işaretleyicileri için "kip" terimini kullanır, Tekin'e göre Orhon Türkçesi dönemi eserlerinde kullanılan müstakil kip ekleri (Birincil Son Biçimler) *emir*, *istek* ve *kesin geçmiş zaman*dır. İkincil son biçimler ise aslında eylem adları ve eylem sıfatlarıdır (Tekin 2003: 179-186). Sonraki dönemlerde ikincil son biçimler gramatikalleşerek ve reanalize uğrayarak, şekil değiştirmeden yeni işlevler üstlenerek zaman ya da kip kurulumlarını oluşturmuşlardır.

Kip ve zaman kategorisinin imkânları ile ifade edilen semantik bir kategori olan *görünüş* (Aspekt), konuşurun derin yapıda belirlediği mevcut zaman ve kip işaretleyicisi yerine üst yapıda konuşmada veya yazıda başka bir işaretleyici kullanmasıdır. Zeynep Korkmaz'a göre *görünüş* nesnel (objektif) değil öznel (subjektif)'dir. Fiilin ad biçimi olan mastarda değil, çekimli şekillerinde görülen bir iç anlamdır. Bu konu şekil yapısı ve işlev kayması dolayısıyla da anlam bilimin sınırları içine girdiğinden morfosemantik bir nitelik taşımaktadır. Korkmaz L. Lyons'un bu konuyla ilgili çalışmalarını da dikkâte alarak görünüşle ilgili üç noktaya işaret eder (Korkmaz 2003: 576-583):

(1) Görünüş fiillerin çekimli durumları ile ilgili bir gramer kategorisidir.
(2) Görünüşte kip ekleri, zaman ve işlev açısından asıl işlevleri ile değil daha başka işlevleri ile kullanılır.
(3) Görünüşte bir *öznellik* vardır.

Görünüş zaman ve kip üzerinde taşınan gramatikal bir kategoridir, bu kategorinin gerçekleşmesi gramatikal işaretlerle sağlanır ki bu yeni işlev de üst yapıdaki işaretleyicinin gramatikal potansiyelinde gizlidir. *Görünüş* bir kip işaretleyicisinin ifade potansiyelinin bir bölümünün üst yapıya taşınmasıdır. Bunu fiillerin semantik potansiyellerini ifade eden *valenz* kavramına benzetebiliriz. Görünüş'te, derin yapıdaki *nesnellik* hangi kip ekinin kullanılması gerektiği noktasında konuşura *öznellik* olanağını sunar. Ancak bu öznelliğin sınırları bellidir, konuşur bir kipin ifadesi için istediği herhangi bir işaretleyiciyi kullanamaz.

Osman Toklu'ya göre *görünüş*, eylemin anlattığı iş ve oluşun konuşucu açısından görülüş biçimini belirten bir dilbilgisi kategorisidir. Belirli bir zaman biçimbirimiyle kullanılan bir eylemin, bu biçimbirimin taşıdığı zaman ulamından ayrı bir zaman anlatımında kullanımıdır (Toklu 2003: 69).

Örneğin:

ttü.: Yarın İstanbul'a gidiyorum. = *Yarın İstanbul'a gideceğim*.

yarın → asıl zaman göstergesi

gidiyorum → görünen zaman göstergesi

Bu tip ifadelerde kullanılan zaman zarfları cümlenin derin yapısındaki gerçek zamana işaret eder. Salar Türkçesinde ise genelde asıl zamana işaret eden zaman zarfları kullanılmaz, asıl zaman genelde bağlamdan çıkarılır.

Zaman işaretleyicilerindeki bu semantik salınım Salar Türkçesinde de dilbilgisel olanaklarla kullanılmıştır, bu kullanımlar ayrı başlıklar hâlinde sunulmamış zaman ve kip kategorisi içerisinde verilmiştir.

Salar Türkçesinde tüm basit kipler, bireşimsel (morfolojik) veya analitik (parçalı) olarak temsil edilir.

3.2.1.1 Asıl Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman kurulumu pek çok Türk lehçesinde yardımcı fiillerin kip işaretleyicilerine gramatikalleşmesi ile kurulur, Salar Türkçesinin şimdiki zaman kurulumu da kendine hastır. Tenişev şimdiki zaman kurulumunu değerlendirirken [-por] ekinin [-p + yor-] şeklinde kurulabileceğini, [-par] ekinin ise [-p+par-] şekline götürülebileceğini bildirir ancak kesin bir sonuç bildirmez (1963: 31). Salar Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman kurulumunu herhangi bir yazı dili dönemi ile ilişkilendiremiyoruz. Salar Türkçesini ilişkilendirebileceğimiz en erken dönem olan Harezm Türkçesinde [fiil+-r/-ar/-ur+kişi eki] kurulumu hem şimdiki hem de geniş zamanın ifadesinde yaygın olarak kullanılır. Olumsuz kurulumu *{fiil+-mas/-maz+kişi eki}* şeklindedir. Salar Türkçesinde de *-r*'li şimdiki zaman kurulumları vardır.

Salar Türkçesinde şimdiki zamanın olumlu kurulumunda kullanılan [bar] partikeli temelde bir şimdiki zaman işaretleyicisi değildir, Salar Türkçesinde şimdiki zaman eksiz ifade edilir, buradaki [bar] partikeli fiilin o anda yapıldığının varlığını delilleyen varlık partikelidir, [yok] partikeli ise fiilin o anda yapılmadığına işaret eder ve bu zamanın olumsuz kurulumunda görev alır.

Sarı Uygur Türkçesinde de bu tip bir şimdiki zaman kurulumu vardır. Cheng Zongzhen (1985) bu kurulumu belirli şimdiki zaman başlığı ile işlemiştir:

[Fiil + -p / -äp /-op / (v) + bar / yoq]
Gaylav bar. 'Koşuyor.' → *Gayla yoq*. 'Koşmuyor.' (1985: 97-99)

Salar Türkçesindeki bu tip şimdiki zamanın olumlu çekimde görünüm varyantları aşağıdaki şekildedir:

(i) [fiil + [-ba / -pa]-(ø)]

Salar Türkçesinde [-pa] şekilli cümleler tam yaşanılan, konuşulan anı ifade eder:

Balälär ayettä *vuräşba.* (ss: 38b) 'Çocuklar avluda oynuyor.'

[vur-äş-ba- (ø)]
vur-ÇATIiş-ZAMşim-(ø)

Yagmur yagba. (sg: 67) 'Yağmur yağıyor.'

U (ular) oy uteba. (sg: 67) 'O, evi onarıyor.'

Me çänзöŋni pir korge! Ko pallaguçi işina kirparır, çänзöŋa yaşaci: "Sinigi yahşi yirter te pir kiş keĭme:ş. Saŋa pir ko:renkur!" – tepa." (te/2/uci) 'Ben imparatoru bir göreyim! Muhafız girer, imparatora söyledi, senin iyi arkadaşın olduğunu söyleyen bir kişi gelmiş. Sana bir görüneceğini söylüyor!

Tıl "Avu nige yıγlapora? – te sormiş. Kiĭne yaşamiş "Avu sini paγlasa, naŋla paγlar?" – te sorpa. (te/21/altı) 'Tıl "Oğlan niçin ağlıyormuş acaba? diye sormuş. Karısı cevap vermiş "Oğlan seni bağlasak, neyle bağlayacağız? Diye soruyor.'

-Ya k'öt çaγaγan kişi kaş vapa. (te/40/éy) 'Aman, taşıyıp (uçuruma) attığım adamlar kaçıyor.'

Vu kişnigi qoy kütpa.(te/3/uci) 'Bu adamın koyunlarını güdüyor.'

Ma sakisten oyinden çiba 'Ben (her gün) sekizde evden çıkıyorum.' (spp:8 /207)

Ma doksiden şima vaba 'Ben dokuzda evime varıyorum.' (spp: 8/208)

Ma herigünne dinme epa. 'Ben her gün durmadan çalışıyorum.' (spp: 8/209)

Ma yizidan gecilihu şiba. 'Ben yedide akşam yemeği yiyorum.' (spp:8 /212)

Ma yazida oteriba. 'Ben Şün Hua'da oturuyorum.' (spp:9 /246)

Bu guŋ gecisi kici yel hoba. 'Bu gece küçük yel esiyor.' (spp:12 /386)

(ii) [fiil + [-bar/-par/-bor/-por/-bär/-pär]]

Bu işaretleyicinin kullanıldığı cümleler daha çok sürekli belirsiz şimdiki zamana veya birleşik kip anlamlı cümlelere denk gelir:

U yihalançanä yürbär. (ss: 80b) 'O, sallanarak yürüyor.'
[yür-bär-(ø)]
yür-ZAMşim+(ø)

Pu kişi yişaci "Minigi töüväm niŋkısı yer cüyina kirparmiş. Pu birne kurguna tahılıp otırpar! (te/50/ulla) 'Bu kişi söyledi "Benim develerimin hepsi yerin dibine girmiş. Bu, birtanesinin kuyruğuna tutundum oturuyorum!"

Nene ötanji anaγa sormiş "Kemnenen le:me içpar?" (te/62/mın) 'Bu kez ortanca kıza sormuş "Kimin sayesinde aş içiyorsun?"

Kiĭnı sorci "Sen nege uslabor?" (te/2/uci) 'Karısı sordu, "Sen niçin üzülüyorsun?"

Sen nege yıγlap'or? (te/4/uci) 'Sen niçin ağlıyorsun acaba?'

Sa kanna seŋ pidebure? (spp: 7/186) 'Sen kime mektup yazıyorsun?

Sa naŋ sumlabure? 'Sen ne düşünüyorsun?' (spp: 12/435)

(iii) [fiil + [-ıp / -ip + par]]

Salar Türkçesinde, yalnızca Ullagıl bölgesinde bu tip bir şimdiki zaman kurulumu hâkimdir, bu bölgenin tipik özelliği -p zarf fiil ekinin korunmuş olmasıdır. Bu özellik şimdiki zamanın kurulumuna da yansımıştır:

Pu a't minguçi pu avuga sormiş "Sen naŋ iç'ip par?" (te/50/ulla) 'Bu atlı bu oğlana sormuş "Sen ne yapıyorsun?"

Pu par kişi pu kişa sorci "Sen nege mune ciyappar?" (te/50/ulla) 'Bu zengin adam, bu adama sordu "Sen niye (bu duvara) dayanıyorsun?"

U meŋ minigi ku:yımnigi pa:şimdigi meŋi ohşire. Ele'ku yıylappar!" (te/53/ulla) 'O benim kocamın başındaki bene benziyor. Bunun için ağlıyorum!"

Puçosı yiïşace "Mune kem cıŋnap par –u ? (te/53/ulla) 'Bu üçü söyledi "Bunları kim hazırlıyor acaba?"

Sarı Uygur Türkçesinde de bu tip şimdiki zaman kurulumuna eş bir kurulum vardır. Sarı Uygur Türkçesinde bu tipteki şimdiki zaman için [-ppar] görünümü vardır:

FİİL+(ï)p + par (varlık partikeli)

Am ni yi-ppe (< *yi-ppar-i*) 'Şimdi ne yiyorsun?'
am ni yi-p-pe
Şimdi + ne + ye-ZF-ŞİM

Men (mïz) yol maŋ-ïppar. 'Ben yürüyorum'.

Olumsuz çekim ise şu şekilde kurulur:

FİİL+ıp + yoq (yokluk partikeli)

Men (mïz) yol maŋı yoq. 'Ben yürümüyorum.' (Roos 2000: 104)

3.2.1.1.1 Asıl Şimdiki Zamanın Olumsuz Kurulumu

Salar Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuzunun leksik bir öge ile kurulması, kipin olumlu çekimindeki b*ar* parçasının bağımsız bir ögeden geldiğini düşündürmektedir. *Kel bar* 'geliyor'; *kel yoh* 'gelmiyor'*.* Şimdiki zamanın olumsuzunda [yok] kullanılması olumlu kurulumda kullanılan [var] parçasının varlık partikeli [var] olduğuna delil oluşturur:

[fiil + [yoh/-uh + (-der/-a)+ (ø)]]

Pir yän yuzuŋnı nege yü yohtır, pir yän sajiŋnı nege furuhtır (< fur yohtır)? – LSÇ keĭnına sormiş. (te/21/altı) ‘Yüzünün bir yanını niye yıkamıyorsun, saçının bir yanını niye örmüyorsun? - LSÇ karısına sormuş.’

yü yoh-tır (ø)→ [yü + YOKp-KOPkes-(ø)

fur-uh-tır-(ø) → [fur+ YOKp-KOPkes-(ø)

Pir kunden pir kun ana uslace. Pir kunden pir kun le:me içmece, ça: içmece. Anden bu anane furşulaγuje sorji –“Sen ne:ge: le:me iç yohtur?” (te/63/mın) ‘Günden güne Kün kız tasalandı. Günden güne aş içmedi, çay içmedi. Sonra bu kıza hizmetçisi sordu -“Sen niçin aş içmiyorsun?”

Sa kşileri neçe sorihudere? ‘Sen diğerlerine niçin sormuyorsun? (spp: 19/677)

Men (piser) varohtur. (sy: 29) ‘Ben gitmiyorum.’

Pu ko:ne miyokuan ne:ge: a:şihtıraŋ ye? Miyokuanne pahmar – neşler e’miş. (te/60/mın) ‘Bu kapıyı rahibe niye açmıyor acaba? Manastıra bakmıyor, ne işler etmiş?’

Saŋa üyit yohar!” Harsı yaşamiş “Maŋa üyit naŋ vugur? LSÇ kiĭnını çihparsa, üyäl yohar, yu:tuŋ işinda qarγıpra.” (te/21/altı) ‘Sen utanmıyorsun (senin utanman yok)! Kocası söylemiş “Ben niye utanacağım? LSÇ’nin karısını kaçıdıkları hâlde utanmıyor, mağaranın içinde ileniyor.’

U ana, amasine ohşe yoha. (sg: 39) O kız, annesine benzemiyor.

Men oynal yohdär. (sg: 39) ‘Ben oynamıyorum.’

Türkmen Türkçesinde şimdiki zamanın bir tipinde (hezirki öten zaman), analitik bir kurulumda *yokluk parçacığı* [yok] kullanılır. Bu çekimin yalnızca olumsuz şekli vardır. Bu zaman, şimdiye değin yapmadığımız bir işi anlatmak için kullanılır (TrDGr 1999: 272);

Bu zaman şekli, [fiil-SIFgeç-İYE+(y)ok] şeklinde kurulur:

yazammo:k < yazanym ÿok << yazyanım yok
gelemmo:k < gelenim ÿok << kelgenim yok

Salar Türkçesinde kimi cümlelerde şimdiki zaman işaretleyicisi geniş zamanı anlatmada kullanılabilir, aşağıdaki önermede şimdiki zaman sürekli şimdiki zamana işaret etmektedir:

> *Huaŋşoŋ yişace "Men peligi ya'cuh kiïpar. Maŋa nege k'ulimere(r)? Emek keliguçe mimiluh, ç'agu paylap kiyip kelse, sen aŋa "Ha-ha" tep kullire!"* (te/54/ulla) 'İmparator söyledi "Ben böyle güzel giyiniyorum. Bana niye hiç gülmüyorsun acaba ? Dilenci kuş tüylerini bağlayıp giyinip geldiğinde, sen ona 'Ha ha' diye gülüyorsun!"

3.2.1.2 [-r] İşaretleyicisi ve Geniş-Sürekli Şimdiki Zaman

Eski Türkçe döneminde -r (-Ar / -Ir / -Ur) işaretleyicisi kitabeler döneminde geniş ve şimdiki zaman işlevlerinde zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenmiştir (Tekin 2003: 185). Yazmalar döneminde ise geniş zaman, şimdiki zaman bazen da gelecek zaman manası verir (Gabain 1988: 80[216]).

Eski Türkçe devresini takip eden, ondan dallanan yeni lehçelerden Harezm Türkçesi döneminde de bu işaretleyici (a) şimdiki zaman (b) yaygın, zaman ifade etmeyen eylem (c) gelecek zaman fonksiyonlarında kullanılmıştır. Aynı kullanım Kıpçak ve Çağatay alanlarında da devam etmiştir (Öner 1998: 181).

[-r] işaretleyicisinin Salar Türkçesidaki görünüm varyantları şöyledir:

Fiil + [-r/-ır/-ir/-ar/-er + ø]

[-r] işaretleyicisi Salar Türkçesinde(1) Geniş-Sürekli Şimdiki Zaman (2) Gelecek Zaman'ın kodlanmasında kullanılır:

Sürekli şimdiki zaman çalışmalarda *progressive* terimi ile karşılanır, bu zaman şimdiki zamandan önce başlar ve şimdiki zamandan sonra da devam eder, ya da edecektir. Tenişev (SY: 32) ‘sürekli şimdiki zaman’ başlığı altında [fiil kökü-er <-ır//-ir] kurulumu içerisinde, geniş zaman için yalnızca [-r] morfemini gösterir; olumsuz çekim için ise {fiil+-ma/-mä+-s(//-r)} kurulumunu verir ve -r’nin yalnızca ikinci ve üçüncü kişilerde kullanıldığını, sürekli şimdiki zamanın olumsuzunun *Mınta* diyalektinde -mar -mer şeklinde kurulduğunu bildirir:

Men (piser) kelmes. ‘Ben gelmiyorum.’ (sy: 32)
Men (piser) ohumes. ‘Ben okumuyorum.’ (sy: 32)

Salar Türkçesinde geniş zamanın olumlu görünümünde bir düzenlilik mevcuttur. Bu zaman şekli temelde [-r] işaretleyicisi ile ifade edilir, ekin dar-yuvarlak ünlülü şekli görülmez:

[fiil+[-r/-ir/-er/-ar/-yır]+[ø]]

Lu-şe her kune mini töyer. (te/6/uci) ‘Öğretmen her gün beni döver/dövüyor.’

[töy-er-(ø)]
töy-GEN-(ø)

Sen oγulne çiŋ ari te
İçi:ne yi:γıroŋ!
Men qıĭzıŋne jasari te
Ta:şine sa:çiroŋ! (te/15/uci)

‘Siz oğlunuzu gerçektir (değerlidir) diye
İçeri topalarsınız (evde toplarsınız)
Kızlarınızı yararsız (değersiz) diye
Dışarıya saçarsınız (dışarı yollarsınız).’

Ana yişaci “Minigi kuyımne kaka işkisı tişükkä çaγa:miş, mine kişnige üyinda qoĭ kütürıre.” (te/53/ulla) ‘Kız söyledi “Benim kocamı iki ağabeyi çukura atmış, ben bir adamın evinde koyun güdüyorum.”

"Taş gaga yişamiş "Kurguncuh uş uçkilip mimiluh toninı çüĭyirı. Ana uşa pellinirı. Pire nemä cıŋnıre, pire ot galıre, pire ayet surere vulicʻilä, mimiluh tonını kiyişcʻʼilä uçip va:rıre!-tep yişace. (te/53/ulla) 'Taş ağabey söylemiş "Üç güvercin uçarak gelip tüyden elbisesini çıkarıyor. Onlar üç kıza dönüşüyor. Biri yemek hazırlıyor, biri ateş yakıyır, biri süpürüyor bundan sonra, tüyden elbiselerini giydikten sonra uçup gidiyorlar! diye söyledi.'

Masembu pu kuşa kʻaca surcı "Sen pir kunda pir-pir kilere, sen naŋ işe kiĭpor?" (te/53/ulla) 'Masembu bu kuşa soru sordu 'Sen günde bir defa geliyorsun, sen ne için geliyorsun?'

Gun dunbange çihgelär. (sg: 65) Güneş doğudan yükselir.'

Moren su yil yil diŋmiçuh yurär. (sg: 65) 'Irmağın suyu yıllardır durmadan akar.'

Men sinä yeşaGuma dise, sen yeşar. (sg: 65) 'Ben sakın söyleme desem, sen söylersin.'

U icasinä saganär. (sg: 65).'O, annesini özlüyor.'

Pısile biribiri biliri ! 'Biz birbirimizi tanıyoruz.' (spp:12/356)

Ma esi guŋni galeri. 'Ben sıcak havayı severim.' (spp:12/439)

Ociŋ eşehge yetär o? 'Elin çatıya ulaşıyor mu? (ss:81a)

3.2.1.2.1 Geniş / Sürekli Şimdiki Zamanın Olumsuz Görünümü

Öncelikle Tenişev'in metinlerine dayanarak Salar Türkçesinde geniş/sürekli şimdiki zamanın olumsuz görünümünün şartlarına baktığımızda iki tip kurulum mantığı ile karşılaşırız:

(i) Cümlenin öznesi ile bağlantılı ek görünümü
(ii) Cümlenin kipi ile bağlantılı ek görünümü

Bu ölçütleri dikkâte alarak geniş zamanın olumsuz çekiminin bölgelere göre görünümüne baktığımızda aşağıdaki ek varyantlaı ile karşılaşırız:

[fiil + [-mır/-mer/-maz/-mas]]

Ucirem Köyü:

En batıdadaki Ucirem bölgesinde ekin görünümü şu şekildedir:

teklik birinci kişide (ben)	[-mäs]
teklik ve çokluk üçüncü kişilerde	[-mır / - mer]

Aşağıdaki cümlelerin tümünde kullanılan ekler şimdiki zamana işaret eder:

Kakası yaşaci "Pugun asmän tumpa armut ta:tmäs" (te/2/uci) 'Ağabey söyledi "Bugün hava bulutlu (şu anda) armut koparamam.!

İnisi yaşaci "Kaka işkisı helli üçlapiĭmır." (te/2/uci) 'Küçük erkek kardeş söyledi "İki ağabeyim (şu anda) borç vermiyor.'

Men oyı çü'ne ta:tıpor, tatılmır ! – dime:ş. (te/13/uci) 'Ben zehirli oyları yoluyorum, (şu anda) yolamıyorum !-demiş.'

Altıyuli Köyü

Altıyuli bölgesi geniş zamanın görünümünde Ucirem ile paralel özellikler gösterir. Teklik birinci kişide [-mas/-mes] teklik üçüncü kişide ise -mer şeklindedir. Ekin ikinci kişide çekimine rastlanmamıştır:

teklik birinci kişi (ben)	-mas /- mes
teklik üçüncü kişi (o)	-mer

Kiĭni: "Tiruŋar!–diĭmiş,-yema pir ho:pen ütiparır qulayını temäsä, korımer, anden ötikikuma!" (te/21/altı) 'Karısı "Derindir!" demiş,-yabani at sürüsü geçiyor, geçerken kulağından başka yeri görünmez oradan sakın geçme!"

- Anden ürisinden ö'ssä neçi'lär? – diĭmiş. Huaŋloŋ pir ho:pen ötepa:rır, anigi qulagın demäsä, kormır. Anden öttigi! – diĭmiş. (te/21/altı) 'Buranın yukarısından geçsem, nasıl olur?, demiş. Karısı "Irmaktan bir koyun sürüsü geçiyor, kulağından başka yeri görünmez. Oradan geç!"- demiş.'

Tıl "Uhlamas." dimiş. (te/21/altı) 'Tıl 'Uyumuyorum.' demiş.

Qoĭ ko'kuji yanşaci "Men ya:şerelmes! (te/22/altı) 'Koyun çobanı söyledi "Ben saklayamam!"

Pure yanşace "Sen yac'ücüh yanşagur mu, yanşämas? – tici. (te/22/altı) 'Kurt söyledi "Sen güzelce söyleyecek misin, söylemiyor musun? dedi.'

Pure "ulişäpilmäs."- tiĭci. (te/22/altı) 'Kurt "Üleştiremem.' dedi.

Hazagaç Köyü:

Hazağaç bölgesine ait manzum bir cümlede teklik üçüncü kişide -maz ekine rastlanmıştır. Burada cümlenin kipi tamamen geniş zamanı bildirir:

Aγzı jügunta çişur yohmaγan
U pir tapmaz – yo (te/32/haz)

'Ağzının dibinde dişi olmayan,
O bir bulunmazdır (eşsizdir).'

Eyşe Ahvar Köyü:

Eyşe Ahvar bölgesinde geniş zaman ekinin görünüm varyantı şimdiki zaman anlamlı cümlelerde teklik birinci kişide -mır / -mur şeklinde görülür, geniş zaman anlamlı cümlelerde ise eklerde -s'li görünüm hâkimdir. Ekin görünümü ile özneler arasında bağlantı yoktur. Eyşe Ahvar bu yönü ile Ucirem'le bir karşıtlık içerisindedir:

teklik birinci kişi (men) [-mes]	geniş zaman
teklik birinci kişi (ben) [-mır / -mur]	şimdiki zaman
teklik üçüncü kişi (o) [-mes]	geniş zaman

Vu pegnigi ko:sına kilcʿeler "Yahşi kalasa ye:men ke:mes, yeme:n kalasa, yahşi ke:mes." te sıqıramış. (te/39/eyşe) 'Bu beyin kapısına gelip "İyilik istersen kötülük gelmez, kötülük istersen iyiylik gelmez." diye seslenmiş.'

İnci me kʿomäs, emeh te kelemes, seni te k'o'mes ! (te/40/eyşe) 'Artık ben (ölüleri) taşımam ekmek de istemem, seni de taşımam!'

Me kormır ele'ku yıylapor ! (te/42/eyşe) 'Ben (görmem) görmüyorum bunun için ağlıyordum.'

Aşağıdaki aynı parçadan alınmış iki cümleyi incelediğimizde teklik üçüncü kişiye ait iki farklı işaretleyiciyle karşılaşırız, ancak buarada birinci cümledeki *-mur* işaretleyicisi geniş şimdiki zamana ikinci cümledeki *-mes* ise tamamen şimdiki zamana işaret eder:

(i) *Kema meşuhka yaşamiş "pu seje talaşinda iŋkeĭmur, aŋa pir sor!* (te/46/eyşe) 'Fare kediye söylemiş "Bu serçe dalın başından inmiyor, ona bir sor!'

(ii) *Mişuh, seje – kemini korelmes.* (te/46/eyşe) 'Kedi, serçe ve fareyi göremez.'

Ullagıl Köyü

Ullagıl bölgesinde de şimdiki zaman anlamlı önermelerde -r'li kurulum kullanılır, kesin geniş zamanı ifade eden cümlelerde ise -s'li görünüm hâkimdir. Ullağıl, Eyşe Ahvar bölgesi ile paralele özellikler sunar:

teklik üçüncü kişi (o) [-mas]	geniş zaman
teklik birinci, üçüncü kişi [-mir / -mer]	şimdiki zaman

Yu:rkuma ! yugursa, pu tam yıhılır, seni basar." etef yişiri. Pu avu kiç çıharama: varci. Kiĭmiri!" Pu par kişi yişaci "Sen yurtuyu ! Pu tam yıhılmas pu avu yalyan ejişamiş!" (te/50/ulla) 'Hareket etme! Hareket edersen bu duvar yıkılır, seni ezer diye söylüyor. Bu oğlan birini çağırmaya gitti. Gelmiyor. Bu zengin adam söyledi. "Sen hemen git ! Bu duvar yıkılmaz bu oğlan yalan söylemiş !"

Pu avu kiĭmır- i ! (te/50/ulla) 'Bu oylan gelmiyor.'

Avu yişamiş "kaka uhlap hummeri." (te/50/ulla) Oğlan söylemiş "Ağabeyim uyudu uyanmıyor. "

Masembo anaya sorci "sen mine tanır -o ? Ana yişace "Tanımır !" (te/53/ulla) Masembo kıza sordu "Sen beni tanıyor musun ? " (dedi) Kız cevap verdi "Tanımıyorum !" (dedi).

Huaŋşoŋ yişace "Men peligi ya'cuh kiĭpar. Maŋa nege k'ulimer-e(r)? (ten/54/ulla) İmparator söyledi "Ben böyle güzel giyiniyorum. Bana niye gülmüyorsun acaba?"

Mınta Köyü

Bu bölgede de özne/ek bağlantısı ön plandadır:

teklik I / II kişi (ben/sen)	[-mas / -mes]
tekli III kişi (o)	[-mar]

Men saŋa yaĭşamas! - te:miş. (te/60/mın) 'Ben sana söylemem! - demiş.'

Pu ko:ne miyokuan ne:ge a:şihtıraŋ ye? Miyokuanne pahmar. (te/60/mın) 'Bu kapıyı rahibe niye açmıyor acaba? Manastıra bakmıyor.'

Avu "Men kelemes, men keĭnım uljinen, men ke:n almas! (te/60/mın) 'Oğlan "Ben istemem, benim karım öldükten sonra, ben başka karı almam.'

Ananige apası "Pe:mes !" - temiş. (te/61/mınta) 'Kızın babası "Vermem !" demiş.

Pu ana ko:ta sahlamiş. İşina pa:le ! teĭmiş. Pu avu pa:mamiş. Anac'uh "Ne:ge: pa:mas ?" te temiş ! (te/63/mın) Bu kız kapıda beklemiş. İçeriye gidelim ! demiş. Bu oğlan (içeri) girmemiş. "Niçin gelmiyorsun ?" diye söylemiş.'

Salar Türkçesi gramerindeki örneklerde de özne/ek bağlantısı ön plandadır ve ekler bu mantıkla sunulmuştur. Salar Türkçesi gramerindeki (Yun 1985) malzeme genel özellikleri ile Mınta bölgesi ile eş özellikler sunar:

Men dadmes. (sg: 65) 'Ben sigara içmem.'
Men gelmes. (sg: 65) 'Ben gelmem.'
U dadmer. (sg: 65) 'O sigara içmez.'

Hare kiş ala begärah gise yaräşmär (ss:83b) 'Yaşlı insan renkli elbise giyse, yakışmaz.'

3.2.1.3 Gelecek Zaman İşaretleyicileri

3.2.1.3.1 [-γur/-γa] İşaretli Gelecek Zaman

Bir önermede söz konusu olan işin, hareketin konuşma anından sonraki bir zaman noktasında gerçekleşeceğini öngören zaman, gelecek zaman olarak adlandırılır.

Salar Türkçesindeki asıl gelecek zaman kurulumunu Karahanlı dönemi Türkçesine değin götürebiliriz. Eski Türkçenin son dönemi diyebileceğimiz bu döneminin en önemli eseri olan Kutadgu Bilig'de gelecek zaman için üç tip ek kullanılmıştır (Ercilasun 1984: 126-134):

(i) -γa / -ge

(ii) -γay / gey

(iii) -γu / -gü

Bu ekler nüshalarda karışık olarak aynı anlamda, öncelikle gelecek zamanı, bunun yanında geniş zamanı anlatmada kullanılmıştır:

Sini küδge men evde kelgil manga (500 – 5013)
Özüng köçgü mundın köçüng aşnu ıδ (162 – 1445)
Negü birdi erse yana alγay ok (607 – 6125)

Kutadgu Bilig'de -γa / -ge ve -γay / gey eklerinin bulunduğu gelecek zaman çekiminde kişi ifadesi için kişi zamirleri kullanılmıştır. Bunlarda kişi, kimi zaman iyelik ekli *öz* kelimesi ile ifade edilmiştir. Kutadgu Bilig'de -γu / -gü ekli gelecek zaman çekiminde kişi zamirleri kullanılmamıştır. Üçüncü teklik kişi çekiminde *{fiil* + *-γu* + *turur}* görünümü yaygındır, çünkü bu şekiller Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman işaretleyicisine yeni dönüşmeye başlamaktadır. Bu dönemde bu ek esasen gereklilik kipi için kullanılır.

Salar Türkçesinde de -gu ve varyantları hem gelecek zaman çekiminde hem gereklilik çekiminde kullanılmaktadır, bu yönü ile Salar Türkçesi Karahanlı dönemi Türkçesi ile ortaklıklar gösterir. *-γu / -gü* eki Harezm Türkçesinde öncelikle bir fiilden isim yapma ekidir. Bu ekle yapılan bir isim, gelecek zaman ve gereklilik ifade eder:

[fiil+[-γu/-gü]+ İYE +käl(-)+kip eki]

yüzüŋni körgüm kälmäs yüzünü görmek istemiyorum (Rab 159r:8) (Ercilasun 1984: 126-134)

Bu oluşum Salar Türkçesinde gereklilik kurulumuyla aynıdır

Bu işaretleyici Harezm Türkçesinde aynı zamanda gelecek zaman sıfat fiilidir. *sıγunγı yär* 'sığınacak yer' (NF 393:15) Bu ek gereklilik anlamını da

içerir. *Nä täg käräk bilgü mu'min işini* 'mümin işini nasıl bilmeli' (MM 4: 15) (Eckmann 2003: 21) Salar Türkçesinde de bu işlev mevcuttur.

Harezm Türkçesinde belirli gelecek zaman [isim + ilgi …fiil+-γu,-gü +iy.+(turur)] şeklinde kurulur, olumsuzu ise [-γum,-güm+yoq] ile kurulur. *Bularnı tört ülüş qılγum turur.* 'Bunları dört parça yapacağım.*'* (Rab 10v:1-2) qıyama:t bolmaγunça özgä kälgüŋ yok. *Artık kıyamet olmadan geleceğin yok* (Rab 215r:9), (Eckmann 2003: 21).

Harezm Türkçesinde de gelecek zamanın çekiminde bir ikili görünüm gözlenir. [-γum;-güm] yerine bazen [-γam/-gäm] kullanılır (Eckmann 2003: 30).

Salar Türkçesinde da gelecek zamanın ifadesinde bu tür bir ikili görünüm söz konusudur, aşağıdaki aynı konuşurca söylenen önermede iki farklı gelecek zaman işaretleyicisi birlikte kullanılmıştır:

> *Mine k'em asırayur, men açıhıp ölgär, sen mune ni:çihli e'kur?"* (te/51/ulla) 'Beni kim besleyecek, ben açlıktan öleceğim, sen bunu nasıl hâlledeceksin ?'

Harezm Türkçesinde gelecek zaman-gereklilik kurulumunda {fiil+-γa(y)/gä(y)+kişi eki} kullanılır, -γa/-gä'li şekline şiirde daha çok rastlanır. Bu ek hem gelecek zaman hem istek ifade eder. Tahmin cümlelerinde de kullanıldığı da olur; kälür yıl mäkkäkä kirgäy miz *gelecek yıl mekkeye gireceğiz* (NF 46:13).; *maŋa ol kişiniŋ sıfa:tını yahşı bäya:n qılγıl; ägär barsam, yaŋılmaγaymän* 'bana o kişinin sıfatını iyice anlat; eğer gidersem yanılmayayım' (NF 23:3), (Eckmann 2003: 32). O dönem Oğuzcasında hâkim gelecek zaman formu *[-IsAr]* Salar Türkçesinde görülmez. Çağatay Türkçesi yazı dilinde belirli, kesin gelecek zaman için [fiil+-γu/-gü+iy.+(dur)]; gelecek zaman/gereklilik/istek için [fiil+-γa(y)/-gä(y)+kişi eki] kurulumu kullanılır (Eckmann 2003: 104).

[-GA] formu için Köktürk metinlerine dek inebiliriz: [-γay / -gäy]. Bu ek Eski Türkçe döneminde (Özellikle Uygur döneminde) kullanılan gelecek zaman eklerindendir (Gabain 1988: 81). Tekin [-gAy] ekli gelecek zamanın yalnızca *Irk Bitig*'de ve diğer Tun-huang yazmalarında geçtiğini belirtir Kan(ı)gı nälök ölgäy ol 'Onun gözde sevgilisi niçin ölecekmiş?' (Tekin 2003:189). Bu ikincil kip eki kişi zamirleri ile çekimlenir; *Qayusına ämgäkte ozγurγay sän* (RP 6,2) 'Hepsini ızdırapalarından kurtaracaksın.' (Gabain 1988: 82). [-γu / -gü] eki Orhon yazıtlarında nadir olarak görülen bir isim, sıfat fiil ekidir. *Zorunluluk* ve *amaç* ifade eder. *Ögrünçümüz sözlägü täg ärmäz.* (tt 11 A54) 'Sevincimiz söylenecek gibi değildir.' (Gabain 1988: 83).

Salar Türkçesi, gelecek zamanın temsilinde Özbek Ve Uygur Türkçeleri ile ortaklık gösterirken bu tip bir gelecek zaman çekimi Türkmen Türkçesinde görülmez.

Salar Türkçesi bu kategoride Özbek ve Uygur lehçeleri ile daha yakın özellikler arz eder. Günümüz Özbek Türkçesinde [-gu/-gü] ekli gelecek zaman, iyelik kökenli kişi ekleri ile genellikle yazılı eserlerde görülür, *bergümdir* 'vereceğim' (Coşkun 2000: 144). [-γay/-gäy/-qay/-käy] eki Özbek ve Uygur Türkçelerinde pek işlek olmamakla birlikte istek çekiminde kullanılır, Özb. q*ılgäymän* / q*ılmagäymän*; Yuyg. y*azγaymän* (Coşkun 2000: 150-175). [-gu] ekinin bir kullanım alanı da Özbek Türkçesindeki istek kurulumudur: *bergüm bar / yok* 'veresim var / yok' (Coşkun 2000: 151)

Gelecek zaman kurulumunda Salar Türkçesi Oğuz grubunun diğer lehçeleri ile ortaklıklar göstermesi yanında belirgin farklılıkları ile de bu lehçelerden ayrılır.

Salar Türkçesinde asıl gelecek zaman iki şekilde kurulur:

(i) [fiil + [-Ga(r)] + [ø]]

Men pir kişar, cıtamagar. Sine huaŋşoŋ apa:gar!” *Ben bir kişiyim [onu] yenemeyeceğim. Seni imparator götürecek*. (te/54/ulla)

[cıta-ma-ga-r-(ø)]

cıda-OLM-ZAMgel-KOPtah-(ø)

Eddisi Gonahlar kovanigi muşbagene sanguan etme vaga. (sg: 66). ‘Yarın misafirler Kova parkına gezmeye gidecekler.’

Peyşine yaşaci “Yici yil cüŋge yaşşic‘uh e’ci yıl yagmur yaymaya, cüŋge kemega” - elte yaşaci. (te/1/uci) ‘Halkına söyledi “Yedi yıl çok iyi hasat olacak, yedi yıl yağmur yağmayacak, hasat olmayacak, - böyle söyledi.’

Eddisi u gega. (sg:66) ‘Yarın o gelecek.’

Gelecek zamanın /r/’li veya /r/’siz görünümleri arasında ne tür bir semantik fark vardır, hissetmekle birlikte tam olarak çıkaramıyoruz, ekte kimi zaman kullanılan /r/ kiplik fonksiyona sahip bir ek fiil formu şeklinde görülmektedir.

(ii) [fiil + [-GU(r)] + [ø]]

Salar Türkçesinde [-gu] şekilli gelecek zaman kurulumu daha yaygındır:

Men yaş-maş alma va:gur (sg: 32). ‘Ben sebze almaya gideceğim.’

[va:-gu-r - ø]
va:- GEL-KOPkes-(ø)

Vo:mayu peg tama pişteh yahmiş. “İzınigi anasıne kem vah voltırse, anasını keĭnı vi:gur!”-temiş. ‘İyi olmayınca bey dama ilan verdirmiş. “Benim kızımı kim iyi ederse, kızımı (ona) gelin *vereceğim !*” demiş.’

Men bohorde yadgur. (sg: 65) ‘Ben biraz sonra yatacağım.’

Sa gaçaŋ gegu? ‘Ne zaman geri geleceksin?’ (spp:7/182)

Ma oyililuha şigu? (spp:12/367) ‘Ben öğle yemeği yiyeceğim.’

Oyililuha sa naŋ şigu? (spp: 12/368-369) 'Öğle yemeğinde sen ne yiyeceksin?'

Ma feici oterici vaguri. (spp:15/478) 'Ben uçakla gideceğim.'

"Mi apamnigi ʒusını po:lagur, at, sen neçuh e'kur?" – dimiş.(te/5/uci) 'Ben babamın öcünü alacağım, at sen ne yapacaksın ?'

Yüzde yüz olmamakla birlikte soru cümlelerinde -r'li kurulumlar daha yaygın görünmektedir, bu tip kurulumlardaki /r/ 'bilinmezliği' ifade eden bir kiplik işaretleyicisi gibi görünmektedir:

Sen Gala vagur i? (sg: 65) 'Sen nereye gidiyorsun?'

Par kişinige kiïne avuga sormiş "Sen naŋni kelligur-i ?" Avu eyişamiş "Men anane kelegur!" (te/50/ulla) 'Zengin adamın karısı oğlana sormuş "Sen neyi istiyorsun?" Oğlan söylemiş "Ben kızı istiyorum."

Sen aş işgur mu ? emeh jigur ? (sg: 65) 'Sen aş içecek misin (acaba)? Ekmek yiyecek misin (acaba)?

Aşağıdaki -r ekli gelecek zaman işaretleyicileri *kuvvetli tahmin* anlamını içermektedir:

Inci apası horγac'eler oyına yaŋkeïmiş. İjasına va:hı "O:nı ultergu kelegar . Paγa o:nı yigar. Yigu i:nı ta jime: kegar! "-temiş. (te/45/eyşe) 'Sonra babası korkup evine dönmüş. Anneye 'Oğlanı öldürmeye gelecek. Kurbağa onu yiyince beni de yemeye gelecek !" demiş.'

Aşağıdaki önermede gelecek zaman işaretleyicisi *niyet, karar* ifade etmektedir:

İşkisı soreşa sini yigur ta kelci!" (te/22/altı) 'İkimiz konuşup seni yiyelim diye geldik.' (te/22/altı)

Aşağıdaki önermelerde gelecek zaman işaretleyicisi şimdiki/geniş zaman anlamını içermektedir:

> *Bu avunige a:ĵiyı kelci: "Sinigi inıŋ mi apamnı ülterci. Se maŋa yaşamayar.* (te5/uci) 'Bu oğlan öfkelendi "senin kardeşin benim babamı öldürdü, sen bana söylemiyorsun.'

Aşağıdaki önermede gelecek zaman işaretleyicisi iki farklı zamana (şimdiki zaman/geniş zaman) işaret etmektedir:

> *Agu Karajinigi apasına o:c'uh sormiş. Pa yo:, ka:la: vagur-a?" te sormiş.*
> *-Me anamä kuĭ iştipagur – diĭmiş.*
> *-Mi: vu:sa, vugar-o? – diĭmiş.*
> *-pırnıh, se: yaramagar! – diĭmiş.* (te/23han)
>
> 'Agu Karacı'nın basına oğlan sormuş. Ey baba neyere gidiyorsun acaba ? diye sormuş.
> -Ben kızıma damat arıyorum - demiş.
> -Ben ben olabilir miyim acaba? - demiş.
> -Yaramaz, sen olmazsın ! demiş.'

Aşağıdaki önemelerde [-gur] şimdiki zamanı, [-ar] gelecek zamanı karşılar bu tür cümlelerde [-γur] işaretleyicisinin olumsuzu [-mas] ile kurulur:

> *Yilan balası pu avuga yişace "Minigi apam saŋa sorar-altun keligurmu? K'umuş keligur? etep sorar. Sen altun häm kelemes, k'umaş häm kellemes, ayehne keli:gur ! ete-te yişä!" Yilannıgi apası pu avuga sorci "K'umuş keligur mu ? Altun keligur?" Pu avu yişace "k'umuş kelemes, altun häm kelemes. Sinige ayayıŋne keli:gur!"* (te/55/ulla) 'Yılan yavrusu bu oğlana söyledi: "Benim babam sana soracak – altın istiyor musun? Gümüş istiyor musun ? diye soracak. Sen altın da istemem, gümüş de istemem (gerekmez) kâseyi isterim diye söyle! "Yılanın babası bu oğlana sordu "Gümüş istiyor musun? Altın istiyor musun?" Bu oğlan söyledi "Gümüş istemiyorum, altın da istemiyorum. Senin kâseni istiyorum !"

Kimi önermelerde gelecek zaman işaretleyicisi geniş zamanı işaret eder, aşağıdaki önermede kişinin kusması iğrenmesine bağlıdır ve bu durum da daha önce gerçekleşmiştir, kişi bir deneyime dayanarak böyle bir cümleyi kurar:

Men yiyrençanä qusgar (ss: 80a) 'Ben iğrenince kusarım.'

Salar Türkçesinde asıl gelecek zaman iki şekilde olumsuzlanır:

(i) [fiil + [-ma- + GEL]]

İnci avu kiĭmiş, miyukuana sormiş "Pu qa:tınkişi onayar mu, onamayar?" (te/60/mın) Sora oğlan gelmiş, rahibeye sormuş "Bu kadın kabul edecek mi etmeyecek mi?"

[ona-ma-ya-r-(ø)]
ona-OLM-GEL-KOP-(ø)

(ii) [fiil + [GEL] + yok]

Gelecek zamanın olumsuzlanmasında [yok] partikeli de kullanılır:

Aması "İnci çenikuma, men seni ağzıŋni işic`ugunda qoĭ quyu paqa kiçic'uha, eligic'uh uhtuyu. Muŋısqarĵah se anı uhqur yoha, eligĭc'uh uh quyu!" – dimiş. (te/11/uci) '(Çocuğun) Annesi (canavara) demiş: "Şimdi sakın çiğneme (ancak), ben (kurbağayı) senin ağzının içine koyuveririm. Kurbağa küçücük, (sen onu) böylece yut! Muŋıskarcah sen onu parçalayıp yutma, bütünüyle yut!" demiş.'

[uh-qu-r yoh-a-ø]
uh-GEL yoh-KOP-ø

Salar Türkçesinde gelecek zamanın da içinde bulunduğu analitik bir kurulum *tehdit* içeren *kiplik* ifadeler kurar:

[fiil+yur[ø] SORU ….. fiil+GENolmz-[ø]]

Pure yanşace: "Sen yac'uc'uh yanşagur mu, yänşämäs? – tiĭci. - Yänşämäsä, män seni yigur!" – tiĭci. (te/21/altı) 'Kurt söyledi

"Sen güzelce söyleyecek misin, söylemeyecek misin? dedi. - söylemezsen, ben seni yiyeceğim ! dedi.'

Ko:nı aşqur mu aşmas? (te/26/han) 'Kapıyı açacak mısın açmayacak mısın?

Puric'uh "Sen vemese, men seni yigur !" time:ş. (te/13/uci) Kurtcuk "Sen vermezsen, ben sni yiyeceğim ! demiş.

3.2.1.3.2 [-r]'li Gelecek Zaman

Salar Türkçesinde gelecek zamanın ikinci tipi [-r] morfemi ile kurulur. Günümüzde Özbek ve Uygur Türkçelerinde -r'li gelecek zaman kurulumuna rastlanmaz, Türkmen Türkçesinde ise bu görünüm mevcuttur, Salar Türkçesinde de bu kurulum işler durumdadır, bu yönden Salar Türkçesi Türkmen Türkçesi ile paralellik gösterir. Aynı zamanda günümüzde Kazak Türkçesinde de gelecek zamanın -r'li kurulumları işler durumdadır. Kazak Türkçesinde gelecek zamanın birinci tipi (bolcaldıq keler şaq) olumlu çekimi -ar/-er/-r ile, olumsuzu -mes/-mas eki ile kurulur: *ölse, öler tabıyam, adamölmes, ol biraq qaytıp kelin oynap külmes* (abay) (KzTGr 2002: 519)

Türkmen Türkçesi gramerlerinde mutlak (kesin) zamanlar üç bölükte incelenir; (i) İşligiñ öten zamany (ii) İşligiñ häzirki zamany (iii) İşligiñ geljek zamany (TrDGr 1999: 264). Bu tipteki kip kurulumuTürkmen Türkçesinde gelecek zaman içerisinde değerlendirilir '*fiilin gelecek zamanı konuşulan zamandan sonra olacak ya da gerçekleştirilecek hareket, vaka hakkında haber vermeyi anlatır*' şeklinde tanımlanır. Bu kip *nämälim geljek zaman* (-ar / -er) olarak adlandırılır. Bu kipin olumsuz çekimi teklik / çokluk birinci ve ikinci kişilerde [-mar // -mer] şeklinde; teklik / çokluk üçüncü kişilerde [-maz // -mez] şeklinde gelir. Bu zamanın olumsuz şekli Türkmen klasik edebiyatında -mas / -mes şeklinde de ulanır (TrDGr 1999:264-275; Clark 1998: 261). Şimdiki zaman ve geniş zaman işlevi de hâlâ bu zaman içinde işler durumdadır.

Salar Türkçesinde [-r] işaretli gelecek zaman görünümü ancak konteksten çıkarılır, bu kurulumu geniş zamandan ayıran bir gösterge yoktur; Tenişev bu kipin sürekli şimdiki zamana çok benzediğini -ki burada kasdedilen geniş zamana denk gelir - bu iki kip arasındaki tek farkın vurgu olduğunu bildirir *Men yanşır* 'Ben belki diyeceğim.' (1963: 35/36):

Men *vamäs* (SG) 'Ben gitmeyeceğim.'

[min-der-er-(ø)]
min-ÇATIett-ZAMgel-(ø)

Apa, o:c'uh kamaku emesar se: kamaguar, atıŋ arjinı pir minderer mu teĭ yaşamiş. (te/23/han) 'Baba oğlan aptal değilmiş sen aptakmışsın, sen atının ardına onu bindirecek misin diye söylemiş.'

Palalar yaŋşaci: "Eĭ, pavo:, sen yahşi kiş irá! Sen za'pa kün ko: çıhsa pa:şiŋ iştinda pulıt зullac`a:na: varır, seni köĭmäs. (te/4/uci). 'Çocuklar söyledi: "Ey baba, sen iyi biriymişsin! Sen sıcak günde dışarı çıktığında başının üstünde bulut toplanıp gelecek, seni yakmayacak.'

Kiĭguda:na öĭta: Ligi-ligi şeĭ, rama-rama şeĭ! Elte yaşa! – dimiş. Saŋa ne:me qan bir zanzı, süt bir zanzı verer. (te/21/altı) 'Geldiğinde eve 'ligi-ligi şey, rama rama şey' diye seslen ! - demiş. Sana yiyecek, bir fincan kan, bir fincan süt vereceğim.

İşkisınige a:tıŋden çalayı! Povuzı kemnige volsa, kem ya:na varar!"-temiş. (te/45/éy) İkisini de adlarıyla çağıracağım ! Mücevher kimin ise, kimin (o kişinin) yanına gidecek !" demiş.'

Aşağıdaki önermedeki işaretleyici gelecek zaman ifade eder, çünkü ölme eylemi bir kez ve gelecekte gerçekleşecektir:

Tazqur oylannege uyinta o'immiş. Pu tazqur oylän eyişamiş "Sen ço:saŋ minigi ö'kaŋemda caylaku:ma! Cahlasa minigi içam, apam işkısı üler !" (te/50/ulla) Kel oğlanın evinde oturmuşlar. Bu kel oğlan söylemiş "Üçünüz (siz) benim sedirime sakın işemeyin ! İşerseniz benim annem babam ikisi (de) ölecek !'

Aşağıdaki önermede gelecek zaman işaretleyicisi şartlı yan cümle ile birlikte *öngörü* içeren *kiplik* ifadeler kurmuştur:

> *Sen par kişnigi qızadır, men apa yohmayan yecʿim paladır. Seni apaŋ pilse, meni ulterer! Meni arcimda ka'cʿa yaşayuçi yohtır!* (te63/mın) 'Sen zengin birinin kızısın, ben babası olamayan yetim bir çocuğum. Senin baban bunu anlasa, beni öldürecek ! Benim arkamda beni destekleyecek kimse yok!'

Aşağıdaki önermede gelecek zamanın iki ayrı tipi bir arada kullanılmıştır, Birinci işaretleyici tahmin içeren gelecek zaman anlatmakta, ikinci işaretleyici ise kesinlik anlatan gelecek zamana denk gelmektedir:

> *Pu avune yilän paşlap ko:sına varci. Yilännigi ko:sı kicar. Pu a:vu yişaji "Men muŋa sıhmagar!" Yilän yişaci "Közeŋne yumtuyu, sen sıhar!"* (te/54/ulla) 'Bu oğlanı yılan yanına alıp kapıya gitti. Yılanın kapısı küçükmüş. Bu oğlan "Ben buradan galiba sığmayacağım !" Yılan söyledi "Gözünü yumuver, sen kesinlikle sığacaksın !'

3.2.1.4. Geçmiş Zaman Kategorisi

Konuşma anından önceki aksiyonları ifade eden bütün biçimler geçmiş zamanı işaret eder.

Salar Türkçesinde basit geçmiş zaman anlatımında üç zaman işaretleyicisi kullanılır; [-ci/-mış/-γan].

Bunlardan [-γan] Kıpçak özelliklidir. [-mış] Oğuz lehçelerine özgü bir geçmiş zaman işaretleyicisidir, [-ci] (-di) ise tüm Türk lehçelerinde kullanılagelen görülen geçmiş zaman işaretleyicisidir.

3.2.1.4.1 Görülen Geçmiş Zaman [-ci]

Konuşurun bizzat gördüğü, duyduğu, şahit olduğu vakaları dinleyene bildirirken kullandığı zaman formudur. Bu zaman işaretleyicisinin

bitmişlik/süreklilik sınırını çekimli fiildeki eylem parçacığının semantik potansiyeli belirler. Örneğin:

ttü.:
(i) Kedi öldü. → Eylem tamamlandı. (Bildirme)
(ii) Bu şehri sevdim. → Eylem devam ediyor.
(iii) Ali "Seni seviyorum." dedi. → Aktarım. (Bildirme)

Kedi öldü. cümlesinde *öl-* fiilinin süreklilik potansiyeli yoktur, *öl-* fiili olur ve biter. *Bu şehri sevdim*. cümlesinde *sev-* eylemi devam etmektedir. *Ali "Seni seviyorum." dedi.* cümlesinde ise konuşurun amacı bizzat duyduğu bir haberi dinleyene bildirmektir.

Türk dilinin temel görülen geçmiş zaman işaretleyicisi olan bu ek, Salar Türkçesinde görünümündeki fonolojik değişmeye karşın kullanımdadır. Salar Türkçesinde genelde iç ve son seste kimi zaman ilk seste de görülen d/t > c/j/z eğilimi görülen geçmiş zaman işaretinde de kendini gösterir. Bugün, Hotan, Turfan, Kaşgar ve Guma diyalektlerinde de /-ı,-i,-ü/ fonemleri komşuluğunda t>ç durumu gözlenir (Drimba 1968: 203).

Salar Türkçesinde bu zamanın kurulum yapısı görünümü şöyledir:

fiil+[-ci/-cʿi/-ce/-ji]+[ø]

İnce yahşi yirine heli <u>verci</u>. Kiyni işkisi anda <u>otce</u>. Kakası işkısına yemen <u>volci</u>. (te/2/uci) 'Sonra iyi arkadaşına para verdi. Karısı ve o, ikisi orada kaldı. O, iki ağabeyine düşman oldu.'

Huaŋşoa <u>yişace</u>. (te/55/ulla) 'İmparator <u>seslendi</u>.'

Ma alicida <u>huji</u>. (spp: 82/15) 'Ben altıda <u>kalktım</u>.'

Bu zamanın olumsuz çekimi aşağıdaki şekilde kurulur:

fiil+[-ma-]-[-ci/-cʿi]+[ø]

A:tıh töşen(n)ä yaşaci "Cumanı maŋa pĭ̂a ver!" Pĭ̂a verci. A:tıh yici. Nene kelici cuma. To:şen vemi:ci. (te/9/uci) 'Ayı tavşana söyledi "Turptan bana biraz ver! O, baraz verdi. Ayı yedi. Yine istedi turp. Tavşan vermedi.'

Geçmiş zaman kategorisi Salar Türkçesinin karma lehçelik özelliklerinin temsil edildiği kategorilerden biridir. Geçmiş zamanın sunumunda -ci ve -miş işaretleyicileri baskın olmakla birlikte Kıpçak kökenli -γan'lı kurumlar da seyrek olmakla birlikte varlığını göstermektedir.

Tenişev (sy:33-34) [-ci / -c'i] ve [-miş] formlarının hem *Mınta* hem *Gandu* diyalektlerinde tüm kişilerde kullanıldığını bildirir, Tenişev bu iki formu aynı başlık altında, *açık görülen geçmiş zaman* (Proşedşeye Oçevidnoye Vremya) olarak verir. Nitekim Salar Türkçesinde, görülen ve öğrenilen geçmiş arasındaki ayrım mevcut olmakla birlikte, kimi ifadelerde aktarma için öğrenilen geçmiş zaman şekli kullanılmalı iken görülen geçmiş zaman şekli tercih edilir, buna karşın aşağıdaki önermede görüldüğü kadarı ile [-dı/-mış] ayırımı genelde bilinçlidir:

Avc'uh amasına sorme:ş: "Minigi a:pım qa:lá varci?" demeş. Aması "Se: sur na' kur-i?" dime:ş, "Si a:pıŋ ülci !" dimiş. (te/5/uci) 'Oğlancık annesine sormuş: "Benim babam nereye gitti? demiş. Annesi "Sen sorup ne yapacaksın ?" demiş, "Senin baban öldü!" demiş.'

Ma yadaci. (spp:8/228) 'Ben yoruldum.'

Salar Türkçesinde [-di] işaretleyicisi, [-miş] işartleyicisi yerine kullanılır, Bu tüm bölgeler için görülen özelliktir. Bu durumun tersi bir durum asla gözlemlenmez. Kimi hikâyelerde duyulanı nakil için -miş formu kullanılmalı iken bunun yerine görülen geçmiş zaman şekli tercih edilir. Hikâye anlatıcısı, kendine nakledilmişi dinleyene bildirirken vakayı, tanık olmuş gibi anlatır:

Pu kişi sarı gölähni sürep varci. Huaŋşoa yişace "Qızıl göläh sargalci! Pu avune çöĭ kelci !" Pu avu tal c'üyinda utırci. Pir yılän balasır tamnap akelci. (te/55/ulla) 'Bu kişi sarı inegi sürüp götürdü. İmparatora seslendi "Kızıl inek sarardı! Bu oğlanı

> bıraktı!" Bu oğlan bir dalın dibinde oturdu. Bir yılan yavrusu bulup getirdi.'
>
> *Pu par kişe yücündan öyinä kelci, keĭnina sorci "Ana qa:le?" tep sorci.*
> *-Ananı tazqır oγlän paşlap aparci !*
> *-Sen mune nege verci ?*
> *Kiĭne yişaci "Sen vertuγu ! – etici, -men verci !"* (te/50/ulla)
>
> 'Bu zengin adam harmandan evine geldi, karısına sordu "Kız nerede? diye sordu.
> -Kızı kel oğlan yanına alıp götürdü !
> -Sen onu niye verdin ?
> Karısı cevap verdi "Sen ver ! - demişsin, ben (de) verdim !
>
> *Pu kişi <u>yürci</u> tam <u>yıhılmaci</u>. Pu işkısı piŕ yere yecʿcʿi. Töüvä kʿö'kän kişi yanına <u>yecʿcʿi</u>.* (te/50/ulla) 'Bu adam gitti duvar yıkılmadı. Bunlar bir yere vardılar. Deve güden adamın yanına vardılar.'

Özellikle te/9'da bu karışım açıktır:

> *To:şen <u>qaşmiş</u>. To:şen pugu ya:nına <u>varci</u>.* (te/9/uci) 'Tavşan <u>kaçmış</u>. Tavşan geyiğin yanına <u>vardı</u> (varmış).'

Bu iki zamanın görünümünü bölgelere göre -anlatıcılarını da dikkâte alarak- gözden geçirdiğimizde standart bir durumla karşılaşmayız:

<u>Ucirem Bölgesi</u>:

Ucirem bölgesi, Tenişevin metinlerini derlendiği Salar yerleşme alanının en batısında yer alır; te/2'de hikâye anlatıcısı, hikâyeyi naklederken sanki hikâyeyi yaşamış, olaylara bizzat şahit olmuş gibi [-di] işaretleyicisini tercih etmiştir. Ancak hikâyede muhafız kendi gördüğü bir vakayı imparatora naklederken [-miş] şaretleyicisini kullanıyor:

> *İnisı çüseĭ koulagan yirina <u>yecce</u>. İnisı <u>ko:laci</u>. Vuŋ zöŋyen ko:laci. İnisı çeŋзaŋ qoĭci. Kakası işkisı bilci. Yahşi a't[nı min]ci, yahcuh poĭkaraknı kiĭci, inisına vahama: varci. Ya:mın ko:ga*

> *yecci. Kakası işkisı ko: pallayuçiya yaşaci: "İzı işkısı çänзöŋnige kakasıtır. Se: işina vár-ta çänзoŋa yaşa! Ko: pallaguçe işina kir parci "Kakaŋ işkisı sini vahma: kiĭmiş!" – tä çänзöŋa yaşa:ci.* (te/2/uci) 'Küçük kardeş yüksek tahsil verenlerin yerine ulaştı. Küçük kardeş yüksek tahsil aldı. O birinci sınıf memur derecesi aldı. Onu eyaletin valisi yaptılar. İki ağabey bunu öğrendi. İyi atlarına bindiler, iyi elbiselerini giydiler, küçük kardeşi görmeye gittiler. Valinin kapısına ulaştılar. İki ağabey kapı bekçisine söylediler "Biz valinin ağabeyleriyiz. Sen içeriye gir de valiye söyle!" Kapı bekçisi içeriye girdi "İki ağabeyin seni görmeye gelmiş!" (diye) valiye söyledi.'

Bu durum kişisel bir söylem özelliği olmalıdır. Çünkü te/3'te -mış ve -dı ayırımı yüzde yüz olmasa da belirgindir. Ancak yer yer karışıklık gözlenebilir; Karışıklık genellikle anlatıcı hikâyeyi naklederken belirginleşir. Vaka içerisinde kahramanların gördüklerini bildirmelerinde ve naklettiklerinde seçim bilinçli gibi görünmektedir.

> *Tuhulu qoynï ï:sı yaşaci "Minigi yahşi yirim pir kiĭmeş. Aŋa helli veĭ kelega(r)!" Vu helli pija veĭmiş. İnci öyina yankelce. Pu hellini cʽücʽcʽa:na: şu ohuma: vaya. Peş yil Şu ohume:ş. Ohucʽa:na: peş yilta öyina çih keĭmeş. İnci vu peh o'miş.* (te/3/uci) 'Tuhulu koyunların sahibine söyledi "Benim bir iyi arkadaşım geldi. Ona ona para vermem gerekecek!" Adam ona biraz para vermiş. Sonra delikanlı evine döndü. Bu parayı alarak eğitim görmeye gidecek. Beş yıl okumuş. Okuyunca beş yıl sonra evine çıkagelmiş. Sonra bu oğlan bey olmuş.'

Te/5'te ise parçaya -miş işaretleyicisi hâkimdir. Hikâyenin yarısına değin di/-miş ayırımı tamdır. Anlatıcı, aktardığı bölümlerde -mış ve varyantlarını kullanır -hem fiil hem isim yüklemlerde-. vaka içinde kahramanların bizzat yaşadığı, şahit olaylarda ise -dı kullanmıştır:

> *İnci avusı sorme:ş: "Mi apım qa:lá varci? Si yaşa !" – dime:ş. Aması uĵi köĭgú yaşame:ş: "Si apaŋnı a:cuŋ ülterci! – diĭmiş. İnci avusı ko:sın aşme:ş. Pir kunura avucʽuh apası miŋgen at ya:na varı yıylamiş: "Mi apamnigi зusını po:lagur, at, sen neçuh e'kur?" – dimiş.* (te/5/uci) 'Sonra oğlan sormuş "benim babam nereye gitti? Sen söyle!" demiş. Annesi avucu yanınca söylemiş "senin babanı dayın öldürdü!" demiş. Sonra oğlan kapıyı açmış.

> Bir gün oğlan babasının bindiği atın yanına giderek ağlamış "Benim babamın öcünü alacağım, at "Sen ne yapacaksın?" demiş.'

Hikâyenin yarıdan sonraki bölümünde ise -miş olması gereken yerlerde [-ci] kullanılmıştır:

> *Vusun–a:zunige a:ĵıγı kelci. Ullılıhqa yaşaci: "Se var-ta avucʿuhka yaşa saŋa hal vo:sä, tüzä yür (// yör), me kıge-te yahşa! Vusun acu peş meŋ çerihne paşlaci, tüz[ä varci. Avucʿuh a:cı, quliş, işkısına, yaşaci "pugun işkısıŋ kuş çihırgu kelegar! A't ma kıleş yaşaci "Avu, se horgaquma, me işkısım va:ra!" – teci.* (te/5/uci) 'Vusun amca öfkelendi. Büyük karısına söyledi "sen git de oğlana söyle, gücü olsa, bozkıra gelsinben geleceğimde görüşeceğiz!" Vusun amca beş bin askeri yanına aldı ovaya geldi. Oğlancık at ve kılıca ikisine söyledi "bugün ikinizin gücünü çıkarması gerekecek!" at ve kılıç söyledi "Oğlan sen korkma, biz varız! Dedi."

Ucirem metinleri incelendiğinde -dı / -mış karışımının pek çok anlatıcıda, özellikle erkek anlatıcılarda mevcutluğu gözlenir. Örneğin te/2 ve te/5'in anlatıcısı aynı kişidir, te/2'de anlatıcı hiç [-miş] işaretleyicisi kullanmamıştır, anlatıcı vakaya bizzat şahit olmuş gibi hikâyeyi aktarır. Bunun yanında 10/11/12/13. parçalarda naklî durumlarda -miş hâkimdir, görülen ve öğrenilenin sunumunda bir karışıklık gözlenmez ki bu parçaların anlatıcıları bayandır. Dışarı ile daha fazla ilişkide olan erkek anlatıcıların anlatılarında karışıklık belirgindir, bu erkeklerin görülen ve öğrenilen geçmiş zaman farkını ayıramadıklarına delil olabilir, te/9/uci bu duruma delil teşkil eden sağlam bir örnektir.

> *To:şen qaşmiş. To:şen pugu ya:nına varci. To:şen puguga yanşaci: "Sen meni ya:şirgu yerı vo:sa, pir ya:şir! A:tıh mini amımnı yici, meni ham yigur tepa !"* (te/9/uci) 'Tavşan kaçmış. Tavşan geyiğin yanına gitti. Tavşan geyiğe dedi "Senin beni saklayacak yerin varsa, beni bir sakla! Dişi ayı benim annemi yedi, beni de yiyeceğim diyor."

Altıyuli Bölgesi:

Altıyuli bölgesinde 21. metinde öğrenileni aktarma için ağırlıklı olarak -miş ve varyantları kullanılmıştır, 22. parçada anlatıcı hikâyenin başında nakil için -miş kullanılırken, hikâyenin devamında nakil için [-di] kullanılmıştır:

> *To:şen işkisı çalışqanda purene piçih icina caga:miş. Pure balasıne ültermiş. Amasınigi çusini pu:lamiş. Purinigi ijisi bilmiş. Touşen qaşmiş. Pu ko:laşmiş. Touşanı qaşcʻane qoĭ koʼkucisi yanına yeʼmiş. Qoĭ koʼkuçiya yanşamiş: “Ei, qoĭ koʼkuci, sen mini pir yaşer! Mini pure ko:laş kipor, minigi canım pir cula!”* (te/22/altı) ‘Tavşan, ikisi güreşirken kurdu bıçağın üstüne atmış, kurt yavrusunu öldürmüş. Tavşan annesinin öcünü almış. Yavru kurdun annesi bunu öğrenmiş. Tavşan kaçmış. Kurt kovalamış. Tavşan kaçıp koyun çobanının yanına varmış. Çobana şöyle demiş “Ey çoban sen beni bir gizle!” Beni kurt kovalıyor, benim canımı bir kurtar!”

Bu bölgedeki durum erkek konuşurlarda -dı/-mış ayırımında bir farklılaşmanın başladığına delildir. Altıyuli’de derlenen ancak kaynak kişisi Hanbah’tan bir bayan olan metinlerde -dı/-mış ayırımı düzenlidir.

> Mungıkarcak *yicʻa:na:* Mungıkarcak *casta ki:ĭmişta pu vahtnı ki:ĭcʻa:na: anacʻuhnı çalame:ş.*
> *“Tuttırca:, ko:nı aç!*
> *İca kelce:.*
> *O:rıh cʻuʼnı uri kelce:,*
> *Ta:rıh cʻuʼnı tara kelce:,*
> *Moren–sunʼe çumi kelce:,*
> *A:rık sune aʼtla kelci,*
> *Ko:ne: açʼ ! – eltime:ş.* (te/26/altı)
> ‘(Onların annelerini) Yedikten sonra Mungıkarcak aydınlıkta gelip bu vakit gelince kızlara seslenmiş:
> “Tuturca kapıyı aç!
> Annen geldi.
> Orakla otu biçip geldi.
> Tırmıkla toplayıp geldi.
> Irmağın suyunu yüzüp geldi.
> Küçük çayı atlayıp geldim.
> Kapıyı aç! demiş.”

Eyşe Ahvar Bölgesi:

Bu bölgede isim yüklemlerde dolaylı geçmiş için -miş kullanılmamıştır, fiil yüklemlerde ise düzenli olarak [-miş] kullanılmıştır:

> *Ohalda ozenda mal k'o'kuji altı kişi varara. Altı kişi volci ma a:şinda ko:rı pir kişi vumeş. Korc'uh yıylameş. Yıyılaci ma ahunur va:rı sormiş "Nege yıylapor – ya ?" temiş.* (te/42/eyşe) 'Evvel zaman içinde altı çoban varmış. Altı kişi idiler ve bunların içinden bir kişi kör imiş. Bu zavallı kör ağlamış. O ağladı ve bir ahun gelip ona sormuş "Ey niçin ağlıyorsun?" demiş.'

Ullagıl Bölgesi:

Ullagıl metinlerinde kaynak kişilerce -di / -miş ayırımı pek gözetilmemiştir, tüm bölgeler için geçerli olan bir özellik vardır -di / -miş yerine kullanılırken, bunun tersi asla gözlenmez.

> *Huaŋşoŋ pu emehne yimiş. Huaŋşoŋ yirtayçıya sormiş. "Pu emeh hutu te'läre. Pu emeh kemnigare?" – tep sormiş. Yirtaqçı yişamiş "pu emeh yicim avunige emigare." …E:tısına po avu pu a'tnı ye'llep akelci. Taqqa oĭna'ma varci. Huaŋşoŋnige acı pu a'ta cıtamacı.* (te/54/ulla) 'İmparator bu ekmekği yemiş. İmparator avcıya sormuş "Bu ekmek çok tatlıdır. Bu ekmek kimindir?" diye sormuş. Avcı söylemiş "Bu ekmek yetim oğlanın ekmeğidir. …. Sabaha bu oğlan bu atı yedeğine alıp getirdi. Dağa yarışmaya gitti. İmparatorun atı bu atı yenemedi.'

Aşağıdaki bölümde konuşur, nakil için paragrafın başında -miş, naklin birtiminde -di kullanılıyor. Hikâyenin devamında anlatıcı olayı nakletmeye -di işaretleyicisi ile devam ediyor.

> *Pu avu icisina yişamiş "Men pugce yahşi tapurur körci !" İçisi sorci "Naŋ taburar ?" Avu yişaci "Kun minigi qoĭnıma kelci. Pelisi tabur körci. Sen kişikä yişakuma!"-etici.* (te/55/ulla) 'Bu oğlan annesine söylemiş: "Ben bu gece iyi bir rüya gördüm!" annesi sordu:"nasıl bir rüya?" oğlan dedi:" güneş benim koynuma geldi. Böyle bir rüya gördüm. Sen kimseye deme!" dedi.'

Mınta Bölgesi:

te/60'ta ve te/61'de -di / -miş ayırımı açıktır, nakil ifadelerinde -miş, şahit olanın ifadesinde -di kullanılmıştır. Ancak diyalogların aktarımı sırasında karışıklık gözlenebilir:

> *Anden anani kiyusı keĭmiş. Ye'cinen vu eçihke uçiramiş. Çirc'ana: c'urçihne kormiş. Pu avu keĭnina yaĭşaci; "Oye kem keĭci? Pu soγıte kem yacci?" Ana yaĭşaci; "pir kiş ta ke:meci. Sen pa:γanden me ya:lγuzum yac'c'e!" Avu yaĭşaci; "inji sen arhanc'uh ya't. Sen eçihke c'ihor." Nec'c'i c'ihorsa, eçihke ye'teralmamiş.* (te/60/mın) 'Sonra kızın kocası gelmiş. Yatarken bu tavana bakmış. Bakınca tükürüğü görmüş. Bu oğlan karısına söylemiş "Eve kim geldi? Bu sedire kim yattı?" Kız söylemiş "Bir kişi bile gelmedi. Sen gittiğinden beri yalnız yatıyorum!" Oğlan söyledi "Şimdi sen sırtüstü yat. Sen tavana tükür!" Ne kadar tükürse kız tavana ulaştıramamış.'

te/62'de nakillerde -miş kullanılmakla birlikte -di/-miş karışıklığı da görülür ancak, karışıklıkta baskın şekil -di işaretleyicisidir, şahit olunanın anlatımında düzenli olarak -di kullanılmıştır.

Aşağıdaki birinci parçada, anlatıcı olayı bizzat görmüş gibi anlatır, -miş yerine -ci işaretleyicisini tercih eder; ikinci parçada ise olması gerektiği gibi -miş işaretleyicisi kullanılır.

> (i) *İjası ma apası, işkısı, a:jıγı keĭci. Kiçi anane va:rı qoγla yürci. Azisı ma sıŋnenen, çosı ça: işterci. İja ma apa soγinci (//soinci). İşkısına peka:rah tih perci puçosı ta:γılci.* (te/62/mın) 'Annesi ve babası ikisi öfkelendiler. Küçük kızı gidip kovdular. Büyük abla ve küçük ablası hepsi çay içtiler. Anne ve baba sevindi. İki kıza elbiseler diktiler. Hepsi dağıldı.'
>
> (ii) *Pir kune qo:γa emeh keleguçe ke:miş. Kic anene aŋa peĭmiş. Kici ana soinmeş. Ana avunige enina ta:hılmeş. Emeh keleguçi horγumiş.* (te/62/mın) 'Bir gün kapıya bir dilenci gelmiş. Gelince kızı ona vermişler. Küçük kız buna sevinmiş. Kız oğlanın elinden tutmuş. Dilenci korkmuş '

te/63'te özellikle nakillerde -di/-miş karışımı vardır. Sapma -di'den -miş'e doğrudur. Anlatılar nakil ile başlıyor, anlatıcı, vaka içindeki kahraman

tarafından bir şahit olunana geçişi başarı ile gerçekleştiriyor ancak şahit olunandan nakle geçemiyor, te/63'te bu durum belirgindir:

> *Ana avuni yür kovumiş. Avu ohuma: pa:miş. Parjinen avucʻuh ya'cuh ohumamiş. Ohumayana ahun sormiş. Avu yaĭşamiş; "murennigi anası meni çalaparci. Maŋa sorci, men yaĭşamaci. Pu yo:äŋyinenen men ohu kun´eŋ ke:meĭtır!" Avu oyina yaŋkeĭci. Ejasına yaĭşaci; "men a:γırıtır!"* (te/63/mın) 'Kız oğlanı kovmuş. Oğlan okumaya gitmiş. Gittiğinde oğlan iyi okuyamamış. Okuyamayınca ahun sormuş. Oğlan yanıt vermiş "Birinin kızı beni çağırdı. Bana soru sordu. Ben yanıt veremedim. Bu sebepten okumayı gönlüm istemiyor!" Oğlan evine döndü. Annesine dedi "Ben hastayım!"

spp dil malzemesinde iki zaman işaretleyicisi arasındaki fark gözetilmekle birlikte kimi cümlelerde işaretleyicilerin karıştığı durumlar gözlenebilir:

> *Sa gala vaci yi?* (spp:7/180) 'Sen nereye gittin acaba?'
>
> *Ma şüeşoge vaci.* (spp:7/181) 'Ben okula gittim.'
>
> *Sa gada çaŋnaci?* (spp:12/352) 'Sen nerede büyüdün?'
>
> *O naŋ yeşigan ma onen(?)miş.* (spp:10/275) 'Ben onun ne dedeğini unuttum.'
>
> *Anige harisi pılderi kuhuan omişi.* (spp:12/350) 'Onun kocası geçen yıl öldü.
>
> *Feici ciaŋ angemişi.* (spp:15/481) 'Uçak şimdi indi.'

3.2.1.4.2 Dolaylı Geçmiş Zaman

Dolaylılık/naklî anlatım (reportive indirektivies) bilginin başka bir kaynaktan aktarma yoluyla alınmasıdır. Bu klasik gelenekteki öğrenilen geçmiş zamana işaret eder. Oğuz grubu Türk lehçelerinin tipik işaretleyicilerinden olan [-miş] Salar Türkçesinde de mevcuttur ve Salar Türkçesindeki Oğuz tipli lehçelik özelliklerin başında gelir.

Dolaylı geçmiş zaman işaretleyicisi üç işlev potansiyeline sahiptir:

(1) Konuşurun bilgiyi başka bir kaynaktan nakil yolu ile alma durumunu bildirmede bu form kullanılır.
(2) Cümlede işi yapanın (Tätär) bizzat gerçekleştirdiği bir eylemi ya da eylemin sonucunu deliller yoluyla fark etmesi durumunda kullanılır.
(3) Hikâye ve masal gibi türlerin naklinde bu işaretleyici kullanılır.

İşlev farklılığına karşın her üç kullanımda da geçmiş zaman söz konusudur.

Geçmiş zamanın -miş işaretleyicisi, bilgiyi dinleyene aktarma görevi dışında kullanıldığında ekin kiplik kullanımları devreye girer. Bu tip kullanımları üç başlık altında inceleyebiliriz:

(i) Bizzat konuşurun içinde yer aldığı ve gerçekleştirdiği bir eylemin, işin veya oluşun sonucunun o anda fark edilmemesi, unutulması ya da daha sonra hatırlanması durumlarında kiplik anlamı ortaya çıkar. ttü. “Sabah evi temizledim, çok yorulmuşum.” (fark etme); “Bu filmi görmüştüm.” (hatırlama)

(ii) Nakledilen bir bilginin doğruluğuna şüphe ile yaklaşıldığı durumlarda kullanılır. ttü. “Ben ona selam vermemişim!”

(iii) Türkçede bir bilginin konuşura nakil ile geldiğinin delil ile desteklendiği durumlar da mevcuttur. Bunlardan en yaygın olanı:

(1) Önermenin doğruluğu, gerçekliği canlı bir kaynakla desteklenir.

Ali söyledi, bu resimleri Ayşe yapmış.
Canlı şahit   gerçekliği desteklen önerme

(2) Algısal delillerle desteklenen cümleler de mevcuttur:

Ayşe evinin önüne gelir evin ışıkları yanıyordur, Ayşe kendi kendine "Annem eve gelmiş." der.

ayşe evinin önüne gelir, evin ışıkları yanıyordur = *delil cümlesi*
annem eve gelmiş. = sonuç cümlesi

Hem şahit olunan geçmiş, hem dolaylı yolla edinilen bilgi, aynı cümle içinde yer alabilir:

"Garaja girdim ki arabam çalınmış!"
delil cümlesi (subjektif bilgi) — dolaylı bilgi (objektif bilgi)

Dolaylı geçmişin en çok kullanıldığı alan hikâyesel anlatımlardır. Bu tip anlatımlarda, konuşu temelde naklettiğinin doğruluk değeri ya da gerçekliği ile ilgili herhangi bir bilgi vermez yalnızca nakil ile elde ettiği bilgiyi hedefine ulaştırır. "*Kel Oğlan padişahın kızını görmüş, ona aşık olmuş."*

Görülen geçmiş zamanda ifade ettiğimiz gibi Salar Türkçesinde görülen ve dolaylı geçmiş zamandaki karışımda baskın olan işaretleyicinin [-ci] olduğu gözlemlenir, konuşurlarca [-ci] işaretleyicisi [-miş] yerine kullanılabilirken tersi bir durum özellikle Tenişev'in tekstlerinde kesinlikle gözlemlenmez. Salar Türkçesinde dolaylı geçmiş zamanın (i) olumlu ve (ii) olumsuz görünümü aşağıdaki şekildedir:

(i) [fiil+[-miş/-mieş]+ ø]

Uler otus dayde diŋmiş. (FCİ: 8) 'Onlar otuz dağda dinlenmiş.'

Harse br gurgana horhamiş qaşmiş. (tesa/dum) 'Kocası (onu) görür görmez korkmuş kaçmış.'

(ii) [fiil-[-ma-/-me + -miş/-mieş]+ø]

Bugun u ge(l)memiş. (sg: 64) 'Bugün o gelmemiş.'

Hapayu: çihalmameş. (ten/51/ulla) 'Köpek yavrusu çıkamamış.'

Salar Türkçesinde [-miş] ekli geçmiş zaman iki işlevi yerine getirir, öncelikle (i) konuşurun dolaylı yoldan elde ettiği bilgiyi aktarırken kullanılır, (ii) konuşurun fark ettiği bir durumu bildirirken kullanılır:

(i) U igisi ayedde çalişmiş. (sg: 58) ‘Onlar avluda güreşmişler.’

[çal-iş-miş-(ø)]
çal-ÇATIişt-DOL-(kişi)

(ii) *Bu guaçuh pişmemiş*. (sg/64) ‘Bu kavun olgunlaşmamış.’

[piş-me-miş-[ø]]
piş-+OLM+DOLfark+[ø]

U varçanä öyina şin pidimimiş. (sg: 76) ‘O, gittiğinden beri evine mektup yazmamış.’

Bici dingcani uler nene ilini yürmiş. (FCİ: 8) ‘Biraz dinlenip onlar yine ileriye yürümüşler.’

O:cʻuh pa:şina çıhpa:re helisini oŋata çöĭ keĭmiş. Çöĭ kilcʻeler öyina kiri pa:miş. İnci kirparecʻeler ijasına “Helli çaŋna kemici !” temiş. (te/45/éy) ‘Oğlan (ağacın) başına çıkıp parasını (kartalın) yunasına bırakmış. Bırakınca evine girmiş. Sonra eve girince annesine “Para kazanmadım !” demiş.

Salar Türkçesinde delile dayalı kipliğin ifade edidiği cümlelerde sapmalar görülmekle birlikte düzenli olarak [-miş] kullanılır.

Eti:gu a:tıkune apası o:cuhnige a:tına faŋnecʻeler va:miş. Varsa, o:cʻuh ehmegine payaya veĭmiş. (te/éy/45) ‘Böyle olunca ertesi gün baba oğlanın ardınan gizlice gitmiş. Gitse (ki) oğlan ekmeğini kurbağaya vermiş.’

Belig yaşeyana quise uşisa cirilyan ıze kine ülmemieş. (tesa/dum) ‘Böyle söyler söylemez baksa (ki) dirilen kendi karısı(ymış) ölmemiş.’

Salarca gramerdeki örneklerde de yer yer, görülen/dolaylı geçmiş zaman karışması görülebilmektedir:

> *Men ciŋ susa cilanmaganda, u su bice agemiş*. (sg: 63) 'Ben çok susayıp dayanamadığımda o (bana) biraz su getirmiş (getirdi).'
>
> *Mi ayahem doŋmiş*. (sg: 64) 'Benim ayağım üşümüş (üşüdü).'

Salar Türkçesinde varlık partikeli [var] kesinlikle [-miş] işaretleyicisi ile kullanılmaz. Özellikle zamirli varlık cümlelerinde [var] yerini vu- (ol-) fiiline bırakmıştır, var parçacığının dolaylı geçmiş zamanda çekimi [-a/-era] gibi kiplik partikellerle gerçekleştirilir:

> *Pir acusur vume:ş.aŋa keyni işki vu:me:ş*. (te/5/uci) 'Bir yaşlı adam varmış (olmuş), onun iki karısı varmış (olmuş).'

Salar Türkçesinde dolaylı geçmiş için [-miş] kullanılırken isim yüklemli cümlelerde, zaman ve kip kategorisinin morfolojik temsili yok olduğundan, bir durumun dolaylı geçmişini ifadede kiplik işlevler içeren [-a/-era] şekilli kopulatif formlar kullanılır:

> *Puçosınige işindige pire Kun-nana ya'cühar, ızı:na torah, qara, pija sala:miş.* (te/53/ulla) 'Bunların içindekilerden biri Kün kız güzelmiş, yüzüne biraz tprok, kara sürmüş.'
>
> [ya'cüh-ar]
> ya'cüh-KOPdol
>
> [sala:-miş]
> sala:- GEÇdol

3.2.1.4.3 [-γan] Ekli Geçmiş Zaman

Eski Türkçe devrinde geniş zaman ifadesi taşıyan bir sıfat-fiil olarak görülen ve yüklem teşkil etmeyen [-γan] işaretleyicisi özellikle Çağatay devri

eserlerinde geçmiş zaman fiil çekimi için kullanılmaya başlanmıştır (Öner 1998: 148). Özellikle XIV - XV asırlarda Kuzeydoğu Türk (Altın Ordu-Harezm alanı) edebi diliyle lehçeleşme farklarının oluşu esnasında, Batı Türkçesinde, pasif fonksiyon için [-dık] sıfat-fiili tercih edilmiştir (Öner 1998: 162) Bu işaretleyici Oğuz Grubu lehçelerinde sıfat - fiil işlev sahasından fiil çekimi sahasına geçmemiştir. Batı Türkçesinde [-γan] yerine [-dıq] aktifleştiğinde bu Salar Türkçesine yansımamıştır. [-GAn] işaretleyicisi Oğuzca ile Kıpçak ve Uygur lehçelerinin birbiri ile olan farklılık ilişkisini kurmada kullanılan önemli bir morfolojik unsurdur.

Köktürk ve Uygur yazılı metinlerinde bu ek yalnızca kalıplaşmış birkaç kelimede isim yapma işlevi ile yer alır. Bu dönemde görülen için [-DI], öğrenilen geçmiş için [-mIş] kullanılmıştır. [-GAn] eki sıfat fiil ve zaman işlevi ile Karahanlı Türkçesi metinlerinden başlayarak görülmeye başlar. Karahanlı Türkçesi döneminde baskın öğrenilen geçmiş zaman işareti [-mIş] ekidir (Akar 2004: 90).

Karahanlı Türkçesinin önemli özelliklerini taşıyan HarezmTürkçesi metinlerinde ekin zaman işlevine rastlanmaz ve geçmiş zaman formu olarak -DI ve -mIş kullanılmıştır (Ata 2002: 74). Tarihi Kıpçak Türkçesinin önemli metinlerinden Gülistan tercümesinde de -mIş ve -GAn ekleri aynı görevle kullanılmıştır (Karamanlıoğlu 1989: XVIII).

Salar Türkçesinde günümüzde [-dık] işaretleyicisi ne fiil çekimi sahasında ne de fiilimsi kurulumunda görülmez, [-γan] işaretleyicisi Salar Türkçesinde geçmiş zaman sıfat fiilinin kurulumunda hâkim işaretleyicidir, Salar Türkçesinde [-di] ve [-miş]'e dayanan geçmiş zaman sıfat-fiil kurulumu yoktur. [-γan]'ın zaman işaretleyicisi olarak kullanım alanı dardır. Zaman alanında baskın olan işaretleyici [-miş] iken geçmiş zaman sıfat fiili alanında tamamen [-γan] kullanılır. Kıpçak Türkçesinin mirası olan bu işaretleyici günümüz Kazak ve Kırgız lehçelerinde görülen geçmişi işaret etmesine karşın Tatar Türkçesinde duyulan geçmişe işaret eder (Öner 1998). Günümüz Uygur ve

Özbek Türkçelerinde -γan işaretleyicisi kip kurulumunda işler durumdadır, bu işaretleyici duyulan geçmiş zamanın kurulumunda kullanılır, olumsuz kurulumlarda kimi zaman *-ma / mä* (U) -mä (Ö) kimi zaman *emes* (U) emäs (Ö) kullanılır; yazmiγanmen / yazγan emesmen (U) ; yazmägänmän / yazgän emäsmän (Ö) (Öztürk 1997: 116). Günümüz Türkmen Türkçesinin Çovdur ağzında bu eke rastlanır ve sıfat fiil işlevinde yaygın olarak kullanılır (Erdem 1998: 163).

Bu işaretleyicinin Salar Türkçesindeki görünümü şu şekildedir;

[fiil + [-γan/-gen/-qan] + (şi / şe)]

Tenişev'e göre [-γan] ile kurulan geçmiş zaman -miş işaretli geçmiş zamanın rakibidir, [-γan] Kıpçak kökenlidir. Tenişev bu zamanın kurulumunu [fiil + -γan /-gen / -qan / -ken +-tır // -tir] şeklinde vermiştir. Ancak bu bildirilen fomüle uyan çekim örneklerine Tenişev'in tekstlerinde rastlanmaz. Salar Türkçesindeki [-γan] işaretleyicisini içeren geçmiş zamanlardan birincisi görülen geçmiş zamana, ikincisi ise bir çeşit birleşik kip görünümüne denk gelmektedir.

[-γan] ekli geçmiş zamanın [-mA] ile olumsuzlanmış şekline Tenişev'in metinlerinde (1964) rastlanmaz, ancak Salarsky Yazık'ta Tenişev aşağıdaki tipte paradigmatik kurulumlara yer vermiştir:

Men (piser) k'öken(tir). 'Ben götürüyordum*.'*

Men (piser) k'ömegen(tir) // k'ökennohtır < *kökten yohtur* (SY: 34) 'Ben götürmüyorum.'

Bu kipin Türkçenin temel olumsuzlama eki ile olumsuzlanmış örneğine rastlanmamıştır, ancak birkaç örnekte *yohmaγan* şeklinde olumsuzlanmış fiilimsi kurulumlarına rastlanır ki bunlarda da işaretleyici sıfat fiil eki olarak görevlidir.

Palalar avunı ühremeş. “Saŋa apa <u>*yohmagan pala*</u>*!”* (te/4/uci) ‘Çocuklar oğlana bağırmış. “Sen babası <u>olmayan çocuksun</u>!”

[yoh-ma-gan pala]
yoh-OLM-SFgeç pala

[-γan] işaretli geçmiş zaman, Tenişev’in metinlerinde, Ucirem bölgesinde te/2’de bir tek önermede karşımıza çıkar: önermede, imparator çiçeği görür ve bu çiçeği karısının yaptığını fark eder, burada görüp fark etme şeklinde bir *delile dayalı algılama* söz konusudur, [-γan] işaretleyicisi burada [-miş] anlamında kullanılmıştır:

Ko: pallaguçe çiçeh pir akelci. Çänзoŋ çiçehne pir körgilä ko:nına kelci. Çänзoŋ sumurlaci “Pu çiçehnı mi kinım <u>*yasagan*</u> *a!* (te/2/uci) ‘Muhafız bir çiçek getirdi. İmparator çiçeği görür görmez hatırladı. İmparator düşündü “Bu çiçeği benim karım yapmış!”

te/17’de Salarların göç hikâyesinin canlandırıldığı bir oyunda -gen ve -di şekilli geçmiş zamanın birlikte kullanıldığını görüyoruz, burada bir karışıklık da söz konusu gibi görünmektedir. Karaman’ın yanıtlarındaki kip özelliklerine dikkât edildiğinde bu görülmektedir. Soru soran kişi (paşka kişi) [-gen] işaretli soru cümleleri kullanır soru cümlelerindeki [-γan] işaretleyicisi de görülen geçmiş zamana denk gelmektedir. Soruları yanıtlayan kişi (qaramaŋ) yanıt cümlelerinde -ci ve -gen geçmiş işaretleyicisini birlikte kullanmıştır:

İşki kiş törtenni çüre kiye tö:ye taŋnar. Pir kişi törtenni çöre kiye Qaramaŋ taŋnar. Qaramaŋ tö:yenigi purnuna çulır tāhı yeler. Qaramaŋ asanı c‘iyener. Tāşi bir kiş Qaramaŋa sorır.
Paşqa kiş: “Sen qa:tan <u>*ke:gen*</u>*?”*
Qaramaŋ: “Sämärkandiden <u>*çıhke:gen*</u>*!”*
Paşqa kiş: “Qa:la kegen anden?”
Qaramaŋ: “Kancataŋá <u>*kelci*</u>*!”*
Paşqa kiş: Anda naŋ <u>*yegen?*</u>
Qaramaŋ: Anda şovumu <u>*qajaγan*</u>*, ho:s* <u>*çaylaγan*</u>*!* (te/17/uci)

İki kişi postu tersinden giyip deve olur. Bir kişi postu çevirip giyerek Karaman olur. Karaman devenin burnuna ip, takarak, yeder, çekip gider. Karaman asaya dayanır.
Başka bir kişi Karamana sorar.
Başka kişi: “Sen nereden <u>geldin</u>?”
Karaman: - “Semerkant’tan <u>geldim</u>.”

Başka kişi: "Oradan nereye geldin?"
Karaman: "Koncatana geldim."
Başka kişi: Orada ne yedin?
Karaman: Orada sert otlar yedim, cevizler (gibi) bırakıyordum (işiyordum).

Altıyuli metinlerinden te/21'de [-γan] yalnızca birinci önermede dolaylı geçmiş zaman için kullanılmıştır. Bu cümle dışında parçanın tamamında dolaylı geçmiş zaman için [-miş] ve varyantları kullanılmıştır:

Laň Saŋ Çeŋ, izı pir kiş, paşqa beş kiş vurışqan. (te/21/altı) 'Laň Saŋ Çeŋ, kendi bir kişi diğer beş kişi ile kavga etmiş.'

Te/28'de anlatılan vaka tarihîdir ve burada da yalnızca birinci önermede -γan ekli geçmiş zaman kullanılmıştır, kip burada -miş anlamlıdır.

Kompa ayılda eslitä tuvitniki pohor vogan Ele'ku Komba temiş. (te/28/kom) 'Kompa köyünde eski zamanda bir manastır varmış. Bu nedenle (buraya) Kopma de(n)miş.'

Eyşe Ahvar bölgesinden derlenen 37/38/39/43/44/45. metinlerde [-γan-şi] kurulumlu geçmiş zaman kurulumları kullanılmıştır. Bu parçalar 28 yaşındaki bir erkek kaynak kişiden derlenmiştir. Aynı köyden 95 yaşındaki bir erkek kaynak kişiden elde edilen malzemelerde ise [-γan] işaretli bir zaman kalıbına rastlamaz. Bu parçalarda [-di/miş] ayrımı daha belirgindir, bunun yanında [-miş / γan şi] işaretleyicilerinin kullanım alanlarındaki farklılıkta bir sistem olmakla birlikte bu iki işaretleyici arasında işlevce bir fark gözlenmez. [-miş] işaretleyicisi hem konuşurun nâkil cümlelerinde hem de vaka içerisindeki kahramanların nâkil cümlelerinde kullanılır:

C'üvin yanşagan "İzı saŋa ka'ça taşıyı!"-temiş. İnci yilän varc'eler pegnigi anasını tıŋna kiĭmeş. Kiĭgu pegnige anasını hemme pa:hımjı vah vo:mamiş. vo:mayu peg tama pişteh yahmiş. "İzınigi anasıne kem vah voltırse, anasını keĭnı vi:gur!"-temiş. Eti:gu c'üyin varc'eler piştigini ta:ta: keĭmeş. Ta:ta: kiĭgu

peg "munı kem *ta:ta:miş?"-temeş. O:cʿuh "İzı ta:ta:ci!" –temiş. Etigu o:cʿuhne pehlegen yü:nten çihar keĭmeş. Çıhar kelcʿeler o:cʿuh pegnigi anasıne aγırıγıne vahmiş. Vah vuγu anasını o:γa kiĭnı vi:ĭmiş.* (te/45/eyşe) 'Sıçan demiş ki "Ben beyin yağlı ekmeğini taşıyayım!" demiş. Yılan demiş: "Ben beyin kızını gidip sokayım!" Arı demiş: "Ben sana söz (haber) taşıyayım! demiş. Sonra yılan gidip beyin kızını sokmuş. Gelip beyin kızını hiçbir doktor (bakımcı) iyileştirememiş. İyileşmeyince bey dama (surlara)ilan yapıştırmış. Kendi kızını kim iyileştirirse, kızını gelin verecek!" demiş. Deyince arı gidip ilanı koparıp (oğlana) getirmiş. Arı ilânı koparıp gidince bey "Bunu kim koparmış?" demiş. Oğlan "Ben kopardım!" demiş. Deyince oğlanı beklediği hapishaneden çıkarmışlar. Çıkarıp gelince oğlan beyin kızının hastalığını tedavi etmiş. Onu iyi edince (bey) kızını oğlana gelin vermiş.'

[-γan+şi/şe] kurulumu ise vaka içerisindeki kahramanlara ait konuşma cümlelerinin direkt anlatımında kullanılır:

Va:rcʿeler kişicʿuhnige öyina paşla pa:miş. Paşla parcʿele çelte yer ahtırhuçıγa yeĭşagan şe: "pu o:ten öĭliluh oza't yürge! Oza't kiĭgu o:ne zıŋ işina çaγatuγo! (te/37eyşe) 'Yola çıkıp adamın evine birlikte gitmişler. Birlikte giderken, bir tarlada bir çiftçiye (yoldaş) söylemiş "Bu oğlana öğle yemeğini getirt! Yemeği getirdiğinde oğlanı kuyunun içine at!'

Keme yanşaγan şi "izı pegnige yaγ ehmegine ta:şikiĭge!"-temiş. Yilän yanşaganı "İzı pegnige anasını tıŋna kiĭgi!"-temiş. Cʿüvin yanşagan "İzı saŋa kaʿça taşıγı!"-temiş. (te/45/éy) 'Sıçan demiş ki "Ben beyin yağlı ekmeğini taşıyayım!" demiş. Yılan demiş: "Ben beyin kızını gidip sokayım!" Arı demiş: "Ben sana söz (haber) taşıyayım! demiş.'

Ullagıl bölgesine baktığımızda te/53'ten aldığımız aşağıdaki önermede [-γan] ve [-miş] birlikte yer alır. Ancak [-gan] ekli cümlelerde birleşik kip anlamı vardır.

Pir yicim avo: vumiş. Aŋa ija:-apa yohtır. Oyında yoh. Yikusı yohmaγan, iĭgusı yöhmaγan. Taqqa çöp orma vaγan. Çöpne kotere keĭşaŋa satma va:γan. Ço'p satqan, helligä un çıŋnagan. Bir kun bir kun, peligi kun töĭlagan. Peligi yoh oyän. Pir kune taqqa çop orma varsa, yolta yilän işke vurişmiş. Pire qara yilän, pire ala yilän. Qara yilänni ciken icine çagarmiş. Ala yilänni yola

goĭmiş. Ala yilän pu avuga k'aca yişamiş "sen minigi uyıma varal. (te/54/ ulla) 'Bir yetim oğlan varmış. Onun annesi babası yoktur. Evinde hiçbir şey yok. O yiyeceği olmayan giyeceği olmayandır. O dağa ot biçmeye gitmiş (gidiyordu). Otları götürüp şehre satmaya gitmiş (gidiyordu). Çöpü sattığı paraya un almış. Günler böyle geçiyordu. Böyle yoksuldu. Bir gün dağa ot biçmeye giderken yolda iki yılan kavga ediyormuş. Biri kara yılan, biri ala yılan. Kara yılanı dikenlerin içine atmış. Ala yılanı yola koymuş, kurtarmış. Ala yılan bu oğlana söz söylemiş "Sen benim evime gel.'

Sarı Uygur Türkçesinde de öyküsel geçmiş zaman (The narrative past) için [-gan] kullanılır:

Men toq-qan I was born (I be born-NAR) (Roos 2000: 107)

[-γan] işaretli zaman işaretleyicileri te/17, te/27 gibi Salarların göç hikâyesinin anlatıldığı kalıp anlatımlı metinlerde hâkimdir. Anlatıcıların daha serbest davranabileceği aynı bölgelere ait diğer parçalarda ise bu tip kip kurulumuna oldukça seyrek rastlanır. Aynı zamanda Eyşe Ahvar köyüne ait 37/38/39/43/44/45. parçalarda [-γan]'lı işaretleyicilere rastlanır, bu parçalar daha önceden de belirttiğimiz gibi 28 yaşındaki bir erkek konuşurdan derlenmiştir, aynı köyden 95 yaşındaki bir erkek konuşura ait 40/46/47. metinlerde ise [-γan] işaretli kip kurulumuna rastlanmaz. Tüm aktarım cümlelerinde [-miş] hâkimdir.

3.2.1.4.4 [-γan var/yok] Şekilli Geçmiş Zaman

Salar Türkçesinde bu tipteki geçmiş zaman aşağıdaki şekillerde karşımıza çıkar; Bu kurulumlarda [var] ve [yoq] partikellerine kopulatif ekler [-a/-där] eklenerek kuruluma farklı *kip ve kiplik* anlamlar kodlanır. Tenişev'in malzemesinde bu tip bir kip kurulumuna rastlanmaz. Bu tipteki kip kurulumuna yalnızca Salarca gramerdeki (Yun 1985) malzemede rastlanır:

{fiil + [-γan] [var/yoq]}

{fiil + [-γan] [vara/yoha]}

{fiil + [-γan] [yohdär]}

Tenişev bu zamanı uzak geçmiş zaman (proşedşeye rezutatibnoye vremya) başlığı altında [fiil + -γan // -gen // -qan // -ken + -tır // -tir] şeklinde formüllemiştir. Bu görünümün Kıpçakçadan gelmiş olduğunu bildirir:

Men (piser) k'oken(tir). ‘Ben götürüyordum.’

Men (piser) k'omegen(tir) // k'okenohtır<k'oken yohtır ‘Ben götürmüyordum. (sy: 34)

Bu kurulum Kıpçak tipli çekim özelliklerinin Salar Türkçesindeki temsilcilerindendir.

Günümüzde Kazak Türkçesinde bu şeklin eş görünümleri işler durumdadır. Bu lehçede *burunγı ötken şak*'ın birinci tipinin olumlu çekimi -[γan/-gen/-qan/-ken] ile çekimlenir, bu çekimin olumsuz şeklinde Salar Türkçesi ile eş görünümler mevcuttur, Kazak Türkçesinde bu kipin olumsuz çekiminin temel olumsuzlama eki ile yapılmasının yanında, isim şekilli bir öge gibi cok ‘yok’ ya da emes ‘değil’ ile de olumsuzlanır: *Oγan baqmıγul qaraγan coq*. (KazGr 2002: 576).

Bu kip kurulumu günümüzde Uygur ve Özbek lehçelerinde de kullanılır durumdadır. Daha çok olumsuz şekli işlektir. Bu kip {fiil-[-γan-İYE+bar / yoq]} şeklinde kurulur, Uygur Türkçesinde uyuma girer, dört varyantlıdır, Özbek Türkçesinde ise tek varyantlıdır. Bu tip önermelerde, cümlenin öznesi iyelik ekleri ile bildirilir. Cümlenin ifade ettiği eylem ve edeni bir ilgi kurulumu ile sunulur:

yazγinim yoq (U) / *yazgänim yoq* (Ö) ‘yazmadım’ (Öztürk 1997:113)

Salar Türkçesinde yalnızca Salarca Gramer'de (Yun 1985) bu kurulumun hem olumlu hem olumsuz şekline rastlanır. Bu kurulumun Salar Türkçesindeki temsilinde iyelik yollu özne gösterimine rastlanmaz, kişi kategorisinin ilgi kurulumu içerisindeki varlığı dizimden anlaşılır. Türkçede değişik olumsuzluk partikelleri kullanılarak geçmiş zamanın olumsuzluğu kurulabilir: Özbek *yazganim yoq* (there has not been any writing of meine/I have not writtenat all), Kazak *körgenim jok*, Başkurt *kürgeněm yoq* (I have not seen it) (Johanson 1998: 44) Bu tür çekimler cümlenin üst yapısında eksik görünüme sahip çekimlerdir, bu tür cümlelerde kişi kategorisi iyelik ile temsil edilir ve bunlar yokluk partikeli [yok] ile olumsuzlanır.

Salar Türkçesindeki bu tip kip kuruluma sahip cümlelerin çoğu birleşik kip anlamlıdır. Teklik birinci kişi çekimleri buna delildir. Bu tip cümleler varlık ya da yokluk cümleleri şeklinde kurulur. Kipin kurulumu analitik yapıdadır. *var* partikelinin olduğu cümlelerde *var olan şey* bir ilgi kurulumu ile temsil edilir:

Men puldur becinä vagan var. (sg: 68) 'Ben geçen yıl Pekin'e gitmiştim.'

Men[ø] ………… va-[gan+ø] var]
AD2 git-SIF$_{geç}$+ İYE1 + var
AD1

Beş jil ili men şunhuage gegen var. (sg:68) 'Ben beş yıl önce Şün Hua'ya gelmiştim.'

Kipin olumsuz çekiminde [yok] partikeli kullanılır. Bu tip kurulumlarda öznenin teklik I. kişi olması durumunda -dər kesinlik bildirir, öznenin teklik 3. kişi olması durumunda yüklemdeki (-)a işaretleyicisi genellikle dolaylılığa işaret eder.

Men[ø] becin[ä] var[gan+ø yoh+dər]. (sg: 69) 'Ben Pekin'e gitmedim.'/'Benim Pekin'e gitmişliğim yok.'

Bu kişçuhne u[ø] gor[gen+ø yoh+a]. (sg: 69) 'Bu adamı o, görmemiş. / Bu adamı onun görmüşlüğü yok.'

U[ø] becin[ä] var[gan+ø yoh+a]. (sg: 69) O Pekin'e gitmemiş. / Onun Pekin'e gitmişliği yok.'

Diğer lehçelerde de bu kuruluma denk kurulumlar mevcuttur. ttü. *Oraya gitmişliğim var.* Bu cümle dinleyene şu bildirilir, 'Ben oraya gittim, şimdi ben sana bu bilgiyi naklediyorum = ben oraya gitmiştim.' Bu cümledeki [-miş] dinleyenle ilişkilidir, ona yöneliktir. Bu tip cümlelerde ilgi gurubunun tamlayan bölümü, iyelik zamiri şeklinde bir özne ise genelde üst yapıya taşınmaz, ilgi grubunun tamlanan [AD1] kısmı ise iyelik işaretleyicileri ile cümlenin üst yapısında yer alır. Salar Türkçesinde ise iyelik kategorisi bu kurulumlarda kullanılmaz, cümlenin öznesi dizimden çıkarılır. Sıralama Türk Dilinin dizim kurallarına uygundur:

Aşağıdaki cümlede isim öbeğinin kurulum sırası (i) ve ögelerin dizimi (ii) kurallara uygundur;

Men puldur becinä vagan var. (sg: 68) 'Ben geçen yıl Pekin'e gitmiştim. / 'Benim Pekin'e gitmişliğim var.'

(i) men[ø] + vagan[ø] = ilgi öbeği

(ii) men[ø] puldur becinä vagan[ø] var

ÖZN YÜKis

U işne etgen var mu? (sg: 68) 'O bu işi yapmış mı?

Men bu dienyinnä vahGan var. (sg: 68) 'Ben bu filmi görmüştüm.'

Bu kişçuh men gorgen vara. (sg: 69) 'Ben bu kişiyi görmüştüm.'

U munda odgan vara. (sg: 69) 'O burada yaşamış.'

U bu işne etgen vara. (sg: 69) 'O bu işi yapmış.'

Bu kişçuhnä men gorgen yohdär. (sg:69) 'Ben bu adamı görmedim.'

3.2.2 Kip ve Kiplik Kategorisi

Kip (mood), geçmiş zaman dışında, bir zaman aralığında konuşurun objektif veya subjektif yaklaşımına bağlı olarak bir önermedeki eylemin gerçekleşme sürecinin hangi ruhsal ve fiziki şartlar altında gerçekleşeceğinin cümleye kodlanmasını sağlayan, işaretleyicilere sahip bir gramatikal kategoridir. Bu kategori işaretleyicileri veya kurulumları cümlenin bütünü ya da bağlamla ilgili olarak pek çok kiplik işlevi de barındırabilir.

Bir önermenin kurulumunda bitmiş bir yüklemde olması gereken asgâri üç şart öge konumunda bileşen vardır, bunlar (1) fiil (2) zaman/kip (3) kişi işareleyicisi. Bunlardan zaman ve kip seçmelilik özelliğine sahip bileşenlerdir. Konuşur bildirmenin esas olmadığı durumlarda kipleri kullanır, örneğin ttü.:

(i) Okula <u>gideceğim.</u>
(ii) Okula <u>gitmeliyim</u>.

Bu cümleleri incelediğimizde birinci cümlede konuşurun amacı *-e gitmek* fiilinin gelecek zamanda gerçekleşeceğini bildirmektir. İkinci cümlede ise konuşurun amacı *okula gitme*nin bir gerekliliğin sonucu olarak gerçekleşeceğini bildirmektir.

Kip terimi geleneksel olarak fiil morfolojisi içinde ifade edilen bir kategori ile sınırlandırılır. Jespersen'e göre kip, semantik olarak cümlenin bütününün içeriği ile ilişkili olsa da biçimsel olarak fiil zamanı ve görünüş gibi bir fiil kategorisidir (Jespersen 1924: 373;Pilten 2000'den). Banguoğlu (1990: 43) dilek-şart, istek, gereklilik ve buyruk kiplerini *uyarı kipleri* (temps injonctif) olarak adlandırmıştır. Johanson'a göre görünüş ve kipler oluşun özünü değiştirmez, aksine olayın sınırları ve konuşanın buna karşı tavrı yönünden oluşa farklı bakışaçıları katar (Johanson 2002:23). Geleneksel gramerlerde

genellikle emir, istek, gereklilik ve şart olmak üzere dört temel kipten bahsedilir.

Kip işaretleyicileri direkt olarak bir zamanı işaret etmez, ancak kiplerin gerçekleşebilecekleri zaman aralığı bellidir. Kip ekli cümlelerde zaman işaretleri kullanılmaz, kip ekli bir cümlede zaman aralığı şimdiki zamandan başlar geleceğe uzanır, sürekliliği içerebilir. Kiplerin bitmişlik, geçmişlik özelliği yoktur. Zaman ve kip kategorileri, işaretleyicileri ile adlandırılır. Kiplik ise bu iki kategori üzerinde taşınır ve işlevine göre adlandırılır.

Zaman ve kiplerin müstakil işaretleyicileri vardır. Zamanda, işin, oluşun, kılışın gerçekleşme anı bildirilir. İş, oluş, hareket zaman çizgisinde bir noktaya yerleştirilir. Kip ise konuşurun belirli bir zaman diliminde gerçekleşen veya gerçekleşcek olan eylemin edeninin ruh durumunu fiile yüklediği bir kategoridir. Kiplerin de zamanlar gibi müstakil işaretleyicileri veya kalıp kurulum şekilleri vardır.

Zamanlardan farklı olarak kiplerin şeklen olumlu ve olumsuz kurulumları arasında semantik zıtlıklar oluşabilir. Örneğin ttü. *Bu ilacı içmeliyim*. önermesi gerekliliğe işaret ederken *Bu ilacı içmemeliyim*. önermesi bir *yasağa* ya da *sakıncaya* işaret eder.

Çalışmamızda zaman ve kiplerin ana başlıklarının kurulmasında E.R. Tenişev'in yönetiminde hazırlanan *Türk Dilinin Tarihi Karşılaştırmalı Grameri* (Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov) adlı eserdeki kip tasnifi esas alınmıştır (1988: 324-362). Ana kipler ile bağlantılı kiplikler ise ilgili olduğu ana kipin arkasından verilmiştir. Bu sınıflandırmayla paralel olarak Salar Türkçesinde de beş ana kip tespit edilmiştir, bunlar: (1) İstek Kipi (2) Dilek (Gönülden İstek) Kipi (3) Esas Emir (Emir-İstek) Kipi (4) Gereklilik Kipi (5) Şart Kipi

Temelde semantik bir kategori olan ve kip kategorisi ile iç içe olan ve olasılık, ihtiyaç, zorunluluk, izin, irade, potansiyel vb. gibi bilgileri kapsayan *kiplik* (modalite), Palmer tarafından konuşmacının fikir ve tavrının gramatikalleşmesi olarak tanımlanır (Palmer 1986:16). Palmer, modalitenin anlamsal olarak tek bir fiile bağlı olmaksızın bütün bir cümle ile ilgili olduğunu belirtir. Palmer ortaya konulmuş düşüncelerin, tavırların, görüşlerin konuşma şeklinin öznellik, gerçek dışılık, iddiasızlık, ihtimâl ve zorunluluk gibi düşünceleri içerdiğini ifade eder (1986: 5-6). Kipliğin semantik işlevinin tanımı zaman ve kipe göre daha kapalı bir konudur. Kiplik ayrımları, konuşmacının konuştuğu olayla ilgili olarak *subjektif* davranışlarının ifadelerini kapsar (Lyons 1977; Comrie 1976; Palmer 1986 / Pilten 2000: 30). Kiplikler, epistemik ve deontik olmak üzere iki bölümde değerlendirilir. J. Lyons epistemik kipliği gerçekten ziyade bilgi ve inanç ile ilgili durumlarla ilişkilendirirken, deontik kipliği ahlâki yaptırımlar tarafından oluşturulan ihtimâl, gereklilik, zorunluluk ve izinle ilişkilendirmiştir. Lyons epistemik kipliği objektif ve subjektif olmak üzere ikiye ayırır (Lyons 1977: 823; Aksu-Koç 1988: 11-26).

Uzun, *kip* ve *kiplik* kategorilerini kip başlığı altında değerlendirir, buna göre kip, konuşucunun önermeye kattığı tutumu sunan kategoridir ve zaman ile görünüşten *konuşucu odaklı olmak*la ayrılır. Konuşucu tümceye bildirme, gereklilik, istek, dilek, emir, olumsuzluk, soru, öğüt, uyarma, amaç, yeterlik, olasılık, olanak, izin, yasaklama, şüphe, koşul, potansiyel gibi durumları kategoriyal yollarla katabilir (Uzun 2004: 150).

Kipliğin semantik işlevlerinin belirlenmesi çok açık değildir. Palmer, kipliğin anlamsal olarak bir tek fiile bağlı olmaksızın bütün bir cümle ile ilgili olduğunu, anlam alanlarındaki ilgileri belirlemenin, kiplikte kolay olmadığını belirtmiştir. Ona göre ortaya konulmuş düşüncelerin, tavırların, görüşlerin konuşma şeklinin, öznellik, gerçek dışılık, iddiasızlık, ihtimâl ve zorunluluk gibi düşünceleri içerdiğini ifade etmektedir (Palmer 1986: 2). Palmer’e göre *subjektiflik* modalitenin temelidir. Kiplik konuşmacının fikir ve tavrının gramatikalleşmesi olarak tanımlanabilir. Objektif modalite konuşmacıyı devre

dışı bırakır, dilde modalite gramatikal olarak belirtilmiş ise temelde subjektiftir (Palmer 1986: 16). Kiplik, tipik olarak modal fiillerin leksikal kategorileri yardımıyla (may, can, must, wiil) ve kiplerin çekimsel kategorileri ile (imperative, subjunctive, conditional, optative, inferential/evidential and the like) (Bybee 1985; Palmer 1986; Stephany 1986; Aksu-Koç 1988:14) oluşturulur. Çoğu dildeki modal sistem fiil sistemi ile birleştirilmesine karşın modality semantik olarak yalnız fiille ilgili değil bütün cümleyle ilgilidir (Palmer 1986: 2; Aksu-Koç 1988: 14).

Kiplik, ifade edilme seçeneği konuşana bırakılmış, cümlede bildirilmesi zorunlu olmayan bir semantik kategoridir. Türkçede kiplik temelde üç yolla, (1) sözlüksel ifadeler ile (2) zaman ve kip işaretleyicileri ile (3) tasviri fiiller ile temsil edilir.

Palmer modalitenin gramatikalize edilmesinin leksikal birliklerin göz ardı edilmesine neden olduğunu bildirir (Palmer 1986: 5-6). Bu durum modal ifadelerin gramatikalleşmesi ile sözlüksel zarfların kullanım sıklığının ters orantılı olması gerektiği sonucunu doğurur. Şöyle ki Salar Türkçesinde fiili tasvir eden zarfların azaldığı gözlenirken fiil ile birleşmiş hâldeki tasviri fiillerin kullanımının yaygın olduğu görülür.

Salar Türkçesinin fiil çekiminde, kip kurulumunda bazen köke kategorileri ekleme yerine analitik ifadelere geçiş gözlenir, istek ve gereklilik kipi, yeterlilik kategorisinin kurulumu bu duruma örnektir.

3.2.2.1 İstek Kipi

İstek, Salar Türkçesinin karma çekim özelliklerini en iyi şekilde yansıtan kategorilerden biridir. Salar Türkçesinde istek başlığı altında birden fazla şekil söz konusudur, istek kipindeki bu varyantlı yapı ya bu lehçedeki *ağız farklılıklar*ına ya da farklı *kiplik* kurulumlarına işaret ediyor olmalıdır. Tüm metinler lokal bölgeler bazında tarandığında değişik anlam boyutlarında olumlu ve olumsuz görünümde kiplik ifadeler kuran şekillerle karşılaşırız. Bu şekillerin her birinin belirli bir bölgede görülmesi durumunda bunların ağız farklılığına işaret ettiği söylenebilir: bunların her bölgede görülmesi durumunda farklı kiplik kurulumlarından bahsedebiliriz, SG'de (Yun 1985), gramer malzemesinin hangi bölgeden elde edildiği bildirilmemiştir. Tüm şekiller yer belirtmeksizin sunulmuştur, şöyle ki ek başı -g'nin korunduğu istek işaretleyicilerine yalnızca Salarca gramerin malzemesinde rastlanır.

Bu çalışmada (Yun 1985), dört ayrı istek formuna yer verilmiştir. Bunlar incelendiğinde bu kurulumların *istek*, *izin*, *istek-keşke* işlevlerini içerdiği görülmüştür, gramerdeki kurulum örneklerini aşağıdaki şekilde gruplandırabiliriz:(1) İstekte gelecek zaman işaretleyicileri istek içerikli olarak kullanılır. *Men(piser) va(r)<u>ge.</u>* 'Ben bir gideyim (gidelim).' (sg: 59); *Men(piser) ge(l)γi*. 'ben bir geleyim (geleceğim)' (sg: 59) (2) *Keşke* anlamlı istek cümleleri [-gula/gulali] işaretleyicileri ile kurulur. *Piser oynagula / piser oynagulali*. 'Oynayalım, keşke oynasak.' (sg: 60) (3) [fiil+-a/-al/ali/-gali] işaretleyicileri kesin istek anlatan cümlelerde kullanılır. *Piser bargali. Piser eteli. / Piser etgeli.* 'Biz gidelim. Biz yapalım.'; *Piser varal./Piser vara./Piser barali*. 'Biz gidelim.'; *Pise/Piser oynaga./Piser oynagal./Piser oynaga./Piser oynagali*. (sg: 60) 'Biz oynayalım.' (4) İstek için verilen dördüncü görünüm *kel-* 'gelmek' fiili ile kurulan analitik bir formdur: *Men <u>va(r)guŋ</u> (va(r)-gusi) <u>gel</u>-er*. 'Ben gitmek istiyorum.'; *Sen <u>yiγuŋ</u> (yiγusi) <u>gel</u>er o?* 'Sen yemek istiyor musun? (sg: 60)

Salar Türkçesine ait mevcut malzeme tarandığında bu lehçede kullanılan temel istek kipi ve istek içeren kiplik formları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

3.2.2.1.1 Esas İstek Kipi (Karar Anlatan İstek Kipi)

Salar Türkçesi istek kipinin bu kurulumu, Oğuz Grubu Türk Lehçeleri ile eş özellikler gösterir. Bu kurulum bir işi yapma isteğinde, kararında olmayı gösterir, tüm bölgelerde ek başı -g>ø şekliyle görülmekle birlikte en doğudaki Mınta (Mengda) bölgesinde -g-'nin korunduğu örnekler az da olsa görülür. İstek çekiminin bu tipi yalnızca teklik ve çokluk I. kişilerde kullanılır, diğer kişilerin çekiminde emir görünümü hâkimdir.

TEK1 = [-a/-e]

Mi öyima vahma: va:ra! (te/6/uci) 'Ben evime bakmaya gideyim.'

İnji pu avu yanşamiş "Ma: keĭn aletır!"-temiş. (te/63/mın) 'Sonra bu oğlan söylemiş. 'Ben bir gelin alayım (evleneyim).'

ÇOK1 = [-al/el;-ele/-ala; geli]

To:şen palası a:tıhnige palasına çallaci "Ehele cuma qazıma: varal!" (te/9/uci) 'Tavşan yavrusu ayının yavrusunu çağırdı 'İkimiz tatlı kök sökmeye gidelim.'

Pu avunı aŋa verele. (te/1/uci) 'Bu kızı ona verelim.'

Avusını uş çuhu sıŋ işinden çıharkelci, apa:ci. Pu avo yahcuhara. Avunu aparal oye. Pu avunı aŋa verele. (te/1/uci) 'Oğlanı üç kervancı kuyunun içinden çıkardı, götürdü. Bu oğlan güzelmiş. Oğlanı götürelim eve.'

İnci Kozkur Oylännä siniyini sanduh içina qoyal-u: dimiş (te/10/uci). 'Şimdi Koskur Oğlan'ın kemiklerini tabutun içine koyalım.'

İnci işkısı ayiĭne tanışal!" deĭmiş. (te/45/éy) 'Şimdi ikisi ağabey kardeş olmuş.'

Pu peŋgar tutquçi pu avuga yişamiş «sinigi pu ayayıŋnı minigi pengarıma alişal!" etep yişamiş. (te/55/ulla) 'Bu değneği tutan kişi bu oğlana seslenmiş "Senin bu kâseni benim değneğimle değiştirelim!" diye söylemiş.

İşkısını keĭni ta toymamiş. İnji pu işkısı sorişmiş "kiçileh pirpir ala:le!" temiş. Meni keĭni ana tuyusa, seni avuya peĭle! (te/63/mın). 'İkisinin de karısı doğurmamış. Sonra bu ikisi karar vermiş. Benim karım kız doğursa, senin oğluna vereyim!'

İnji pu cil yohmayuçini iştegeli! (te/60/mın) 'Şimdi bu dili olmayanı arayalım.'

Aşağıdaki önermede hem karar anlatan istek kipi hem gönülden dilek anlatan kip bir arada kullanılmıştır:

İjası ma apası sorışci; "Ca:tıh anane par kişa beĭli ! O'tanci anene par kişa beĭle! Kici anene yoh kişa beĭli ! Voŋbeĭnigi arcina erigi ta le:me içki! Voŋbeĭnigi arcina erigi ta peka:rah kiĭge!" (te/62/mın) 'Anne ve baba karar verdiler "Büyük kızı zengin kişiye verelim! Ortanca kızı zengin kişiye verelim! Küçük kızı yoksul kişiye verelim! Serserinin ardında yaşasın da onun yemeğini yesin! Serserinin ardında yaşasın da onun giysisini giysin!'

[beĭ-li]
beĭ-İSTkarar

[iç-ki]
iç-İSTdilek

Salar Türkçesinde birincil istek ve birincil dilek içeren cümleler kullanımda birbirinden belirgin şekilde ayrılır.

3.2.2.1.2 Dilek (Gönülden İstek) Kipi

Bir işin, oluşun, durumun olmasını gönülden istemeyi, dilemeyi anlatan, teklif de içeren bir kurulumdur. Cümle kimi durumlarda ricâ alamı da taşır. Bu şekil Salar Türkçesi içindeki farklı bir ağız özelliğine işaret etmez, tüm bölgelerde kullanılır. Bu şekil Salar Türkçesindeki Kıpçak özelliklerindendir, Harezm

Türkçesinde bu tip bir istek kurulumuna rastlanmaz. Günümüzde özellikle kuzeybatı gurubu Türk lehçelerinde [kel-] ‘gelmek’ fiili ile kurulan istek formunda görev alır, kzk. *Aşkım keledi*. ‘Açmak istiyorum.’ (Öner 1998: 199) Salar Türkçesi bu özelliği ile kuzeybatı grubu ile eş özellikler gösterir: Özbek, Uygur ve Türkmen lehçelerinde bu tür bir kuruluma rastlanmaz., -γa/-ge ekli istek çekimi Eski Türkçede kullanılan -γay/-gey gelecek zaman ekinin istek kipi alanına geçmiş şeklidir, [-γay/-gey] işaretleyicileri günümüzde Özbek ve Uygur lehçelerinde geleceğe yönelik istek, niyet cümlelerinin kurulumunda yer alır: özb. *anä sutin åqlägäymän* ‘ana sütünü helâl ettireceğim’; uyg. *keltürgeymen* ‘getireceğim’ (Öztürk 1997: 175-179). Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde de bu işaretleyici canlı bir şekilde işler durumdadır (Öner 1998: 202).

Dilek kipinin Salar Türkçesindeki görünümü şu şekildedir:

[fiil+[-γı/-gi; -qı/-ki; -γa/-ge]+ø]

Aşağıdaki cümlede kervancılar buldukları çocukla ilgili dileklerini dile getiriyorlar, onun okumasını ve bey olmasını diliyorlar:

> *Avunı şu ohuqı, caŋnagudana peg o’qa!” çuhu ete yaşışmiş.* (te/1/uci) ‘Oğlan kitap okusun (tahsil görsün), büyüdüğünde bey olsun! Kervancılar aralarında böyle konuşmuşlar.’
>
> *Kuzkur Oγlän yaşame:ş “Sinigi komüş yüzüŋni bir körgi ta yanina.* (te/10/uci) ‘Kuskur Oğlan seslenmiş “Senin yuvarlak yüzünü bir göreyim de döneyim.”

Aşağıdaki önermede molla kör çocuğun gözünün açılması için Allah’a yalvarıyor:

> *E-e, pir Huda-yo, munı kozı pir açılyı!* (te/42/éy). ‘Ey bir Tanrı’m, bunun gözü bir açılsın!’
>
> *Eti:gu peg yaşagan şi: “Men saŋa yahşi kallayı!”* (te/39/eyşe) ‘Böyle olunca bey seslenmiş “Ben sana iyilik yapayım!”

Men yikuntoγa hıyur <u>*eki*</u>*, ızıγa yahşi keler mu, kémur?-* <u>*vahqı-pe!"*</u> (te/39/éy) 'Ben azize kötülük <u>edeyim</u>, bana iyilik mi gelecek, yoksa (iyilik) gelmeyecek (mi)?'

Etigu peg yanşamiş "İzı povuzini şiraγa <u>*qoïγı*</u>*! İşkisınige a:tıŋden* <u>*çalaγı!*</u> (te/45/éy) Böyle diyince bey seslenmiş "Ben mücevheri masaya <u>koyayım</u>! İkinizin de adını sesleneceğim!'

Düğünlerde söylenen aşağıdaki dua metninde ise [-γı] şekilli istek kullanılmıştır. Çünkü parçadaki cümlelerin çoğu Tanrı'dan dilenen istekleri bildirmektedir. Bu parçada konuşurun yaklaşımı objektiftir, dilenenin gerçekleşmesi konuşura bağlı değildir. Nitekim bu parçada [-a/-al/-ala] şekilli istek işaretleyicilerine rastlanmaz:

Ah arfane kurmaşi tep <u>*a:çilγı*</u>
Yeγ tep <u>*qaïnaγı*</u> *! süt tep* <u>*puhraγı*</u>
Palçıh k'a:ma <u>*yahılγı*</u>
Su ka:ma <u>*siŋgı*</u> *!*
Hutani selamula <u>*piçlaγı*</u> (te/47/eyşe)

'Ak arpa diye <u>açılayım</u>
Yağ diye <u>kaynayayım</u>! Süt diye <u>fokurdayayım</u>
Balçık diye <u>yayılayım</u>
Su diye <u>sineyim</u>
Allahın selamıyla <u>tamamlayayım</u>'

Aşağıdaki önermede genç kadın kocası geri gelsin diye manastıra gidip dua etmekte, dileklerini bildirmektedir:

Pu qatın ki'uh her kune miyoγa baş vurma pa:meş. Tıssı kala:miş, ha:hıt kala:miş. Ene keyuni <u>*kigi*</u> *te kalamiş.* (te/55/ulla) 'Bu kadın her gün manastıra dua etmeye gitmiş. Tütsü yakmış. Kağıt yakmış. Yine kocası gelsin diye [onları] sürekli yakmış.'

Aşağıdaki önermede genç erkek ve kadın manastırın rahibesine sırlarını saklaması için yalvarmaktadır:

Pu ana " Heli elli tasır <u>*peïgi*</u>*!-temiş, kişä yaïşaquma!-demiş. Avu miyakuana ya:ralmiş "Kişä yaïşaquma! Men saŋa heli hutu* <u>*peïgi*</u>*!* (te/60/mın) 'Bu kız "Elli tasır para <u>vereyim</u>! demiş,

kimseye söyleme! demiş. Oğlan rahibeye yalvarmış! "Aman kimseye söyleme! Ben sana çok para vereyim!'

Aşağıdaki önermede beddua sözkonusudur:

Harıyançah oĭte o'qı! (te/63/mın) 'Kocayana dek evde kalasın!'

Aşağıdaki önermede ise teklif söz konusudur:

To:şennigi pala:sı bilmiş. Bilcane amasinigi cusine polıma: va:miş. Purinigi palasıni çıhra:miş "- Pure-kaka, oĭnaga!– dimiş. (te/21/altı) 'Tavşanın yavrusu anlamış. Anlayınca annesinin öcünü almaya gitmiş. Kurdun yavrusunu çağırmış 'Kurt ağabey, oynayalım!' demiş.

3.2.2.1.3 Niyet/Bir İhtiyacı Gidermek Amacıyla İsteği Harekete Geçirme Kipliği

Salar Türkçesindeki bu kiplik aşağıdaki şekilde kurulur:

[fiil + [-gu/-gü-+İYE1/2 kel-+GEN+ø]]

Bu analitik kurulum Salar Türkçesindeki belirgin Kıpçak tipli özelliklerdendir. Mustafa Öner (1998: 201) bu özelliğin günümüz Kıpçak Türkçeleri için tarihî bakımdan yeni olduğunu öne sürer, ancak bu kurulumun Salar Türkçesindeki varlığı, bu kurulumun yeni olmadığına bir delildir. Harezm döneminde bu tip bir istek kurulumuna rastlanmaz, bu kurulum günümüzde kimi kuzeybatı Türk lehçelerinde işler durumdadır: kzk. *İstegim keledi*. 'Çalışmak istiyorum.' krg. *İştegim kelet*. 'Çalışmak istiyorum.', aynı gruptaki Tatar Türkçesi ise Türkiye Türkçesi ile eş özellikler gösterir: tat. *Açasım kile*. 'Açmak isterim.' (Öner 1998: 199). Salar Türkçesinde bu kuruluma daha çok sg/spp ve ss'nin dil malzemesinde rastlanır.

Tenişev Salarsky Yazık'ta istek kipinin bir tipi olarak üç kişide çekimini göstererek bu paradigmayı verir (sy: 38):

Men yurgusı / yurguŋ keler. 'Ben gitmek istiyorum.'
Sen yurgusı / yurguŋ keler. 'Sen gitmek istiyorsun.'
Vu (vular) yurgusı / yurguŋ keler. 'O gitmek istiyor.'

Tablo15: Tenişev'e Ait İstek Paradigması

Tenişev'in tekstlerinde buna benzer kurulumlara seyrek olarak rastlanmakla birlikte, bu kurulumlar daha çok *gereklilik kipi*ne denk gelmektedir (bkz. 3.2.2.3 Gerekliliğin İfadesi).

Salar Türkçesine ait tüm malzeme tarandığında bu tipteki kurulumun doğu bölgelerinde kullanıldığı görülmektedir. spp'nin Mengda bölgesine ait malzemesindeki bu tip kurulumlar yalnızca üçüncü kişide çekimlenmiş olarak görülür. Bu kurulum cümlenin üst yapısında tam olarak görülmese dahi bir ilgi kurulumu içerisinde sunulur:

Sa ange vagusi galer o? (spp: 10/299) 'Sen oraya gitmek istiyor musun ?'

[sa [ø] ange vagu-si gale-r]
sa-İLG ……vagu-İYE3 + gale-
AD2+ ………AD1

Sa mange açıgusi gelir o? (spp: 11/310) 'Sen bana yardım etmek ister misin?'

Ma yaŋyo yikusi geleri. (spp: 15/505) 'Ben patates yemek istiyorum.'

Olela naŋ yikusı geba! (spp: 20/718) 'Onlar ne yemek istiyorlar.'

Maĭ wuzeŋ aşi şikusi geleri. (spp: 15/495) 'Ben wuzeŋ aşı (noodles) yemek istiyorum.'

Maĭ yaŋyo yikusi geleri. (spp: 15/505) 'Ben patates yemek istiyorum.'

Sa aŋe vagusi geler o? (spp:10/299) 'Sen oraya gitmek istiyor musun?'

Bu kiplik SS ve SG'nin dil malzemesinde genellikle şimdiki zaman ile sunulur:

Men yatgusi gilär. (ss: 82a) 'Ben yatmak istiyorum.'

U heş - meş işgusi gemer. (ss: 108a). 'O hiçbir şey içmek istemiyor.'

Men vaguŋ gelär. / Men vagusi gelär. (sg: 60) 'Ben gitmek istiyorum.'

Sen yiγuŋ gelär o? / Sen yiγusi gelär o? (sg: 60) 'Sen yemek yemek istiyor musun?'

U geşoŋä vagusi gelba. (sg: 60) 'O şehre gitmek istiyor.'

3.2.2.1.4 Keşke Anlamlı İstek Kipliği

Bu kiplik özelliğine yalnızca SG'nin (Yun 1985) dil malzemesinde rastlanır.

Piser <u>vaGula</u> / Piser <u>baGulali.</u>' (sg: 60) 'Gidelim, keşke gitsek.'

Bu kurulum günümüzde Kıpçak grubundan Tatar ve Kırgız lehçelerinde rastlanan *keşke* anlamını içeren [fiil+[-γay+ele+(iyelik)] kurulumuyla ilişkilendirilebilir; krg. *Barγay elem*. '*Keşke gitsem.'* [-γay] Tatar lehçesinde kalıplaşmış bir olumsuz çekimde *keşke* anlamlı cümlelerde yer alır; *Bugén yangır bulmagayı*. 'Korkarım ki bugün yağmur yağacak, keşke bugün yağmur yağmasa.' (Öner 1998: 202).

3.2.2.2 Emir – İstek Kipi

3.2.2.2.1 Esas Emir (Emir İstek Kipi:

Türkçede emir kipinde temelde her kişi için farklı işaretleyiciler kullanılır, emir kipinde kullanılan kip ve kişi işaretleyicileri paradigmatik özellikler taşır. Salar Türkçesinde emir çekimi teklik ikinci kişide [fiil + ø] şeklindedir. Bu kurulum

emir yanında sıklıkla istek/ricâ alanına geçiş yapar. Teklik üçüncü kişiye ait emir kurulumuna rastlanmaz, teklik ikinci kişide emir, [ø] şeklinde temsil edilir, çokluk ikinci kişide Salar Türkçesinde bir zamanlar kişi eklerinin kullanıldığını delilleyen örnekler vardır. Hiçbir mensur anlatımda bu kişi işaretleyicilerine rastlanmaz. Nadir bir şekilde kişi işaretleyicisi yalnızca manzum kalıp parçalarda görülür:

Men a:rtıma pa:s pu:ri ka:
Pasıl da <u>kelinız</u>! (te/15/uci)

Benim ardıma pars kurt gibi
toplanıp da geliniz!'

[kel-iŋız]
kel-EMRçok2

Salar Türkçesinde emir çekimi yalnızca teklik ve çokluk II. kişilerde kurulur:

[ÖZNtek/çok2 + … fiil + [ø]]

<u>Sen</u> (selar) mali gel! 'Sen çabuk gel!' (sg: 61) (esas emir)

Sen (selar) yür !' Sen yürü !' (sg: 61) (esas emir)

Salar Türkçesinde pek çok kiplik anlam emir kipli cümleler üzerinde taşınır. Emir başlığı altında topladığımız örnekler olumlu ve olumsuz şekilleriyle farklı işlevlerde karşımıza çıkar, emir işaretleyicisi olarak adlandırılan kurulumla başta *emir* kipi olmak üzere *istek, ricâ, yalvarma, tehdit, uyarı, ivedilik, tavsiye, izin verme, direktif* gibi kiplik anlamlar da verilmiştir:

Ey avo, sen öyiŋä var, apaγa yaşa! (te/1/uci) 'Ey oğlan, sen evine git, babana söyle!' (emir/direktif)

Maŋa yolta yaruγusı heli yoha(r). İnci neçüh e'kur? Kiĭnı yaşa:miş "Se ullı kakanı öyine va:r-ta helli uçlä-di ge!" (te/1/uci) 'Benim yol için kullanacak param yok. Şimdi ne yapacağım!

Karısı söylemiş “Sen büyük ağabeyinin evine git de ödünç para al da gel!” (direktif/tavsiye)

İnisı kakasına yaşaci “Armutıŋden pir ta: de ver. (te/1/uci) (emir görünümlü istek cümlesi) ‘Küçük erkek kardeş söyledi “Armutlarında bir tane koparıver.”

Aşağıdaki cümlede annesi Tuturca’ya sesleniyor.

Tuturja a, ko:nı aş! (te/7/uci) ’Ey Tuturca, kapıyı aç! (emir/istek)

Aşağıdaki cümlede ayı, yavrusuna sesleniyor.

A:tıh palasına yanşaci “A:nigi paşini sen ye!” Töşennigi palasına yaşaquma ! (te/9/uci) ‘ Ayı yavrusuna söyledi “Onun başını sen ye!” Tavşanın yavrusuna sakın söyleme! (emir/istek)

Aşağıdaki önermede Agu Karaci hizmetçisine emreder (i), aynı cümlenin devamında Agu Karaci sevdiği erkeğin yapması gerekenleri emir görünümlü istek formunda sunar(ii):

(i) *Agu Karaci “İnci yogumu, sen var ta Koskur oylänne vah ta yaşatuyu”.* ‘Agu Karacı şimdi hizmetçi, sen gidip Koskur Oğlanı gör de (ona) söyleyiver.“ (emir)

(ii) *İnci atni işinda yahşi a’tnı taŋna da, po işinda yahşi po:nı taŋna da niŋgencuh qaş !* (te/10/uci) ‘Şimdi atların içinden en iyi atı seç de, silahlar içinde en iyi silahı seç de hemencik kaç!’ (emir/salık verme)

Aşağıdaki önermede tavşan, çobandan kendisini gizlemesini istemektedir:

Touşan qo’kuçiya yanşamiş “Ei, qoĭ ko’kuci, sen mini pir yaşer! mini pure ko:laş kipor, minigi canım pir cula!” (te/22/altı) ‘Tavşan koyun çobanına seslenmiş “Ey koyun çobanı, sen beni bir sakla!” (emir/yalvarma)

Aŋa kaĭnası yaşa:miş “Se a:şnı aĭ k’ema yi s’ıç kema toyrı ! Kun kormegan, yel kormegen çoyajını lovula! “te yaşamiş. (te/23/han) ‘Ona kaynanası söylemiş “Sen aş hamurunu ay gibi aç, saç gibi ince kes! Gün görmemiş, yel görmemiş sebzeleri kavur!” diye söylemiş.’ (tavsiye)

O:c'uh apasına va:hı "Zanzını sen pir c'üt ta vah!"-te:miş. (te/38/eyşe) 'Oğlancık babasına "Tabağı sen bir tut da bak!" demiş.' (kesin istek, davet)

Pihi tayda a:çil! Yıluŋkuş, yılunkuş, sen payda çıŋna na'kur? Çelä var!" (te/24/han) 'Yüksek dağda açıl! Yılınkuş (çiçeği), sen bağda bağda açılıp ne yapacaksın? Çöle git!" (emir/salık verme)

Ninusı yaşameş "Men kişur ulterci se anı caya tı ge! Men saŋa ehmeh vivıgi!" (te/40/eyşe) 'Ninecik söylemiş "Ben bir kişi öldürdüm sen onu at da gel! Ben sana ekmek vereyim!" (istek, teklif)

Aşağıdaki önermede zengin adam Keloğlan'a emreder:

Pu par kişi tasqur oylänä eyişamiş "Sen öye var ta: urhanne kelle de gel!" (te/50/ulla) 'Bu zengin adam kel oğlana seslenmiş "Sen eve var da urganı iste de gel!" (emir/istek)

İçisı pu avuya eĭşamiş "Sen azeŋ oyıŋa var ta, yayur işki kuri var, ane eşekä yühlä ta al ta gel!" Pu içisi avuya eĭşamiş "Sen özen qırıyına ye'ku, hayıŋne çöĭ !" (te/51/ulla) 'Anne bu oğlana seslenmiş "Sen ablanın evine var da iki ölçek yağ var, onu eşeğe yükle de al da gel! Bu anne oğlana seslenmiş "Sen ırmağın kıyısına ulaşınca, ayakkabılarını çıkar!" (öğüt/emir)

Aşağıdaki önermede emir çekiminin olumsuz şekli kullanılmıştır:

Pa:s yeşace "Sen yıylama, men a:kigi! (te/52/ulla) 'Pars söyledi "Sen ağlama, ben getireyim!' (emir görünümlü istek)

Aşağıdaki önermede imparator oğlana emretmektedir, burada kesin emir söz konusudur:

Avune huaŋzan çıhırıp aparci " oylan, pu pa:s yandır. Sen naŋ kelese, me viĭgä, sen yoka:ne yandır !" İnci avu yaşace." içk'i qalyı, paşqası yokası yaŋyı!" (te/52/ulla) 'Oğlanı imparator çağırıp götürdü "Sen ne istersen ben vereceğim, sen hepsini geri gönder!" Şimdi oğlan konuştu "İkiniz kalın, diğerlerinin hepsi dönsün!" (emir)

Aşağıdaki önermede imparatorun karısı muhafızına emreder:

Pu qa:tın kişi yişaci "Ko pallaguçi-u!" Emeh kelegen kişni ültertuyu!" tep yişaci. (te/54/ulla) 'Bu hatun kişi seslendi,

"Muhafız hey!" Ekmek isteyiciyi (dilenciyi) hemen öldür!" (kesin emir).

3.2.2.2.2 [-guma] İşaretleyicisi İle Kurulan Kiplik Anlamlar

[sen (selar)] ... + fiil-[-guma/-koma/-kuma]+ø]

Salar Türkçesinde emir kipinin (i) fiil + [OLM]+[ø] şeklinin kullanımı (ii) fiil + [guma]+[ø] kurulumuna göre yok denecek kadar azdır. İkinci kurulumu birinci kuruluma göre daha prestijli olduğu görülmektedir. Bunda ikinci şeklin kurulumunda yer alan tasvir fiili sayesinde kurulumun potansiyelinde kiplik anlam barındırması olabilir. Bu kurulum teklik ve çokluk ikinci kişilerde eksiz emir kurulumunun olumsuz şeklidir, bu kurulum cümleye *istememe, reddetme, bir şeyi yapmamayı tavsiye etme, uyarı, tehdit* anlamlarını yükler. Bu kurulumdaki -*qu* morfemi *qo*- tasvir fiilinden gramatikalleşmiş olmalıdır. Çünkü Türkçede olumsuzlama işaretleyicisi [-mA] kılınış, çatı eklerinden sonra, kip ve kişi eklerinden önce ulanır.

Aşağıdaki önermede yer alan zarf fiil ekli kurulum [-guma] işaretleyicisindeki -qo- parçacığının *qo*- fiilinden gramatikalleştiğine bir delil teşkil eder:

Yıγlıkomutäʿuh var, piser saŋa ça'p ya'ma kiĭgi – timiş.' (te/25/han) 'Ağlamadan git biz sana yardım etmeye geleceğiz, demiş.'

[yıγlı [ø]+ ko-+mu+täʿuh < [yıγla+p + ko+ma+taçuk]
yıγlı-(-p>ø) +qo(-)-OLM-taçuk

A:tıh palasına yanşaci "A:nigi paşini sen ye!" Töşennigi palasına yaşaquma ! (te/9/uci) 'Ayı yavrusuna söyledi "Onun başını sen ye!" Tavşanın yavrusuna sakın söyleme!' (uyarı/tembih)

Aması yaşaci "Sen men işkısımnı toĭquma!" (te/6/uci) 'Annesi söyledi "Sen bizi aman dövme!", (yalvarma).

Posıc'uh anı çölläpıra "Uslakuma!" tepera. 'Yaşlı baba onu teselli ediyormuş "Üzülme sakın!" diyormuş. (te/19/altı), (teselli, ricâ)

Kiĭne yişace " sen γem yukuma! Çehme kelse, men va:γı! 'Karısı söyledi „Sen üzülme sakın! (imparator) beni götürmeye gelirse, ben gideyim!' (te/54/ulla), (teselli, ricâ)

Sen kişike yişakuma !" etici. (te/55/ulla) 'Sen kimseye söyleme!' (yalvarma)

Avu miyokuana ya:ralmiş "Kişa yaĭşaquma! Men saŋa heli hutu peĭgi! (te/60/mın) 'Oğlan rahibeye yalvarmış,"Ne olur kimseye söyleme! Ben sana çok para vereyim!' (yalvarma/ricâ)

Ana avuγa yeşameş "Sen minigi kiyumdır, horγuqoma! Sen qaĭda o'ssa, meni paşla! (te/62/mın) 'Kız oğlana söylemiş "Sen benim kocamsın, aman korkma! Sen nerede olsan, beni (de) yanında götür!' (öğüt)

Aşağıdaki önermede sırası ile (i) tembih/geniş zaman, (ii) emir, istek/şimdiki zaman ve (iii) kabul/dilek kipini işaret eden üç ayrı kiplik potansiyele sahip kurulum kullanılmıştır:

Ana yaşamiş avuγa "Horγuquma, sen uhla, men paqqí!" (te/62/mın) 'Kız söylemiş oğlana "Sakın korkma, sen uyu, ben bakayım!'

(i) horγu-quma

(ii) uhla-ø

(iii) paq-qí

3.2.2.2.3 [-doγo] İşaretleyicisi İle Kurulan Kiplik Anlamlar

Bu işaretleyici eklendiği fiile, *acilen gerçeklenmesi gereken emir/ricâ/yasaklama, öğüt, eylemin çabukça, kolayca, tezden yapılamsını isteme* içerikli kiplik anlamlar yükler, yalnızca teklik ve çokluk 2. kişilerle kullanılır. Bu işaretleyicinin cümledeki görünümü aşağıdaki şekildedir.

[sen (selar)]... + fiil-[-doүo/-togo/-tuүu/-toүu]+ø]

Bu kurulumdaki işaretleyicinin yalnızca kalın yuvarlak ünlülü varyantları vardır, uyuma girmeyen, direnen bu kurulum, bu birleşik yapılı işaretleyicinin leksik bir ögeye *qo*- 'koymak' fiiline götürmemize olanak sağlar:

yaşa<u>toүo</u> 'hemencik söyle'
<u>[yaşa</u> - <u>da</u> - <u>qo</u> - [<u>ø</u>]]
fiil-ZFbağl+FİİLtasv-(kişi)

Aşağıdaki önermede Agu Karaci hizmetçisi ile konuşmaktadır, cümle tamamı ile emir/tembih içermektedir:

Yogumuga el deĭmiş. "Agu Karaciga <u>yaşatogo</u>- on beşnigi keçisindiği aĭ ya:rım tuhar, on alcınigi keçisindigi yiltis siriher! te <u>yaşatuүu</u>!" (te/10/uci) 'Hizmetçiye şöyle demiş. "Agu Karacı'ya hemen söyle ayın on beşinci gecesinde ay yarım doğar, on altıncı gecesinde yıldızlar seyrektir! diye söyleyiver!' (ivedilik/emir)

Muŋısqarjıh kiĭmiş, -Se avuŋnı yıĭgur! timiş. Avusı amasına yaşamiş "Se meni a:rıcʿuh yü ta tez işina qoĭtuүu! (te/11/uci) 'Muŋıskarcak gelmiş, -Senin oğlunu yiyeceğim! demiş. Oğlan annesine seslenmiş "Sen beni temizce yıkayıp tabağın içine koyuver!' (tarif/çabukluk)

"Avu: sen maŋa oүul <u>voltoүu</u>!" dimiş. (te/10/uci) "Ey oğlan sen benim oğlum oluver!" demiş.' (istek/kolaylık)

Aşağıdaki önermede kurt, tavşana emir verir ve emrinin hemen gerçekleştirilmesini ister:

İnci puri "pu ıŋgırçıhnı maŋa <u>vertoүo</u>! Dime:ş. – vemese! dimeş. Puricʿuh "Sen vemese, men seni yigur !" time:ş. – Sen meni yikuma, men saŋa viĭge! – dime:ş. (te/13/uci) 'Sonra kurt "Bu semeri <u>hemen</u> bana <u>ver</u>! demiş. - vermezsen! demiş. Kurtcuk "Sen vermezsen, ben seni yiyeceğim!" demiş. - (tavşan) "Sen

beni aman yeme, ben sana (semeri) vereceğim!" demiş.' (kesin emir)

Mune yanşayu puyu söyinci "Sen minigi purnım içinä yaşintuyu !" dii̇ci. (te/22/altı) 'Bunu söyleyince geyik sevindi "Sen benim burnumun içine saklanıver!' (istek, izin, çabukluk)

Kozkur Oylan yoyumuna yaşamiş "Asmantayı yultus serehar te ta a:ziŋa yaşatuyu! (te/23/han) 'Koskur Oğlan hizmetçisine seslenmiş "Gökyüzünde yıldızlar seyrektir diye de hemen hanımına söyle!' (emir, direktif, çabukluk)

Pir ki:gu se:tula pir çit-ta oltërtuyu! (te/39/éy) 'Biri gelince satırla vurup öldürüver!' (emir, çabukluk)

-e-e, Huda-yo, punı koznı nene pir tıhtuyu, yaramayar! temiş. (te/42/éy) 'Ey Tanrı'm, bunun gözünü tekrar tıkıver (köe et), bu yaramayacak! demiş. (dilek, çabukluk)

Sen (selar) goziŋnä yumdoyo. (sg: 61) 'Sen gözünü yumuver.(istek, çabukluk)

Sen gemese maŋa gahca verdogo. (sg: 72) 'Sen gelmezsen bana haber veriver. (istek, çabukluk)

3.2.2.2.4 [-goge] İşaretleyicisi

Bu birleşik yapılı işaretleyici *kabul etme, izin verme* içerikli kurulumlar oluşturur, bu tip işaretleyiciye yalnızca Salarca Gramerin (Yun 1985) dil malzemesinde rastlanır, Tenişev'in ve Kakuk'un malzemesinde bu tip bir kuruluma rastlanmaz:

U (ular) va(r)gä / va(r)gogä. 'Onlar gitsin, gidebilirler.' (sg: 62)

U (ular) ge(l)yi / ge(l)gogä. 'Onlar gelebilirler, gelsinler.' (sg: 62)

3.2.2.3 Gerekliliğin İfadesi

Gereklilik bir eylemin yapılmasının *gereklilik*, *ihtiyaç* şeklinde gerçekleştiği veya gerçekleşeceğinin bildirildiği gramer kategorisini oluşturur. Bu kurulumun kipsel aspekti şimdiki zamandan gelecek zamana uzanır. Bu kategori Eski Türkçede [-gU] işaretleyicisi ile kurulmuştur, Gabain'in ifadesine göre kitabelerde nadir görülen bu şekil, zorunluluk ve amaç ifade eder. *Saklan-gu ol* (TTI196) 'korunmalıdır' (Gabain 1988: 83). Karahanlı Türkçesi döneminde -γu / -gü şeklinde görülen bu işaretleyici öncelikle gereklilik kipi işlevini taşır, bu dönemde yavaş yavaş gelecek zaman ekine gramatikalleşmektedir, sıfat fiil ve isim yapma görevleri de kullanımdadır:

Neteg baryu aşqa neteg yigü aş
Oqısa negü teg oqıγı adaş (Ercilasun 1984: 149)

Bu işaretleyici Harezm Türkçesi yazı dilinde de varlığını gösterir. Harezm Türkçesinde gereklilik/mecburiyet formu {fiil+-γu/-gü+kişi eki} kurulumu ile gerçeklenir. yunuγ nä buzar, bilgü mu'min yaqın *abdesti ne bozar, mümün muhakkak bilmeli.* (MM 13:4) (Eckmann 2003:33). Çağataycada da gereklilik ve isteğin ifadesinde [-γu/-gü] partisibi ile kurulan şekillerden yararlanılır. Ancak Harezm dönemine göre kullanımı azalmıştır. yıγlaγum kelür *ağlamalıyım* (Eckmann 2003: 96). Salar Türkçesinde da [-γu+kel-] şekilli bu tür kurulumlar vardır. Özbek ve Uygur Türkçelerinde bu tip bir kuruluma rastlanmaz. Bu kurulumda kullanılan [-gu] bölümü Batı Türkçesindeki [-mak için] şeklini karşılar ve iyeliksiz kullanılır, seyrek de olsa [-ga] ile nöbetleştiği durumlar da gözlenir. Günümüzde Tatarcada da [-ga] gerekliliğin kurulumunda kullanılır. Oğuz grubu lehçelerinin tümünde bu tip bir gereklilik kurulumuna rastlanmaz.

Gerekliliğin Salar Türkçesindeki görünümü yukarıda sıraladığımız yazı dili dönemlerindeki görünümlerle paralellik gösterir. Tenişev, *Salarsky Yazık*'ta

gereklilik kipine yer vermemiştir (sy: 29-39) Salarca gramerde de gereklilik kipine yer verilmemiştir.

Türkçedeki tek ekin çoklu işlev yüklenebilmesi kuralı burada da açıkça görülür. Salar Türkçesinde [-γu] işareti üç işlevin ifadesinde görev alır:

(1) Gelecek zamanın kurulumunda kullanılır (bkz: 3.2.1.3).
(2) Gereklilik kipinin kurulumunda kullanılır.
(3) Sıfat fiil cümlelerinin kurulumunda kullanılır (bkz: 3.8.2.3)

Gereklilik kategorisi Salar Türkçesinde *eksel* değil *analitik* olarak ifade edilir, gereklilikte *kele*- 'iste-, gerekli ol-' fiili de görev alır. Salarca dil malzemesi tarandığında sg ve spp dil malzemesi dışında kalan tüm malzemede bu tip cümle kurulumları gereklilik kipini temsil eder. Salarca Gramer'deki benzer cümleler istek kipi içerisinde gösterilmiştir.

İstek ve gereklilik kurulumlarını birbirinden ayıran en önemli fark, kurulumlardaki yardımcı fiillerdir. Gereklilikte kullanılan fiil kele- 'ihtiyacı ol-, istemek' anlamlıdır, istek kipinde kullanılan fiil 'kel-' 'isteklenmek, arzulamak' anlamındadır. Her iki kip kurulumunda da genelde geniş zaman kullanılması cümlelerin kolaylıkla karışmasına neden olmaktadır, ancak istek kipinde [-gu] işaretleyicisinin mutlaka iyelik işaretleyicileri ile kullanılması bunları ayırmamızı kolaylaştırır. Gereklilik kipi yalnızca Tenişev'in (1964) ve Kakuk'un tekstlerinde (1962) görülmektedir.

Salar Türkçesindeki gereklilik kipi kurulumunu şu şekilde ifade ederiz:

(ZMRilgi) +… [ana fiil+[-γu/-gü/-γı/-gi/-ga] + [İYE>ø]   kele- + basit kip]

Gereklilik kipi bir *ilgi grubu* ve *kele*- 'iste-; ihtiyaç duy-' temel anlamına sahip bir tasvir fiilinin birleşmesi ile kurulur. Kurulumda ilgi zamiri, ilgi eki olmadan yer alır, ilgi zamirinin yöneteni konumundaki isim fiil de iyeliksiz olarak kullanılır. Kurulumun ilgi grubu şeklinde olduğu dizimden anlaşılır:

Pir kunera pu o sumurlaci: "Lu-şe her kune mini töyer, mem muŋa heyür ekki keliga." (te/6/uci) "Öğretmen her gün beni dövüyor, Benim buna kötülük etmem gerekecek.'

[mem[ø] muŋa heyür ek-ki-[ø] keli-ga]
ZMRkişi-(İLG) muŋa heyür + ek-İSMfi-(İYE)-FİİLtasv-ZAM

Lovu-şi poĭkaragın a:lışmış. Palalarne yıyme:ş. Lovu-şi yaşame:ş: "Pugun mö'kenda pu avu me't e'miş. Mem mö`ken işina c'ic'parci? Munigi ondoyuna panzı elli vurgu kelega!" (te/6/uci) 'Öğretmen elbisesini değiştirmiş. Çocukları toplamış. Öğretmen söylemiş "bugün tuvalette bu oğlan bana kötülük etti. Ben tuvaletim içine düşüverdim, bunun poposuna elli kere *vurmamız gerek!'*

Avuc'uh a:cı, quliş, işkısına, yaşaci: "pugun işkısıŋ kuş çihırgu kelegar ! (te/5/uci) 'Oğlan sonra iki kılıca söyledi: "Bugün ikinizin gücünüzü göstermeniz gerekecek!'

Nadir de olsa gereklilik içindeki ilgi grubununun iyelik işaretli şekline de rastlanır:

Kan işinda paya vara, çampagina ç'a e'ti pir şaulamiş. -Qaç'kim kelegar ! temişta, kaç'miş. (te/25/han) 'Kovanın içinde kurbağa varmış, kurbağa şak diye bir tokat vurmuş. (Muŋıskarcak) "Kaçmam gerekiyor!" deyip kaçmış '

Pu pa:s ya(ŋ)şace "Minigi k'akane huanşaŋ cucıp aparci. Mune piser-jo-o, alma:va:yu kelegar!" (te/51/ulla) 'Bu pars söyledi "Benim ağabeyimi imparator yakalayıp götürdü. Bunu bizim almaya gitmemiz gerekecek!'

Ya'qana miyokuaŋ "Meni husayım a:yırdır! teĭmiş, -men mo:kana pa:yu kelegar!"-temiş. (te/60/mın) 'Yattıklarında rahibe "Benim karnım hasta! (karnım ağrıyor) demiş, -benim tuvalete gitmem lâzım!" -demiş.

Şıeşänler yahcucuh oryengu keligur. (sg: 97) 'Öğrencilerin iyi çalışmaları gerekiyor.'

Men yadaci, diŋgu keler. (ss: 95b) 'Ben yoruldum, dinlenmem gerek.'

Bo:ba men bu çıhäni ata: te minsa volär o? dimiş. "çı:hä ulgän vocena a:ni minse dagä inciyinla hüryu keliga." (tesa/4) 'Baba

ben bu değneğe at diye binebilir miyim? demiş. "Değnek cansız olduğu için ona binsen de ayağınla yürümen gerekecek.'

Hıriyındi işni piligur disa:, aүzändigi gaca:ni tiŋnayu kelär. (tesa/ 6) 'Birinin kalbindeki niyeti bileyim dersen ağzındaki sözü dinlemelisin'

Bu şirani buri yola kelega. 'Bu masanın cilalanması gerek.' (spp: 16/564)

Seyrek de olsa [-ş] isim fiil işaretleyicisi [-gu]' nun yerini alır, bu durum bu işaretleyicinin bir mastar eki olduğuna işaret eder:

Pisir baŋnaş keler. 'Biz(im) yardımlaşma(mız) gerek.' (ss: 27a)
Pisir-[ø] baŋna-ş-[ø] keler

Gereklilik kimi önermelerde [gerek olan şey + kele-+ ZAM] şeklinde de kurulabilir:

Atä eŋär keler. (sg: 66) 'Ata eyer gerekiyor.'

Gereklilik kipindeki, morfolojik kurulumdan ilgi kurulumlu, analitik ifadeye geçiş diğer Türk lehçelerinde de görülür. Türkiye Türkçesindeki gereklilik kurulumunun ikinci tipi Salar Türkçesindeki kurulumla örtüşür:

sal. *Qaç-ki-m kele-ga-r.* 'Kaçmam gerekecek.'
ttü. *Kaç-ma-m gerek-i yor*. 'Kaçmam gerekiyor.'

3.2.2.3.1 Gereksizlik / 'Lâzım Değil' Kipliği

Salar Türkçesinde bir işi, oluşu, hareketi gerçekleştirmenin gereksizliğinin anlatımı iki şekilde gerçekleşir, gereksizlik *kele-* fiilinin olumsuz şekli üzerinde taşınır:

(i) (ZMRilgi)+ ….. + [fiil + [-ga/-qu] + kele-+[GENolmz]]

Sen horga kelemes. 'Senin korkmana gerek yok.' (ss: 95b)

[sen-[ø] hor-ga-[ø] + kele-mes]
ZMRkişi-(İLG) + hor-İSMfii-(İYE) + kele- + ZAM

(ii) [fiil-[qu] + neme yoh-(KOP)]

Agu Karaĵi yaşamiş "Körgu neme yohtır!" (te/10/uci) 'Agu Karaci söylemiş "Görmene gerek yok!"

[kör-gu + neme + yoh-tır]
kör- İSfi + neme + yoh-KOPkes

Koşkur-oүlan-o, qara saçımnı pahqu neme yuha:ne, huanşoŋ anigi atı kurgune pah-ta yanine! (te/23/han) 'Koşkur oğlan, kara saçıma bakmaya gerek yok, imparatorun atının kuyruğuna bak da git!'

Heme-neme kelemes 'Hiçbir şey gerekmez.' (ss: 108a)

gusgur oүlanno
sen miniүi sacini
bahqu kʿelimez (tese / 4)
үusgur oүlinno
sen miniүi yüzunnie
vahqä kʿelimes (tese / 4)

'ey Koskur Oğlan
senin benim saçıma
bakmana gerek yok.'
ey koskur oğlan
senin benim yüzüme
bakmana gerek yok.'

3.2.2.4 Şart Kipi

Şart olarak adlandırdığımız bu kategorinin işaretleyicisinin temel işlevi olumlu ya da olumsuz varsayım içeren yan cümleler kurarak olası ana yüklemlerin oluşum şartını kurmaktır. Basit kipli cümlelerde şartlı cümlenin gerçekleşme veya gerçekleşmeme olasılığı eşittir. Şart işlevi [-sA] işaretleyicisinin temel görevidir.

Eski Türkçe devresinde, Orhon ve Yazmalar Dönemi Türkçesinde fiil+-sar /-ser+kişi zamiri] şeklinde öncelikle birleşik bir cümlenin olma şartını veya zamanını gösteren yan cümlelerin yüklemlerini kurmada kullanılmıştır: *Toruk bu:kalı sämiz bu:kalı ırakda (6) bilsär, sämiz bu:ka toruk buka teyin bilmäz ärmiş" teyin, ança sakıntım.* BilgeKa/B5-6: *Süŋüş bolsar çerig itär ärti* KüliÇor/B9 (OrTGr: 225) Daha bu devrede bu işaretleyici şart cümlesi kurma yanında çeşitli kiplik anlamları üzerine almaya başlamıştır; *barsar barıl* 'gidersen git' (ETGr: 91260). Eski Türkçe Döneminden sonra bu kip çekimindeki en önemli değişiklik çekimde kişi kategorisinde iyelik kaynaklı kişi işaretleyicilerine geçiştir. Harezm döneminde çoklukla iyelik kaynaklı ekler kullanımdadır, ayrıca bu işaretleyici asli işlevi yanında *istek*, *ricâ*, *yalvarma* gibi kiplik anlamlar da taşımaktadır; *maŋa taqı ica:zat bersäŋiz, män Şa:mqa barsam, tica:ret qılsam* NF/15:4 (Eckmann 2003: 28).

Salar Türkçesinde şart işaretleyicisi hangi işlev kurulumunda yer alırsa alsın [-sa] şeklinde varyantsız olarak görünür:

ÖZN+ … [fiil + [-sa] + [ana cümle]]

Salar Türkçesinde [-sa] çoklukla birleşik yapılı cümlelerin kurulumunda görevlidir. Basit yapılı cümlelerde görülme sıklığı azdır:

> *LSÇ kiĭnina sormiş "Men izı kelsa, niçi'li kigu? diĭmiş! Sen kelsa, maljini ülter-ta, koyını sür-ta, maljinige poĭkaragını ki:ta, koĭnı sür-ta kel! – kiĭnı diĭmiş.* (te/21/altı) 'LSÇ karısına sormuş "Ben kendim gelsem, nasıl geleyim?' demiş! Sen gelirsen, çobanı öldürüp koyunları sürüp çobanın elbiselerini giyip koyunları sürüp gel! - karısı demiş.'
>
> [[Men izı kel-sa] [niçi'li kigu]]
> CÜMyan CÜMana

Şart kipi normal şartlarda, kişi kategorisinin kullanıldığı tüm lehçelerde iyelik kökenli kişi ekleri ile kullanılır. Salar Türkçesinde şart işareti ile çekimlenmiş yüklem üzerinde hiçbir kişi belirteci kullanılmaz:

Miyokuan yaĭşamiş “Sen mana heli kʻop perse, men yaşa kiĭgi!” (te/60/mın) ‘Rahibe söylemiş “Sen bana çok para verirsen, ben söyleyiveririm!”

[[sen mana heli kʻop per - se - [ø]]…]
ZMRözne ………… FİİL-ŞART-(kişi)

Türk Dilinin ‘tek işaret çoklu işlev özelliği’nin tipik örneklerinden birini oluşturan bu işaretleyici Salar Türkçesinde kullanıldığı cümlelerde ana işlevi dışında *reanaliz* (yeniden analiz etme) yolu ile çeşitli görevlerde kullanılır:

(1) Bu işaretleyici ana cümlenin olma şartını kurmada kullanılır. Salar Türkçesinde bu işaretleyicinin şart işlevi alanı daralırken, zarf işlevi alanı genişlemiştir, şart işlevli önermeler daha azdır:

Eti:gu yikonto “İzı yahşi kallasla ye:men ke:mes, ye:men kallasa yahşi ke:mes te sıqırapor!” temiş. (te/39/éy) ‘Böyle olunca aziz “Ben iyilik istesem kötülük gelmez, kötülük istesem iyilik gelmez diye ağlıyorum, bağırıyorum!” demiş.’

Çehme gelse, men va:yı! (te/54/ulla) [o beni] zorla götürmeye gelse ben gideyim.’

(2) Şart işaretleyicisi ana cümlenin zaman ve hâl zarfını oluşturan yan cümlelerin yüklemini kurmada kullanılır:

Nene pir kelse, nene çit-ta oltërtuγu! (te/39/éy) ‘Yine biri gelse, yine vurup öldürüver!’

Pu avu sorci “İje ko: çih parsa, solanpar. Sen qa:tın kişi yalγuzuŋ o’ssa, kişa solanar. (te/60/mın) ‘Bu oğlan sordu “Ben dışarı çıktığımda, güneh işlerim (biriyle birlikte olurum). Siz kadınlar yalnız kalsanız, biriyle brlikte olursunuz.’

Men beligi dahänsa de ornaşmär eliγi dahänsa de ornaşmar. (sg: 89) ‘Ben böyle giyinsem de yakışmıyor, böyle giyinsem de yakışmıyor.’

Asman nene yagsa sel en geγa(r) (sg: 72) ‘Yağmur yağsa yine sel gelecek.’

(3) Şart işaretleyicisi delile dayalı dolaylılık kipliğin kurulumunda görev alır. Bu tip cümleler önermedeki nakil yolu ile edinilen bilginin kaynağının delillendirildiği cümlelerdir (bkz: 3.2.2.5 Delile Dayalı Dolaylılık Kipliği)

> *Pir gune yel hu'miş. Pu yaŋzını futırpa:miş. Pu yaŋzını keĭşaŋa fu(r)tırpa:miş. Pu yaŋzıya kişi uçı(r)sa, huaŋşaŋnige anasınige yaŋzısi vu:miş.* (te/52/ulla) 'Bir gün rüzgâr çıkmış. Bu resmi uçurup götürmüş. Bu resmi şehre uçurup götürmüş. Bu resme adam bakmış ki (o resim) imparatorun kızının resmi imiş.'

(4) Bu işaretleyici *seçeneksizlik*, *tehdit* içeren bir kiplik kurulumda kullanılır. Şart da içeren bu cümlelerde konuşur, ana cümledeki eyleme yön verecek olanın dinleyenin davranışı olduğu mesajını verir. Bu tip kurulumlarda, konuşur dinleyenin seçeneksizliğini bildirir.

> *Kiyo sa:c'ihqa parci te cillemese, men seni ulterγutır!* (te/60/mın) 'Kocam ticaret yapmaya gitti diye onu kandırmazsan, ben seni öldüreceğim!'

> *Miyokuan yaĭşamiş "Heli maŋa permese, men ızıtaya yaĭşaγutır!"* (te/60/mın) 'Rahibe söylemiş "Bana para vermezseniz, ben kesinlikle herkese söyleyeceğim!'

> *A:tıh qoĭ k'o'kuçiga sorci "To:şenni kortu? -Kormici! -Sen yaşasa, yanşa! Yanşamasa, men seni yigur!* (te/9/uci) 'Ayı koyun çobanına sordu "Tavşanı gördü mü? -Görmedim! -Sen söylersen, söyle! Söylemezsen, ben seni yiyeceğim!'

(5) Bu işaretleyici yeterlilik kipinin alternatif bir kurulumunda da görev alır. Harezm Türkçesi dönemine değin götürebildiğimiz bu kurulum Kıpçak tipli özelliklerin Salar Türkçesindeki temsilcilerindendir. (bkz. 3.7 Yeterlilik Kategorisi)

> *Pu a:vu şu ohqane yahşa, çüseĭ ko:lasa, vuγa(r)!* (te/1/uci) 'Bu oğlanın kitap okuması iyi, yüksek tahsil görebilir!

(6) Bir durumu konuşurun peşinen kabulünü anlatan kiplik ifadeler kurar:

> *Eĭ, pavo:, saŋa ogıl keliγar o? Kelese, saŋa pir viĭgi! – ninusı yaşameş.* (te/4/uci) 'Ey baba senin oğula ihtiyacın var mı? İstesen sana birini vereyim! - nine böyle söylemiş.'

Avune huaŋzaŋ çıhırıp aparci “Oγlän, pu pa:s yandır! Sen naŋ kelese, me viïgä, sen joka:ne yandır!” (te/52/ulla) ‘Oğlanı imparator çağırtıp getirtti “oğlan bu parsları geri gönder! Sen ne istersen ben vereceğim, sen hepsini geri gönder!”

Sen naŋ kelise veγi. (sg: 73) ‘Sen ne istersen ben vereceğim.’

Seŋ qaïda o’ssa, meni paşla!” (te/62/mın) ‘Sen nerede yaşasan, beni yanında götür!’

(7) Bu işaretleyici kimi cümlelerde *önemsememe, umarsızlık* içeren kiplik anlamlar da ifade eder, bu tip cümlelerde, karşısındakinin durumunun konuşur için önemli olmadığı mesajı verilir.

Ana yaşagan şe:; “Sen katın çilläsä, çillä!”-etimeş. (te/55/ulla) ‘Kız söylemiş “sen nereden ısırırsan ısır!” demiş.’

Ta:şida naŋ yaşasa, yaşaşqı! (te/63/mın) ‘Dışarıdakiler ne derlerse desinler!’

“Yise-tä yige-te!” -cikkene callamiş. (te/51/ulla) “Yerse yesin ya!” -(deyip) dikenleri kesmiş.’

Miyokuan yaïşaci “E:teden miyoγa ke:quma! Qaïda e’sse, e’t!” (te/60/mın) ‘Rahibe söyledi “Yarın manastıra sakın gelmeyin! Nerede beraber olursanız olun!”

-Sen yaşa:sa: yeşa! Yeşamasa, men seni yigur! Puγu yaşamaci: -Sen mini yisa, ye! (te/9/uci) ‘Sen söylersen söyle! Söylemezsen, ben seni yiyeceğim! (dedi) Geyik söylemedi - (geyik) Sen beni yersen ye! (dedi)’

(8) Bu işaretleyici şart görünümlü ancak [-masına karşın] anlamını içeren yan cümlelerin kurulumunda da görev alır:

Nec‘c‘i c‘ihorsa, eçihke ye’teralmamiş. (te/60/mın) ‘O kadar tükürmesine karşın (tükürüğü) tavana ulaştıramamış.’

Bu kip işaretleyicisi kimi lehçelerde örneğin günümüz Türkiye Türkçesinde basit cümle kurulumlarında istek kipi işaretleyicilerinin işlevini yerine getirir. Salar Türkçesinde ise istek alanına geçişler oldukça seyrektir:

> *Paleler man yaşaci: "Munı töĭsä, ira!" dedi* (te/6/uci) 'Bunu dövelim, tamam!'

Bu işaretleyicinin ek fiilli şekli [ese] şeklindedir (i) ancak bu şekli ile işlek değildir; Salar Türkçesinde genellikle [bol-+-sa] şekli (ii) ile karşımıza çıkar;

> (i) *Pu avu k'aça yaşaci: Me ese, mini elli vur, me e'mese, lovu-şinnı elli vurgur !*" (te/6/uci) 'Ben isem, bana elli (kere) vur(un), ben değilsem öğretmene elli (kere) vuracağaız !'

> *Nene pir zamanta nene somiş "İzinigi yirigi kızıgu-so:gu iter, negesar?"* (te/21/altı) 'Yine bir zaman sonra tekrar sormuş "Senin yüreğin sıcaktır-soğuktur, niyeyse?'

> (ii) *Sen LSÇ vo:sa, men si kiĭnıŋdır! diĭmiş*. (te/21/altı) 'Sen LSÇ isen ben de senin karınım!'

3.2.2.5 Delile Dayalı Dolaylılık Kipliği

Delile dayandırılan dolaylılık (evidentiality) kiplik başlığı altında incelenir. Kiplik, önermenin belirttiği değer ve gerçekliği karşısında konuşulan ve anlatılan olayın katılımcısının fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkilerini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir (Kılıç 2005: 69).

Kiplik bir anlam önermeye genellikle,

(i) modal sözler ile

(ii) gramatikal işaretleyicilerle, kodlanabilir.

Örneğin: ttü. (i) Bakalım, belki teklifini kabul ederim. (ihtimâl)

(ii) Bakalım, teklifini kabul edebilirim. (ihtimâl)

Kipliği ifade etmede kullanılan modal sözler cümlede söz söyleyenin, söylediği fikre, bakışını anlatmaya ya da belli bir sözün, cümlenin anlamını kuvvetlendirmeye hizmet eden yardımcı sözlerdir (TrDGr 1999: 549) Delile dayalılık bir kiplik türüdür, kip ve zaman işaretleyicileri üzerinde taşınır. *Delile*

dayalılık konuşucu ve anlatı kahramanının önermenin doğruluk değeri hakkında tavır alırken bunun için öne süreceği delilin kaynağına işaret etmesi, bilginin kaynağını sezdirmesidir (Kılıç MTAD 2005: 71). Türk dilinde delile dayalılığı ortaya koyan *dolalılıktır*; idrak eden, farkına varan öznenin bilgisinin kaynağına işaret etmesi dolaylı yoldan olmaktadır. Johanson'un bildirdiğine göre (Johanson 2003: 4; Kılıç 2005: 73'teki çeviriden alınmıştır.) Türkçe, bilinen en eski ve daha yakın dönemlerinde *delile dayalılığı* ifade eden dilbilgisel işaretleyicilere sahiptir. Bu işaretleyicilerin esasen iki türü bulunur.

(i) Çekim İşaretleyicileri (inflectional markers) -mış/-ıbdır gibi fiil çekim ekleri, zorunlu yerleri doldururlar ve diğer çekim biçimbirimleri ile karşıtlaşırlar.

(ii) Ek fiil parçacıkları (copula particles) *ermiş*, *erken* gibi enklitik veya ekleşmiş unsurlar yüklem çekirdeklerinden sonra gelirler ve zorunlu olmayan yerleri doldurup sıfır biçimlerle karşıtlaşırlar (Johanson 2003: 4).

Delile dayalı dolaylılıkta, temel olarak idrakte izlenen yol ya da idrak işleminde merkez nokta işaret edilir. Türkiye Türkçesinden örnek verirsek, Türkiye Türkçesi dolaylılığı delillendirmede zengin ifade yollarına sahiptir:

Ali baksa ki adam ölmüş.
Ali bakmış ki adam ölmüş.
Ali bakınca adamın öldüğünü görmüş.
Ali bakmış ki ne görsün, adam ölmüş.

Salar Türkçesi bu bakımdan Türkçenin yukarıda belirtilen imkânlarına, sahiptir, bu kiplik kurulum sistemini işler kılan dilbilgisel işaretleyicilere sahiptir. Salar Türkçesindeki delile dayalı dolaylılığın dilbilgisel işaretleyicileri, *çekim işaretleyicileri* ve *ek fiil parçacıkları* ile şart kipinde çekimlenmiş *par-, ver-, kel-, uçir-* gibi delil cümlelerinin yüklem kategorilerini taşıyan sözlüksel parçalardır.

Salar Türkçesindeki delile dayalı dolaylılık kipliğinin ifadesinde kullanılan çekim işaterleyicileri [-mış/-γan/-sa] ve isim yüklemle kullanılan kopulatif partikel [era]'dır:

[…+par-/var-/kel-/uçir-+[-sa]]+[… ana yüklem+-mış/era/-pa+ø]
yan cümle ana cümle

Delile dayalılığın Salar Türkçesindeki görünümü diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi analitik görünümdedir. Bu parçalı görünümde yer alan ögelerin genel görünümlerini şu şekilde fomülleştirebiliriz:

(i) [… + fiil+[-sa]] + [… fiil+[-miş]]

Oyina ke:sä, nene pir kiĭnnıne Horkekir çıhpa:miş. (te/21/altı)
'Evine gelse ki yine bir karısını Horkerir götürmüş.'

(ii) [… + fiil+[-sa]] + [… isim+-era/-a]

Taŋ a:cep uçärsä, pazar paşinda man pa:sar. (te/51/ulla)
'Tan attığında baksa ki duvarların üstü tamamen parsmış.'

(iii) [çıkarım cümlesi] + [bilgi (delil cümlesi)]

"Pu purı yahşara-mini avune hanterene catamamiş!" Apa yıγlaci. Kuzı koru volci.(te/1/uci) 'Oğlanın elbisesini babasına verdi. "Bu kurt çok becerikliymiş!, benim oğlanın elbisesini yırtamamış."

(iv) [… + eylem+[-sa]] + [… eylem+[-pa]]

Kimi cümlelerde üst yapıda -miş görünmez şimdiki zaman işaretleyicisi kullanılır, ancak bu tür cümlelerde, cümlenin kipinin birleşik kip (şimdiki zamanın rivayeti) olduğu sezilir:

Ac'usınige kiçiluh kiĭnı çıhkelci. Pir uçirsa, a'tnige purnunden c'üten çıhkiĭpa, aγzınden o't çhhkıĭpa. (te/5/uci) 'Amcasının küçük karısı çıktı. Bir baksa, atın burnundan duman çıkıyor(muş), ağzından ateş çıkıyor(muş).'

Delillendirilmiş dolaylı cümleler Salar Türklerinin yaşadığı tüm bölgelerde yaygın olarak kullanılır:

Ucirem Bölgesi

Vu ahışa ta:hılmiş. Çıŋ çaylayanda ahış sunmış, lau-şi poyi işina c'iç pa:(t)miş. Ahışa pir uçirsä avuc'uhnige a:tı piştipa (te/6/uci). Bu ğaca tutunmuş. Tam işerken ağaç kırılmış, öğretmen bokun içine düşüvermiş. Ağaca baksa (ki) oğlancığın adı yazıyormuş.'

Ama:sı taydan kiĩmiş. Kelse, Muŋıskarcak *öyında o'tpa. Aması horga:mış.* (te/7/uci) 'Anne dağdan gelmiş. Gelse (ki) Muŋıskarcak (annenin) evinde oturuyormuş. Anne korkmuş.'

E:rc'uh pazara pir uçirmiş. Üçirsa, pir qara perkutur pazara kelc'a:na: konmiş. (te/11/uci) '(o) Sabah erkenden duvara bir bakmış. Baksa (ki) kara bir kartal duvara gelip konmuş.'

A:tıkun apası e:rc'uh taqqa vahma: va:miş. Varsa, anda qar yaymamiş. Keĩnı toymış. (te/11/uci) 'Ertesi gün baba erkenden dağa, bakmaya gitmiş. Gitse (ki) orada kar yağmamış. Karısı doğurmuş.'

Ama:sı taydan kiĩmiş. Kelse munıskarcak, öyında o'tpa. (te/7/uci) 'Anne dağdan gelmiş. Gelse ki Munıskarcak evinde oturuyormuş.'

Ante iline varsa, ahun bir qoş körmiş. '(Agu Karacı) gitse (ki), bir çift molla görmüş.'

Pavusor körmeş "Pavo:, Koskur Oylän qa:ta ültermeş, qarya-quzgun qa:ta ilänpa? Pavusı yaşameş "Tu:, tal ĵu:yinda ültermeş, qarya-quzgun anta ilenpa!" (te/10/uci) '(Yolda) Yaşlı bir baba görmüş "Ey baba, Koskur Oğlanı nerede öldürmüşler, kargalar kuzgunlar nerede dolanıyor? Yaşlı baba söylemiş "Taa, dalın dibinde öldürmüşler, (nitekim) kargalar kuzgunlar orada dolanıyor.'

Ahun işkisı pile pir üçirse, zaŋır yirigi ayzına qatamiş ta Agu Karaĵi ülmiş. (te/10/uci) 'İki molla birlikte baksalar (ki) büyük iğneyi kalbinin ağzına saplayıp Ağu Karacı (kendini) öldürmüş.'

Altıyuli Bölgesi

LSÇ kiĭninı paşlica:na oyina kiĭmiş. Oyina ke:sä, nene pir kiĭnıne Horkekir çıhpa:miş. (te/21/altı) 'LSÇ karısını yanına katıp evine gelmiş. Evine gelse (ki) diğer karısını da Horkerir kaçırmış.'

Orha uçirsa, huĭ ya:hınare, rıtah vure, et yiye koniĕn tulagu yerare! En'şa uçirsa. mo:ren ya:hınare. (te/17/uci) 'Güneye baksa (ki) ırmak yakın imiş, av avlayıp et yiyip hayat geçirilecek bir yer imiş! Kuzeye baksa (ki) büyük ırmak yakınmış.'

Eyşe Ahvar Bölgesi

Eti:gu a:tıkune apası o:cuhnige a:tına faŋnecʿeler va:miş. Varsa, o:cʿuh ehmegine payaya veĭmiş. (te/45/eyşe) 'Böyle olunca ertesi gün baba oğlanın arkasından gizlice gitmiş. Gitse (ki) oğlancık ekmeğini kurbağaya vermiş.'

Ullagıl Bölgesi

İçisi ahun-bonı çıharak keĭmiş. İçisı uçaqqa kirparsa, sanzını sundurmiş, qazanne köz tişmiş, ko:casu çürlämiş. (te/51/ulla) 'Anne molla babayı çağırıp gelmiş. Anne mutfağa giriverse (ki ne görsün) (oğlu) fincanları kırmış, kazanı delmiş, aş dökülmüş.'

Kelsä, qazan işinta nene pu emeh varar, taŋgunta ça varar. (te/54/ulla) '(Oğlanlar) Gelseler (ki) kazanın içinde yine ekmek armış, çaydanlıkta çay varmış.'

Pu ço:sı paşilaşep keĭşaŋnige işcina çıhci. Keĭşaŋ–pazarne korlace. Taŋ a:cep uçärsä, pazar paşinda man pa:sar. (te/52/ulla) 'Bu üçü bir araya gelip şehrin içine girmişler. Şehrin surlarını çevrelemişler. (Şehirdekiler) tan atınca baksalar (ki) surların üstü tamamen pars(larla) doluymuş.'

Mınta bölgesi

E:ĭşe uçirsa, ulli murenara. (te/59/mınta) 'Kuzeye baksa (ki) büyük ırmak imiş.'

O:rahar uçirse, piŋden pinara. E:şe uçisa, tizden tizara. Ya:nina uçirsa ulli morenara. (te/59/mınta) 'Güneye baksa (ki) genişten genişmiş. Kuzeye baksa (ki) düzden düzmüş. Yan tarafa baksa ulu ırmakmış.'

Tamden enparjinen pahma pa:miş. Parsa, miyokuanne ultermiş. "İnji ayılnige miyokuanne ultermiş. (te/59/mınta) Damdan iniverip (ona) bakmaya gitmiş. Gitse (ki) bir rahibeyi öldürmüş.'

3.7. Yeterlilik Kategorisi

Yeterlilik, konuşurun bir eylemin olup olmayacağı konusunda, eylemi gerçekleştirenin potansiyeline yönelik subjektif yaklaşımını ifade eden tam anlamı ile gramatikal bir kurulum düzenliliğine sahip tüm zaman ve kip işaretleyicileri ile kullanılıp paradigmalar içinde yer alabilen bir kiplik kategoridir. Gramatikal kurulum düzenliliğine sahip olması nedeniyle çekim morfolojisinin (inflectional morphology), cümle bütünlüğü içerisinde türlü kiplik anlamlar taşıması bakımından ise semantiğin araştırma alanı içerisinde yer alır.

Türkçede *yeterlilik* (ability) ya da *imkân* (possibility) olarak adlandırılıp [al-/bil-] tasvir fiilleriyle oluşturulan yeterlilik kurulumları, cümlenin gelimine göre asli işlevleri yanında *yetenek* (abilitive), *olasılık* (potential), *izin* (permision) gibi kiplik anlamları da ifade etme potansiyeline sahiptir.

Yeterlilik olarak adlandırdığımız kurulum araştırmacılarca yapılan kiplik sınıflandırmalarında, işleve ve konuşurun önermeye yaklaşımına göre farklı bölümlere yerleştirilmiştir. Palmer yeterlilik kipliğini (Abilitive Modality) Olay Kipliğinin (Event Modality) Hareket Kipliği (Dynamic Modality) alt başlığına yerleştirmiştir (2001: 22). J. Bybee, R. Perkins ve W. Pagliuca, kipliği dört ana bölümde incelemişler, yeterliliği *Kılıcıya Yönelen Kiplik* (Agent-oriented modality), imkân ve olasılığı ise *Konuşucuya Yönelen Kiplik* (Speaker-oriented modality) içerisinde göstermişlerdir (1994:176-181). Kroeger imkân ve olasılığı *Konuşucuya Yönelen Kiplik* içinde; yeterlilik ve izni ise *Kılıcıya Yönelen Kiplik* içinde değerlendirmiştir (2005:166).

Yeterlilik olarak adlandırdığımız kurulum, kullanım amacına göre farklı kiplik anlamlar ifade edebilir. Yeterlilikte, konuşurun önermedeki vakaya yaklaşımı işleve göre değişir. Örneğin Türkiye Türkçesinde yeterlilik kurulumu aşağıdaki şekilde dört farklı işlevi üstlenir:

(i) *Ben Almancayı çok iyi konuşabilirim*. (yeterlilik)
Yeterlilik anlamlı kiplik ifadelerde konuşurun vakaya yaklaşımı subjektiftir. Konuşur vakanın gerçekliği ile ilgili taraflı bakış açısını bildirir.

(ii) *Hava bulutlandı, yağmur yağabilir*. (olasılık)
Olasılık anlamlı önermelerde konuşur (speaker) önermedeki ihtimâli başka bir önerme ile delillendirir, var olan delili cümleye yerleştirir. Önermenin gerçekliği ile ilgili bakış açısı objektiftir, vakanın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hakkındaki hükmünü vermez, olası vaka ile delili birlikte sunar.

(iii) *Şimdi içeri girebilirsiniz !* (izin)

İzin anlamı içeren önermelerde konuşurun vakaya yaklaşımı subjektiftir. Konuşur dinleyiciye önermedeki eylemi gerçekleştirme izni verir.

(iv) *Tuzluğu uzatabilir misin?* (ricâ)

Ricâ içerikli önermelerde konuşurun vakaya yaklaşımı objektiftir. Önermedeki eylemin gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceği dinleyene bağlıdır.

Cümlenin eyleminde taşınan bu kategori Türk lehçelerinde gramatikalleşmiş yardımcı fiiller (al-/bil-) ile kurulur. Türkçede fiil+(bağ fiil)+[bil-/al-+ZAM/KİP] kalıbında kullanılan *bil-/al-* fiilleri yeterliliğin ifadesinde kullanılmakla birlikte müstakil fiil olarak da kullanılır.

Yeterlilik kategorisinin gelişimi gramatikalleşmenin tüm aşamalarına örneklik eder. Yeterlilik durumunda bil-/al- fiilleri leksik düzlemden çekim düzlemine geçer. Semantik açıdan ise önce anlam değişimine sonra anlam genelleşmesine uğrar, şöyle ki fiilin anlamı daralırken görev alanı genişler ve görev yeri sabitlenir. Yeterlilikte *bil-/al-* morfemleri birer tasvir fiilidir ve kullanıldığı fiille geçici bir birlik oluşturur, morfem sınırları bellidir.

Yeterliliğin tarihi Türk yazı dillerindeki durumuna bakarsak:

Yeterliliğin ifadesi için Köktürkçede çoklukla [u-] iktidar fiili kullanılırdı, Gabain bu fiili *modal yardımcı fiiller* başlığı altında vermiştir; *kılu u-* 'kılabilmek, yapabilmek'; *bolγalı u-* 'olabilmek' (1988: 89)

Karahanlı Türkçesi döneminde iktidar şeklinin olumlusu için çoklukla *bil-* kullanılmıştır ve *u-* fiili kullanımdan düşmektedir. Kutadgu Bilig'de yeterliliğin olumlusu için çoklukla *bil-* fiili; olumsuz çekiminde ise çoklukla *u-* fiili kullanılmıştır. Ancak gerek olumlu gerek olumsuz çekimde *u-* fiili artık ekleşmiştir ve -u/-ü şeklinde varyantlanmıştır (Ercilasun 1984: 155-157).

Bu dönemin devamında, Harezm Türkçesi döneminde üç tip yeterlilik kurulumu görülür:

- al- yardımcı fiili ile kurulan şekil, {fiil+bağf+[al-] + kip+kişi} *baha:mnı kim birä alγay ärdi* 'bahamı kim verebilecekti' (Rab 73r:1).
- bil- yardımcı fiili ile kurulan şekil, {fiil+bağf+[bil-]+kip+kişi} *sizlär sabur qılu bilür* 'siz/sizler sabır kılabilirsiniz'
- u-mak iktidar fiili ile kurulan şekil, {fiil+u+kip+kişi} *qılumas män* 'yapamam' (Rab 170r: 12) (Eckmann 2003: 25).

Çağatayca döneminde [u-ma-] şekli ile kurulan *iktidarsızlık* şekli kesin olarak terk edilmiş, [-a/-e+al-/bil-] birleşimi genelleşmiştir; *oquy almas* 'okuyamaz'; *köre bilmede* 'göremedi' (Eckmann 2003: 144). [bil-] Çağataycada

genellikle yetersizlik kurulumunda kullanılır; Hiç kim mini hala:s itä bilmäs mägär huda: 'Beni Tanrı'dan başka kimse kurtaramaz.' (Eckmann 2003: 98).

Günümüz Oğuz lehçelerinde Karahanlı Türkçesindeki gibi yeterlilik için kurulumlarında farklar olmakla birlikte [bil-] kullanılır; gelebilirim (TT, GT), gele bilerem (AT), gelip bilyärin (TmT). Yeterlilik fiilinin olumsuz şekli ise Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde [-ama-/-eme-] ile Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ise bil-+ -ma-/-me- ile kurulur; alamadım (TT, GT), ala bilmedim (AT) alıp bilmedim (TmT) (İlter 1997:140)

Salar Türkçesinde yeterlilik için Oğuz grubu lehçeleri dışındaki lehçelerde olduğu gibi çoklukla *al*- yardımcı fiilli kurulum kullanılır. Bu yönü ile Salar Türkçesi diğer Oğuz grubu lehçelerinden kesin çizgilerle ayrılır. Salar Türkçesinde yeterlilik kurulumu genellikle *yeterlilik* işlevini yerine getirir.

Salar Türkçesinde yeterlilik kategorisi şu şekillerde ifade edilir:

(i) [al-] tasviri yardımcı fiil ile
(ii) [-sa+ vo-ZAM/KİP+ (KOP)] kalıbı ile
(iii) [bil-] tasviri yardımcı fiil ile

Birinci yolda ekleme yöntemi kullanılır, *al*- fiili ekleşir, ancak genelde morfem sınırları bellidir, İkinci yolda ise analitik yöntem kullanılır. Üçüncü yolda *bil*- fiili (eserlerde ana fiilden ayrı yazılarak gösterilse de ekleme yöntemi yeterliliği ifade eder.

(i) [al-] tasviri yardımcı fiili: [al-] fiilinin bir tasvir fiilinin olarak yeterlilik kategorisinin temsiline geçişi Harezm Türkçesi döneminde olmuştur. Salar Türkçesinde yeterliliğin bu görünümü bu lehçedeki belirgin Kıpçak (tipi) özelliklerindendir. Yeterlilik bir zarf fiil eki ile gramatikalleşmiş bir tasviri fiilin (al-/bil-) birleşmesinden oluşur. Bu fiiller tüm fiiller ve tüm zaman/kip kategorileri ile kullanılabilir. Bu kategori kılınış ekleri gibi fiil kök ya da gövdesine eklenir.

Salar Türkçesinde bu tipteki yeterlilik kurulumunu şu şekilde formüle ederiz:

{fiil+[al-/el-/-il/-l]+ZAM/KİP+[ø]}

Tenişev yeterliliğin olumlu kurulumu için Salarsky Yazık'ta (1963) pardigmatik örnekler vermiştir. Zaman ve kipleri sunarken bu kategorilerin yeterlilik kurulumlarını da düzenli olarak vermiştir:

men kötelgen(tir). 'Ben götürebildim.' (sy: 34)
men yanşalır. 'Ben diyebileceğim' (sy: 36)
men keleler. 'Ben gelebilirim.' (sy: 32)
men ohılse. 'Ben okuyabilsem.' (sy: 38)
men alalci. 'Ben alabildim.' (sy: 34)
men varalpor. 'ben gidebiliyorum.' (sy: 30)

Tenişev'in metinlerinde bu tip yeterlilik kurulumunun olumlu şekline rastlanmamıştır, bu tip örnekler *yetersizlik, imkânsızlık kipliği* başlığı altında değerlendirilmiştir (bkz. 3.2.2.6.1 Yetersizlik Kipliği):

Pu kiş öyinde yoh vume:ş. Helisın varelma:meş. (te/5/uci) 'Bu adamın evinde fakirlik olmuş (borç aldığı) parayı verememiş.'

[var-el-ma:-meş]
var-YET-OLZ-GEÇdol

Salarca Gramerin (Yun 1985) dil malzemesinde olumlu kurulumlara rastlanır:

Men pidilci. 'Ben yazabildim.' (sg: 70)

[pid-il-ci]
pid-YET-GEÇgör

Men varälgur.'Ben gidebileceğim.' (sg: 70)

U yumah oynalba(r). 'O top oynayabilir.' (sg: 70)

(ii) fiil + [-sa+ vo-ZAM/KİP+ (KOP)] kalıbı: Daha çok batı bölgelerinde rastlanan bu tip yeterlilik kurulumunu Harezm Türkçesine değin götürebiliriz. Harezm Türkçesinde yeterliliğin ifadesi için {fiil+şart+.[bol-] +kip+kişi} kurulumu da kullanılmıştır. *Yanaqı kün mäŋiz, köz baqsa bolmaz* ‘yanağı gün gibi, göz bakamaz’ (HŞ 8v: 11) (Eckmann 03: 28). Bu kurulum günümüzde Türkmenistan Türkmencesinde de işler durumdadır; *Telpegi agan diÿip dilini ÿarjak bilen ören gaty gepleşse bolar* (TrDGr: 285).

Salar Türkçesinde bu kurulum genellikle geniş zaman veya gelecek zaman ile kullanılır:

Pu yilemne kozuŋa salasa, qoyı huĭ yisa, vulır! (te/13/uci) ‘Bu tutkalı gözüne sürsen, çok koyun yiyebilirsin!’

[yi-sa-ø vul-ır]
yi-ŞART-(kişi>ø)+vul-GEL

Pu ıŋgırçıhnı iştiŋa qoĭ kutır ke:se volar! (te/13/uci) ‘Bu semerin üstünde koyunları taşıyabilirsin.’

Minigi ayagemnigi işindigine issa volar, yisa volar, uş kişam (kişi häm), peş kişam toyar!”- tep yaşamiş. (te/55/ mın) ‘Benim kâsemin içindekini yiyebilirsiniz, içebilirsiniz, üç kişi de beş kişi de doyar!” diye söylemiş.

[is-sa-ø vol-ar]
is-ŞARTzf-(KİŞİ>ø) vol-GEN

En’şa uçirsa mo:ren ya:hınare. Altun qa:zı koŋĭen tulasa, vogarı! (te/17/uci) ‘Kuzeye baktığında görmüş ki ırmak yakınmış. Altın çıkarıp hayat geçirilebilir.’

Sa daŋnasi oga. ‘Sen seçebilirsin.’ (spp:15/513)

Pu ıŋgırçıhnı iştiŋa qoĭ kutır ke:se volar! (te/13/uci) ‘Bu semerin üstünde koyunları taşıyabilirsin.’

Bu tip kurulumun olumsuz görünümüne rastlanmamıştır.

(iii) [bil-] tasviri yardımcı fiili: Salar Türkçesinde [bil-] fiili ile kurulan Oğuz tipli yeterlilik kipliği görünümlerine seyrek de olsa rastlanabilir:

U salar gahca yeşa bilmes çili diŋnabilər. 'O Salar dilini konuşamaz fakat anlayabilir.' (sg: 115)
[diŋna-bil-ər-[ø]]
diŋna-YET-GEN-[ø]

tiŋna bilirsa
susu vuγiyo
tiŋna bilmese
yürör vuγiya (kak: 102)

'Dinleyebilirsen
susuver ey
dinleyemezsen
gidiver ey.'

3.2.2.6.1 Olumsuz Çekimde Yeterlilik Fiilinin Görünümü (yetersizlik)

Temelde yeterlilik anlamını taşıyan tasvir fiillerinin olumsuzlama işaretleyicisi ile görünümü, Salar Türkçesinde yüklem üzerinde iki farklı tasvir fiili [al-/bil-] kullanılarak ifade edilir, bu kurulumlar cümleye göre *yetersizlik*, *imkânsızlık*, *yasaklama*, *başarısızlık, reddetme* gibi kiplik anlamlar içerebilir:

(i) [fiil + [al/el/ıl/ul-] + OLMZ + KİP/ZAM + ø]

(i) yetersizlik

Bihi tegu men çehelmer. (sg: 69) 'Yüksek merdivene ben çıkamam.' (yetersizlik

Tişüh tiruŋar, men çıhparılmayar! (te/53/ulla) 'Çukur derin(dir), ben çıkamayacağım!' (yetersizlik)

(ii) başarısızlık
Pugun taqqa va:re qoĭ bir de tutulmace. 'Bugün dağa gidip bir tane bile koyun yakalayamadım.' (te/22/altı) (yetersizlik)

Hapaγu, çihalmameş. (te/51/ulla). 'Köpek (sedire) çıkamamış.'

Nec'c'i c'ihorsa, eçihke *ye'teralmamiş.* (te/60/mın) 'Ne kadar tükürse, tavana (tükürüğü) ulaştıramamış.'(başarısızlık)

(iii) yasaklama

Aşağıdaki önermede baba küçük oğlunun, büyük oğlu ile dağa avlanmaya gitmesini istemez, bu cümle yasaklama, izin vermeme içerir:

Kiçi avu varalmes pa-a-a! (te/1/uci) 'Küçük oğlan gidemez!' (yasaklama)

(iv) mümkün değil, reddetme

Qoĭ ko'kuji yanşaci "Men ya:şerelmes!" tiĭci. (te/22/altı) 'Koyun çobanı söyledi "Ben gizleyemem!" dedi.'

Yilän yişaci "Aneşne verelmas."-eteci (te/54/ulla). 'Yılan konuştu "Anaç tavuğu (babam) veremez." dedi.' (reddetme, mümkün değil)

(v) imkânsızlık

Pu yöäŋyinenen pu sa:jani c'italmamiş tera. (te/59/mın) 'Bu sebepten bu yeri tutamamışlar(burayı yurt edinememişler) derler. (imkânsızlık)

İnci ante anı ültermiş. İnci a:rtınĵi kişi yeyelmamiş. (te/11/uci) Sonra orada onu (canavarı) öldürmüş. Bundan sonra -canavar- kimseyi yiyememiş.

Qoĭ yıyılmame:ş. Maçlıla purenı toĭmeş, poquları çıqame:ş. (te/13/uci) 'Sonra kurt koyunların yanına gitmiş, koyun yiyememiş. Çobanlar kurdu dövmüş, bokunu çıkarmışlar.'

A:nı va:şina su per zanzı
qoyalmayanda taşina çihı
taş qayanı toĭ! (te/15/uci)
'Onun başına bir fincan su
koyulamadığında dışarıya çıkıp
taşı kayayı döv!'

Buyun asman yayganniyi, çezi yırälmaga. 'Bugün yağmur yağdığından araba gidemedi.' (sg: 113)

Masembo icihten çomnäp iŋkiĭmiş. Puçosınige mimeluh tonıne o'ta qalamiş. Qalaya:ne puçosı: varalmamiş. (te/53/ulla) 'Masembo tavandan atlayıp inmiş. Bu üçünün (üç kuşun) tüyden

donunu (kıyafetini) ateşe atmış, yakmış. Yakınca bu üçü gidememiş'

(ii) [bil-] fiili ile kurulan yeterliliğin olumsuz şekline seyrek de olsa rastlanır, bu kurulumda bil- fiili düşürülmemiştir. Aşağıdaki önermede bil- fiilinin hem olumlu hem olumsuz kurulumda yer aldığı görülür:

U salar gahca yeşa bilmes çili diŋnabilər. **'**O, Salar dilini konuşamaz fakat anlayabilir.' (sg: 115) (yeterlilik/yetersizlik)

[yeşa bil-mes]
yeşa YET-GENolz

[diŋna-bil-ər]
diŋna-YET-GEN

Seyrek de olsa *bil-* fiilinin kullanılmadığı yetersizlik kurulumuna da rastlanır:

Avunige hanterini apasına verci. "Pu purı yahşara-mini avune hanterene catamamiş!" (te/1/uci) 'Oğlanın elbisesini babasına verdi. "Bu kurt çok becerikliymiş!, Benim oğlanın elbisesini yırtamamış."(yetersizlik)

Salar Türkçesinin karma lehçelik özellikleri yeterlilik kurulumunda da kendini gösterir. Yeterlilik ve bu kurulum altında verilen kiplik anlamların sunumunda da diğer kategorilerde olduğu gibi bir çoklu görünüm mevcuttur. Salar Türkçesinde yeterliliğin ve ona bağlı kiplik anlamların sunumunda çoklukla Kıpçak kökenli kurulumların hâkim olduğu görülmektedir. Oğuz tipli yeterlilik kurumuna ise seyrek olarak rastlanır.

3.2.2.7 Tasvir Fiilleri

Türkçede kullanılan yardımcı fiiller ve tasvir fiilleri ana fiilin gerçekleşme şeklini niteler, ana fiilin anlamında değişiklikler gerçekleştirir. Türk lehçelerinde yardımcı ya da tasvir fiili kullanma derecesi farklılıklar gösterir. Kimi lehçelerde bu fiilleri kullanma sıklığı yüksek iken kimi lehçelerde bu oldukça düşüktür. Nasilov'a göre Karaim ve Gagavuz lehçelerinde yardımcı fiil sisteminin bulunmamaktadır (Schamiloglu 1996: 168; Nasilov 1978: 138). Türkiye Türkçesinde de tasviri fiil sayısı oldukça düşüktür. Türkiye Türkçesinde zarf fiil eki ve zarf kullanma sıklığı ile tasvir fiili kullanma sıklığı ters orantılıdır. Zarfların ve zarf fiillerin bariz bir üstünlüğü vardır. Örneğin Türkiye Türkçesinde *yaz-* yaklaşma tasvir fiili kullanımdan düşmek üzeredir. Bu görünümün yerine bu işlevi karşılayan analitik kurulumlar kullanıma girmiştir:

(i) *Merdivenden düşeyazdım*. (prestijini kaybeden morfolojik şekil)
(ii) *Neredeyse merdivenden düşüyordum*.
(iii) *Az kaldı merdivenden düşüyordum/düşecektim.*
(iv) *Merdivenden düşmeme ramak kaldı.*

Çekim işaretleyicilerinin tasvir fiilleri üzerine kodlanması bu eklerin aksiyon türü (kılınış) eklerinin oluşumunda bir basamak olduğu savını delillendirir. Zeynep Korkmaz tasvirî fiillerin esas fiildeki oluş ve kılışın biçimini, tarzını tasvir etmesinden dolayı fiilin kılınış kategorisini de temsil ettiğini bildirir Johanson da yardımcı fiil sistemini *aktionsart* terimi ile eşleştirmiştir. *Aktionsart* Rusça (sprob deystviya), fiilin anlamındaki fark veya değişikliklerin ayrı bir sözcükle anlatılmasıdır (Korkmaz 2003: 811).

Tenişev (SY: 40) tasvir fiillerinin yer aldığı fiil kurulumlarını çatı ekleri ile birlikte fiil yapımı içinde işler. Tenişev'e göre birleşik yapılı filler iki kurulum yöntemi ile karşımıza çıkar. Birinci tip, *zarf fiil + ana fiil* kurulumudur, burada zarf fiilli parça ana fiili semantik yönden tümler, ancak ondan bağımsızdır,

birlik geçicidir. İkinci şekil *ana fiil + yardımcı/tasviri fiil* şeklindeki kurulumdur, burada yardımcı fiiller genellikle temel anlamında kullanılmaz, süreklilik, bitmişlik, anilik vb işlevlerini ana fiile yüklerler, ana fiille birleşme sürecinde ulaç ekleri kullanılır, ancak çoğu şekilde bu ulaç ekleri erir. Buna karşın çoklukla bu birleşme durumunda dahi aksi durumlar da gözlenmekle birlikte morfem sınırları bellidir. Tenişev (SY: 40) bu tür bir işlev için gramatikalleşmiş dört fiil vermiştir; *tos-* "bitir-/tamam-", *ver-* "aniden ortaya *çık-*", *gel-/var-* "bir süreç sonucunda gerçekleşme" anlamını içerir. SG'de *bar- /gäl-/ bär-/ yür-/ vol-* olak üzere beş tip yardımcı fiilin bahsi geçer (1985: 80-81).

Salar Türkçesinde kullanılan tasvir fiili niteliği taşıyan yardımcı fiiller süreklilik, tamamlama, istek, bir işi başka birine yaptırma, tezlik, bitirme gibi anlamları fiile yükler ve aksiyonun olma biçimini tasvir eder.

3.2.2.7.1 Süreklilik Fiilleri (ocır-/qal)

[ana fiil + [ocır-/ o'(t)-]]

Bu fiiller ana fiile *süreklilik* anlamı katar. *Oturmak* fiili herhangi bir zaman veya kip işareti ile kendini sınırlamazken qal- fiili emir ya da istek kipi ile çekimlenir:

> *Pu ko:leh taşni ya:la o'miş. Ele'ku ahun-bo da taşni ya:lamiş.* (te/28/kom) 'Bu inek taşı yalayıp duruyormuş. Böyle yapınca ahun baba da taşı yalamış.'
>
> [ya:la-[ø]] ← [o'] + [miş]
> yala(p) TASsür + GEÇ2
>
> *Heŋgune eligi sola:γu o:c'uh yıγlac'uh o'miş.* (te/38/éy) 'Hergün böyle üzülüp oğlan sürekli ağlamış.'

[qal-] ‘kal-‘

[ana fiil(-p/-ø) + [qal-]]

Pu avu yişaci “Sine üyiŋa çıharap parar, töveŋne men küc’üp qa:yı!” (te/50/ulla) ‘Bu oğlan söyledi “Sen evine çağırmaya git, develerini ben gütmeye devam edeyim!’

Pu pirne kurgına men ta:hılci, sen mune tùt-ta yäl! (te/50/ulla) ‘Bu bir tanesinin kuyruğuna tutundum, sen bunu sürekli tut!’

3.2.2.7.2 Süreç Fiili [ge(l)-]

gel- fiili kimi önermelerde süreklilik, bir süreç sonucunda gerçekleşme anlamını taşıyabilir:

[ana fiil(-p/-ø) + [gel-]]

Aniŋ goŋyin bär gün bär gündän yahşilan gemiş. (sg: 81) ‘Onun hayatı günden güne iyileşmiş.’

Agu Karaji el dimeş: “Ahun, sentuh işki yasa! Kozkur-oylänne āşina qoĭyı! Se işkısınŋigi sandugi qaĭsi ili çih kiĭsa, maŋa isı taŋna!” – dimeş. (te/10/uci) ‘Agu Karacı böyle demiş: “Mollalar, iki tabut yapın! Koşkur oğlanı içine koyacağız! Sizden hanginiz sandığı önce bitirse onu kendime koca seçeceğim!” Demiş.’

Qa:tın kişi anigi c’ilini cilleci. Puni kiyosı u kijesı parjinen miyokuanni ültermiş. Ulterjinen aγzına pu kicuhni cileni qoĭkeĭmiş. (te/60/mın) ‘Genç kadın (sevgilisinin) dilini kopardı. Bunun kocası o gece gidip rahibeyi öldürdü. Öldürünce onun ağzına bu kişinin dilini koydu.’

3.2.2.7.3 Tezlik Fiilleri

Bu yardımcı fiiller ana fiile çabukluk, kolaylık, aniden gerçekleşme anlamlarını katar:

[qu-] 'koy-'

[ana fiil(-p/-ø) + [qu-]]

Eti:gu izinige o:sı çele va:miş. Va:γane yir ahturγuçi izinige o:sını zıŋ işina çaγaqumiş. (te/38/eyşe) 'Böyece kendi oğlu çöle gitmiş. Gidince çiftçi onun oğlunu kuyunun içine atıvermiş.'

[çaγa(p) qu-miş]
çaγa+(zf) TAStez-GEÇdol

[gel-]

[ana fiil(-p/-ø) + [*kiĭ-*/ *keĭ-*/ge-]]

Yarim gecidä, qarimaŋ uyin gemiş, bur uşirse, döyisi yoha. (FCİ: 8/2) 'Gece yarısı, Karaman uyanıvermiş, bir bakmış (ki) devesi yokmuş.'

[uyin-[ø] ge-miş]
uyin-(zf) TAStez+GEÇdol

Pu kişi kurgune ta'mmiş. Kurγu çıhkiĭmiş. (te/50/ulla) 'Bu adam (devenin) kuyruğunu çekmiş. Kuyruk çıkıvermiş.'

Avu kiĭcinen miyokuana yaĭşamiş; "Maŋa pune yaşa-dı ge!" (te/60/mın) 'Oğlan gelip rahibeye söylemiş "Bana bunu söyleyiver!"

Ahun bo kolehni quruγunden tahıl çıhkeĭmiş (Te/28/kom) 'Molla baba ineğin kuyruğundan tutunup (çukurdan) çıkıvermiş.'

Eşehnigi c'ırnaγına ça'mmiş. c'ırnaγı çikkiymiş. (te/51/ulla) 'Eşeğin tırnağına vurmuş. -eşeğin- tırnağı çıkıvermiş.'

[yür-]

[ana fiil(-p>ø) + [yür-]]

O:cʿuh ujina alγana senzını çaγa <u>yürmiş</u>. (te/38/eyşe)

[çaγa-[ø] yür-miş]
çaγa-(zf) TAStez-GEÇdol

O:cʿuh pele işkenta pir iştcʿeler zıŋ işine <u>çaγa yürmiş.</u> (te/45/éy) 'Oğlan böyle su içerken aniden itip onu kuyuya atıvermiş.'

U asman yarämänä yetgende <u>caga yürmiş</u>. (sg: 81) 'O gökyüzünün yarısına ulaştığında düşüvermiş.'

[par-] 'var-'

par- fiili eklendiği fiile *tezlik* anlamını da katabilir:

[ana fiil(-p>ø) + [pa(r)-]]

Pu avu: e:tısına kota sıhlamiş. Pu aneş mimiluh tonını çüyip nene emeh çıŋnamiş. Avu: ha:sken <u>kirpa:miş</u>. (te/54/ulla) 'Bu oğlan ertesi gün kapıda beklemiş. Bu dişi kuş tüyden donunu (kıyafetini) çıkarıp yine ekmek hazırlamış. Oğlan aniden içeri girivermiş.'

[ver-] 'ver-'

[ana fiil(-p>ø) + [be(r)-/ver-]]

Masembu yişace "Eĭ, ana:, sen mi: başımda piştur <u>vah ta vër</u>!" Ana <u>vahverci</u>. (te/53/ulla) 'Masembu söyledi Ey kız. Sen benim başımdaki bitlere bakıver!" Kız <u>bakıverdi</u>.'

U ananigi yaş gozina <u>salabemiş</u>. (sg: 81) O, kızın gözyaşını <u>silivermiş.</u>'

U ninacuh yeşagan gahcanä icasinä <u>yeşa bemiş</u>. (sg: 81) 'O, nineciğin söylediği sözü annesine <u>söyleyivermiş</u>.'

3.2.2.7.4 Tamamlama, Bitirme Fiillleri (par-/tos-)

Bu fiiller eklendiği ana fiilin, tamamlandığını, bitirildiğini anlatır:

[par-]

[ana fiil(-p>ø) + [par-/-bar-/var-]]

Pu avu yişaci "Töüvä yokosı yer cuyina kirparci. (te/50/ulla) 'Bu oğlan söyledi "Develerin hepsi tamamen yerin dibine girdi.'

[kir-[ø] par-ci]
kir-(zf) TAStam-GEÇ1

Pu avu: aŋa uçärmiş. Avu: işina kirparmiş. (te/54/ulla) 'Bu oğlan ona bakmış. Oğlan içeriye girmiş.'

-Pu naŋ kiştır-o ? Timornigi oĭ huvarmiş. (te/55/ulla) '-Bu kimdir acaba? Demirden ev kurmuş.'

Anasi kişgä çihbarmiş. (sg: 88) '(Onun) kızı evlenmiş.'

Kimi önermelerde bar- tasvir fiili etirgenlik işlevini yerine getirir:

U yahşi ohugan sebebden becine uzat ba(r)miş. (sg: 107) 'O iyi okuduğu için Pekin'e gönderildi '

[uzat-(ø) ba-miş]
uzat-[zf] TASett + GEÇdol

[tos-]

[ana fiil(-p>ø) + [tos-]]

Ku yirdigi pure ültosmeş, el dimeş. (te/13/uci) 'Ta oradaki kurt ölmüş, böyle demiş.

[ül-(ø) tos-meş]
ül-(zf) TAStam+GEÇdol

3.2.2.7.5 İstek fiili (gel-)

gel- fiili *tezlik* ve *süreklilik* anlamları yanında istek kipinin çekiminde tamamen gramatikalleşmiş şekli ile kullanılır (bkz: 3.2.2.1 İstek Kipi):

> *Men diänyin vahyusi geler*. (sg: 81) 'Ben televizyon izlemek istiyorum.'

3.3 Uyum Kategorisi

3.3.1 Kişi-Sayı Uyumu

Özne yüklem uyumu kişi ve sayıda kendini gösterir, Türkçede kişi ve sayı iç içedir. Her özne olan kişi zamirinin yüklem üzerinde tekilliğine veya çoğulluğuna işaret eden belirleyicileri vardır. Tekilliği veya çoğulluğu ifade eden sözlüksel bir öge ya da standart bir işaretleyici yoktur. Bu Türkçenin genel özelliğidir. Salar Türkçesinde özne konumundaki sözcükler, zamirler ve özne ifade eden gruplar hem kişiyi hem sayıyı gösterir.

Uzun'a göre özne konumundaki sözlüksel ögenin yansıttığı kişi- sayı, yüklemcil eylem üzerinde biçimbilimsel olarak kodlanır ve paradigmada uyan eylem, uyduran öznedir, uyumun değerini yansıtanlar da kişi-sayıdır (Uzun 2004: 140). Türkçede uyum bir fiil kompleksinde ve isim yüklemde zamandan bağımsız olarak final pozisyonunda olur (Gülşat Tosun 1998: 12). Başka bir ifade ile Türkçede uyum ögeleri yüklemde en son konumda bulunur yani zaman ögesinin dışında bulunmaktadır (İl Jao Ha 1998: 102).

Türkçede uyum iki alanda gözlemlenir:

(1) Yüklemcil Uyum
- (i) Fiil Yüklem Üzerindeki Uyum
- (ii) İsim Yüklem Üzerindeki Uyum

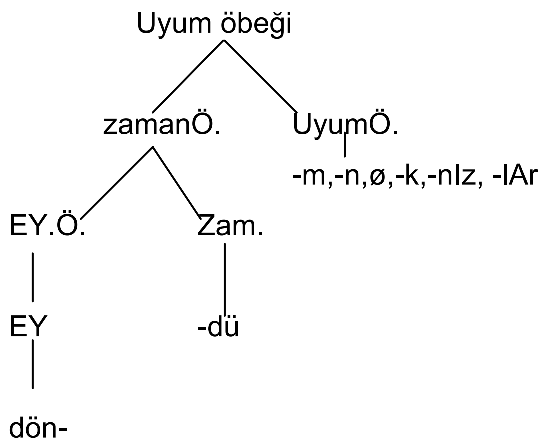
(2) İsimcil Uyum (isim öbeği uyumu)

Türkçede fiil üzerindeki uyumu, bir cümledeki sözlüksel öznelerin yüklem üzerindeki çekimsel öznelerle yani kişi işaretleri ile eş olması şeklinde tarif edebiliriz. Türkçede hem sayı uyumu hem kişi uyumu da yüklem olan öge (baş yöneten) üzerinde taşınır:

Ben eve dön-dü-m.	{ben= -m}
Sen eve dön-dü-n.	{sen= -n}
O eve dön-dü ø	{o= ø}
Biz eve dön-dü-k.	{biz= -k}
Siz eve dö-dü-nüz.	{siz=-niz}
Onlar eve dön-dü-ler.	{onlar= -ler}

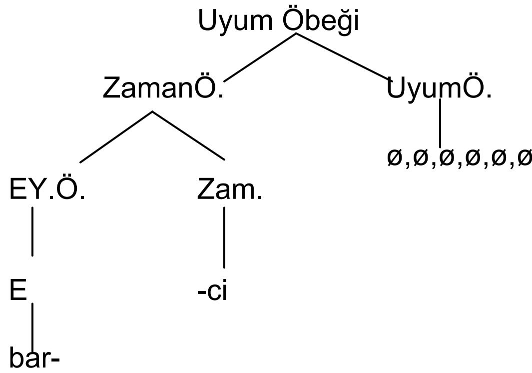
Uzun'a göre uyum, Türkçede belirgin biçimlenmeler sergiler, uyumda sayının ne olduğu, kişinin aktarılışını doğrudan etkilemiş olur. Bu etkileşim Türkçede o kadar güçlüdür ki kişi ile sayı birkaç sözdizimsel bağlam hariç hemen hemen hiçbir paradigma türünde birbirinden ayrılmaz (Uzun 2004: 134/5). Türkçede fiil üzerindeki uyumu bir uyum öbeği üzerinde gösterirsek:

Örnek: *dön-dü-[kişi]*

Salar Türkçesindeki uyum öbeğine baktığımızda öbeğin yöneteni üzerinde taşınan uyum unsurlarının [ø] morfem şeklinde edildiğini görürüz.

Örnek: *bar- + [ø]*

Salar Türkçesinde uyum (kişi/sayı) yüklemcil ögeden düşmüştür. Özne-yüklem uyumunda, uyumun denetleyici ögesi öznedir, Salar Türkçesinde üst yapıda bir uyum işaretine rastlanmaz, çünkü uyum en az iki öge arasında olur. Salar Türkçesinde kişi zamirleri uyumu denetleyen öge olmaktan çıkmıştır. Özne konumundaki kişi zamirleri hem kişi hem sayıyı yansıtan, cümleden kesinlikle düşürülemeyecek gramatikal bir öge haline gelmiştir, Salar Türkçesinde özellikle kişi zamiri şeklindeki çokluk öznelerde öznenin çokluğu geleneksel gramerlerde *ara söz* olarak adlandırılan yapılarla denetlenir:

U igisi vureşber men ara etme varci. 'Onlar kavga ediyormuş, ben onları ayırmaya gittim.' (ss:10b)

İsim cümlelerinde de fiil cümlelerinde olduğu gibi kişi işaretleyicisi kullanılmadığı için uyum üst yapıda eksik bir görünüme sahiptir (bkz: 2.11 İsim Yüklemlerin Çekimi)

3.3.2. İsim Tamlamalarında (İlgi Öbeğinde) Uyum

Türkçede ilgi grupları da kişi ve sayı uyumunu düzenli olarak üzerinde taşıyan kurulumlardır. Türkçede kurulan ilgi gruplarında kullanılan işaretler sahip olanı ve onun tekilliğini/çoğulluğunu yani sayısını bildirir.

Uzun'a göre bir isim tamlamasında iyelik eki, iyenin kişi ve sayısını bildirir, yani tamlayanın içsel olarak sunduğu kişi ve sayı değerleri tamlanan üzerinde kodlanır. Tamlayan belirli bir kişi olduğunda, sayısına göre tamlanan üzerinde morfolojik değişiklikler yapar. Bu da bize Türkçe tamlamalarda tamlayan ile tamlananın, kişi ve sayı bakımından uyum içine girdiğini söyler, yani Türkçede iki sözcük yan yana geldiğinde, ikinci sözcük birinci sözcüğe kim ve kaç kişi olduklarını sormaktadır ve aldığı cevaba göre biçimlenmektedir. Çünkü ikinci sözcüklerin birinci sözcüklere uyma gibi bir sorumluluğu bulunmamaktadır (2004: 138).

Salar Türkçesinde ilgi gruplarında (isim tamlamalarında) uyum çoklukla gösterilir, ancak çeşitli nedenlerle uyum ögelerinin üst yapıda gösterilmediği de olur. Oluşturulan birleşik ismin kullanım boyutu uyumun üst yapıdaki görünümünü etkiler. İsimler arasındaki semantik bağın kuvveti ile uyum işaretleyicilerinin görünümü ters orantılıdır;

cicih bağ 'çiçek bağı' (ss: 27a)
bärmah ornä parmak izi (ss: 24b)

Uyumun her iki ögede de gösterilmediği urulum:

[cicih[ø] bağ[ø]]
AD2 AD1

Uyumun yöneten üzerinde gösterildiği kurulum:

[[bärmah[ø] orn[ä]]
AD2 AD1
(yöneten)

Salar Türkçesinde tekil kişi zamirleri ile kurulan ilgi gruplarında uyum büyük ölçüde vardır:

se<u>ni</u> <u>ijaŋ</u> (te/63/mın) 'senin annen'

sa:lar<u>nigi</u> Ja:tah oγul<u>i</u>ni (te/59/mın) 'Salarların büyük oğlu'

ana<u>nigi</u> aγırıγı (te/61/mın) 'onun büyük oğlu'

me<u>nigi</u> kiyu<u>m</u> (te/61/mın) 'benim kocam'

Ancak çokluk kişi zamirleri ile kurulan ilgi gruplarında birbirini denetleyen uyum işaretlerinden yöneten öge (AD1) üzerindeki çokluk kişilere ait uyum işaretleri kullanılmaz, yani uyum üst yapıda eksik bir görünüme sahiptir. Türkçede zamirlerle kurulan isim öbeklerinde ilgi zamiri cümleden düşürülmediği takdirde muhakkak ilgi ekini taşır, ancak Salar Türkçesinde kişi zamiri üzerinde ilginin gösterilmesinde bir standart yoktur:

[mi qız-i:m] (te/56/ulla) 'ben(im) kızım'
mi[ø] qız-i:m → [ø] durumdaki uyum göstergesi

Kimi kurulumlarda işaretleyiciler arasında uyum yoktur, uyumu işaret eden kişi zamiridir. Çokluk hâldeki iyelik zamirlerinin yönetilen olduğu ilgi gruplarında yöneten ögenin uyum işaretleyicileri teklik hâlde olabilir:

peser-nigi miyokuan-im (te/60/mın) 'bizim rahibem (rahibemiz'
[peser] ≠ [-im]

Türkçede kimi lehçelerde sıfat fiillerin tamlanan olduğu ilgi gruplarında, sıfat fiilde ifade edilen eylemin edeninin kişisi ve sayısı iyelik ekleri yoluyla tamlananın sıfatı olan fiilimsi üzerinde de kodlanır örneğin ttü. *beni<u>m</u> izlediği<u>m</u> film*. Salar Türkçesinde ilgi kurulumuyla oluşturulan sıfat-fiil cümlelerinde hiçbir uyum işaretleyicisi kullanılmaz:

Piser yahşi kallagan miyota sen işkısıŋ pelisi iş e'kadır! (te/60/mın) 'Bizim dualar ettiğimiz manastırda siz böyle iş edeceksiniz ha!'

<u>[piser</u>[ø] yahşi <u>kallagan[ø] miyota]</u>
AD2 AD1

Salar Türkçesinde kimi varlık cümlelerinde iyelikli taşıyıcılarda iyelik işaretleyicileri gösterilmez ve bu nedenle tamlayan konumundaki yönetilen ögenin istemi değişir. Bu durum özellikle kişi zamirleriyle kurulan varlık cümlelerinde baş durumundaki isimle yönetilen durumdaki isim arasındaki uyumu üst yapıda ortadan kaldırır. Tamlayan konumundaki isim ögesi yönelme hâli taşır, baş konumundaki ögeye ise herhangi bir iyelik işareti kodlanmaz:

Aŋa anur vumiş. (te/61/mın) ‘Onun bir kızı varmış (olmuş)

Posi ma ninusına oɣur vumiş. (te/24/han) ‘Adam ve kadının bir oğlu varmış (olmuş).’

Pir bo:sır vurmiş. Aŋa Agu Karaci dic‘a:na: anur vurmiş. (te/23/han) ‘Bir adam varmış (olmuş) Onun AK denen bir kızı varmış (olmuş).’

Pir par kişur vumiş. Aŋa oɣul işke vumiş. (te/uci/6) ‘Bir zengin adam varmış (olmuş) Onun iki oğlu varmış (olmuş).’

3.4 Soru Kategorisi

Soru hem isim hem fiil yüklemler üzerinde gerçekleşen, ortak bir kategoridir: Türk dilinde soru kategorisi,

(1) Soru partikeli ile,
(2) Soru sözcükleri ile,
(3) Vurgu ile ifade edilir.

Türk dilinin çekim sistemine göre soru partikeli kendinden önceki ögeyle sessel açıdan uyumlu olarak çekimlenen son parçanın ardına eklenir ve fiil yüklemli cümlelerde, görülen geçmiş zaman ve şart kipi dışındaki çekimlerde kişi ekinden önce yazılır. Soru ekli bir cümle konuşanın kastettiğinin

onaylandığı pozitif anlamlı ve konuşanın kastettiğinin reddedildiği negatif anlam ifade eden sözcükle (evet/hayır) başlayan cümlelerle yanıtlanır.

Korkmaz, soru ekinin fiil kök ve gövdesini değil, fiil kök ve gövdesini şahıslara bağlayan kipleri şekillendirdiği için fiilin bir çekim şekli durumunda olduğunu bildirir (2003: 575). Soru partikeli geniş kullanışlı bir gerçekleşme zarfı olup soru konusu olan kelimeden sonra gelir ve sona yapışık sayılır. Bu partikel vurgusuzdur (Banguğlu 1990: 455).

Eski Türkçenin yazmalar döneminde çok yaygın olan soru edatı, sorulan şeyin arkasına gelen *mu*'dur. Açıg bolur mu? 'Acı olur mu?' (Gabain 1988: 106/353). Bu partikelin Eski Türkçe dönemindeki varyantsızlığı ve vurgusuzluğu onun aslen bağımsız bir sözcük birimden gramatikalleştiğine delildir. Gabain soru partikelini bir *edat*, Banguoğlu ise bir *gerçekleşme zarfı* olarak nitelendirir (Gabain: 1988: 106/353; Banguoğlu 1990: 455). Sorunun konusu tasdik edilerek veya reddedilerek tekrar edilirken, sorunun cevabı da verilir. Bolγay mu? Bolmaγay mu? 'Olacak mı olmayacak mı? / Var mı yok mu?' (Gabain 1988: 106).

Salar Türkçesinde kişi kategorisi kullanımdan düştüğü için soru partikelinin cümlede son öge olması beklenir. Soru partikelinin görünüm özelliklerini sıralarsak:

(i) Salar Türkçesinde kişi kategorisi cümlenin üst yapısında morfolojik olarak kullanımdan düştüğü için soru işaretleyicisi çekimde hem isim hem fiil cümlelerinde final pozisyonuna geçmiştir:

[fiil+ZAM/KİP [mo/mu]-[ø]]

Agu Karaci "Kozkur Oγlänni sinigi ornaşpa mo? (te/10/uci) 'Agu Karaci "Koskur Oğlan'ın kemikleri yerleşiyor mu?'

[ornaş-pa + mo]
ornaş-ŞİM+ SORU

Palçıhnı emehter teĭ yisa vol-ır mu? tiyer. (te/23/han) ‘Balçığı ekmektir diye yiyebilir miyim? diyor.’

Sa keyni alicimo? (spp: 11/336) ‘Sen evli misin?’

Niŋgigä sorci “Pa:s asırayuçe kişi var mu?” (te/51/ulla) ‘Aceleyle sordu “Pars besleyici bir kişi var mı?

(ii) Kimi soru önermelerde soru partikelindeki /m-/ fonemi kullanılmaz:

[YÜKis/fi + [o]]

Pavo, pa:za:rıŋa qulah va:r o ? tiyer. (te/23/han) ‘Baba, duvarının kulağı var mı? diyor.

Se abaŋ yehşi mo? (spp: 19/668) ‘Senin baban iyi mi?’

(iii) Kimi soru önermelerinde hiçbir soru belirteci bulunmaz, burada vurgu kullanılıp kullanılmadığı metinlerden anlaşılmamaktadır:

Avu: sumurlaci “Pu yilän balası maŋa yemen [ø] kallamiş, yahşi [ø] kallamiş? (te/54/ulla) ‘Oğlan düşündü “Bu yılan yavrusu bana kötülük (mü) istemiş iyilik (mi) istemiş?

(iv) Salar Türkçesinde bir eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğinin aynı önerme içerisinde öğrenilmek istendiği soru önermelerinde ikinci önermedeki olumsuz fiile soru eki eklenmez:

Men yikuntoγa hıyur eki, ızıγa yahşi keler mu, kémur [ø]?-vahqı-pe!” (te/39/eyşe) ‘Ben bu azize bir kötülük edeyim, bana iyilik geliyor mu gelmiyor (mu)? Bakayım!’

Miyokuan sormiş “Sen kiyoŋ kelto mu, ke:mici? (te/60/mın) ‘Rahibe sormuş “Senin kocan geldi mi, kelmedi (mi)?’

(v) Kimi önermelerde soru işareti yükleme eklenen ve kiplik anlamlar (kesinlik, merak, acaba) içeren ögeden sonra yer alır:

[YÜKis+KOP+SORU]

Tovşenur "Sen maŋa sat pigi tigini, sarı inegiŋ pudır o ? (te/13/uci) 'Tavşan "Senin bana satıp vereceğim dediğin, sarı ineğin budur mu (bu mudur)?'

[pudır + o]
pu-KOPkes+SORU

Sale hemsaye yehşider o? (spp: 12/355) 'Sizin komşunuz iyidir mi (iyi midir) ?'

LSÇ kiĭnına: Oturtuyu! diĭmiş. – Sunige aşagından ö'ssä, tiguŋar-o? – tiĭmiş. (te/21/altı) LSÇ karısına "Otur!" demiş. LSÇ karısına "Otur!" demiş. Suyun aşağısından geçsem, derin midir? demiş.'

Sala agelida meşite vara mo? (spp: 10/295) 'Sizin köyünüzde cami vardır mı (var mıdır)?'

3.4.1 Doğrulatma Partikeli

[FİİLyük + [-tu/-to/-du/-do]]

Bu varyantlı işaretleyici soran kişinin gördüğünü, bildiğini, doğrulatması için kullanılan bir tür soru işaretleyicisidir, yalnızca görülen geçmiş zamanlı cümlelerde kullanılır. Bu işaretleyici görülen geçmiş zaman eki ile /m-/ foneminin kullanılmadığı /o,u/ fonemleriyle temsil edilen soru işaretleyicisinin birleşmesinden oluşmuş olabilir:

İçisi *sormiş "Ahum-bo: çıharap kel-tu?"* (te/51/ulla) 'Anne sormuş "Molla babayı çağırdın mı?"

Sen igisiŋ gel du/do? (sg: 71) 'Siz ikiniz mi geldiniz?'

Sen işdu/do? (sg:71) 'Sen içtin mi?'

A:tıh qoĭ k'o'kuçiga sorci "To:şeni kortu?-kormidi! (te/9/uci) 'Ayı koyun çobanına sordu "Tavşanı gördün mü?- görmedin (mi)!'

Sen oyiŋa ye'ku sen maŋa ka'ç'a kel, piŋnen yetto ? (te/4/uci) 'Sen evine ulaşınca sen bana haber ver, bedenin ulaştı mı?'

-Poh koz, -el dimeş, a:hıs jatah, -el dime:ş, ku yirdigi pure ültosmeş, el dimeş, a pure, sen pirc'uguŋ kalto? (te/13/uci) 'Bok gözlü,- böyle demiş, ağzı büyük, -böyle demiş, taa o yerdeki kurt ölüp gitmiş, -böyle demiş, ee kurt, bir tek sen mi kaldın?'

Puyuya sorci "Puyu, muŋa toşenur kelto ?-" diĭci. (te/23/han) 'Geyiğe sordu "Geyik, buraya bir tavşan geldi mi?- dedi.

3.5 Çatı Kategorisi

Fiil köküne eklenerek cümlede özne-yüklem; nesne-yüklem ilişkilerini düzenleyen, cümlenin *katılan* yapısını etkileyen cümlede sentaktik değişiklikler oluşturan işaretleyiciler, *çatı* (voice) kategorisini oluşturur. Türk dilinde çatı kategorisi morfolojik yol ile temsil edilir. Çatı işaretleyicileri türetim ekleri gibi fiil köküne eklenir. Türkçede *dönüşlülük*, *işteşlik*, *edilgenlik*, *ettirgenlik* olmak üzere dört tip çatı işaretleyicisi vardır. Bu işaretleyiciler duruma göre çoklu işlev yüklenebilirler. Bunlar fiil köküne eklenir, cümlede katılanların sentaktik rollerinde değişiklikler yapar.

Salar Türkçesinde de çeşitli yitimler olmakla birlikte bu kategori işler durumdadır:

[fiil+ÇATIett/dön/(edl)/iş+ZAM/KİP+[ø]]

Tenişev çatı kategorisi işaretleyicilerini kelime yapımı içerisinde göstermiştir Tenişev dört tip çatı eki bildirmiştir ancak bunları cümle düzeyinde örneklendirmemiştir (SY: 40).

Salar Türkçesinde ettirgenlik, dönüşlülük ve işteşlik şekillerine sıkça rastlanırken, edilgenlik ifade eden cümlelere hemen hemen rastlanmaz. Edilgenliğin varlığı çeşitli cümlelerde bağlamdan çıkarılabilmektedir.

3.5.1 Ettirgenliğin Görünümü

Dillerde ettirgenlik üç yolla ifade edilir. (i) Analitik Ettirgenlik (ii) Leksik Ettirgenlik (iii) Morfolojik Ettirgenlik. Analitik ettirgenliğin prototipik durumu sebep ve etki anlamını ifade eden ayrı yüklemlerin olduğu örneklerde ortaya çıkar: *I caused John to go* veya *I brought it about that John went* gibi İngilizce örneklerde *cause* veya *bring it about* (sebep) ve *go* (etki) gibi ayrı yüklemler yer alır. Bu tip saf analitik ettirgen yapılar bir hayli azdır. Leksikal ettirgenliklerde ise ettirgenlik, kelimenin yapısında meydana getirilen değişikliklerle sağlanır .İng. *fale* ve *fele* fiilleri gibi (Comrie 2005: 211-216).

Türkçe ettirgenliği morfolojik yöntem ile sağlayan dillerdendir. Türkçede ettirgenlik işaretleri sayesinde bir olaylar dizisini barındıran cümlelerin edenleri tek tek yükleme kodlanır. Salar Türkçesinde ettirgenlik morfolojik yöntemle temsil edilmekle birlikte sözlüksel yöntemle de temsil edilebilir.

Çatı eki almamış fiillerin yüklem olduğu cümlelerde, cümlenin gerçek öznesi (Täter) fiil üzerinde açıkça kodlanır. Ettirgenlik eklerinin bulunduğu cümlelerde ise farklı bir özne gösterimi vardır. Bu tip cümlelerde iki durum göze çarpar:

(1) Ettirgenlik ekleri dönüşlülük özelliğine sahip fiillere eklenerek cümlenin edeninin yaptığı işin başka bir varlık, nesne yardımıyla gerçekleştiğini bildirilir. Bunlar, semantik yükünde nesne barındırmayan fiillere nesne yükleyen eklerdir.

Ben sineği öl[dür]düm.

Bu cümlenin derin yapısında şu bilgiler kodludur:

(i) Sinek öldü.
(ii) Bu işin olmasını ben sağladım.

(2) Semantik potansiyelinde nesne barındıran fiille eklenen ettirgenlik eklerinin bulunduğu cümleler temelde öznenin ve edenin birlikte gösterildiği cümlelerdir. Bu tip cümlelerde cümlenin birinci katılanı yönelme halindedir.

(i) Ağacı kesti-m.
(ii) Ağacı kestir-di-m.
(iii) Ağacı Ali'ye kes-tir-t-ti-m.

Bu tip cümlelerde cümlede fiilin olmasını sağlayan özne kişi işaretleyicisi ile gösterilir, işi asıl gerçekleştiren öznenin varlığı ise ettirgenlik ekinde kodlanır. Türkçede yönelme hâlli istem taşıyıcıları ile de cümlenin edeninin gösterilmesi mümkündür:

Ali, Ahmet'e ağacı kestirdi.
(1) Ahmet ağacı kesti.
(2) Bunu Ali sağladı.

Ettirgen yapılı cümlelerde olaya sebep olanın bildirilmemesine *değerlilik düşürme* denir (Comrie 2005: 220):

Ali, (Ahmet'e) ağacı kestirdi.

Salar Türkçesinde ettirgenlik işaretleyicileri varyantlı bir görünüme sahiptir:

[fiil+[-dır-/-der-+tır-/-ter-;-ir-/-ır-/-ar-/-er-; -t-/-c'-; -gir-+ZAM/KİP+ø]]

Ettirgenlik işaretleyicileri Türk dilinin yapısal özelliklerine uygun olarak iki ayrı işlevi yerine getirir:

(1) Bu işaretleyiciler geçişli yüklemleri ettirgen duruma getirir: Bu tip cümlelerde geçişli fiilin birinci katılanı, yönelme hâli almış bir taşıyıcıyla ifade edilir. Bu tür yükleme sahip cümlelerde üst yapıda bir tek birinci katılan olmasına karşın derin yapıda iki birinci katılan vardır.

İşin yapılamasını sağlayan → üst yapıdaki özne

Gerçekte işi yapan → derin yapıdaki özne

Ben boyacıya duvarı boyattım.

ben = üst yapıdaki özne (görünen özne)

boyacı = derin yapıdaki özne (gerçek özne)

Bu işlev Salar Türkçesinde işler durumdadır.

Pu kiş me yolta a:çıkanda sey guva lavula işterci. (te/2/uci) 'Bu adam ben yolda acıktığımda (bana) sebze kavurup, (içki) içirdi.

[iş-ter-ci-(ø)]
iş-+ ÇATett+ ZAM+(ø)

Palasinigi aması köleh vumiş. Aŋa yaγ emecʿuh yi-der-miş. (te/12/uci) 'Çocuğun annesi inek imiş. Ona yağ(lı) ekmekcik yedirmiş.'

Urhanını armut tala tahmiş. Armut tal tah-tır-ma:miş. (te/24/han) 'Urganını armut dalına takmış. Armut dalı (urganı) taktırmamış.'

Ah touşenur vume:ş. Vu ah kapa jüyinda yilem qaĭnaʿmeş. (te/13/uci) 'Bir ak tavşan varmış. Bu, ak kayanın dibinde tutkal kaynatmış.

Kazcʿa:na e'tni çıh-ar-miş. (te/21/altı) 'Kazınca eti çıkarmış.'

O:ren uçirsa, e:şih cʿicʿcʿe , ineh cʿicʿcʿe puzola'ttıre, qo:tıhla'ttıre koŋieŋ tu:lagu yerara. (te/59/mın) 'Güneye baksan, eşek, inek yetiştirilecek, inek buzağılattır(ıl)ıp eşek sıpalattır(ıl)acak, yaşanacak bir yer imiş.'

*Çaγa yürgine ijası apasına va:hı "Senigi o:ŋ sanzısını peligi sundırır!"…(*te/38/éy) '(kâseyi elinden) Atıverince (üvey) anne babaya "Senin oğlun kâsesini böyle kırıyor (kırdırıyor)!"

(2) Bu işaretleyiciler dönüşlü yapıdaki yüklemleri *oldurgan* duruma geçirir, bu yolla nesne alamayan fiiller nesne alır duruma getirilir:

İnci kakası anı vahma: va:miş. İşina kiy-ĭr-ma-miş, korunmamiş. (te/3/uci) 'Sonra ağabey onu görmek için gitmiş. (o, ağabeyi) içeri girdirmemiş, ona görünmemiş.'

[ki-yĭr-ma-miş-(ø)]

ki-ÇATett-OLM-GEÇdol-(ø)

Pu a'tne anane min-dır-miş. (te/50/ulla) 'Bu ata kızı bindirmiş.'

Pu peŋgar pu kişni toĭmiş, işina ki-gir-mamiş. (te/55/ulla) 'Bu değnek o adamı dövmüş, içeri girdirmemiş.'

İştina taş pas-ır-miş. (te/21/altı) 'Üstüne taş bastırmış.'

Vuntini bas-ir-miş (ss: 26a) 'Meseleyi kapatmış.'

U minä gär-γär-ci (ss: 90) 'O, benim girmemi sağladı.'

Pu avu Vusun-acınige sa:çını a'tnigi kuruguna paγlaci, a'tnı oĭna-c'-c'e. (te/5/uci) 'Bu oğlan Vusun dayının saçını atının kuyruğuna bağladı, atını oynattı.'

Aşağıdaki önermede aynı metinde aynı konuşurca aynı fiilde farklı çatı ekleri kullanılmıştır:

(1) *İnji ça: içermiş.* (te/61/mın) 'Sonra (oğlana) çay içirmiş.'

(2) *İnji pu ana:ne pu kişi pahmiş. Yuka:ne içtermiş.* (te/61/mın) 'Sonra bu kızı bu adam tedavi etmiş. İlacı içirmiş.'

Kimi önermelerde ettirgen çatı eki cümlenin üst yapısında görünmez:

İnci ullılıh izıne o:sıne yür-ø-miş. (te12/uci) 'Sonra büyük karı kendi oğlunu göndermiş.'

-İzı üliş-ø-ä pilmäs. Touşän-kaka, sen üliş-ø! – tiĭci. Touşän üliş-ø-c'i. (te/21/altı) 'Ben üleştiremem. Tavşan ağabey, sen üleştir! - dedi. Tavşan üleştirdi.'

Pu o: aŋa varc'eler kişc'uhne korgu kişc'uh pekke yeşec'eler o:c'uhne pehle-ø-miş. (te/45/éy) 'Bu oğlan oraya gidip adamı görünce adam beye söyleyip oğlanı zindana attırmış.'

Avunı uza-ø-ci. (te/55/ulla) 'Oğlanı gönderdi.'

> *Meni keĭni ana tuγu-ø-sa, seni avuγa peĭgi!* (te/63/mın) ‘Benim karım kız doğursa, senin oğluna vereyim.’
>
> *Keĭnı toγ-ø-mış. Kiĭnı avur toγ-ø-mış.* (te/11/uci) ‘Karı doğurmuş. Karı bir oğlan doğurmuş.’

Özbek Türkçesinde çeşitli yardımcı fiiller ettirgenlik eklerinin işlevlerini üstlenmiştir: *Bolmäsä, özingni båzårgä ålib çıkıb såt!* ‘Olmazsa kendini pazara çıkartıp sat.’ (Coşkun 2000: 179). Tenişev de bu konuya kelime yapımında çatı ekleri bölümünde değinmiştir ve *-p + yardımcı fiil* kurulumlarını çatı eklerine denk kurulumlar olarak vermiştir (SY: 40-41). Salar Türkçesinde de bu tip kullanımlara rastlanır:

> *Agu Karaji yogumusunden her kune aş vi-yüĭ-miş (<veri(p) yürmiş)* (te/10/uci) ‘Agu Karacı hizmetçisinden her gün (Koskur Oğlana) aş yollamış (yolluyormuş).’
>
> *Paşla parc‘ele çelte yer ahtırhuçiγa yeĭşagan şe “Pu o:ten o:ĭliluh oza’tyürge! Oza’t kiĭgu o:ne zıŋ işina çaγatugo!”* (te/37/éy) ‘Yanına alıp götürürken tarlada bir çiftçiye söylemiş “Bu oğlandan öğle yemeği göndereceğim! Gönderince oğlanı kuyunun içine atıver!”
>
> *-Pu naŋ kiştır-o? Timornigi oĭ hu-var-miş. Munı işina pir kişi var-ta: vah-ta gël. Pu naŋ kişar ? –tep huaŋşoŋ yişamiş.* (te/55/ulla) ‘-Bu nasıl bir adamdır? Demirden ev kurdurmuş. Bunun içine bir kişi bakıp gelsin. Bu nasıl biriymiş? Diye imparator söylemiş.’

3.5.2 Edilgenliğin Görünümü

Yüklemin birinci katılanın yüzey yapıda türlü nedenlerle gösterilmediği cümlelere *edilgen çatılı cümle* denir, bu tip cümlelerde yüklem geçişli bir fiil ise cümlenin nesnesi üst yapıda *özne* durumundadır, *birinci katılan* ya bilinmiyordur ya da konuşurun yaklaşımına bağlı olarak gizlenir, bildirilmez. Johanson’a göre bir cümlenin *öznesi* ile *faili* farklı olabilir. *Özne* (subjekt) üst

yapıda görünendir. *Fail* (Täter) ise derin yapıda *işi yapan* ya da *olan*dır. *Birinci katılan* (erstaktant) kavramı ise yüklemin açtığı istem boşlukları ile ilgilidir. (Johanson 1990:194; Uğurlu 1999: 64)

Edilgen anlamlı bir cümlenin kurulumunda konuşurun eyleme yaklaşımı ön plandadır,

(1) Konuşurun önermeye objektif yaklaşımında konuşur eylemi gerçekleştireni yani cümlenin gerçek birinci katılanını bilmez bu durumda konuşurun tek seçeneği vardır, edilgen çatılı eylem kullanır. Bu tür cümlelerde zaman formu olarak dolaylı geçmiş kullanılması uygundur.

(2) Subjektif bir yaklaşım söz konusu olduğu durumlarda önermede asıl anlatılmak istenen öge vaka ya da vakadan etkilenen varlıktır. Bu durumda da edilgen yapı kullanılabilir, *eden* bildirilmez ancak aksiyondan etkilenen varlık bildirilir (i); Kimi cümlelerde işi yapan dinleyenlerce bilindiği hâlde yüklem üzerinde özne belirteci kullanılmaz (ii):

(i) *Eve geldim, baktım ki annem mutfakta, yemekler çoktan pişirilmiş.*

(ii) *Pikniğe gittik, yenildi, içildi, döndük.*

Siewierska (1984:3), edilgen yapıların birçok dilde şu özellikleri taşıdığını bildirmiştir:

(1) Edilgen tümcenin öznesi etken cümledeki nesneye karşılık gelir.

(2) Etken tümcenin öznesi edilgen tümcede tümleç ile belirtilir ya da belirtilmez.

(3) Edilgen tümcenin eylemi belirtilidir (marked). (Kayar 2006:7)

Palmer, edilgen yapıların temel işlevlerinin tümcedeki nesnenin terfi etmesi ve öznenin yok olması ya da silinmesi olduğunu ve Shibatani'nin de (1985:831) edilgen yapıların en temel işlevinin odak noktasını eylemi gerçekleştiren kişiden uzaklaştırmak olduğunu iddia ettiğini belirtmiştir. Buna

ek olarak da Palmer Givon'un (1981:168) edilgenleştirmeye bir işlev daha eklediğini belirtmiştir. Bu da tümcenin geçişsiz hâle getirilmesidir. Çünkü edilgenleştirme sonucunda etken tümcedeki nesne, özne konumuna yükselirken; özne silinir ya da tümleç konumuna geçer ve tümcede tek bir öge yani nesne kalır (1994:117; Kayar 2006:15-16).

Shibatani, Okutsu'nun (1983: 70) eğer konuşmacı olaya *eden* bakış açısından bakıyorsa etken tümcenin, erek bekış açısından bakıyorsa edilgen tümcenin kullanıldığını iddia ettiğini belirtmiştir.

(i) Polis köpeği öldürdü.

(ii) Köpek polisçe öldürüldü.

(iii) Köpek öldürüldü.

Bu tümcelerde eylemi gerçekleştiren 'polis' vurgulanmak isteniyorsa ilk tümce, eylemden etkilenen 'köpek' vurgulanmak isteniyorsa ikinci tümce, eğer eylemi gerçekleştiren bilinmiyorsa ya da belirtilmek istenmiyorsa üçüncü tümce kullanılır (Kayar 2006: 13).

Demircan Türkçede 'edilgen' olarak adlandırılan yapının işlevlerini:

(1) Öznenin, eylemi gerçekleştirenin yeni bir bilgi taşımaması,

(2) Eylemi gerçekleştirenin bilinmemesi

(3) Eylemi gerçekleştirenin gizlenmesi.

(4) Eylemi gerçekleştirenin bağlamda saklı kalması.

(5) Konuşan kişinin tarafsız olması

(6) Genelleme yapılması

(7) Eylemden etkilenen/yararlanan ögelerin anlatımdan dışlanması

(8) Eylemi yaptıranların tümceden dışlanması, şeklinde sıralamıştır (1998:144; Kayar 2006:13/14).

Kornfilt de Türkçedeki edilgen yapıları *edenli edilgen yapılar* (personal passive) ve *edensiz edilgen yapılar* (impersonal passive) olmak üzere iki şekilde incelemiştir (1997:323; Kayar 2006: 15-16).

Johanson'a göre Türk lehçelerinde edilgen yapı, ilişki dillerin yapısından etkilenir durumdadır, Türk dillerinde edilgenlik, fiil tabanına eklenen ekler ile yapılır, bu ek cümlenin katıla yapısını temelden etkiler. Kimi lehçelerde edilgen cümlelerde başka dilerden kopyalanan özne bildiricileri kullanılır; Türkçede *tarafından*, Özbekçede *tamanıdan,* Çağataycada, Özbek ve Uygurcada edilgen fiiller belirtme hâlli nesnelerle kullanılırlar; Çağatayca *Ol ramazanï Hojandta ötkerildi.,* Özbek *Çåyni içildi*. Uygur *Aşni yeyilgen* (Johanson 1998: 55).

Salar Türkçesinde edilgenliğin durumu da dil ilişkilerinden etkilenmiş olabilir. Salar Türkçesinde edilgenlik kategorisi üst yapıda morfolojik olarak gösterilmemektedir, Salar Türkçesine ait malzemede edilgenlik işaretleyicilerine rastlanmamıştır, edilgenlik işaretleyicileri [ø] konumdadır.

Çatı eki ile işaretlenmemiş yapılar Eski Türkçede de mevcuttur; Kemal Eraslan, Eski Türkçede bazı geçişli fiillerden teşkil edilen isim-fiillerin, fiil tabanı aktif olduğu hâlde, pasif ifade taşıdıklarını, Doğu Türkçesinde devam eden bu özelliğin Batı Türkçesinde neredeyse kaybolmuş olduğunu bildirir: *kutkaryu tınlıylar* 'kurtarılacak canlılar'; *kılmış edgü kılınç* 'kılınmış olan iyi amel gibi' gibi (Eraslan 1999: 125).

Salar Türkçesinde edilgen yapılar şu şekilde kurulur:

[fiil+[ø]+ZAMAN/KİP+[ø]]

Yaşayan dilde gramatikal bir kategori yok olmaz. Gramatikal bir kategoriyi kodlayan işaretleyici ya da kurulum prestijini çeşitli nedenlerle yitirebilir. Ancak aslolan işlevdir ve söz konusu işlev başka bir yol ile ifade edilebilir. Johanson'a göre (2002: 104) Salar ve Sarı Uygur lehçelerinde kişi işaretleyicileri yerine özne temsilcisi olarak kişi zamirlerinin kullanılması gibi başka bir yol ile ifade edilebilir. Salar Türkçesindeki bu durum eğer bir yitim

değil ise komşu dillerden ilişkiden kaynaklanan bir durum olabilir. Edilgen çatı kategorisi Salar Türkçesinin ilişkide olduğu dillerde ekler ile değil de analitik veya sözlüksel araçlar ile temsil ediliyor olabilir. Bu lehçede edilgenlik dışındaki çatı ekleri işler durumdadır. Edilgenlik ile aynı işaretleyicilere sahip dönüşlülük yaygın şekilde kullanılırken edilgenlik ifade eden cümlelerin kurulmaması ilginçtir. Salar Türkçesinde bu kategorideki eksiklik, yitim ne şekilde dolduruluyor açık değildir:

Salar Türkçesinde bir cümlenin yükleminin edilgenliği genellikle cümlenin geliminden çıkarılmaktadır.

Aşağıdaki önermede işi yapanın bilinmediği *kişi yohar* ‘Hiç kimse yokmuş.’ cümlesi ile bildilmiştir:

> *İnci puço:sı kiĭne iştepva:miş. Pir cifaŋa va:miş (ye’miş). Pir oye kirpa:miş. U oĭda kişi yohar. Qazan işinda yi:gusı – işkusı cıŋnap çuĭparar. Puçası a:ne yiĭmiş – içmiş, oturmiş. İtisına puçası taqqa yirtıh vurma va:miş. Keşlugu yanı’p kiĭmiş. Kelse qazan işinda ya:npu emeh, ça cıŋnap çoĭparar. Kişi yohar. Puçosı yiĭşace “Mune kem cıŋnap par –u ? Mune e:tısına pir kise qalal da sahlaɣä!”* (te/53/mın) ‘Sonra bu üçü eş aramaya gitmişler. Bir eve gelmişler. O evde kimse yokmuş. Kazanın içinde yiyecek içecek hazırlanıp bırakılmış. Bu üçü onu yemiş içmiş oturmuşlar. Ertesi sabah bu üçü dağa av avlamaya gitmişler. Akşam dönüp gelmişler. Gelseler (ki) kazanın içinde taze ekmek, çay hazırlanıp bırakılıyormuş. Kimse yokmuş. Üçü konuştu “Bunu kim hazırlıyor acaba? Burada ertesi gün bir kişi kalsın da beklesin!’
>
> [cıŋna-ø-p çuĭ-ø-ø-par+ar]
> cıŋna-ÇATIedl>ø-ZFR+ çuĭ-ÇATIedl>ø - ZRF-par-KOPdol

Aşağıdaki önermelerde ise cümlenin yükleminin edilgen çatılı olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur:

Kompa ayılda eslitä tuvitniki pohor vogan Ele'ku Komba te[ø]miş. (te/28/kom) 'Kompa köyünde eskiden (bir) Tibet manastırı varmış bunun için (buraya) Komba de(n)miş.

U yahşi ohuGan sebebden bezdine uzat barmiş. (sg:107) 'O iyi okuduğu için Pekin'e gönderildi.'

Ayzı cügunta çişur yohmayan / u pir tap[ø]mar – yo! (te/32/haz) 'Ağzının dibinde bir dişi olayan / o bir bul(un)mazdır - ey !'

Eti:gu cʿücʿcʿéler pegnige ya:na apa:miş. Apa[ø]yu pekke sormiş. (te/39/éy) Böyle olunca (onu) tutup beyin yanına götürmüşler. Götürülünce -rahip- beye sormuş.

E'ku peg yanşameş. "Pu tifante şaŋfaŋ te:[ø]gen a:tur varo?" - temiş. (te/45/éy) Böyle deyince bey söylemiş "Bu taraflarda şaŋfaŋ denilen bir at var mı acaba?"

Kantu tizden yircinen otuz-taqqa ye'miş tera. O:renı uçirsa, piŋden piŋara. Altun cʿicʿinen su ta'p[ø]mayan yerara. Kumuş cicinen çʿöp tap[ø]mayan yerara. (te/55/ulla) 'Gandu düzünden yürüyüp otuz dağa ulaşmışlar derler. Güneye baksa (ki) genişten genişmiş. Altın verilip su bulunmayan bir yer imiş. Gümüş verilip ot bulunamayan bir yer imiş.'

3.5.3 Dönüşlülüğün Görünümü

Edeninin ve etkileneninin aynı olduğu, semantik yükünde belirtme hâlini taşımayan fiiller dönüşlü fiil olarak adlandırılır. Türkçede eylemleri dönüşlü kılmak için fiil köküne [-l-/-n-/-ş-] işaretleyicilerinden biri getirilir. Türkçedeki bu kurulum şekli Salar Türkçesinde de işler durumdadır ve dönüşlü çatıya sahip yüklemler yaygın şekilde kullanılır:

[fiil+[-n-/-l-/-ş-]+ZAM/KİP+[ø]]

[-n-]

Muŋışqarĵah anac'uhnige amasına pelle-n-me:ş. (te/7/uci) 'Muŋısqarcak kızın anasına dönüşmüş.'

Etigu kişcʿuh "Sıŋ işina <u>*ömehle-n*</u> *de iş. Men ayayıŋden ta:'qa!"-demiş.* (te/45/éy) 'Böyle deyince "Kuyuya ömeklen de iç. Ben ayağından çekeyim!" demiş.'

Bu agäldä <u>*lalla-n-ci*</u>*.* (ss: 54b) Ben bu köyde yerleştim.
Şiranä yuläçanä <u>*yaŋäla-n-miş*</u> (ss: 85a) 'Masayı yağlayınca (masa) <u>yenilenmiş</u>.'
İd <u>*gurla-n-çanä*</u> *yatbär a.* (ss: 105a) 'Köpek <u>kıvrılıp</u> yatıyormuş.'

[-äl-/-ıl]

Aşläh hab işinden <u>*dioh-äl-miş*</u>. 'Bulgur kabın içinden dökülüyor.'

Bozçuh yüçanä <u>*yıg-äl-miş*</u> (ss: 80b) 'Kumaş yıkanınca toplanmış.'

Ocim doŋçanä <u>*yar-äl-miş*</u>. (ss: 83a) 'Elim üşüyünce yarılmış.'

Balälar su cuyinä <u>*gom-äl-miş.*</u> (ss: 91b) 'Çocuklar suyun dibine gömülmüş.'

Yaŋı yil kirkelci. Paleler mıŋ <u>*ta:yılcʿi*</u>. (te/6/uci) 'Yeni yıl geliverdi. Çocukların tümü <u>dağıldı</u>.'

[-ş-/-äş-]

Men buɣun huy <u>*gar-äş-ci*</u>*.* (SS: 101a) 'Ben bugün toplantıya katıldım.'

Agu Karaĵi "Kozkur-oɣlänni sinigi orna-ş-pa mo?" (te/10/uci) 'Agu Karaci (demiş) "Koskur Oğlan'ın kemikleri (mezara) yerleşiyor mu?'

Hahät <u>*bur-äş-miş.*</u> (ss: 30a) 'Kağıt buruşmuş.'

3.5.4 İşteşliğin Görünümü

Fiil köküne en yakın konuma kodlanan bu kategori işaretleyicileri bir eylemin cümledeki edenlerce, (i) karşılıklı veya (ii) toplu olarak yapıldığını bildirir. İşteşlik Salar Türkçesinde aşağıdaki şekilde kurulur:

[fiil+[-ş-/-ış-/-iş-/-uş-/-üş-]+ZAM/KİP+[ø]]

(i) Karşılıklı İşteşlik

Pu işkısı ya:rı taŋnaşmiş. (te/62/mın)

[Pu işkısı …. taŋna-ş-miş-ø]
[ÖZNçok …taŋna-İŞTkarş - GEÇdol-kişi>ø]

U igisi yahşila-ş-miş. (ss: 86b) 'Onların arası iyi olmuş.'

Ara pegni a:l-iş-miş. Alişqu nene pegni ya:na (ya:nına) çö:huşme va:meş. (te/43/éy) 'Sonra bey değişmiş. (bey) değişince (fakir adam) beyin yanına baş vurmaya gitmiş.'

(ii) Toplu İşteşlik

Zanzı çihişmiş. Vurişmiş. (te/21/altı) 'Kâseler kavga etmiş, dövüşmüşler.'

[zanzi:-[ø] çıhiş]miş]
zanzı:-ÇOK>ø çıh-İŞTtop-GEÇdol

İnci çosı sor-iş-miş. (te/22/altı) 'Sonra üçü söyleşmişler.'

Mu:ne sur-ış-qanda öreten hurunlu iŋkiĭmiş. (te/22/altı) (onlar) 'Bunu konuştukları sırada yukarıdan Hurunlu inmiş.'

Avu eyişamiş "Sen mini vilän o'ri-ş-ip na'kur–i? -etep sanzını sundurmiş. (te/51/ulla) 'Oğlan söylemiş "Siz benim ile kavga edip ne yapacaksınız acaba? deyip kâseleri kırmış.'

İşteş yüklemli cümlelerdeki çokluk kişi ve işteş çatı uyumu Salar Türkçesinde işler durumdadır:

Ulli ana yaĭşamiş "Men kumuş pir kure piĭgi !" O'tanjı ana yaĭşamiş; "Kumuş pir kure piĭge !" Kici ananige kıyusı yaĭşamiş; "A:ltun pir kure pii:gi !" Pular ço:sı kulişmiş. Vaŋbeŋ qaĭdan a:kiyur te kulışmiş. (te/62/mın) 'Büyük kız söylemiş "Ben bir ölçek gümüş vereyim! Ortanca kız söylemiş "Bir ölçek gümüş vereyim." Küçük kızın kocası söylemiş "Bir ölçek altın vereyim."

Bunların üçü gülüşmüşler. Seseri (altını) nereden getirecek diye gülüşmüşler.'

Kimi önermelerde öznenin çokluğu işteşlik işaretleyicisi ile bildirilir:

Andä on işgi kiş kalmiş, başkasi yon ilini yürmiş, yürcani labulännigi ganjiatandä karimanglani uçirişmiş, ele-bele seliamu virişmiş. (FCİ: 89/10) 'Orada on iki kişi kalmış, diğerleri ileriye yürümüş, yürürken Labulan'ın Ganjitan bölgesinde Karamanlarla karşılaşmışlar, şöyle böyle selamlaşmışlar.

"Avunı şu ohuqı, caŋnagudana peg o'qa!"- çuhu ete yaşişmiş. (te/1/uci) 'Oğlanı okutalım, büyüyünce bey olsun!- kervancılar böyle konuşmuşlar.'

3.5.5 Çoklu Çatı Görünümü

Çift çatı görünümü Salar Türkçesinde de işler durumdadır.

İnci tulugo ma pure işkısinige kurugunı izı paylaştırme:ş. (te/13/uci) 'Sonra tilki ve kurt kuyruklarını birbirlerine bağlamışlar.'

Sen bu işnä yinda-minda çäŋna-t-där. (ss: 78b) 'Sen bu işi muhakkak hâllettir.'

Sen minä bu aγäldä lalla-n-där. (ss: 54b) 'Sen beni bu köye yerleştir.'

Atniγi golioŋni boşla-n-där-dogo. (ss: 28a) 'Atın kolanını boş hâle getir (çöz).'

İnci tulugo ma pure işkısinige kurugunı izı paylaştırme:ş. (te/13/uci) 'Sonra tilki ve kurt ikisinin kuyruğunu (kendi kuyruklarını) bağlamış.'

3.6 Olumsuzluk Kategorisi

Olumsuzluk, fiil cümlelerinde eylemin gerçekleşmediğinin, isim cümlelerinde ise işaret edilen durum veya varlığın mevcut olmadığının dillerin yapısına göre eklerle, partikellerle veya analitik kurulumlarla ifadesidir. Bir cümleyi olumsuzlamak için diller çeşitli yollara başvurur.

Olumsuzluk ya eylemlere doğrudan bir olumsuzluk ekinin eklenmesiyle ya da bunun yerine bir olumsuzluk belirtecinin kullanılmasıyla ifade edilir. Türkçe olumsuzluğu eylemin üzerine getirdiği bir ekle ifade eden, yani cümleyi biçimbilimsel olarak olumsuzlaştıran dillerdendir (İl joo Ha 1998: 76). Bu ifade eksiktir, çünkü isim yüklemli cümleler dikkate alınmadan yapılmıştır, ayrıca Türkçede olumsuzluk yalnızca morfolojik yöntemle gerçekleştirilmez; olumsuzluğun ifadesinde lehçelerde [değil], [emes] ve [yok] partikelleri de kullanılır.

Türk dilinde bir fiilin olumsuzu kurulurken fiil köküne olumsuzluk eki eklenir, daha sonra zaman/kip eki olumsuz fiile koşulur. Buna göre Salar Türkçesinde bir kipin olumsuz çekiminde olumsuzluk ekinin ve kip/zaman işaretinin kendisinin bulunması gerekir. Türkçe için genel geçer olan dokuz kip için bu görünüm beklenir. Salar Türkçesinde ise kimi çekimlerde olumsuzluk eki kullanılmaz, olumsuzluk eki yerine yokluk partikeli [*yok*] kullanılır.

Salar Türkçesinde de Sarı Uygurcada olduğu gibi kimi basit kiplerin olumsuzlanmasında [*yok*] partikeli kullanılır. Bu durum genelde kullanılan kip/zaman ekinin bir sıfat fiilden gramatikalleştiğine delildir. Sarı Uygur lehçesinde gelecek zamanın olumsuz çekiminde [*emes*] kullanılır, gelecek zaman eki [-GU] eski bir fiilimsi ekidir ve günümüzde bu lehçede gelecek zaman anlamlı sıfatlar da yapar:

Sen (selir) ki-γïmistï. ‘Sen gelmeyeceksin.’ (Roos 2000: 102)
[-γïmistï] < -GU + emis

Salar Türkçesinde cümleler üç şekilde olumsuzlanır, olumsuzluk ögesinin türünü yüklemin sözlüksel sınıfı belirler:

(i) [fiil+[-ma-/-me-/-mi]+…]

Salar Türkçesinde fiil çekiminde kullanılan temel olumsuzlama işareti istikrarlı bir şekilde görülen geçmiş zaman ve dolaylı geçmiş zaman ekli haber kiplerinde, şart kipinde, emir kipinin ikinci kişi çekiminde kullanılır.

> *U yerte on yıl oturci. Qızıl göläh sargal-ma-ci*. (te/55/ulla) 'Orada on yıl kaldı. Kızıl inek sararmadı.'
>
> *-Me:kiyom kemici, ç´iŋ ta ke-mi-ci!* (te/60/mın) '-Benim kocam gelmedi, gerçekten gelmedi!'
>
> *Puric'uh "Sen ve-me-se, men seni yigur !" – time:ş.* (te/13/uci) Kurtçuk "Sen vermezsen, ben seni yiyeceğim!" demiş.
>
> *–Sen meni yi-ku-ma (te/13/uci)* '-Sen beni aman yeme!'
>
> *Aŋa ve-me-miş*. (tesa:97) 'Ona vermemiş.'

(ii) [yok]

Bu partikel asıl şimdiki zamanda ve geçmiş zamanın dördüncü tipinde olumsuzlama işareti olarak kullanılır. Yokluk cümlesi şeklindeki isim cümlelerinin kurulumunda görevlidir.

(1) Salar Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuzunda *yok* partikeli fiil köküne eklenir, kimi durumlarda *yok* fiil içerisinde erir morfem sınırları seçilmez. Ancak bu bir sapma bir aykırılık değil de bir gramatikalleşme örneği olarak kabul edilebilir:

Pu ko:ne miyokuan ne:ge: a:şihtıraŋ ye? Miyokuanne pahmar – neşler e'miş. (te/60/mın) 'Bu kapıyı rahibe niye açmıyor acaba? Manastıra bakmıyor, bu ne işler etmiş.'

[… a:ş-ih-tır-aŋ] << aç(ıp) yoh turur
… aş-YOK-KOP- aŋ

(2) [-γan var/yok] şekilli geçmiş zamanın olumsuz çekiminde [yok] partikeli kullanılır (bkz : 3.2.1.4.4)

U mojsi yaşagan yohder. 'O, bunu hiç söylemedi.' (SG:69)

[…yaşa-gan + yoh-der]
yaşa-SIFgeç + YOK-KOPkes

(3) Yokluk cümlelerinde de yüklem olarak kullanılır

Maŋa ogel yohder. (sg: 83) 'Benim oğlum yok.'

Bu tür kurulumlar Türkçenin çekim kanunlarına uygundur, *yok* partikeli iyelikli bir isim ögesini olumsuzlamıştır. Diğer Türk lehçelerinde de bu tür kurulumlara rastlanır:

ttü. *Benim oğlum yok*. / *Bende oğul yok*.

(iii) [emes]

Bu partikel isimsel ögeleri olumsuzlar, bu partikel *er-* fiilinin geniş zamanda olumsuz çekimidir, aynı zamanda *hayır, olmaz* anlamında da kullanılır:

U qamaγu e-mes-tär. (tese/4/kos). 'O (kesinlikle) aptal değil.'

Bu partikel çoklukla kiplik ifade eden başka bir kopulatif form ile kullanılır:

"Pu iligi kama te'lli emesar!" – tiĭci. (te/22/altı) "Bu önceki gibi tatlı değilmiş !" dedi.'

[te'lli e-+ mes+ar]

te'lli + FİİLek + GENolm+KOPfark

-Apa, vu kamaguar emes-ar, se kamaguar. (te/23/han) "Baba, o aptal değilmiş, sen aptalmışsın."

Men salar emesder. (sg: 82) 'Ben Salar değilim.'

Bu yahşi kiş emesa. 'Bu iyi biri değilmiş.' (sg: 84)

Beligi etse yahşi emesder. (sg: 82) 'Böyle yapsa iyi değildir.'

U gamagu emesa. 'O deli değilmiş.' (sg: 84)

3.7. Birleşik Kip Anlamlı Görünümler

Türkçede standart olarak kurulan {basit kip + ek fiil +birleşik kip işaretleyicisi + kişi} kurulumuyla ifade edilen birleşik kipler Salar Türkçesinde morfolojik olarak açık bir şekilde kurulmaz. Buna karşın özellikle metin içerisindeki cümlelerin geliminden ve çeşitli kipsel özellikler taşıyan kopulatif ögelerin yüklü olduğu çekimlerden birleşik kip ifade eden cümleler seçilebilmektedir.

3.7.1 Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Salar Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi kurulumunun standart bir görünümü yoktur. Tüm birleşik kurulumlar genellikle gelimden çıkarılır. Aşağıdaki parçada anne oğluna tabakları kırmasının nedenini soruyor, çocuk geçmişteki şimdiki zamanı annesine anlatıyor, ancak geçmişteki şimdiki zamanın anlatıldığını gösteren bir kip işareti kullanılmıyor:

İçisı sormiş "sanzını nägä sundurci!"
-Sanzı mini vilän uhrişiri, ele'ku: sundurci!
-qazannı negä köz tı'c'i ?
-qazan işindä vurişire, men aralice, taş vilän vurci. (te/51/ulla)

'(oğlanın) Annesi sormuş "fincanları niye kırdın?"
-fincanlar bana küfrediyordu, bu sebepten –onları- kırdım!

-Kazanı niye deldin?
-Kazanın içinde kavga ediyorlardı, ben onları ayırdım, taşla vurdum. '

Pars oğlanın evine gider, orada oğlanın annesi ağlıyordur. Bunun sebebini sorar, sebebi öğrenir ve sonra bizzat şahit olduğu vakayı dönüp oğlana bildirir:

Pu pa:s avu yane kelce, avu yaşace:?" "sen negä kelcä?" pa:s yaşace "men oyına varce, içaŋ yıylapara(r), minige avumne aparci tep yıylaparar!" İşkisı k'aca yişäci. (te/52/ulla) 'Bu pars oğlanın yanına geldi, oğlan konuştu "Sen niye geldin?" pars yanıt verdi "ben senin evine gittim, annen ağlıyordu, benim oğlumu götürdüler diye ağlıyordu!" İkisi konuştu.'

Aşağıdaki cümlede fiilimsili yüklem parçacığı cümlenin birleşik kipi için bir delildir:

Sa seŋ pedeganda ma şu ohuriba. 'Sen mektup yazarken ben kitap okuyordum' (spp:10/272)

3.7.2 Şimdiki/Geniş Zamanın Rivâyeti

Pir kune taqqa çop orma varsa, yolta yilän işke vurişmiş. (te/54/ulla) "Bir gün oğlan, ot biçmeye giderken, yolda iki yılan kavga ediyormuş."

Pu qatın ki'uh her kune miyoya baş vurma pa:meş. Tıssı kala:miş, ha:hıt kala:miş. Ene keyuni kigi te kalamiş. İnci nene pir par kişnigi avusı her kun´i puka:tın kişa uçirpa:dır. (te/60/mın) 'Bu kadın her gün manastıra dua etmeye gidiyormuş. Tütsü ve kâğıt yakıyormuş. Kocası tekrar gelsin diye yakıyormuş. Sonra yine bir zengin kişinin oğlu her gün her gün bu kadını görüyormuş.'

İnci Kozkur-oylän qaşmiş. Kakası çosı qo:lapor, ültermiş. (te/10/uci) 'Sonra Koskur Oğlan kaçmış. Üç ağabey (onu) kovalıyormuş. (onu) öldürmüşler.'

Harsı yaşamiş "Maŋa üyit naŋ vugur? LSÇ kiĭnını çihparsa, üyäl yohar, yu:tuŋ işinda qaryıpra. (te/21/altı) 'Koca söylemiş "Ben

niçin utanacağım? LSÇ'ın karısını kaçırmışlar, (o) utanmıyor, mağaranın içinde ileniyormuş.'

Yu:tuŋden çıhkiĭmiş. Çıhkiĭcāna kiĭnını çıhmä vamiş. Kiĭnını a:tını Mancıgmu çıharpora. Anı Tıl çihparmiş. (te/21/altı) 'O, mağaradan çıkmış. Çıkıp karısını getirmek için yola çıkmış. Onu adını Mancıgmu diye çağırırlarmış.'

Pir yicim oylän vumiç, aŋa iça vumiç. Taqqa o:tın çalama va:par, otın kuçikipar, ocınni keşaŋda sac kelip, ic´isını a:sırıpar. Pir kune taqqa varsa, pasır kulin kilér. (te/52/ulla) 'Bir yetim oğlan varmış. Onun annesi varmış. Dağa odun kesmeye gidiyormuş, odunları getiriyor onları satıp annesini besliyormuş. Bir gün dağa giderken bir pars yuvarlanıp gelmiş.'

Muŋa ocunne pa:s alpırar, avu ha kune (her kune) köcup ki:parar. (te/52/ulla) 'Buna odunları pars getiriyormuş, oğlan her gün taşıyıp götürüyormuş.'

Ohta pir po:sır ma ninusur vumeş. Aŋa o:r vumeş. O:sı heŋgune çüçoya ohuma: va:meş. Varsa, yolta ahsah payor kormeş. Koryu o:c'uh ayayıne paylac'eler çoltoŋ işinta qoĭmeş. İnci heŋgune ehmeh ya:rım aŋa viĭ pa:meş. (te/45/éy) 'Eski bir zamanda bir yaşlı adam ve bir yaşlı kadın varmış. Onların bir oğlu olmuş. Oğlan her gün okula okumaya gidiyormuş. Giderken, yolda topal bir kurbağa görmüş. Görünce oğlancık kurbağanın ayağını bağlayıp heybesinin içine koymuş. Sonra her gün ekmeğinin yarımını / yarım ekmeğini ona veriyormuş.'

Salar Türkçesinde bir önermede şimdiki zamanın rivâyeti morfolojik olarak temsil edilmiş şekilde görülmüştür:

Anden qazan qırıyına va:miş. Qazan işinda ko:ca "poh-poh" pohrarmiş. (te/51/ulla) 'Sonra (oğlan) kazanın kenerına gitmiş. Kazanın içinde aş fokur fokur kaynıyormuş.'

[pohra-r-[ø]-miş]
pohra-GEN-(FİİLek)-DOL

3.7.3 Şimdiki Zamanın Rivâyeti

Aşağıdaki paragrafta da basit şimdiki zaman ve şimdiki zamanın rivâyeti biçimleri açık şekilde seçilir:

Çänзoŋ çiçehne pir körgilä ko:nına kelci. Çänзoŋ sumurlaci: "Pu çiçehnı mi kinım yasagan a! İnci ko: pallaguçiga yaşaci "Se vah tı ge, pu çiçeh sa'kuçı qatın keş kem oyinda otupa?" Bu ko pallaguçi pu qatın kiş o'kan yirina vaүıkile çänзoŋa yaşaci "Qatın kişcuh tenda otıpa(r)!" (te/2/uci) 'Bey çiçekleri görür görmez aklına geldi. İmparator düşündü "Bu çiçeği benim karım yapmış -galiba-! Sonra muhafıza söyledi "sen bak da gel bu çiçek satan kadın kimin evinde oturuyormuş!" Bu muhafız bu kadının oturduğu yere bakıp gelip-öğrenip- beye söyledi "Kadın handa oturuyormuş!'

Anden kazan kırүına va:miş. Qazan işinda ko:ca "poh-poh" pohrarmiş. (te/51/ulla) 'Sonra kazanın kenarına gelmiş, kazanın içinde lapa fokur fokur kaynıyormuş.'

3.7.4 Şart Kipinin Hikâyesi/ Gelecek Zamanın Hikâyesi

Pu avu tal c'üyinda utırci. Pir yılän balasır tamnap akelci. Pu avu taş velän pu tüleĭne vurıp iŋkelci. T'ülä ülci. Yılän balası pu avuga k'aca yişaci "Sen minigi oyıma varal! Sen yohmasa t'ülä mine yigare. Sen minigi canımnı culaci!" (te/55/ulla) 'Bu oğlan dalın dibine oturdu. (kartal) bir yılan yavrusunu yakalayıp getirdi. Bu oğlan taş ile bu kartalı vurup düşürdü. Kartal öldü. Yılan yavrusu bu oğlana söz söyledi "benim evime gidelim, sen olmasaydın kartal beni yiyecekti. Sen benim canımı kurtardın.'

3.8 Fiilimsilerin Çekimi

Türkçede derin yapıda çekimlenmiş olan, şekilsel olarak bağımsız, bitmiş önermeler üst yapıda (sentaktik düzlemde) Türkçeye özgü işaretleyiciler ile ögeleştirilir ve bir sentaktik başa bağlanır. Bunlardan isim fiil olarak adlandırdığımız grup öncelikle özne (birinci katılan) ya da belirtisiz nesne olarak gerektiğinde cümlenin zorunlu veya seçmeli katılanı olarak konuşurca görevlendirilir. Sıfat fiil olarak adlandırdığımız grup ise bir isim sentaktik başın önermesel sıfatı olarak görevlendirilir. Zarf fiiller ise ya cümle bağlayıcısı olarak ya da ana fiildeki hareketi tasvir eden, tamamlayan, tarif eden bir tür aksiyon türü kurulumu şeklinde görevlendirilir.

Türkçede ara cümleler, ana (main) cümlelere benzemeyen bir morfoloji ve sentaksa sahiptirler, bağlaç veya ilgi sözcüklerine sahip ana cümleye benzer, öge şeklinde olan cümleler kullanma yerine, Türkçe özel bir bitimsizleştirme tekniğini kullanır (Deny 1921: 853). Bu bitimsizleştirme işlemi (infinitizations) sırasında yüklem çekirdekleri, yüklemleştirici ve kısmen özne temsilcisi görevini yapabilen, ancak ana cümlelerinkinden farklı olan bir görünüş-kip-zaman sunumu oluşturan morfemler ile donatılır (Johanson 2002: 2718).

Salar Türkçesind, Türkçeye özgü öge cümle yapısı hâlâ sağlamdır. Salar Türkçesinde bağlaçlarla kurulan birleşik cümle yapısı pek görülmez. Özellikle zarf fiilli birleşik cümle tipi gelişmiştir. Şöyle ki Tenişev ve Kakuk'un metinlerinde gelişmiş işlek bir birleşik cümle yapısı gözlenir, yan cümleler dahi birleşik cümle yapısına sahip olabilir:

1957 yılında Eyşe Ahvar bölgesinden derlenen aşağıdaki metin parçasında bu yapı açıkça görülür:

O:cʿuh pele işkenta pir iştcʿeler zıŋ işne çaya yürmiş. Çircʿeler kişcʿuh va:miş. A:tı su tamayuçur ke:ĭmeş. Anigi su ta:’qan lalası

işina *ta:hılı* *çihkeĭmiş. Çıh kilcʿeler o:cʿuh kişcʿuhne* *işte* *pa:miş. Pir zıĭ yürse, kişcʿuhne kormeş. Korgu kişcʿuh o:cʿuhne pir şovulacʿeler moŋkolıh yasamiş. To:rıh cüyina komcʿeler va:miş. Vayu iştur ke:ĭmeş* (te/45/eyşe) ‘Oğlan böyle içerken bir kez içip kuyunun içine uçuvermiş. Yürüyerek bir kişi gelmiş. Sonra bir su taşıyıcısı gelmiş. Oğlan, onun su çektiği kovanın içine binip (tutunup) çıkmış. Çıkınca oğlan adamı aramaya başlamış. Bir miktar yürüyünce adamı görmüş. Görünce adam oğlana bir vurup sersem yapmış (bayıltmış). Oğlanı toprağın altına gömüp gitmiş. Adam gidince bir köpek gelmiş.’

2001 yılında Ma Wei, Ma Jian-Zhong ve Kevin Stuart tarafından derlenen Salarların göçünün anlatıldığı bir metinde bu birleşik cümle ağının hâlâ korunduğu görülmektedir:

Oholde samarkhandide khrimaŋ ma ahmaŋ diyani gaga-inior vumiş, ulani andiyi dambasi otelmamiş. Inji kumsin aghinisini parlamişde, ah döyör yehle, samarkhandidiyi toreh bur zanzi ma su bur ademe yiuhli, daghe khurenor yiuhlimişde çıh gimiş, yahşi otkhe ornor işdiyur dimişde. Uler enkih ham görmiş. Daghkhe çihkhu, suni otgu, şiŋjiaŋ tianşanni otmiş, ele yanden yüre jiayuguanne girmiş, anden gansuniyi sucou, gancou, tianşui, ganguniut gelja, niŋşiaghe girmiş, nene ilenjani labulenniyi ganjiatanne gimiş.(FCİ:8) ‘Eski Bir zamanda Semerkantta Karaman ve Akman denen ağabey kardeş varmış, onların aradaki yönetici bunlarla geçinememiş. Sonra kabile ağainisini (soylarını) topladıktan sonra, ak deveyi yükleyip Semerkanttaki topraktan bir kâse ve bir (kâse) su(yu) adama yükleyip ve de bir Kuran’ı yükledikten sonra çıkıp gitmişler, “İyi yaşayacak bir yer arayacağız” demişler. Onlar zorluklar da görmüşler. Dağa çıkınca, suyu geçince Şiŋjiaŋ Tianşan’ını geçmişler, bunların yanından yürüyüp Jiayuguan’a girmişler, oradan Gansu’nun Suço, Ganco, Tianşui, Ganguniut’a gelince, Niŋşia’ya girmişler, tekrar dolanarak Labulen’in Ganjiatan (bölgesine) girmişler.’

3.8.1 İsim Fiiller

Salar Türkçesinde üç tip isim fiil işaretleyicisi vardır.

8.8.1.1 [-ma-/-me]

Bu fiilimsi işaretleyicisi daima [-γa] şekilli yönelme durumu eki ile kullanılır, ancak iki ünlü arasındaki /γ/ düşer yönelme ekinin ünlüsü sözcüğe ünlü uzunluğu olarak yansır. Bu fiilimsi işaretleyicisi, yönelme eki ile oluşturduğu kurulumla ana cümlenin -mak için anlamlı sebep zarfını oluşturur. Şöyle ki bitmemiş durumdaki bu cümleler aynı zamanda ana cümlenin bir katılanıdır.

[fiil + [-ma-] + ø]] + ana cümle

U igisi aba ma amasine işdime + [va(r)miş].(sg/101)
TÜMzrf YÜKana

Bu tip fiilimsi cümleleri derin yapıda geçmiş zamanda amaçlanmış bir gelecek zaman cümlesi içerir, *U igisi aba ma amasine işdime va(r)miş.* Bu cümlenin derin yapısında şu önermeler yer alır:

(i) onlar anne ve babalarını arayacaklar

(ii) onlar bu amaçla gitmişler, yola çıkmışlar

Bu tip birleşik cümlelerde Salar Türkçesinin yapısına uygun olarak kişi, özne olabilen sözcük ya da sözcük grupları ile bildirilir, nitekim bu tip kurulumlu cümlelerde fiilimsili yan cümle ile ana cümlenin öznesi ortaktır, bunlar referensiyel olarak örtüşür:

Pu avu kiç çıharama: varci. (te/50/ulla) ‘Bu oğlan birini çağırmaya gitmiş.’

Pu avu kiç çıharama: ‘bu oğlan birini, çağıracak’
ÖZN

(Pu avu) + [varci]   ‘(bu oğlan) gitti’
ÖZN

Salar Türkçesindeki [-ma-] isim fiil eki ile kurulan birleşik cümlelerde Türkçenin ilgi grubu ile yan cümlenin öznesini bildirme yöntemi kullanılmaz. Türkiye Türkçesinden bir örnek verecek olursak:

[(benim) gelme-m] [iyi olacak]
ilgi grubu ana cümle

(a) ben geleceğim

(b) bu, iyi olacak

[-ma-] ekli bitmemiş yüklemler de ana cümle yüklemlerinin tüm yönetme potansiyeline sahiptir:

E:, nina, pu gece eşkunı uγrıma kegar! (te/40/eyşe) 'Ey nine (hırsızlar) bu gece keçini çalmaya gelecekler.'

E:, nina, [pu gece + eşkunı + uγrıma] + kegar
TÜMzrf NES2 YÜKbm

*Ullu uvusı apasına yaşaci "Men taqqa vaγur, rituh vurmaya (< vurma: va:γa), kiçi avunı paşla va:γa!"-(*te/1/uci) 'Büyük oğlan babasına seslendi "Ben dağa gideceğim, av vurmaya, küçük oğlanı yanımda götüreceğim!"

Pu qatın ki'uh her kune miyoγa baş vurma pa:meş. (te/60/mın) 'Bu genç kadın her gün manastıra dua etmeye gidiyormuş.'

Piser oyine aş işme va(r)gur. (sg: 102) Biz eve yemek yemeye gideceğiz.'

Alişqu nene pegni ya:na (ya:nına) çö:huşme va:meş. (te/43/eyşe) '(bey) Değişince yine beyin yanına baş vurmaya gitmiş.

3.8.1.2 [-iş-/-aş/-iş/]

Bu fiilimsi işaretleyicisine yalnızca SG ve SS'deki dil malzemesinde rastlanmıştır. Bu isim fiil eki, örneklerde bir zamirli ilgi grubu içerisinde, ilgi grubunun yöneten ismi üzerinde taşınır ve ilgi grubunda işaret edilen eylemin edenini bildirir:

[ZMRiye+FİİL+[-iş-+İYE3]...+YÜK]

İsim fiilli ilgi grubu cümlenin öznesini gösterir. Bu tip cümlelerde biri bitmemiş diğeri bitmiş iki yüklem bulunur. Bu tip kurulumlu cümlelerde ilgi grubu içinde yer alan fiilimsili yüklemin öznesi bellidir, kipi ise ana yüklemin kipi ile örtüşür:

Aniγi pidişi dogra. (sg/79) 'Onun yazışı doğru.'

[a-niγi pidi-ş+i] [dogra].
YÜKbm YÜKbt

İlgi grubu içerisinde yer alan ve ilgi grubunun yöneten ismi olan isim fiil ve yönettiği öge kimi durumlarda uyum işaretleri taşımaksızın kullanılır:

Biliγi coŋge geliş yahşi a. (SS: 9a) *'Bu yılki hasat iyiymiş'.*

[coŋge-[ø] gel-iş-[ø]]
AD2 - İLGø + AD1 - İYEø

Bu tip isim fiilli cümlelerde ana cümlenin yüklemi genelde isim soyludur, ancak fiil yüklemli cümlelere de rastlanır. Aşağıdaki cümlede fiilimsi cümlesi ana yüklemin zarfıdır:

U ligugudä salar gahcanä aŋnäş gelmiş. (ss: 54a) 'O uzman Salar dilini öğrenmeye gelmiş.'

U ligugudä + salar[ø] gahca[ø+nä] aŋnä[ş+ø] + gelmiş
ÖZNEort EDATtüm YÜKbt

Bu tip cümlelerde ana cümle ve yan cümlenin özneleri örtüşür, fiilimsili yüklemin de kendine bağlı istem taşıyıcıları mevcuttur:

U ligugudä salar[ø] gahca[ø+nä] aŋnä-
ÖZNEort NES2 YÜKbm

Bu işaretleyici ile işaretlenmiş taşıyıcılar dizimde yerlerini korumakla birlikte, bunların çekim işaretleyicilerini kabulünde eksiklikler görülebilir:

Aniγi vahaşi dogra. (sg: 79) 'Onun bakışı doğru.'

Men aniγi etişe yicen var. (sg: 79) 'Ben onun işi yapışına itirazım var.'

Piserniŋi renvu oryeniş der. (sg: 100) 'Bizim işimiz öğrenmektir.'

Aniγ yatişi yahşia. (ss: 82a) 'Onun yatışı güzelmiş.'

Siniγi yaşişiŋ yahşidär. 'Senin konuşman iyi(dir).' (ss: 84b)

8.8.1.3 [-gusi]

Öncelikle gelecek zaman sıfat fiili olarak kullanılan bu birleşik işaretleyici Mengda bölgesinde isim fiil işaretleyicisi olarak görülür:

Ma ate mingusine galeri. (spp: 18/609) 'Ben ata binmeyi severim.'

[min-gu-si-ne]
min-SFgel-İYE3-BEL

3.8.2 Sıfat Fiiller

Birden çok yargı ifade eden cümleye *birleşik cümle* deriz. Türkçede birleşik cümlenin öznesinin veya bir katılanının gerçekleştirdiği ya da gerçekleştireceği ve gerçekleştirene vasıf olan aksiyonları göstermek için kullanılan özel işaretleyicilere sıfat fiil işaretleyicisi denir. Sıfat fiiller, zarf fiil ve isim fiillerden farklı olarak kip ve zaman potansiyeline sahiptirler. Üst yapıda kişi eki taşımasalar da (iyelikliler istisnadır) derin yapıda hatta üst yapıda *eden*leri bellidir.

Sıfat fiiller bir birleşik cümlede ana cümleyi tamamlayan herhangi bir tümleyenin gerçekleştirdiği aksiyonu anlatır. Üst yapıya sıfat tamlaması

şeklinde çıkarılan öge cümleler derin yapıda bitmiş yapılardır (yargılardır). Bunların sıfat tamlaması şeklinde sunulması için öncelikle zihinde derin yapıda bitirilmeleri gerekir. Bunlar üst yapıya çıkarken konuşurca çeşitli sebeplerle belki daha az performans amacıyla birleşik cümle içine alınır ve cümle, şekil olarak bağımsızlığını kaybeder, bu durum gramatikalleşmenin bir basamağına işaret eder, bağımsız ögeler bağımlı hâle gelir, çünkü ana yüklem tarafından açılan semantik boşluklar doldurulmak zorundadır ve yüklemin açtığı boşluklar ancak isim özelliği taşıyan yapılarca doldurulur.

Sıfat fiili önermelerde özne bellidir, fiil cümlelerinde derin yapıda özne konumundaki öge, üst yapıda ana yüklemin belirtme hâlli bir istem taşıyıcısıdır:

Ben gelen adamı tanımıyorum.

(i) Bir adam geliyor. (özne = adam)

(ii) Ben onu tanımıyorum. (özne = ben)

İsim yüklemli cümlerde ise bu öge ana cümlenin birinci katılanı konumundadır:

Gelen adam tanıdığımdır.

(i) Bir adam geliyor.

(ii) O adam benim tanıdığımdır.

Sıfat fiillerin diğer grubu ise ilgi grubu içerisine alınır ve öznesi bildirilir:

Benim tanıdığım adam geliyor

(i) Ben adamı tanıyorum.

(ii) O, şimdi geliyor.

Sıfat fiilli ilgi öbeğinin nesnesi ana cümlenin öznesi konumundadır. Sıfat fiilli cümlelerde özne gösterimi sıfat fiil içindeki eylemin çatı yapısı ile doğrudan ilişkilidir. Şöyle ki; genellikle semantik yönden dönüşlü nesnesiz fillerde sıfat

fiiller iyelikli gruplar içinde gösterilmez, geçişli ya da ettirgen yapılı eylemlerle kurulan sıfat fiillerde ise özne iyelik yolu ile gösterilir.

Sıfat fiiller iki tip kurulum içinde ter alırlar:

1. tip:

[gelen adam]
SF + isim
SIFtam

2. tip:

[gördüğüm adam]
ZAMiye + SI + AD1
SItam
İStam

Salar Türkçesinde ilgi kurulumu içine yerleştiren sıfat fiil cümleleri hem tamlayan hem iyelik göstergesi taşımaz. Türk lehçelerinde görülen bu tür eğilimleri Türkologlar dil ilişkilerine bağlarlar (bkz Çeneli&Gruber 1980: 42; Johanson 2002: 129).

Salar Türkçesinde beş tip sıfat fiil işaretleyicisi işler durumdadır. Sıfat fiillerin en belirgin özelliği isim kategorisine geçme eğiliminde olmalarıdır. Kimi sıfat fiil eklerinin birincil işlevlerinde ve kendi kategorilerinde görünümünü temsil eden örnek bulmak oldukça güç olmaktadır. Salar Türkçesinde bu kategoride en işlek biçim [-γan] ve varyantlarıdır. Bu biçim öncelikle sıfat fiilli cümlede baş olan bir isme bağlı, onu niteleyen yan cümlelerin bitmemiş yüklemini oluşturur.

3.8.2.1 [-γan] Geçmiş Zaman Sıfat Fiili

Salar Türkçesinde bu sıfat fiil işaretleyicisi oldukça işlektir. Bu işaretleyici kimi önermelerde geçmiş zamanı kimi önermelerde şimdiki/geniş zamanı işaret eder.

Bugün Türkiye Türkçesinde üç tip geçmiş zaman içeren fiilimsi işaretleyicisi (-DIk/-mIş/-An) mevcutken Salar Türkçesinde bu sayı bire iner.

Salar Türkçesinde -mış ve -γan gramatikal yük bakımından aynı özelliklere sahip iki varyantlılık özelliğine sahip işaretleyicilerdir. Oğuz grubu lehçelerinin tipik dolaylı geçmiş zaman işaretleyicisi olan {-mIş/mUş} Salar Türkçesinde yalnızca zaman kategorisi içerisinde yer alır. Bu işaretleyici fiil üzerinde taşınır, hiçbir şekilde isim yüklemlere ulanmaz. Şöyle ki Salar Türkçesinde varlık partikeli ve -mış ile (varmış şeklinde) kurulması gereken cümlelerde [var] partikeli yerini mutlaka [ol-] fiiline bırakır:

> *Pir to:şenur <u>vumiş</u>. Pir purer <u>vumiş</u>. İşkisıne pala vara.* (te/22/altı) ‘Bir tavşan varmış/olmuş, bir kurt varmış/olmuş. Her ikisinin de yavrusu varmış.’
>
> *vu-* ‘olmak’
> *var* ‘var, mevcut’

Eski Türkçe döneminde sıfat fiil kurucusu olan ve daha sonraki dönemlerde Oğuz grubu lehçelerinde görev alanını genişletip zaman ve kiplik kategorilerine de salınım yapan -miş işaretleyicisi Salar Türkçesinde sıfat fiil kurucusu olarak kullanılmaz. Salar Türkçesinde geçmiş zaman sıfat fiilini tamamen -γan ve varyantları ile kurulan fiilimsiler temsil eder. Örneğin Türkiye Türkçesinde geçmiş zaman sıfat fiil işaretleyicilerindeki zenginlik Salar Türkçesinde yoktur. Türkiye Türkçesinde -an/-dık ve -mış kip/zaman ve kişi göz önünde bulundurularak kullanıma alınır.

Derin yapılarında birinci katılanları aynı olan cümlelerde genellikle -an işaretleyicisi kullanılır:

(1) Bana bak<u>an</u> adam amcamdır.

(i) Bir adam bana bakıyor. I. katılan = adam

(ii) O adam amcamdır. I. katılan = adam

Birinci katılanları farklı olan cümlelerde genellikle [dık + iyelik] kalıbı kullanılır:

(2) Benim baktığım adam amcamdır.

(i) Ben bir adama bakıyorum. I. katılan = ben

(ii) O adam amcamdır. I. katılan = o adam

[-miş] işaretleyicisinin seçiminde ise konuşurun nesnel yaklaşımı söz konusudur. Bu tip sıfat fiilli cümlelerde konuşur üçüncü kişilere ait dolaylı yoldan elde edilen bilgileri sıfatlaştırır. Salar Türkçesinde bu tür ayrımlara gidilmez. Salar Türkçesinde tüm işlev ve koşullarda tek tip geçmiş zaman işaretleyicisi kullanılır.

Salar Türkçesinde [-γan] sıfat fiil işaretleyicisi bünyesinde, iki zamanı barındırır:

(i) Geçmiş zamanı işaret eden [-γan]

Bu ko pallaguçi pu qatın kiş o'kan yirina vaγıkile çänзoŋa yaşaci…(te/2/uci) 'Bu muhafız, bekçi bu kadının oturduğu yere gidip dönüp imparatora söyledi…'

[pu qatın kiş-[ø] + o'-kan-ø] + yir-ina…]
pu qatın kiş-İLG + otur-SFgeç-AD1

Pir kunura avucʻuh apası miŋgen at ya:na varı yıγlamiş. (te/5/uci) 'Bir gün oğlancık babasının bindiği atın yanına gidip ağlamış.'

Pir kunura möhkenda lo-şi çaγlaγan yerinde uĵin taγıl'husı ahışne pişkula hırga, ĵatılmacʻuh e'miş.(te/6/uci) 'Bir gün tuvalette öğretmenin işediği yerde eliyle tuttuğu ağacı bıçkıyla inceltip kırılacak hâle getirmiş.'

Pu o:ne pehelägän yerten çıhar(ı)p kelce. (te/52/ulla) 'Bu oğlanı kapatıldığı (kapatılmış olduğu/bekletilmekte olduğu) yerden çıkardı.'

Pure yan'şaci "A'tni palçih işinda (// işinden) suregen kuşli puri, atnigi palçaγın a:rı'qan a:ry pure, a'tnigi şapagın yegen işkin pura. (te/8/uci) Kurt seslendi "Atı balçığın içinden sürükleyen güçlü kurt, atın balçığını arıtan temiz kurt, atın çiftesini yiyen zavallı kurt.'

O:c'uh kouvrgan çazını amasinigi uɟîşina hotırme:ş. (te/5/uci) Oğlancık kavurduğu kumu annesinin avucuna kotarmış (dökmüş).'

O naŋ yeşigan maĭ onen(d)m(i)ş. (spp: 10/275) 'O(nun) ne söylediğini ben unuttum.'

Men yi dosGan armud balasine cagaci. (sg: 94) Ben yiyip bitirdiğim armudun çekirdeğini attım.'

O yeşigan gaça sa gelebur o? (spp: 10/273) 'Onun söylediği sözü hatırlıyor musun?'

(ii) Şimdiki / geniş zamanı işaret eden [-γan]

İnisı çüseĭ koulagan yirina yecce. (te/2/uci) 'Küçük erkek kardeş yüksek tahsil alınan yere ulaştı.'

[çüseĭ koula-gan yir-ina]
tahsil alın- +SFgen + yer

Altun c'ic'inen su jaraγan yerar tera. Kumuş cicinen ç'öp jaraγan yerar tera.(te/59/mın) 'Altın verilip su alınan bir yer imiş derler. Gümüş verilip ot alınan bir yer imiş derler.'

*Sen par kişnigi qızadır, men apa yohmaγan yec'im paladır.(*te/63/mın) 'Sen zengin adamın kızısın, ben, babası olmayan yetim bir çocuğum.'

3.8.2.2 [-guçi] Geniş Zaman Sıfat Fiili

Türkiye Türkçesinin geleneksel gramerlerinde fiilden isim yapma eki olarak gösterilen bu ek Salar Türkçesinde ek başı /-g/ fonemini koruyarak işlevini sürdürür. Tahsin Banguoğlu bu eki sıfat fiiller içinde göstermiştir (Banguoğlu 1990).

Salar Türkçesinde bu işaretleyicinin sıfat fiil kurucusu olarak görünümü seyrektir. Bu işaretleyici geniş/şimdiki zamanı içerir:

Niŋgigä sorci "Pa:s asırayuçe kişi var mu?"(te/52/ulla) 'Aceleyle sordu "Pars besleyen adam var mı?'

Ohalda ozenda mal k'o'kuji altı kişi varara. (te/42/éy) 'Evvel zaman içinde hayvan güden altı adam var imiş.'

Bu birleşik yapılı fiilimsi ekinin işaretlediği kelimeler daha çok isim kategorisine geçmiş durumda kullanılır:

Pu oγlän yişace "Orhare kaka iştiguçıdır, t'ünä ini iştiguçıdır!" (te/53/altı) Bu oğlan söyledi "Güneye (güneyde) ağabey arayanım, kuzeye (kuzeyde) küçük erkek kardeş arayanım!'

Ko: palaguçi işina kirpare şenʒoŋa yaşaci "Kote çiçeh satkuçi (//sı'kuči) va:ra, yahcuhar!" (te/2/uci) Muhafız içeriye girip valiye söyledi "Kapıda çiçek satıcısı varmış, güzelmiş!'

Goy kutguci dagge varmiş. (sg: 80) 'Koyun güdücüsü (çoban) dağa gitti.'
Agrah vahGuci gelmiş. 'Hastalık bakıcısı (doktor) geldi.' (sg:80)

Go sehlaguci ane girgirmimiş. (sg/80) 'Kapı koruyucu (bekçi) onu (içeri) girdirmemiş.'

3.8.2.3 [-gu] Gelecek Zaman Sıfat Fiili

Gelecek zaman sıfat fiili ekidir. Bu ek reanaliz ile birden fazla işlev alanında kullanılır. Hem sıfat fiil hem zarf fiilli parçaların kurulumunda görev alır.

Paleler kiçara, iş etelmaγa va:gu yer yoha, apası ülci. (te/4/uci) 'Çocuklar küçük(tür). Çalışmaya gidilecek yer yok, babaları öldü.'

[-gu] işaretleyicisi sıfat fiil işaretleyicisi olarak iki köye ait benzer formdaki iki metinde görülür. Bunlardan biri Mınta köyüne ait 59. metindir, bu Salarların bölgeye göçünün anlatıldığı mensur kalıp ifadeler içeren bir metindir, diğer metin yine Salarların göç vakasının anlatıldığı Hanbah köyüne ait mazum formdaki 27. metindir:

Altın ka:zıf <u>*konyen tülägu yir*</u>*are tire*.(te/27/han) ‘Altın çıkarılıp <u>hayat geçirilecek yer</u> imiş derler.’

[konyen tülä-[ø]-gu <u>yir</u> = ‘hayat geçirilecek yer ‘
hayat geçir-(il)-SFgel yer

Siliŋ şe peg ohqu yerar tera. (te/59/mın) ‘Siliŋ, bey oturulacak (olunacak) yer imiş derler.’

3.8.2.4 [-gusi] Gelecek Zaman Sıfat Fiili

Birleşik yapılı bir sıfat fiil ekidir. Daha çok gelecek zamanı işaret eder. Bu ek seyrek olarak sıfat fiil işaretleyicisi olarak karşımıza çıkar:

Maŋa yolta ya:ruγusı heli joha(r). (te/2/uci). ‘Bana yolda gerekli (olacak) para yok.’

[ya:ru-γusı <u>heli]</u> = gerekli (olacak) para
yaru-SFgel heli]

Bu tip sıfat fiillerin isim kategorisine geçmiş şekli ile kullanımı oldukça yaygındır:

Qazan işinda yi:gusı – işkusı cıŋnap çuĭparar. (te/53/ulla) ‘Kazanın içinde (içine) yiyecek içecek hazırlanıp bırakılıyormuş.’

[yi:-gusı] + [AD>ø] = yiyecek [bir şeyler]
yi-SFgel

Pavo:sı helli işki ta:sır vimiş. İşki ta:sırnı yikusı alci. (te/4/uci) ‘bu baba iki tasır para vermiş. İki tasıra yiyecek aldı (almış).

T‘et‘e, saŋa yaşaqusı emestır. (te/60/mın) ‘Hanım, sana söylenecek [bir şey] değildir.’

Men puzida yigusi alci. (sg:79) ‘Ben dükkanda (dükândan) yiyecek aldım.’

Otgusi varar o? (sg: 79) ‘Kalacak (yeri) var mı?’

İşgusi varar o? ‘İçeceği var mı?’ (sg: 79)

Mana orgengusi hudu var. (sg:83) ‘Benim öğreneceklerim çoktur.’

3.8.2.5 [-ber/-γur+digen]

[-ber/-γur+digen] kalıbında kurulan sıfat fiiller yalnızca SG’nin dil malzemesinde karşımıza çıkar. Tenişev ve Kakuk’un metinlerinde bu kalıba rastlanmaz:

Bu işaretleyici [-An], [-mAktA olan] ya da [-AcaAk]] anlamlı sıfat filler kurar:

Gelber digen Gonah mi(nigi) loşider. (sg:73) *Gelmekte olan misafir benim öğretmenimdir:*

[gel−ber digen Gonah]
gel-SFşim digen konuk]

*Biligur digen orehne muna Goy.(*sg: 74) ‘Bilenecek orağı buraya koy !’

Etgur digen işne sen e(t)-du? (sg: 75) ‘Yapılacak işi sen yaptın (mı) ?’

Bu emne agerber digen kişe donla de ver.(sg: 73) ‘Bu ilacı hasta olan adama götürüver.’

3.8.3 Sıfat Fiilli Cümlelerde Birinci Katılanın Gösterilmesi Durumu

Türkçede sıfat fiilli cümlelerde özne gösteriminin varlığı Eski Türkçe dönemine dek götürülebilir. Yazmalar dönemi Türkçesinde özellikle geçmiş zman sıfat fiilinde özne gösterimi Gabain’in bildirdiğine göre başlarda nadiren daha sonra ise sık sık iyelik ekleri ile ifade edilmiştir, *küyü küzätü tägin-tük-ümüz üçün* (Suv. 401,8) ‘görüp gözeterek nefsimizi feda ettiğimiz için’ (Gabain 1988: 83)

Türkçede fiilimsi cümlelerinde üst yapıda özne yüklem uyumunun gösterimi sistemlidir. Johanson'a göre kimi lehçelerde çeşitli belirsizlikler gözlenmekle birlikte fiilimsinin çatısı kesinlikle özne ile uyumludur: krg. maγa soyduryan qoy *bana kestirilen koyun* (a/the sheep which they [=someone] had me slaughter) Partisipere kişi işareti ilave etme Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde tipiktir. Türkiye Türkçesi: *[benim] gördüğüm adam,* Johanson diğer Türk lehçelerindeki durum için de örnek vermiştir: az. *men açan gapı*, öz. *mén yåzγan kitåb*, tatr *sin körgen kĕşĕ*, çvş. *eşĕ kurnă etem*, krg. *aγam jazbaγan qat*. (1998: 62-63).

Türkiye Türkçesinde fiilimsili birleşik cümlelerde, derin yapı bağlantısının üst yapıdaki morfolojik temsili gelişmiştir. Derin yapıdaki sentaktik bağlantı üst yapıda mümkün olduğunca eksiksiz bir şekilde gösterilir. Aşağıdaki birleşik yapılı cümlede iki eylem vardır ve her iki eylemin de birinci katılanları cümlede morfolojik olarak açık bir şekilde temsil edilmektedir.

Ben annemin beğendiği eteği ana aldım. (üst yapı)

ben = ana cümlenin sözlüksel özne temsilcisi
aldı[m] = ana cümlenin morfolojik özne temsilcisi
annem = fiilimsi cümlesinin özne temsilcisi

Salar Türkçesinde fiilimsilerin tamlanan olarak kullanıldığı ilgi gruplarında (isim tamlamalarında) hem ilgi ekleri hem de özne belirteci olan iyelik işaretleri kullanılmaz:

Pu avu huaŋşoŋ u'qan yere varci. (te/55/ulla) Bu oğlan imparatorun oturduğu yere gitti.

huaŋşoŋ-[ø] u'qan-[ø]+yere
sıfat tamlaması
AD2 AD1
İlgi grubu

Fiilimsileri yüklemcil ögeden ayıran en belirgin fark, fiilimsi yüklemde kişi kategorisinin gösterilmemesidir ancak kimi lehçelerde olduğu gibi tarihi yazı

dillerinde de iyelikli unsur fail gösterme vardır. Örneğin Memluk Kıpçakçasında sıfat fiillerle kurulan kimi zarf fiil eklerinde bu tür özne işaretleri kullanılmıştır:

> *Ol eyya:mda bir niçe muva:fıq ya:ra:nlar bilen hica:z seferin itip mekkeni ziya:ret qılıp kilgenimde ol hari:f iki menzil qarşı kildi.* (Uğurlu 1999/65)
>
> [kil-gen-im-de] '(benim) geldiğimde'
> kil-SFgeç-İYE1-BUL

Sıfat fiili cümlelerde isim başı, hem yan cümlenin yönetenidir hem de ana cümlenin zorunlu istemini (belirtili nesne) temsil eder.

> *Kun kormegan, yel kormegen çoyajını lovula! " te yaşamiş*.(te/24/han) 'Güneş görmemiş, yel görmemiş sebzeyi kavur ! diye söylemiş.'
>
> kun kormegan+yel kormegen+çoyaj-ı-n-ı+lovula!
> SIF1 SIF2 ADbaş-İYE3-zn-BEL + FİİLbaş
> belirtili nesne grubu YÜK

Salar Türkçesinde sıfat fiillerin çeşitliliği azdır. Sıfat fiil işaretleyicilerinin sayısı ile zarf fiil işaretleyicilerinin sayısı arasında bir dengesizlik gözlenir. Salar Türkçesinde sıfat tamlaması gruplarının kurulumunda bir yitim mevcuttur. Sayı sıfatları ile sıfat tamlaması oluşturulmasında tamamamen Türkçenin temel kurulum kanunlarının dışına çıkılmıştır:

> *Pavo:sı helli işki ta:sır vimiş*. (te/4/uci) 'Baba iki tasır para vermiş.'
>
> [helli işki ta:sır] 'para iki tasır' (iki tasır para)

Buna karşın bu yitim sıfat fiillerle kurulan tamlamalara yansımamıştır.

3.8.4 Sıfat Fiil Cümlelerinin Ögeleşmesi

Sıfat fiiler isimleşmiş şekleriyle, istem taşıyıcısı olarak yaygın şekilde kullanılır. Sıfat fiiler isim cinsinden sıfatlar gibi bir tamlamada isim düşürümü ile *baş*, *yöneten* pozizyonuna geçebilirler. ttü. *gelenleri tanıyorum*.

Aşağıdaki cümlede adlaşmış sıfat fiil, yüklemin bulunma halli taşıyıcısıdır ve cümlede zaman zarfı görevindedir:

> *Taqqa va:ga:nasında anası çosını ya:şi pa:mie:ş "ice ke:migencʻuh ko:ni aşkuma:!"* (te/26/han) 'Dağa gideceği sırada üç kızına söylemiş "Anne gelmeden (sakın) kapıyı açmayın!"

Sözlüksel bir özneye sahip ancak iyeliksiz sıfat fiilli cümlelere Çağataycada da rastlanır *men bitigen hat bile yaŋɣıl qalam, mén yürügen yol bile urɣıl qadam* 'benim yazdığım yazı ile yaz, benim yürüdüğüm yolda yürü!' (Eckmann 2003: 147).

Fiilimsiler de fiiller gibi yöneten olarak, kendilerine bağlı istem taşıyıcılarına sahiptir. Sıfat fiiller üzerinde kip ve kişinin bitmiş bir fiilinkine göre farklı şekilde gösterilmesi fiilin istem potansiyelini etkilemez. Türk dilinin dizim kurallarına uygun olarak Salar Türkçesinde de çekimsiz yüklemcil öge baş olan ismin ön bölgesinde yer alır:

> *Ninusını asrıgan ya'cʻha emesar.* (te/19/altı) 'Annesini besleyen (annesine bakan) güzel değilmiş.'
>
> [ninusını asrı-gan + (AD>ø)]
> NES2 YÜKbm düşürülen AD

Salar Türkçesinde de sıfat fiillerin ögeleşmesi durumu yaygındır:

> *Kakası işkisı ko: pallaɣuçi-ɣa yaşaci "İzı işkısı çänʒöŋnige kakasıtır. Se: işina vár-ta çänʒoŋa yaşa !* (te/2/uci) 'İki ağabey muhafıza söyledi "Biz ikimiz valinin ağabeyleriyiz. Sen içeri gir de valiye söyle!'

> *Ko: pallaguçiya yaşaci "Pu kiş seĭ kua lovulaɣuçıdır, nıŋ vo:ɣan kişidır!"* (te/2/uci) 'Muhafız söyledi "Bu adam (bana) sebze kavurandır, yeteneği olan bir adamdır.'

Avısu ültermiş, payda anı kommiş. Hapayını akiïmiş. -Se toqqan – bu ira! – dimiş. (te/12/uci) ‘Oğlanı öldürmüş, bağda onu gömmüş (onu bağa gömmüş). Köpek yavrusunu getirmiş. “Senin doğurduğun bu imiş!” demiş.

El digele ulluluh yaşaganne iştimiş. (te/12/uci) ‘Böyle der demez büyük (hanımın) söylediğini duymuş.’

İnji pu cil yohmayuçini iştegeli! (te/60/mın) ‘Şimdi bu dili olmayanı arayalım!’

Maŋa me’t e’tkuçi va:ra. (te/6/uci) ‘Bana kötülük eden imiş.’

Touşan qaşc‘ane qoĭ ko’kucisi yanına ye’miş. Qoĭ ko’kuçiya yanşamiş. (te/22/altı) ‘Tavşan kaçıp koyun çobanının yanına ulaşmış.’

3.8 Zarf Fiiller

Bağımsız cümleleri ögeleştiren, ana cümlenin yüklemini türlü yönlerden tasvir eden, zaman kavramı da taşıyan morfolojik yapılar zarf fiil ekleri olarak adlandırılır. Johanson, temel ögeleri belirginleştirmesi nedeniyle zarf fiil cümlelerini uydular (satellites) olarak adlandırır (Johanson 2002: 13). Çekimlenmiş bitmiş bir yüklemcil ögeye sahip cümle ana cümle ya da temel cümledir. Yan ya da tamamlayıcı cümleler ki bunlar üst yapıda bitmemeiş görünümdeki yüklemlere sahiptir, bu tür cümleler bir veya birden fazla olabilir. Bu bitimsiz (nonfinit) dil birlikleri birbirleriyle bağlılık (hypotaktische Beziehung) ya da eşitlik ilişkisi (papataktische Beziehung) içinde bulunabilirler (Johanson 1975, Uğurlu 99: 23). Şöyle ki kimi zarf fiil ekleri yan cümleleri çeşitli işlevlere sahip tümleçlere dönüştürür, kimileri ise yalnızca cümleleri birbirine bağlar. Kimi zarf fiil ekleri cümlede yüklemi nitelemez ya da modifiye etmez; yani baş cümlede semantik değişiklikler meydana getiren önermesel kısıtlayıcı bir düşünce olarak kullanılmaz sadece yan cümleyi ana cümleye bağlar, *[-Ip]* gibi (Johanson 1998: 64). Temel işlevleri bakımından zarf fiil eklerini iki ana bölüme ayırırız:

- Sıralayıcı Zarf Fiiller: Bunlar birleşik cümlelerde yüklemlerin oluş sırasına göre dizilmesini sağlar. Örneğin Türkiye Türkçesinde -p işaretleyicisi yüklem sıralayıcısı olarak geniş kullanım alanına sahipken Salar Türkçesinde pek çok bölgede bu işlevini yitirmiştir, Ucirem bölgesinde -p zarf fiil işaretleyicisi üst yapıda kullanımdan kalkmıştır, sıralama işlevi bu bölgede yerini [da] partikeline bırakmıştır (bk: -p İşaretleyicisi ve İşlevleri)

- Tamamlayıcı ya da Modifiye Edici Zarf Fiiller: Bu tür işaretleyiciler yan cümle ile ana cümle yüklemi arasında çeşitli semantik bağlantılar kurar; *sebep, zaman, sınırlama, birliktelik, şart* vb (Johanson 1998: 64).

Zarf fiilli cümleler (converb clauses) zarfsal aksiyon cümleleridir, temelinde zarf fiil işaretleri vardır, bunlar genelde tek işlevlidir. Kimi cümlelerde yan cümle ve ana cümlenin birinci katılanları farklı olabilir (Türkçe ve Yakutçada) bu durumda cümlede özneyi bildiren özel işaretler kullanılması gerekir (Johanson 1998: 64).

Sıfat fiillerin azlığına karşın Salar Türkçesi zengin bir zarf fiil varyasyonuna sahiptir. İsim fiil ve sıfat fiillerde görülen varyant zayıflaması zarf fiillerde gözlemlenmez. Salar Türkçesindeki zarf fiilli cümleler ile sıfat fiilli cümleler arasındaki bu sayısal dengesizlik cümlelerin kurulumundaki basit ya da kompleks işlem özelliklerine bağlı olabilir.

3.8.1 Salar Türkçesinde Zarf Fiili Parçanın Cümledeki Yeri

Türkçede yönetilen ögeler yöneten ögelerin ön bölgesinde (in vorfeld) bulunur:[16]

---

[16] Zarf fiiller işlenirken Mustafa Uğurlu'nun (1999) *Memluk Türkçesinde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi* adlı çalışmasındaki başlıklandırma şeklinden yararlanılmıştır.

[…[zp]   +   [ana cümle]]
ön bölge   ←   YÜKana

Br bo:sor di:mir zorahnie da:hınçana zi:mi:n cuyinä girär -sowän-(tese/tutiş) ‘Bir yaşlı, demir şapkayı takınıp yerin altına girer. (-saban-)’

[br bo:sor di:mir zorahnie da:hnçana] + [zi:mi:n cuyinä girär]
zp   ana cümle

Go:zä hahdnie aşçana öhamiaş. (tesa/ahtov) ‘Kuzu kağıdı açıp okumuş.’

[go:zä hahdnie aşçana] + [öhamiaş]
zp   ana cümle

Salar Türkçesinde zarf fiili yan cümle ana cümlenin ön bölgesinde yer almakta ve bu cümlenin yüklemi kendinin açtığı istem boşluklarını doldurmaktadır. Ancak az da olsa yüklemin arka bölgesinde yer alabilen zarf fiilli parçalara da rastlanabilir.

CÜM [zp […+ZFek] +FİİLbt]

←   ← Anlamlandırma yönü

→   → Dizim Yönü

Anlamlandırma yönü sondan başa doğrudur.

Taŋ a’kunc‘uh toɣmış. (te/11/uci) ‘(o) Tan atmadan, (tan atmaya yakın) doğurmuş.’

[[taŋ a’-kunc‘uh] + toɣ[ø]mış]
tan at(-)-ZF   doğ(ur)-GEÇdol

Tenişev *Salarsky Yazık*‘ta Salar Türkçesindeki zarf fiil işaretleyicilerini altı başlık altında verir; [-a/-e] *-ken* anlamında; [-ø,-p] *sıralama* fonksiyonunda; [-cana**]** *-dıktan sonra* anlamında; [-ɣunc‘uh] *-ıncaya kadar/-*

madan anlamında; [-γanı/-γane;-γalı/-gale] *-dıktan sonra, -ınca* anlamında; [-γuşli/quşli;-geşli/keşli] *-ken* anlamındadır (SY: 34-35).

3.8.1.1 Ana Yüklemin Ön Bölgesinde Yer Alan Zarf Filli Parçalar

Türk dilinin yapısal dizim özelliklerine uygun olarak ana cümle yükleminin istem boşluklarından birini dolduran zarf fiilli parça şeklindeki öge cümleler ana yüklemin ön bölgesinde bulunur.

[… zp [FİİL+ZFek]+[FİİLana+ZAM/KİP+ø]]

Tamden enparjinen pahma pa:miş. (te/60/mın) ‘Damdan atlayıp (atlayarak) bakmaya gitmiş.’

Sen yetgudane/yetguda mana şin gel. (sg: 78) ‘Sen (oraya) ulaştığında bana mektup yaz.’

O: toγsa, keĭşoŋa peg ya:nına polıma va:miş. (te/41/éy) ‘Oğlan doğunca, (adam) şehre beyin yanına haber vermek için gitmiş.’

3.8.1.2 Ana Cümle Yüklemi İçinde Yer Alan Zarf Fiilli Parçalar

Bu tür cümlelerde zarf fiil konumundaki fiil, dizimde ana fiilin yerindedir, ana fiil ise zarf fiil görünümündedir. Nitekim sonda bulunan öge bir yardımcı fiil ya da tasviri fiil konumundadır:

[[FİİLana+-p / ø] + [FİİLyrd/tasv]] = YÜKana

Yahşi yira ta:ş kişten kumış uş sıdır üçle kelci inisına verci. (te/2/uci) ‘İyi arkadaşı yabancı birinden üç gümüş sıdır ödünçledi, küçük erkek kardeşine verdi.’

[üçle-(p) kel-ci]
FİİLana-ZF + FİİLtasv-ZAM

Avusın oyina akiĭmiş. (te/11/uci) ‘Oğlanı evine getirmiş.’

İnci yer ahtarsa, savane tüz çıhva:miş. (te/52/ulla) ‘Sonra toprağı sürerken (oğlanın) sabanı düz gitmiş.’

Pu yaŋzını keĭşaŋa futırpa:miş. (te/52/ulla) ‘Bu resmi şehre uçurup götürmüş.’

Qaynabasına bir zanze ahpamie:ş. (tese/dum) ‘Kaynanasına bir tabak götürmüş.’

O: oĭleluh apa:miş. (te/37/eyşe) ‘Oğlan, öğlelik (öğle yemeği) götürmüş.’

Yu:tuŋden çıhkiĭmiş. (te/21/altı) ‘Mağaradan çıkmış.’

Tenişev bu tür fiil kurulumlarını kelime yapımı bölümünde fiil türetme yöntemleri içinde çatı ekleri ile ele almıştır, *ohutos-* ‘*sonuna dek okumak*’ < ohup + tos ‘*bitirmek*’; *piçtiver-* ‘*biri için bir şey yazmak*’ < piçtip ver- ‘*yazıp vermek*’; *cıhkiy-* ‘*aniden ortaya çıkmak*’ < cʿihip kel- ‘*gelmek*’; *cʿihpar-* ‘*gitmek, uzun süre’* < cʿihip par ‘*göndermek* (SY: 40/41).

3.8.1.3 Bitimsiz Bir Fiile (zarf fiile) Bağlı Zarf Fiilli Parçalar

Salar Türkçesinde kimi zarf fiili önermeler başka bir zarf fiilli önermenin katılanı olabilirler:

[[[zp]+zp] + YÜKbt]]

Yirça pür yürina yessa po:sç(ı)h ı:zä taɣän salçanä yiba. (tese/kos) ‘Yürüyüp bir yere ulaştıklarınada yaşlı baba kendi bulamaç yapıp yiyor(muş)’

(i) [[[yirça] pür yürina yessa] po:sçIh ı:zä taɣän salçanä] yiba

(ii) [[yirça] pür yürina yessa] po:sç(ı)h ı:zä taɣän salçanä]
ZRFtü YÜKbm

(iii) [[yirça] pür yürina yessa] po:sç(ı)h ı:zä taɣän salçanä]
ZRFtü YÜKbm

Bosä guryanä zaqärçanä cameş. (tese/KOS) 'Yaşlı baba (oğlanı) görünce bağırarak (ağabeyleri) çağırmış.'

[posä [[guryanä] [zaqärçanä]] cameş]

posä [[guryanä] [zaqärçanä]
ZRFtü YÜKbm

3.8.2 Zarf Fiilli Parçanın Dış Yapısı

3.8.2.1 Basit Zarf Fiili Parça

Tek bir sözcükten oluşan zarf fiili parçadır. Bu tip zarf fiil cümlelerinde bitimsiz fiilin katılanları cümlenin üst yapısına taşınmaz, Salar Türkçesinde fiilimsilerle cümle başlatımı yaygındır, bu cümle başı fiilimsilerinin fiilleri bir önceki cümlenin ana yüklemidir:

Vu hellur uş yüz çaŋnamiş. Çaŋnayu ki:ĭmiş öyina. (te/37/éy) 'O, para üç yüz (üç yüz para) biriktirmiş. Biriktirince gelmiş evine.'

[… çaŋna-miş] + [çaŋna-γu
YÜKana ZF

Eti:gu a:tıkune apası o:cuhnige a:tına faŋnecʻeler va:miş. Varsa, o:cʻuh ehmegine paγaγa veĭmiş. Paγaγa vegine paγa kiş ka:ma:sur. (te/45/éy) 'Böyle söyleyince ertesi gün baba oğlanın arkasından gizlice gitmiş. Gitse (ki) oğlancık ekmeğini kurbağaya vermiş. Kurbağaya verir vermez kurbağa adam gibi olmuş.

Peş yil şu ohume:ş. Ohucʻa:na: peş yilta öyina çih keĭmeş. İnci vu peh o'miş. (te/3/uci) 'Beş yıl kitap okumuş.(eğitim görmüş). Okuduktan sonra beş yılda evine dönmüş.'

Ele'kennige mişuh, seje-kemini korelmes. (te/46/eyşe) 'Böyle yaptığı için (böyle ettiğinden) kedi, serçe ve sıçanı göremez.'

3.8.2.2 Karmaşık Zarf Fiilli Parça

Zarf fiilli parçanın bitimsiz fiili üst yapıda tüm katılanları ile verilebilir:

[[…Katılan 1, 2^n + YÜKbm] + [CÜMana]]

Br guno o hızınia arsliyäçuh yimişta:pe:yqarayni yiçane gimişta qota sahlä otba. (tesa/kos) 'Bir gün oğlan yüzünü temizce yıkayıp elbisesini yıkayarak giyip kapıda beklemeye başlamış.'

[br guno o: yızınia arsliyäçuh yi-mişta:] + sahlä[ø] otba]
ZRFza+ ÖZN + NES2 +ZRFdur + YÜKbm YÜKbt

Men ohalda kişa solanmayula tovuşipar. (te/60/mın) 'Ben eskiden biriyle beraber olmadığım için (karnımdan) sesler geliyor.'

[men ohalda kişa solanma-yula] tovuşipar (te/60/mın)
ÖZN + ZRFza + EDtü + YÜKbm YÜKbt

3.8.3 Zarf Fiilli Parçalarda İç Yapı

Salar Türkçesinde özellikle gelişmiş bir zarf fiilli yan cümle ağı görülür. Bağlaç sistemi gelişmemiştir, cümleler bir sonraki cümlenin katılanlarından birini oluşturacak şekilde Türk dilinin dizim sistemine göre kendi ana cümlesinin ön bölgesinde yer alır.

Zarf fiilli parçaların iç yapısı dediğimizde yüklemcil ögenin üst yapıda kaç katılanla yer aldığı anlaşılır.

3.8.3.1 Tek Katılanlı Zarf Fiili Parçalar

Tek katılanlı zarf fiilli parçaların yüklemlerindeki eylemler genelde geçişsiz eylemlerdir.

zp [ÖZN+FİİL+[ZFek]]

Me kiĭ-guta:na: koten çıhraya se palanige onduyuna cimde. (te/6/uci) 'Ben geldiğimde kapıdan sesleneceğim ses çocuğun poposunu çimdikle.'

[me kiĭguta:na:]
ÖZN + YÜKbm

Sen yet-gudane maŋa şin gel. (sg: 78) 'Sen ulaştığında bana mektup yaz.'

U yır-çane uş gun vomiş. (sg: 101) 'O, gideli üç gün olmuş.'

3.8.3.2 Çok Katılanlı Zarf Fiilli Parçalar

Pu avu pa:şini tamla-micʿuh yürmiş oyina. (te/63/mın) 'Bu oğlan başını kaldır-madan gitmiş evine.'

[pu avu pa:şini talmamicʿuh]
ÖZN + NES2 + YÜKbm

Pir kunura möhkenda loşi çaylayan yerinde ojin tayılhusi ahışne pişkula hırga jatılmacʿuh e'miş (te/6/uci) 'Bir gün tuvalette öğretmenin işediği yerde (öğretmenin elini tutacağı ağacı bıçakla kesip kırılacak hâle getirmiş.'

[pir kunura möhkenda loşi çaylayan yerinde ojin tayılhusi ahışne
ZRFza YERtam YERtam NES2

pişkula hırga]}…
EDtü YÜKbm

İjası o:cʿuhnige zanzısını o'ta qızıtcʿeler akiĭmiş. (te/38/eyşe) 'Anne oğlanın kâsesini ateşte kızdırıp getirmiş.'

[ijası o:cʿuhnige zanzısını o'ta qızıtcʿeler]
ÖZN NES2 YERtam YÜKbm

3.8.4 Ana Cümle İle Özne Ortaklığı

Özne ortaklığından anladığımız zarf fiili parça ile bunun bağlı olduğu ana cümlenin birinci katılanları arasındaki ilişkidir. Zarf fiili parçada özne ya bir sözcük ile gösterilir ya da ana cümlenin yüklemi ile öznesi ortaktır. Salar Türkçesinde, bağlamdan özne çıkarma önemlidir, bu duruma sıkça rastlanır:

(i) Zarf fiilli birleşik cümlelerde iki cümlenin öznesi ortak olabilir. Ortak özne üst yapıda gösterilir veya gösterilmez:

Masembo içihten çomnäp iŋkiĭmiş. (te/53/ulla) 'Masembo eşikten hoplayıp inmiş.'

[masembo içihten çomnäp (Masembo) [iŋkiĭmiş]]
ÖZNort YÜKbm YÜKbt

Qızayu apası varcʿeler zanzını ıjasınige ujina qoĭpeĭmeş. (te/38/eyşe) '(kâse) Kızınca gidip kâseyi ananın avucuna koyuvermiş.'

[qızayu apası varcʿeler zanzını ıjasınige ujina qoĭpeĭmeş]
ÖZNort YÜKbm YÜKbt

İd gurlançanä yatbära. (ss:105a) 'Köpek kıvrılmış hâlde yatıyor.'

[id gurlan-] = 'köpek kıvrıl-'
[id yat-] = 'köpek yat-'

Vu pegnigi ko:sına kilcʿeler "Yahşi kallasa ye:men ke:mes, yeme:n kallasa, yahşi ke:mes!" te sıqıramış (te/39/eyşe) (O) Bu beyin kapısına gelip "İyilik istesen kötülük gelmez, kötülük istesen, iyilik gelmez!" diye bağırmış (seslenmiş).'

[(o) vu pegnigi ko:sına kil-]

[(o) "yahşi kallasa ye:men ke:mes, yeme:n kallasa, yahşi ke:mes" te-]

[(o) sıqıra-]

(ii) Zarf fiilli parça ile ana cümlenin özneleri farklı olabilir. Bunlar gösterilir veya gösterilmez, aşağıdaki özneleri farklı her iki önermede özneler kişi zamirleri ile gösterilmiştir:

Men ciŋ susa cilanmaganda, u su bice agelmiş. (sg: 63) ‘Ben çok çok susayıp dayanamadığımda, o, (bana) biraz su getirmiş (getirdi).’

[men ciŋ susa cilanma-]
ÖZN

[u su bice agel-]
ÖZN

3.8.5 Zarf Fiillerin Şekil ve Görev Durumu

Salar Türkçesinde cümlede aksiyon sıralayıcı, tamamlayıcı ya da modifiye edici fiil soylu (önermesel) zarflar aşağıdaki temel işlevsel özellikleri gösterirler:

(i) Birleşik cümlelerdeki yargıların oluş sırasına göre diziminde görev alırlar.

(ii) Ana cümle yüklemini durum ve zaman yönünden değiştiren tamamlayan tümleç cümleleri kurarlar.

(iii) Özellikle cümlelerin oluş sırasını bildiren zarf fiil ekleri birleşik fiil oluşumunda görev alırlar.

Tenişev *Salarsky Tekst*’te yer alan metinleri derleme yaptığı köylerin coğrafî konumuna göre sıralamıştır. Biz de zarf fiil işaretleyicilerinin görünüm özelliklerinin bölgeler ile bağlantısının daha iyi kavranması açısından bu köylerin sıralanış konumlarını tablo hâline getirdik:

ucirem	altıyuli	komba	hazağaç	loven	eyşe	hoca	ullagıl	mınta
Batı	→ → → → →→ → →→ → →→ →					Doğu		

Tablo 16: Tenişev'in Tekstlerini Derlediği Köylerin Sıralanışı

3.8.5.1 [-p/-p>ø]

Niteleyen olmayan bir zarf fiil işaretleyicisidir. Türk dilindeki temel cümle sıralayıcısı olan bu ek hem *sıralama zarf fiil işaretleyicisi* olarak görev alır hem de *birleşik fiil* oluşturmada kullanılır. Genelde birleşik fiil kurulumunda [-p] ya da [-p >ø] şekilli kısım ana fiil kısmını kurar. İkinci fiil tasvir fiili özelliği olan bir yardımcı fiildir. Bu fiiller asıl fiilden tasvir fiili sınıfına gramatikalleşmiştir:

çäh gel- 'gel-' (ss: 73a)
çäh bar- 'git-' (ss: 73a)

Tenişev, bu tür kurulumların ayrı veya bitişik ifadesinin anlam farkına işaret ettiğini ifade etmiştir (SY: 40/41). Bu fiilimsi işaretleyicisi ile kurulan birleşik cümlelerde yan cümle ve ana cümlenin edeni ortaktır

[[(ÖZNort)+[fiil+-p/ø]+(ÖZNort) + YÜKana]]

Pir kişi uhlap uyanci. (te/51/ulla) 'Bir adam uyuyup uyandı.'
[pir kişi] = ÖZNort

Bu işaretleyici Salar Türkçesinde iki temel işlevde kullanılır:

(i) Aksiyonları sıralama görevi ile kullanılır.

Bu işaretleyici ana eylemden önce gerçekleştirilen eylemlerin oluş sırasını göstermede kullanılır:

Kakası yaşaci "Men <u>paşla</u> <u>va:yı</u>!" (te/1/uci) 'Ağabey söyledi "Ben (onu) yanıma alıp gideceğim.'
[paşla(p)-] = ilk eylem

[va:-] = son eylem

Bu durumda -p üst yapıya taşınır ya da [ø] durumuna geçer:

[-p]

Pu tazkur oylän par kişinige uyina varep keliĭmiş. (te/50/ulla). ‘Bu keloğlan zengin adamın evine gidip istemiş.’
Ananı pu tazkur oylän paşlap va:miş. (te/50/ulla) ‘Kızı bu kel oğlan yanına alıp gitmiş.’

Tövä k‘ö’k‘uji ya:nıp aŋa kiĭmiş. (te/50/ulla) ‘Deve çobanı dönüp oraya gelmiş.’

Avu eyişamiş “Sen mini vilän o’rişip na’kur–i? -etep sanzını sundurmiş. (te/51/ulla) ‘Oğlan söylemiş “Siz benimle kavga edip ne yapacaksınız?” diyerek kâseleri kırmış.’

[-p>ø]

Cih keĭgu apası o:c‘uhka uçire-ø pir yıyılamiş. (te/38/eyşe) Gelince baba oğlancığa bakıp bir ağlamış.’

İnci posını vahc‘a:na: “Palçihnı a’t yasa-ø minsä, volır-o? – diĭmiş. (te/23/han) Sonra yaşlı adama bakıp “Balçığı at yapıp binebilir miyim? demiş.’

Men kimuge ot-ø gelci. (sg: 39) ‘Ben gemiye binip geldim.’

(ii) Bu işaretleyicisi birleşik fiil kurulumunda görev alır:

[-p/-p>ø] işaretleyicisi kurulumlarda ana fiil üzerinde taşınır. Ana fiilin art bölgesinde yer alan yardımcı fiil çoklukla ana fiili çeşitli yönlerden tasvir eden, morfem sınırları yok olmuş, ana fiil ile birleşmiş bir tasvir fiilidir:

Pu avu hapagur çıharap akeĭmiş. (te/51/ulla) ‘Bu oğlan bir köpek yavrusunu çağırıp getirmiş.’
[a-ø-keĭmiş] < alıp kel-
FİİLana-(-p) + FİİLtasv

Avusın õyina akiĭmiş. (te/11/uci) ‘Oğlanı eve getirmiş.’

Kakasınige kö'prigine piçtur yürkiĭmeş. (te/51/ulla) '(Oğlanın) Ağabeyinin omzun(d)a bir bit hareket etmiş.'

İnci yer ahtarsa, sovane tüz çıhva:miş. (te/52/ulla) 'Sonra tprağı aktarırken (toprağı sürerken), sabanı düz gitmiş.'

İnci puço:sı kiĭne iştepva:miş. (te/53/ulla) 'Sonra bu üçü gelin (eş) aramaya başlamış.'

Masembo icihten çomnäp iŋkiĭmiş. (te/53/ulla) 'Masembo eşikten atlayıp inmiş.'

Çöĭ kiĭgu ta:lden koş yarfah c'ıkeĭmiş. (te/44/eyşe) 'Bırakınca daldan çift yaprak düşmüş.'

İnci apası Agu Karaci'ya kuĭ iştipamiş.(te/23/han) 'Sonra baba Agu Karacı'ya koca aramaya başamış.'

To:şen oyrındänc'üh piçıhni yere tik kiĭmiş. (te/22/altı) 'Tavşan gizlice bıçağı yere dikmiş.'

Miyokuan pa:şinda pit pahperci.(te/60/mın) '(Genç kadın) Rahibenin başında bit arayıverdi.'

Qaynaabasına br zanze ahpamie:ş. (tesa/dum) 'Kaynanasına bir kâse (aş) götürmiüş.

Bu şune men vah volci. (sg: 63) 'Bu kitabı ben okudum.'

3.8.5.2 [-guda(na)]

Az sıklıkta rastlanan bir zarf fiil işaretleyicisidir, *-ınca / -dığı* +[*iye*] + *zaman* anlamlı zaman zarfları kurar. Öncelikle *Ucirem* bölgesinde görülür. Altıyuli bölgesinde de rastlanır. Hanbah'da -guda şeklinde bir varyantına rastlanmıştır. SG'deki dil malzemesinde de mevcuttur. Eyşe Ahvar, Ullagıl ve Mınta köylerinde görülmez. Batıdan doğuya doğru gidildikçe kullanımı sıfırlanır. Kakuk'un Taşkul köyü malzemesinde de bu işaretleyiciye rastlanmaz. Daima yüklemin ön bölgesinde, ana yüklemin ne zaman gerçekleştiğini veya gerçekleşeceğini bildiren öge cümlelerinin eylemine koşulur, bu tip önermeler

bağımsız bir özneye sahip olabileceği gibi öznesi ana cümlenin öznesi ile ortak olabilir.

[…[fiil+-gudana]+YÜKana]]

Avunı şu ohuqı, caŋnagudana peg o'qa!" – çuhu ete yaşışmiş. (te/1/uci) "Oğlanı okutalım, büyüdüğünde bey olsun!"- kervancılar böyle söylemişler.'

Me kiǐguta:na: koten çıhraya, se palanige onduyuna cimde. (te/6/uci) 'Ben geldiğimde kapıdan sesleneceğim ses çocuğun poposunu çimdikle.'

Sen gelyudane / gelguda çob kutme var. (sg: 79)'Sen geldiğinde ot taşımaya git.'

3.8.5.3 [da]

Bu işaretleyici Salar Türkçesinde bir tür sıralama partikelidir -p zarf fiil eki gibi cümle sıralama görevi ile birleşik cümlelerde kullanılır, *-dıktan sonra* anlamında da kullanılır. Bağlaçlık işlevi yanında Salar Türkçesinde bu şekil cümle sıralama görevine gramatikalleşmiştir. [da] ile bağlanan önermeler genelde ortak katılanlara sahiptir. Şekilce bağımsız anlamca birbiri ile ilgili önermeler bu işaretleyici ile oluşum sırasına göre dizilir. Bu işaretleyici Ucirem'de yaygın olarak kullanılır,Ucirem bölgesinin en belirgin özelliği -p sıralama zarf fiil işaretleyicisinin [ø] duruma bir bölge olmasıdır. Bu bölgede -p sıralama işlevini [da] partikeline bırakmıştır. Bu işaretleyici Altıyuli'de, Hanbah'ta, Eyşe Ahvar'da, Ullağıl'da seyrektir, Mınta bölgesinde az rastlanır. SG ve Taşkul köyü malzemesinde de bu işaretleyiciye rastlanır.

[[... YÜKbt]+[da/ta/dı/di] +…. [YÜKbt]]

Kuzkur-oylän yaşaci "Sinigi qara saçıŋnı men piř körgi-ta yaŋgı !" – dime:ş. (te/10/uci) 'Koskur Oğlan söyledi "Senin kara saçını ben bir göreyim de gideyim!"

[[Sinigi qara saçıŋnı men piř körgi]] + [ta] + [[yaŋgı]]]
YÜKbt + ZF YÜKbt

Qızıl göläh sargalgu pu avune <u>çoĭ-dä</u>, <u>yan-ta</u> gël!" -tep yişaci. (te/55/ulla) 'Kızıl inek sararınca bu oğlanı <u>bırakıp</u> <u>dönüp</u> gel !" diye söyledi.'

Apasí ma ijası, işkisı, sorişmiş "Pu analarne <u>çalá-dı</u> gë! (te/62/mın) 'Baba ve anne, ikisi konuşmuş "Bu kızları <u>çağırıp</u> gel !"

Kiĭnı yaşa:miş "Se ullı kakanı öyina <u>va:r-ta:</u> helli <u>üçlä-di</u> gé!" (te/2/uci) 'Karısı söylemiş "Sen büyük ağabeyinin evine <u>gidip</u> <u>ödünç para alıp</u> gel !'

Sen ane <u>çala di</u> gel. (sg: 39) 'Sen onu <u>çağırıp</u> gel.'

Huaŋşon yişace "Pu avunı qızıl kölähkä <u>mindir-ta</u>: pir yere <u>al-ta</u> var! (te/55/ulla) 'İmparator söyledi "Bu oğlanı kızıl ineğe <u>bindirip</u> bir yere <u>alıp</u> götür.'

3.8.5.4 [-cʿana]

Bu işaretleyici *[-arak / -dığından / -ken / -dığı için]* anlamında hem hâl hem zaman zarfları kurar. Ucirem, Altıyuli, Hanbah'da yaygın olarak kullanılır. Eyşe Ahvar ve Mınta köylerinde seyrek olarak kullanılır, Ullagıl'da görülmez. Taşkul köyü malzemesinde de yaygındır. Batıdan doğuya doğru gidildikçe kullanım sıklığı azalır. Salarca Gramer'in (Yun 1985) malzemesinde de görülür. Bu işaretleyici Türkçenin dizim sistemine uygun olarak ana yüklemin ön bölgesinde yer alan tümleç cümlelerinin eylemlerine koşulur:

zp [fiil+[-cana/-cʿana/-çana]+[YÜKbt]]

<u>Vusla:ca:na</u>: öyina yanparci. (te/2/uci) '<u>Üzülerek</u> evine döndü.'

[vusla:-ca:na: + <u>yanparci</u>]
vusla- ZF YÜKbt

Pu avo Vusun-acune cʿücʿcʼe. <u>Cʿücʿcʼca:na:</u> Vusun-a:cuya sorci "Sinigi otıs sıdır kumuşıŋnı ma viĭge, minigi apamnige ĵa:nını se ver!" (te/5/uci) 'Bu oğlan Vusun dayısını yakaladı. <u>Yakalayınca</u> Vusun dayısına söyledi "Senin otuz sıdır gümüşünü ben vereceğim, benim babamın canını sen ver!"

LSÇ kiĭninı paşlica:na oyina kiĭmiş. (te/21/altı) 'LSÇ karısını yanına alıp evine gelmiş.'

Bilcane amasinigi cusine polıma: va:miş. (te/22/altı) 'Anlayınca annesinin öcünü almaya gitmiş.'

İnci öyina varca:na: apası anasına yaşamiş. (te/23/han) 'Sonra evine gidince baba kızına söylemiş.'

Men yıggurçane helimne yalatci. (sg: 107) 'Ben koşarken paramı kaybettim (kaybetmişim).

Buyun asman yayçanə, çezi yırəlmaga. (sg: 114) 'Bugün yağmur yağdığı için, araba hareket etmedi.'

Pr gunda pu:r ma tiligä taydän çıhgelçana o:zen qırgina su işma va:mieş. (tesa/ahtov) Bir gün kurt ve tilki dağdan inerek ırmağın kıyısına su içeye gitmiş.'

Go:zä hahdnie aşçana öhamiaş. (tesa/ahtov) Kuzu kağıdı açarak okumuş.'

İnci oyulıŋ kiĭnı toyrıcʿa:na: yıylamiş. (te/24/han) Sonra oğlanın karısı doğrarken ağlamış.'

Anası çiŋna:miş. Çiŋnaĵa:na: ayırıh tegmiş. (te/61/mın) 'Kız büyümüş. Büyüyünce hasta olmuş.'

Me beĭgerihu geĭçana, atelihu şici. (spp: 8/205) 'Ben elbisemi giyince, akşam yemeğimi yedim.'

3.8.5.5 [-sa]

Bu işaretleyici kip kategorisinden fiilimsi kategorisine geçmiş, *reanalizin* en belirgin şekilde temsil edildiği morfemlerden biridir. Zaman zarfı kuran bir ek -*ken*/-*dığında/-ınca* anlamlarında tüm bölgelerde yaygın şekilde kullanılır. Salar Türkçesinde -sa/-se nin kip sahasında temsil alanı daralırken zarf fiil işaretleyicisi olarak kullanım alanının genişlediği görülmektedir.

zp [fiil+[-sa]+[YÜKbt]]

Pir kunura şu ohma: var'sa, handuda kişlär yaşaşmiş. (te/3/uci) 'Bir gün okumaya gi̲d̲e̲r̲k̲e̲n̲, sokakta adamlar konuşmuşlar.

[var'-sa + yaşa-ş-miş]
var-ZFza + yaşa-ÇATişt-ZAM
TÜMza YÜKana

Her kune şo: uhma: varsa, lou-şe ya'tenkuçi töĭpa.(te/6/uci) Her gün okumaya gittiğinde, öğretmen nedensiz yere dövüyormuş.'

Elihke elise ya:rem zanzi Gimieş, yugursa yumutta qamasor Gimie:ş. Gazına çöysa br çö:pçh Gimieş. (tesa/dum) '(Unu) Elekte elediğinde yarım kâse kalmış, yoğurunca bir yumurta gibi (kadar) kalmış. (Hamurları) kazana salınca bir çöp kadar kalmış.'

Ehmeh verse, izını o:sına aγ un ehmehc'uh ve:ĭmeş. (te/38/éy) 'Ekmek verdiğinde, kendi oğluna ak un ekmeği veriyormuş.'

3.8.5.6 [-gu]

Bu işaretleyici *-ınca/-dığı için* anlamlı zaman ve sebep zarfları kurar, Ucirem ve Eyşe Ahvar bölgesinde sıklıkla görülür. Bu işaretleyiciye Hanbah ve Altıyuli'de çok az rastlanır. Bu morfem gelecek zaman sıfat fiil eki olarak da kullanılır:

[zp [[fiil-gu]+[YÜKbt]]

Aması uĵi köĭgú yaşame:ş "Si apaŋnı a:cuŋ ülterci ! – diĭmiş. (te/5/uci) 'Annesinin eli yanınca söylemiş "Senin babanı dayın öldürdü ! - demiş.'

[uĵi köĭ-gú + yaşame:ş]
uji köĭ-ZFza + yaşa-ZAM
TÜMza YÜKana

Mune yanşayu puyu söyinci. (te/22/altı) 'Bunu söyleyince geyik sevindi.'

Eti:gu izinige o:sı çele va:miş. (te/37/éy) 'Böyle söyleyince kendi oğlu çöle gitmiş.'

Etigu apası o:cʿuhne peŋgerle pir şovulamiş. (te/38/éy) ‘Böyle söyleyince baba oğlanı değnekle bir dövmüş.’

3.8.5.7 [te+(p)]

téyin, dien, dép, diye şeklindeki serbest bağlayıcılar Eski Türkçe devresinden Türk dillerinin (lehçelerinin) hemen hepsinde vardır, Kaşgayca bir istisnadır. Bu bağlayıcılar konuşma ve düşünce aktarımında *alıntı edatı* (quatation particles) işlevi görürler, ikinci olarak sebep cümlelerinde *serbest bağlayıcı* (subjunctor marking) işlevini yerine getirirler (bkz. Johanson 2002: 137)

Salar Türkçesinde de bu tipteki cümle kurulumu işler durumdadır:

[ÖZN+[NES1 = [direkt ifade]+te-+(p)]+YÜKbt]]]

Ana cümleden şekil olarak bağımsız olan ara cümle ana cümlenin belirtisiz nesnesi NES1 durumundadır:

U “nehce keliyur?” de sorci. (sg: 115) ‘O “Ne kadar gerekecek?” diye soruyor.’

[u nehce keli+yur? + de-ø sor+ci]
ÖZN NES1 + de+(p) + YÜKbt]

Yogumuga el deĭmiş. “Agu Karaĵîga yaşatogo-on beşnigi keçisindiği aĭ ya:rım tuhar, on alcınigi keçisindigi yiltis siriher! te yaşatuyu!” (te/10/uci) ‘Hizmetçiye şöyle demiş. “Agu Karacı’ya söyleyiver, ayın onbeşinci gecesinde ay yarım doğar, on altıncı gecesinde yıldız seyrektir ! diye söyle !”

Pu tazqur oylän aba! İça ! tep yıylamiş.(te/50/ulla) Bu kel oğlan baba ! anne ! diye ağlamış.’

Kici ananige kıyusı yaĭşamiş “A:ltun pir kure pii:gi !” Pular ço:sı kulişmiş. Vaŋbeŋ qaĭdan a:kiyur te kulışmiş. (te/62/mın) ‘Küçük kızın kocası söylemiş “Bir ölçek altın vereyim !” Bunlar, üçü gülüşmüşler. Serseri nereden getirecek (?) diye gülüşmüşler.’

3.8.5.8 [-qanda]

Ucirem ve Altiyuli bölgelerinde yaygın olarak görülen bu birleşik işaretleyiciye, Hanbah, Ullağıl ve Eyşe Ahvar'da seyrek olarak rastlanır, Mınta bölgesinde bu işaretleyici görülmez. Mınta'da bu ekin yerine [-gana]; [-gula], [-sa] gibi zaman zarfı kuran işaretleyiciler etkin durumdadır. SG ve Taşkul köyü malzemesinde de bu işaretleyiciye sıklıkla rastlanır. Bu birleşik yapılı zarf fiil eki *-ken, -dığında, -dığı sırada* anlamlı zarf fiiller kurar, bu işaretleyici ana cümle yüklemi ile yan cümle yükleminin eş zamanlı olarak gerçekleştiğini bildirir. Birleşik görünümlü bu işaretleyici yöneten ögesi düşmüş bir sıfat tamlamasının bulunma hali eklenerek zarflaştırılması ile kurulur:

(i) FİİL+[-γan] + AD - BULza
(ii) FİİL+[-γan] + [ø] - BULza

Salar Türkçesinde bu tipteki cümlelerin görünümü aşağıdaki şekildedir:

zp [[fiil-[γanda/-qanda/-gende]]+[YÜKbt]

Avu: emeh yigente huaŋşoŋnige yirtahçısı avu yanına kiĭmiş. (te/54/ulla) 'Oğlan ekmek yerken imparatorun avcısı oğlanın yanına gelmiş.'

[avu: emeh yigente] = zp
ÖZN2 NES1 FİİL-ZFek

[huaŋşoŋnige yirtahçısı avu yanına kiĭmiş] = ana cümle
ÖZN1 TÜMdol YÜKana

Ocʿuh ujina alγanda zanzısını çaγa yürmiş. (te/38/éy) 'Oğlan (kâseyi) eline aldığında tabağını atıvermiş.'

Avu: emeh yigente huaŋşoŋnige yirtahçısı avu yanına kiĭmiş. (te/54/ulla) 'Oğlan ekmek yerken imparatorun avcısı oğlanın yanına gelmiş.'

Kiĭne ilinda otu(r)sa, so:vane tüz çıhva:miş. Pe:le: yaŋyanda so:vane egir(z) va:miş. (te/52/ulla) ‘Karısı (sabanın) önünde otursa, saban düz gitmiş. Böyle döndüğünde sabanı eğri gitmiş.

U loşi daŋnagandə (daŋnagan [v]ahändä) men se on bər yaş dər. (sg: 112) ‘O öğretmen olduğunda ben (ve) sen on bir yaşındaydık.’

U asman yaremene yetgende caga yurmiş. (sg: 81) ‘O gökyüzünün yarısına ulaştığında düşüvermiş.’

Kakası uhlaganda inisına eyişamiş: “Naŋ kelsa, po: vilän vur!” (te/51/ulla) ‘Ağabey uyurken küçük erkek kardeşine söylemiş. “Ne gelirse, (onu) silahla vur !”

3.8.5.9 [-gila]

Bu ek [-ır …-maz] anlamlı zaman zarfları kurar. Bu ek ana yüklemdeki eylemin yan cümlenin eyleminden hemen sonra gerçekleştiğini anlatır. Kullanım sıklığı düşük bir ektir. Yalnızca Ucirem bölgesinde sıklıkla görülür, Altıyuli’de rastlanmaz, Hanbah’ta yalnızca bir örnekte görülmüştür, diğer köylerde görülmez, SG ve Taşkul köyü malzemesinde de bu işaretleyiciye rastlanmaz.

Bu işaretleyicinin görünümü aşağıdaki şekildedir:

zp [fiil-[-gila/-gilä/-gili/-galı]]+[YÜKbt]

Çänzoŋ çiçähne pir kor-gilä ko:nına kelci. (te/2/uci) ‘Hükümdar çiçeği görür görmez hatırladı.’

Pa:şin avu izın öyina aparci. Amasi korci. Korgila avusına yaşaci “Se acuŋ nege ülterce?” – te sorci. (te/5/uci) ‘(Dayısının) Başını oğlan kendi evine götürdü. Annesi gördü. Görür görmez “Sen dayını niye öldürdün?” - diye sordu.’

Apası aŋa sü`ni qayna’c‘a:na: appa:miş. Apa:ga:lı sü’ işina berkut piř qanatını månmiş. (te/11/uci) ‘Baba ona sütü kaynatarak getirmiş. Getirir getirmez sütün içine kartal bir kanadını banmış.’

Yaramagar digili o:c'uh yüzini arı:c'uh yüc'a:na: bo:sır ya:nına giĭmiş. (te/23/han) 'Olmaz der demez oğlancık yüzünü temizce yıkayarak babanın yanına gelmiş.'

U, çaya kigile "Nene pirne k'o:'t-te va:r!" -temiş. (te/40/éy) *'O, (ölüyü uçurumdan) atar atmaz "Tekrar birini daha kaldır götür !" demiş.'*

El tegile kic'uh qaşmiş. (te/41/éy) *Böyle der demez adam kaçmış.*

-E-e, pir Huda-yo, munı kozı pir açilyı ! Pu ti:rilya! Ele'kila vu kişnigi kozı hasken a:çilmiş. (te/42/éy) '-Ey Tanrı'm, bunun gözü bir açılsın ! Bu canlansın ! Böyle der demez bu adamın gözü aniden açılmış.'

Sarı Uygur Türkçesinde de bu görünümde bir ek vardır. Ancak anlam içeriği farklıdır. *O senï qarqyïla ki-ştï* . 'she/he wiil come to see you' (Roos 2000: 120).

3.8.5.10 […-A …-A; …-i …-i]

Bu ek ana fiilin oluşum şeklini ve süresini niteleyen tümleç cümleleri kurar. Tümleç cümlelerinin yüklemi daima ikileme şeklindedir. Bu ek tüm bölgelerde kullanılır. Bu tipteki cümlelerde yan cümle ve ana cümlenin birinci katılanları ortaktır. İkileme şeklinde kurulan bu fiilimsi yan cümlenin gerçekleşme şeklinin ve süresinin ana yükleme etkisini bildiren yüklemler kurar.

zp [fiil - [ZFek]] + [YÜKbt]]

Aniyi goŋjin otä otä darlanbär. (ss: 43b) 'Onun hayatı gün geçtikçe zorlaşıyor.'

[aniyi goŋjin + ot-ä ot-ä + darlanbär]
ÖZNort ot-+ZFek YÜKbt

Palalar avunı ühremeş. "Saŋa apa yahmagan pala !" Avuc'uh yayla-yayla öyina kiĭme:ş. (te/5/uci) 'Çocuklar oğlana bağırmış "Sen babası olmayan çocuksun !" Oğlancık ağlaya ağlaya evine gelmiş.'

Gar yage yage ber çizi hlona. (sg: 75) ‘Kar yağa yağa bir çizi kalınlığa ulaşmış.’

U işi işi zuylanmiş. (sg: 75) ‘O içe içe sarhoş olmuş.’

Aniγi goŋjin otä otä darlanbär. (ss: 43b) Onun yaşamı gün geçtikçe zorlaşıyor.’

Yırä yırä malilanmiş. (ss: 34b) ‘(O) Yürüdükçe hızlanmış’

3.8.5.11 [-kuncʻuh]

Bu eke yalnızca SG’nin (Yun 1985) dil malzemesinde rastlanır. *-madan*; *-e kadar*; *-ecek+iyelik zaman* anlamlı tümleç cümlelerinin yüklemlerini kurar. Birleşik görünümlü bu işaretleyicideki değişmeyen ‘çuh’ parçası *çak* ‘zaman’ sözcüğünden ekleşmiş olabilir:

zp [fiil-[-gunçuh/γunçuh]]+[YÜKbt]]

Bogcine orgunçuh asman yagmiş. (sg: 76) ‘Buğdayı biçmeden yağmur yağmış.’

Men ge(l)γunçuh u yırmiş. (sg: 76) ‘Ben gelene kadar o gitmiş.’

Gun patGunçuh men oyima yetci. (sg: 77) ‘Gün batmadan ben evime ulaştım.’

U oyine yetgunçuh abasi ulmiş. (sg: 77) ‘O evine ulaşana dek babası ölmüş.’

Bu işaretleyicinin [-gunçah] şeklindeki varyantı te/59’daki bir örnekte görülmüştür.

Piser sa:lar turkeçinenen yaşasa, “Nima hala zaŋvu” tese, “kun çihke:gunçah, kun paqqunçah yir” ter a. “ta:şi tʻukku ni:ma” dese, “hortuŋgi ka:rma” der a. (te/59/ mın) ‘Biz Salar Türkçesi ile söylersek, “Nima hala zaŋvu” desek “Gün doğana dek, gün batana dek yürü” demek imiş.”

3.8.5.12 [-micüh]

Oldukça az rastlanan bir zarf fiil ekidir, *-madan; -mak üzere; neredeyse* şeklinde iki farklı anlamda karşımıza çıkar.

[zp [fiil+-micʿuh/macʿuh/migencʼuh] + [YÜKbt]

(i) <u>*-madan* anlamında:</u>

Pu avu pa:şini <u>talmamicʿuh</u> yürmiş oyina. (te/63/mın) ‘Bu oğlan başını <u>kaldırmadan</u> gitmiş evine.’

Ular <u>diŋmiçuh</u> etba. (sg: 103) ‘Onlar <u>durmadan</u> çalışıyor.’

Kakası işkisı inisını <u>korelmicüh</u> öyinä yanci. (te/2/uci) ‘İki ağabey küçük erkek kardeşlerini göremeden evlerine döndüler.’

Taqqa va:ga:nasında anası çosını ya:şi pa:mie:ş. “ice <u>ke:migencʿuh</u> ko:ni aşkuma: !” (te/26/han) ‘Dağa gideceği sırada (anne) üç kızına söylemiş “Anne <u>gelmeden</u> sakın kapıyı açmayın !”

U aŋnaçanä <u>yilalmiçuh</u> yürmiş. (ss: 79b) ‘O, dinleyip <u>inanmadan</u> gitmiş.’

(ii) -<u>*mak üzere, neredeyse* anlamında</u>:

İnci jatah husayı <u>toymacʿuh</u> vumiş. (te/11/uci) ‘Sonra büyük karnı <u>doğuracak</u> <u>hâlde</u> imiş.’

Pir kunura möhkenda loşi çaylayan yerinde uĵin tayılʼhusı ahışne pişkula hırga, <u>ĵatılmacʿuh</u> eʼmiş.(te/6/uci) ‘Bir gün tuvalette öğretmenin işediği yerde eliyle tuttuğu ağacı bıçkıyla inceltip <u>kırılacak hâle</u> getirmiş.’

Taŋ <u>aʼkuncʿuh</u> toymış. (te/11/uci) ‘(o) Tan <u>atmadan</u>, <u>tan atmaya yakın</u> doğurmuş.’

3.8.5.13 [-mutacuh/-komutacuh]

[-çuh] işaretleyicisinin kullanıldığı ikinci birleşik yapılı zarf fiil işaretleyicisidir. *-madan* anlamlı zarf fiiller kurar. Seyrek kullanılan bir işaretleyicidir. Ek birleşik görünümlüdür, ekin bünyesindeki [-ko-] morfemi *ko-* ‘bir işi, aksiyonu gerçekleştirme tasvir fiilinden ekleşmiş olmalıdır.

> -*<u>Yıγlıkomutäʿuh</u> var, piser saŋa ça’p ya’ma kiĭgi – timiş.* (te/25/han) “<u>Ağlamadan</u> git, biz sana yardım etmeye geleceğiz.” demiş.’
>
> yıγlıkomutäʿuh < yıγla(p) ko- + mutacuh

3.8.5.14 [-gane]

Bu ek *-dığında*, *-ınca* ya da *-dığı için* anlamlı tümleç cümleleri kurar. Bu işaretleyici batı bölgesindeki Ucirem, Altıyuli ve Hanbah’ta görülmez. Eyşe Ahvar ve Ullagıl’da seyrek olarak görülür. Mınta’da yoğun olarak kullanılır. Taşkul köyü metinlerinde yaygındır, SG’de de kullanılmıştır:

Bu fiilimsi kurulumunda köklü bir istem sapmasının yansıması gözlenir. Ucirem ve Altıyuli’de [-γanda] şeklinde bulunma işaretleyicisi ile kullanılan bu zarf fiil işaretleyicisi özellikle Salar yayılma alanının en doğu bölümde yer alan Mınta’da yönelme hâli işaretleyicisi ile kullanılır.

[[zp [fiil-[-gane/-gana/-γana]+[YÜKbt]]

> *Ko:nı <u>çıhpaγane</u> pir posır kormeş*. (te/37/éy) ‘Dışarı <u>çıktığında</u> bir yaşlı adam görmüş.’
>
> *Yühne indermiş tera. <u>İndergana</u> tö:ye ah taşa pellenmiş tera*. (te/59/mın) ‘Yükü indirmiş derler. <u>İndirince</u> deve ak bir kayaya dönüşmüş derler.’
>
> *Munı seler iş !” ete ho:tar piĭmiş. <u>Hotargane</u> pegnige o:sı içmeş. İşkine pegnige o:sı ülmeş. Ülgine capıları yikontonı paγlamiş.*

(te/39/éy) ‘Bunu siz içiniz ! Sonra kotarıp vermiş. Kotarınca beyin oğlu içmiş. İçer içmez beyin oğlu ölmüş. Oğlan ölür ölmez beyin adamları azizi bağlamışlar.’

İnci u k’o’t çıhpaya:na: nene pirne andacʿuh qoĭmiş. (te/40/éy) ‘Sonra o (ölüyü) taşıyıp götürünce yine birini (daha) tam oraya koymuş.’

Avune apası ulmiş. Apası ölgana pir kunden pir kun yohlanmiş. (te/63/mın) ‘Oğlanın babası ölmüş. Babası ölünce oğlan günden güne fakirleşmiş.’

Guz volgane (vo(l)gale) yahreh diuheler. (sg: 74) ‘Güz olunca yaprak(lar) dökülür.’

İnji seni apaŋ avu yohlanyana seni avuya per yohar!” (te/63/mın) Şimdi senin baban oğlan fakirleştiği için seni oğlana vermiyor.’

3.8.5.15 [-cʿilä]

Bu işaretleyici *-ınca ya da-arak* anlamlı bir durum zarfı yükleyicisidir. Yalnızca Ullagıl metinlerinde görülen bir ektir.

[zp [fiil-[-cʿila / -cʿilä /-çi:lä] + [YÜKbt]

Pu qatın kiş emehne ciŋnamiş, ça:nı qaĭnämiş. Mimiluh tunene kiyişcilä oturmiş. (te/54/ulla) ‘Bu genç kadın ekmeği hazırlamış, çayı kaynatmış. Tüyden donunu (kıyafetini) giyerek oturmuş.’

Piçah varçi:lä totagını da çillämiş. (te/56/ulla) ‘Bıçak giderek (onun) dudağını kesmiş.’

Masembunı pir icicʿilä tişükkä çirci. (te/53/ulla) ‘Masembu’yu itekleyince (o) çukurun içine düştü.’

Puçosı ne:mine cıŋnap vulic’ilä mimiluh tonıne kiyişc’ilä uçip va:miş. (te/53/ulla) ‘Bu üçü yemeği hazırlayınca tüyden donlarını (kıyafetlerini) giyip uçup gitmişler.’

3.8.5.16 [-a/-e /-ı]

Bu ek bir bağ fiil ekidir, bu işaretleyiciler öncelikle birleşik eylem kurulumunda görev alır, ana fiilin bünyesine dahildir, tasvir fiilini ana fiile bağlamada kullanılır. Bunun yanında -p gibi aksiyon sıralama işlevinde de kullanılır.

[FİİLana+-a/-ä/-i+tasvir fiili+ZAM/KİP+ø]

U ananigi yaş gozine sala bermiş. (sg/81) 'O kızın göz yaşını silivermiş.

[sal-a ber-miş]
sal-ZFek + FİİLtasv-ZAM

U ninaçuh yeşagan gahcane icasine yeşa bermiş. (sg: 81) 'O, nineciğin söylediği sözü annesine söyleyivermiş.'

Puyun qusqur oylinnie çaläbamiaş çaläçana yaşamiş; "Mında: yücün qıcçia ette sen ayä çäh da yücünä döyme var" démiş. (tesa/kos) 'Birgün Kuskur Oğlan'ı çağırmış, çağırınca söylemiş "Burada harman küçük yarın sen aya çıkıp harman dövmeye git." demiş.'

İnci harsına bir zanze ha:miş. Yo:luh u:jila zanzını almiş, sıh ujila keĭnınige yaş kozını salıpiĭmiş. (te/24/han) Sonra kocasıa bir kâse götürmüş. Sol eliyle kâseyi sağ eliyle karısının göz yaşını silivermiş.'

Anden otikikuma. (te/21/altı) 'Oradan geçme.'

LSÇ ötepa:rmiş. (te/21/altı) 'LSÇ (ırmağı) geçmiş'

Kaşsa, kiĭnı, - ohila:nı c'ütikiler ! – yaşamiş. (te/21/altı) 'karısı 'Kaçsak, (o) ikimizi yakalar!" demiş.'

Kire kiĭc'ana: "Nino, men sini ka:tın yigor? – timiş (te/25/han) 'Girince "Ey nine, ben seni nerenden yiyeyim?" demiş.'

3.8.5.17 [-mişta]

Birleşik görünümlü bu zarf fiil işaretleyicisi *-ıp /-arak /--dıktan sonra* anlamında tümleç cümeleri kurar. Yalnızca Hanbah ve Taşkul köyü (Kakuk) metinleri ile FCI'deki *döyi yul* metninde görülür. SS ve SG'nin dil malzemesinde bu işaretleyiciye rastlanır. Diğer köylerde görülen ancak Hanbah'ta hiç görülmeyen [-gana] ve oldukça seyrek görülen [-γanda] işaretleyicisinin yerini bu bölgede Oğuz tipli bu işatetleyici almıştır:

[zp [fiil+[-mişta/-mişdä]+[YÜKbt]

Br gunnor bär qişi sulimo: a:hun oyina: gi:mişta qaçilaşba:. (tesa/kos) 'Bir gün bir adam Süleyman mollanın evine gelmiş de konuşuyormuş.'

Br guno ö yızınia arsliyäçuh yimişta: pe:y qaraγni yiçane gimişta qota sahlä otba. Bohor otersa bosä atnä mimişta altuliden oyne yanbaba. (tesa/kos). 'Bir gün oğlan yüzünü temizce yıkayarak elbisesini yıkayıp giyerek kapıda beklemeye başlamış. Erkenden orda otururken yaşlı adam atına binmiş de Altıyuli'den evine dönüyormuş.'

U et gormişdä gämzilmiş. (ss: 99a). 'O, eti görünce karnı acıkmış.'

Inji kumsin aghinisini paşlamişde, ah döyör yehle, samarkhandidiγi toreh bur zanzi ma su bur ademe yiuhli, daghe khurenor yiuhlimişde çıh gimiş, yahşi otkhe ornor işdiγur dimişde. Uler enkih ham görmiş. (FCI: 8) 'Sonra soyunu (ağabeyini kardeşini) yanına alarak, ak deveyi yükleyip, semerkant'taki topraktan ve sudan bir kâse bir adama yükleyip, bir de bir Kuran'ı yükleyerek yola çıkmışlar, iyi yaşayacağımız bir yer arayacağız diyerek onlar zorluklar da yaşamışlar.'

Inji kumsin aghinisini parlamişde, ah döyör yehle, samarkhandidiγi toreh bur zanzi ma su bur ademe yiuhli, daghe khurenor yiuhlimişde çıh gimiş, yahşi otkhe ornor işdiγur dimişde. Uler enkih ham görmiş.(FCI: 8) Sonra kabile ağainisini (soylarını) topladıktan sonra, ak deveyi yükleyip Semerkanttaki topraktan bir kâse ve bir (kâse) su(yu) adama yükleyip ve de bir Kuran'ı yükledikten sonra çıkıp gitmişler, , "İyi yaşayacak bir yer

arayacağız" demişler. Onlar zorluklar da görmüşler. "İyi yaşayacak bir yer arayacağız" demişler. Onlar zorluklar da görmüşler.

3.8.5.18 [cʿeler / cʿilä]

Bu ek eklendiği fiile *-ken / -dığı sırada*; *-dıktan sonra / -arak* anlamlarını yükler ve zaman ve hâl zarfları kurar. Bu fiilimsi ekine yalnızca *-celer* şeklinde Eyşe Ahvar köyünde, *-cʿilä* şeklinde Ullagıl Köyünde rastlanır. Diğer bölgelerde rastlanmaz. Köylerin sıralamasına bakarsak Eyşe Ahvar batıda Ullağıl ise daha doğudadır:

[zp [fiil-[-cʿeler/-cʿilä+ø]+[YÜKbt]]

Paşla parcʿele çelte yer ahtırhuçıya yeĭşagan şe "Pu o:ten öĭliluh oza't yürge !" (te/37/eyşe) 'Birlikte giderken tarlada çiftçiye söylemiş "Bu oğlandan öğle yemeği gönder !"

[paşla[ø] par-cʿele …. yeĭşa-gan-ø]
paşla--p>ø + par-ZF …. yeĭşa-ZAM-ø

Apası pir va:hsa, zanzı qızıparar. Qızayu apası varcʿeler zanzını ijasınige ujina qoĭ peĭmeş. Qoĭ piĭgu ijası ta zanzını çaya yürmeş. Çaya jürgü apası ijasıne çö:ĭcʿeler o:sını paşla ko: çıhmış. (te/38/éy) 'Baba basa ki, kâse (ateşte) kızıyormuş. Kızınca baba gidip kâseyi annenin eline koymuş. Koyunca anne de kâseyi atıvermiş. Atıverince baba anneyi bıralıp oğlunu yanına alıp gitmiş.'

O:c'uh pa:şina çıhpa:re helislini oŋata çöĭ keĭmiş. Çöĭ kilcʿeleŕ öyina kiri pa:miş. İnci kiŕpaŕecʿeleŕ ijasına "Helli çaŋna kemici !" temiş. (te/44/éy) Oğlancık (ağacın) başına çıkıp parasını (kuş) yuvasına bırakmış. Bırakınca evine girmiş. Sonra girince annesine "Para biriktirmedim." demiş.'

Pu qatın kiş emehne ciŋnamiş, ça:nı qaynamiş.Mimimiluh tunene kiyişcilä oturmiş. (te/54/ulla) 'Bu genç kadın ekmeği hazırlamış, çayı kaynatmış. Tüyden donunu (kıyafetini) giyerek oturmuş.'

Piçah varçi:lä totagını da çillämiş. (te/56/ulla) 'Bıçak giderek dudağını da kesmiş.'

3.8.5.19 [-gan (v)ahende]

Birleşik görünümlü bu kurulum eklendiği fiile zaman zarfı işlevini yükler. *-dığı sırada* anlamlı bu kurulum yalnızca Kakuk'un Taşkul köyü metinlerinde ve SG'nin dil malzemesinde görülür. Tenişev'in metinlerinde bu fiilimsi kurulumuna hiç rastlanmaz. Bu kurulum esasta zaman zarfı kuran -de hâl eki ile zarflaştırılmış bir sıfat tamlamasıdır:

[zp [fiil+[-gan vahende] + …. [YÜKbt]]

Piser yaşagan (v)ahende u gir gelci. 'Biz konuştuğumuz sırada o giriverdi.'

[yaşa-gan (v)ahende]
yaşa-SFgeç AD + BULza

U yırçane yarem yole yetgen-ahenda; emeh yarem ne yimiş de Galganne albarmiş. (sg: 90) 'O yürüyüp yolun yarısına ulaştığında, ekmeğin yarısını yemiş ve kalanını götürmüş.'

Men geylen vahendə, oyde kiş yoha. (sg: 112) 'Ben geldiğimde evde kimse yoktu.'

U loşi daŋnagan (v)ahändä men se on bər yaş dər. (sg: 112) 'O, öğretmen olduğunda ben sadece on bir yaşındaydım.'

Sälär oy qoya yirken a:hända ö psinigä pazär quläh yoharä disa eski qaçé yahşéria işt qşniyıe qulahdär. (tesa/kos) 'Siz evin kapısına geldiğiniz sırada oğlan, bizim duvarın kulağı yokmuş, derken, eski bir sözü söylemiş, Köpek kişinin (evin) kulağıdır.'

Qusqur oylän lo:sanä döggän a:hända bosä gimieş, "Sen lo:san neye döybör" edmiş. (tesa/kos) 'Koskur Oğlan katırı dövdüğü sırada yaşlı adam gelmiş, "Sen katırı niye dövüyorsuné demiş.'

3.8.5.20 [-γane vule]

-mak için anlamlı sebep zarfları kuran bu birleşik kuruluma yalnızca SG'nin dil malzemesinde rastlanır. *vule* Çince bir edattır:

[zp [fiil-[-γane vule] + ... [YÜKbt]]

Men salar gahca dioça etgenə vulə, şunhuagə gelci. (sg: 114) 'Ben Salar dilini araştırmak için Şınhua'ya geldim.'

U oryenişe vulä hahat ma bi alci. (sg: 114) O, öğrenmek için kağıt ve kalem aldım.'

Piser salar gahca dioça etgene vule gelci. (sg: 107) 'Biz Salar dilini araştırmak için geldik.'

Men Gonah zeliyene vule oyne areçuh yigeşderci. (sg: 107) 'Ben misafirleri ağırlamak için tertemiz derleyip topladım.'

Sini işdegene vule men go yere varci. (sg: 86) 'Seni bulmak için ben oraya gittim.'

3.8.5.21 [-geşli]

-arak anlamlı zarf fiiller kuran bir işaretleyicidir, bu ek yalnızca SG'nin dil malzemesinde görülür. Tenişev'in ve Kakuk'un metinlerinde bu eke rastlanmaz:

[zp [fiil-[-geşli] + …. [YÜKbt]]

Men otergeşli pidiber. (sg: 77) 'Ben oturarak yazıyorum.'

Men muna gelgeşli ane vahme gelci. (sg: 77) 'Ben buraya gelerek (gelerek) onu görmeye geldim.'

U yatGeşli şu vahci. (sg: 77) 'O uzanarak kitap okuyor.'

Piser tihgeşli yeşaci. (sg: 77) 'Biz ayakta dikilerek konuşuyoruz.'

3.8.5.22 [-γannigi]< [-γandan]

-dığı için; -dığından anlamlı zarflar kuran, birleşik görünümlü bir kurulumdur. Bu kurulumda köklü bir şekilde ayrılma hâlinden ilgi hâli ekine geçiş görülmektedir, cümlede eylemin sebebini işaretleyen ayrılma hâli eki bu kurulumda ilgi eki *-nigi* ile temsil ediliyor görünmektedir, çünkü ayrılma hâli işaretleyicisinin potansiyelinde sebep gösterme yetisi mevcuttur:

[-γannigi] < -γandan '-dığından'

Bu işaretleyiciye yalnızca SG'nin dil malzemesinde görülür. Eyşe Ahvar metinlerinde de bir örnekte bu eke rastlanmıştır:

[zp [fiil+[-γannigi] + …. [YÜKbt]]

Buγun asman yaγGanniγi, çezi yırälmaga. (sg/113) Bugün yağmur yağdığından araba gidemedi.

Maŋa heli yohmaganniγi, almaci. (sg/114) Bende para olmadığından, satın almadım.

Bugun u agarganniγi gelalmaci. (sg/78) Bugün o hastalandığı için gelemedi.

Minigi oyimde işi volgannigi yanci. (sg/78) Benim evimde işim olduğundan döndüm

Gece yagmur yagGanniγi men gelmeci. (sg/78) Gece yağmur yağdığından ben gelmedim.

Ele'kennige mişuh, seje-kemini korelmes. (te/46/eyşe) 'Böyle yaptığı için kedi, serçe ve fareyi göremez.'

3.8.5.23 [-cinen]

Yalnızca Mınta köyünde rastlanan bu işaretleyici, *-arak*, *-dıktan* sonra anlamlı zarf fiiller kurar:

[[zp [fiil+ [-cinen] …. +[YÜKbt]]

Anden to:vege yü'läjinen yürmiş. (te/59/mın) Oradan deveye yükleyerek gitmiş(ler).

Altun c'ic'inen su ta'pmayan yer ara. (te/59/mın) 'Altın verilip su bulunamayan yer imiş.'

Ana sa:c'ih perel e'tc'inen Ko:mun tene kiĭmiş. avu ham sa:c'ih e'tc'inen yanmiş, Ko:mun dene kiĭmiş. işkisı ka'ç'alaşmiş. İşkisınigi işkunine tuĭlajinen pahmiş. Anda işkısı koruşc'inen o'miş. Oĭtegi k'aç'ane avuya yaĭşamiş. İşkısı a'ttan pir-pir aljinen, minjinen anani oyina yanmiş. (te/63/mın) 'Kız ticaret yaptıktan sonra Komün misafirhanesine gelmiş. Oğlan da satış yaptıktan sonra dönmüş. Komün misafirhanesine gelmiş. İkisi konuşmuşlar. Orada ikisi mendili eşleştirip bakmış. O zaman ikisi görüşüp orada kalmış. Evdeki sözleri (olanları) oğlana anlatmış. İkisi birer at alıp binerek kızın evine dönmüşler.'

Arcikune avu ma ana, işkısı, helini akeĭcinen miyokuana perci. (te/60/mın) Ertesi gün oğlan ve kız, parayı getirerek rahibeye verdi.'

3.8.5.24 [-qula]

Bu işaretleyici yalnızca *Mınta* köyünde görülür. Diğer metinlerde bu eke rastlanmaz. Bu işaretleyici *-a kadar, - ınca, mesi ile* anlamlı zaman zarfları kurabildiği gibi *-dığı için* anlamlı sebep zarfları, *-a kadar* anlamlı sınırlandırma zarfları da kurabilir:

[[zp [fiil-[-qula/-gula/-γula]+[YÜKbt]]

Piser salar turkeçinenen ya:şasa, " Aĭ çih ke:gula o:tır !" tera, "Aĭ pahqula yir !" tera. (te/59/mın) Biz Salar Türkçesi ile söylersek "Ay çıkana kadar otur ! derler, "Ay batana kadar yürü !" derler.'

Menigi apa seni c'iqula ulterer! Menigi husayım çiŋaci. Meni apam korgula maŋa sorar. Men apaγa huĭ ta peralmaγatır !" (te/63/mın) 'Benim babam seni yakalayınca öldürür ! Benim karnım büyüdü. Beni babam görünce bana soracak. Ben babama yalan söyleyemem.'

3.8.5.25 [ma:]<[-maɣa]

Tüm metinlerde sıklıkla görülen bir fiilimsi işeretleyicisidir, fiil isimleri yapan [-ma-] ile yönelme hâli ekinin birleşmesi ile oluşan bu ek ana fiilin olma sebebini bildiren yüklemler kurar:

[[zp [fiil-[-ma(ɣa)]+[YÜKbt]]]

Kiçilıh inci her kunı köleh k'u'me: va:miş. (te/12/uci) Küçük karı şimdi her gün inek gütmeye gitmiş.'

[köleh k'u'-me:-ø va:miş]
köleh k'u'-İSfi-YÖN>ø + YÜKbt

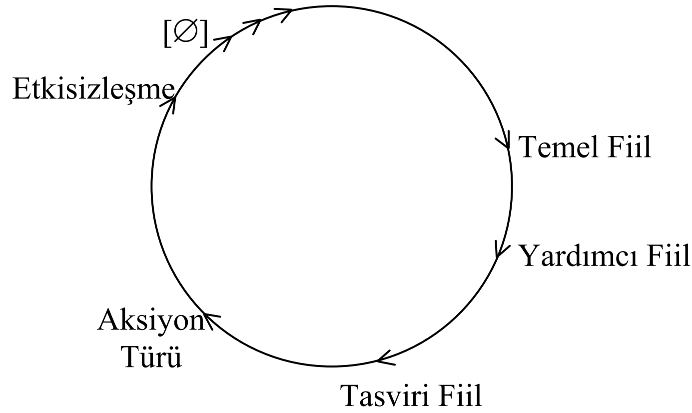
Te:zeh tereme: yörmiş. (te/12/uci) 'Tezek toplamaya gitmiş.'
Taqqa çöp orma vaɣan. (te/54/ulla)

3.8.6 Salar Türkçesinde Tasvir Fiillerinin Kurulumunda Kullanılan Zarf Fiil İşaretleyicilerinin Görünümü

Tasvir fillerinin ve kılınış (aksiyon) türü eklerinin oluşumu Türkçedeki gramatikalleşmenin temel konularından birini oluşturur. Türkçede kimi zarf fiil işaretleyicileri birleşik fiil kurulumunda görev alır, bu tür kurulumlarda zarf fiil işareti korunabildiği gibi zamanla eriyip üst yapıda düşebilir ve bitmiş fiil konumundaki yardımcı fiil ana fiil içerisinde ek konumuna geçebilir, kimi durumlarda bu tür parçalar kılınış türü işlevini bile üstlenebilir.

Johanson -p işaretli [ana fiil+tasvir fiili] şeklindeki kurulumları *postverbial birleşmeler* olarak adlandırır, Johanson eski kılınış türü eklerinin bir zamanlar postverbial kurulumlar şeklindeki analitik kurulumlardan gelişmiş olabileceğini düşünür (2002: 96).

Durum eklerinin gramatikalleşmesini gösteren oluşum çemberinin bir benzerini Türkçedeki yardımcı/tasviri fiiller ve kılınış türü eklerinin oluşum sürecini göstermek için de oluşturabiliriz:

Şekil 4: Türkçedeki Yardımcı/Tasviri Fiiller Ve Kılınış Türü Eklerinin Oluşum Çemberi Denemesi

Bu morfemlerin görünüm özellikleri şöyledir:

temel fiil → Bağımsız bir leksikal parçadır.

yardımcı fiil → Bağımlı/bağımsız bir görünüme sahip olabilir.

tasvir fiili → Bağımlı/bağımsız bir görünüme sahip olabilir.

aksiyon eki → Bağımlı hâldedir ve fiil köküne eklenir.

Türk dilindeki bağımsız fiillerin tasvir fiili sınıfına geçmesi süreci Lehman'ın ortaya koyduğu gramatikalleşme evreleri ile uygunluk göstermektedir. Dillerde bu süreç sürekli tekrarlanır, çünkü yaşayan bir dilde morfem prestijini yitirebilir, ölebilir ancak işlev ölmez. Ölen, kullanımdan düşen morfemin ya da kurulumun görevini başka bir morfem veya çekim grubu üstlenir.

Birleşik fiil oluşumunda, ana fiil ve yardımcı fiil bütünleşirken ana fiile tabi olan, yardımcı fiili ana fiile bağlayan zarf fiil ekleri kimi durumlarda düşer, bu durum tasvir fiillerinin kılınış türü eklerine dönüşmesi sürecini hızlandırabilir.

Yardımı fiiller, tasviri fiiller ve aksiyon türü ekleri oluşum ve kullanım evreleri bakımından birbiri ile ilişkili olmalıdır.

Kimi zarf fiil işaretleyicilerinin birleşik fiil kurulumunda kullanımı ve çeşitli durumlarda düşümü Salar Türkçesinde de mevcuttur. Salar Türkçesinde -p> ø / -a> ø şeklindeki zarf fiil işaretleyicisi düşümü çok yaygındır. Bu tip sıralama işlevli zarf fiil eklerinin kaybı, erimesi yardımcı veya tasviri fillerin ekleşmesinde bir basamak oluşturabilir.

Salar Türkçesindeki fiil birleşmelerinde iki tip zarf fiil işaretleyicisi kullanılır:

Bunlardan ilki [-p] sıralama zarf fiili eki, diğeri ise [-ı /-a] şeklinde varyantlanan zarf fiil işaretleyicisidir.

3.8.6.1 [-p] İşaretleyicisinin Görünümü ve İşlevleri

[-p] işaretleyicisinin kullanım amacı ve cümlenin üst yapısına taşınması özelliği Salar Türklerinin yaşadıkları bölgelere göre farklı özellikler gösterir. Salar Türkçesinde [-p] iki tip kurulum içerisinde karşımıza çıkar, birinci görünümde -p ana cümlenin yükleminin ön bölgesinde yer alır ana yüklemden önceki aksiyonların sıralanmasında kullanılır:

(i) zp [fiil + [p > ø]] + [ana fiilbt]
tümleç cümlesi Ana yüklem

İkinci tip -p ise ana eylemin sonuna eklenir ana eylemi çeşitli yönlerden tasvir eden bağımsız ya da ekleşmiş gramatikalleşmiş fiilleri ana fiile bağlar. Bu durumda genellikle -p > ø olayı gözlemlenir:

(ii) [FİİLana + -p / ø] + FİİLtasv]
ana yüklem

Tenişev'in Ucirem köyü metinlerinde -p'li zarf fiil görünümü kullanılmaz, yalnızca bir önermede bu tip bir kuruluma rastlanmıştır. Bu bölgede -p'nin sıralama işlevi yerini [da] partikeline bırakmıştır (bkz: 3.8.5.3 [da]).

Aşağıdaki cümle Ucirem'deki -p>ø şekilli zarf fiili cümle kurulumuna nadir bir örnektir:

Hahla çiçih yasa satci. (te/2/uci) 'Kağıtla çiçek yapıp sattı.'

[hahla çiçih yasa[ø]] + [satci]
tümleç cümlesi ana cümle

Ucirem'de ana fiili tasviri fiile bağlayan -p'lerin ø durumuna geçmiştir:

Avusını uş çuhu sıŋ işinden çıharkelci, apa:ci. (te/1/uci) 'Oğlanı üç kervancı kuyunun içinden çıkardılar götürdüler.'

çıharkelci < çıhar-(-ıp) kel-ci

apa:ci < al-+(-ıp)+par-+ci

Altıyüli köyünde de hem zarf fiil hem birleşik fiil kurulumunda -p'ler [ø] konumuna geçmiştir. Bu köye ait 20. metin dışındaki tüm metinlerde bu özellik hâkimdir.

Eyşe Ahvar'da mensur metinlerde zarf fiil kurulumunda -p kullanılmamaktadır, birleşik fiil kurulumunda da -p>ø görünümü hâkimdir. Zarf fiil krulumunda *-p* yerini *-celer* ve varyantlarına bırakmıştır. Ancak bu köye ait 47. metinde -p'ler korunmuştur ve işlektir, bu metin manzumdur ve manzum metinlerin eski şekilleri koruma özelliği burada da açıktır, çünkü manzum metinler kalıptır, öznel değildir, oluşturulduğu dönemin özelliklerini izole eder, koruyabilir ve bunları yansıtabilir.

Ullagıl metinlerinde farklı bir durum söz konusudur. -p üst yapıda görünür ve zarf fiillerde kullanılır, birleşik fiiller kurmada ise -p > ø durumu kullanılır, her iki kullanım da düzenlidir:

> *Tövä k‘ö’k‘uji ya:nıp aŋa kiĭmiş*. (te/50/ulla) ‘Deve çobanı dönüp oraya gelmiş.’
>
> *Ananı ham apa:miş*. (te/52/ulla) ‘Kızı da götürmüş.’
>
> *apa:miş* < al-ıp bar-miş

En doğuda yer alan Mınta köyü metinlerinde ise -p’ye hiç rastlanmaz. -p > ø görünümlü fiil birleşmesi şeklindeki birleşik fiil kurulumu ise çok azdır.

> *Pu avuga hunan sormiş “Neşlici kumuşne akeĭce? Pu kene neşlici akeĭce?”* (te/61/mın) ‘Bu oğlana üvey anası sormuş “Ne ettin de gümüş getirdin ?” Bu kadını ne edip getirdin ?”

3.8.6.2 [-ı/-a] İşaretleyicilerinin Görünümü ve İşlevi

Bu işaretleyiciler tüm mensur metinlerde birleşik fiil kurulumunda kullanılır, bu ek bir ana fiil ile yardımcı/tasvir fiilini bağlar. İşlem sonucunda ikinci fiilin aksiyon sürecini çeşitli yönlerden tasvir ettiği bir kurulum elde edilir.

> *Tuturĵa ko:ne aşmiş. Apası-aması öyina kirikiymiş.* (te/7/uci) ‘Tuturca kapıyı açmış. Babası annesi eve girivermiş.’

Hanbah köyüne ait metinlerde yukarıda belirttiğimiz gibi -p zarf fiili eki ne zarf fiil kurulumunda ne de birleşik fiil kurulumunda kullanılır.

Ancak bu ekler -Vp>ø durumunun ünlüsünü muhafaza etmiş şekli olabilir:

> *“Tuttırca:, ko:nı aç!*
> *İca kelce:.*
> *O:rıh c‘u’nı uri kelce:,*
> *Ta:rıh c‘u’nı tara kelce:,*
> *Moren–sun’e çumi kelce:,*

A:rık sune a'tla kelci,
Ko:ne: aç' ! – el time:ş. (te/26/han)

'Tuturca kapıyı aç!
Anne geldi
Orakla otu biçip geldi
Tırmıkla otu toplayıp geldi
Irmağın suyunu yüzüp geldi
Küçük çayı atlayıp geldi
Kapıyı aç! Böyle demiş.'

-p'li zarf fiil kurulumunun işler olduğu Ullağıl köyünden derlenen aynı içeriğe sahip 56. metinde kalıp hâldeki manzum bölümde -p'li zarf fiiller kullanılmıştır:

Mi qızi:m, ko:nı aç',
İca kelce:,
İca orıh c'u'ne urıp kelce:,
Tarıh c'u'ne tarıp kelce:,
Moren зune: çumıp kelce:,
Ozen sune: köçüp kelce:,
Arık sune: alıp kelce: (te/56/ulla)

'Benim kızım, kapıyı aç,
Annen geldi,
Annen orakla otu biçip geldi,
Tırmıkla otları toplayıp geldi,
Büyük ırmağın suyunu yüzüp geldi,
Küçük ırmağın suyunu geçip geldi
Temiz suyu alıp geldim,
Sana artık kalmayacak!-demiş.'

-p zarf fiil ekinin pek görülmediği Ucirem köyüne ait Muŋıskarjak hikayesinde aynı manzum bölüm aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

Tutırĵa, ko:ne aş !
Apa kelci, ama kelci,
Orıh ç'ü'nı ur kelci
Ta:rıh ç'ü'nı ta:rı kelci.
Özen sunı ma:ni kelci,
A:ruh sunı a'tla kelci.
Tuturĵa, ko:ne aş ! (te/7/uci)

'Tuturca kapıyı aç !
Baban geldi, annen geldi,

Orakla otu biçip geldik,
Tırmıkla otu toplayıp geldik,
Irmağın suyunu geçip geldik,
Çayın suyunu geçip geldik.
Tuturca kapıyı aç !'

3.8.7 Dolaylı ve Doğrudan İfadenin Salar Türkçesindeki Durumu

Dolaylı ifade, ara cümle görünümündeki yan cümlelere kip içerikli, yarı kip kategorisine gramatikalleşmiş sıfat fiil ekleri ve hâl eklerinin eklenmesi ile bu yan cümlelerin cümlenin bir ögesi durumuna getirilmesidir. Salar Türkçesinde dolaylı ifade gelişmemiştir ya da bu kurulum yitime uğramıştır. Bu yolla cümlelerin ögeleştirilmesi Salar Türkçesinde görülmez. Fiilimsilerin isim çekim ekleriyle görünümü -isim fiil ekleri hariç tutulursa- mevcut değildir. Türkiye Türkçesinden bir örnek üzerinde işlemi gerçekleştirelim, işlem iki basamaktan oluşur:

- Birinci basamak:

Ali "Geleceğim." dedi.
ÖZN NES1 YÜK

Bu cümleler şekilce bağımsız olmasına karşın bağımsız iç cümle birinci cümlenin yükleminin belirtisiz nesnesidir, zorunlu katılanıdır.

(1) Ali [bir şey] dedi.

(2) (ben) Geleceğim.

- ikinci basamak:

İkinci basamak aslında bağımsız bir iç cümlenin önce şeklen çekimsizleştirilmesi daha sonra da isimleştirilip ana yüklemin belirtili nesnesi ya da sözde öznesi durumuna getirilmesidir. Birinci basamakta bağımsız olan iç cümle ikinci basamakta ana yüklemin açtığı semantik boşluğu doldurur:

Ali geleceğini söyledi.
ÖZN NES2 YÜK

Salar Türkçesinde doğrudan anlatıma göre daha kompleks olan dolaylı anlatım kullanılmaz öge olarak işaretlenmiş iç cümlelere rastlanmaz, doğrudan anlatım tercih edilir:

> *-So:tı meni Muŋıskarjak yimä kigur tire - ele'ku yıɣlappa:ya: ! - timiş.* (te/25/han) Akşamleyin beni Muŋıskarjak "Yemeye geleceğim diyor, bunun için ağlıyordum! demiş.'
>
> [[-So:tı meni Muŋıskarjak. yimä kigur] + [tire]]
> iç cümle (NES1) YÜK

Ancak aşağıdaki cümlede, iç cümedeki [meni] sözcüğünden dolaylı anlatıma bir yaklaşma olduğu fark edilmektedir. Çünkü bu bağımsız ara cümlede [meni] ögesi yerine doğrudan cümlenin yapısına uygun olan [seni] ögesinin olması gerekirdi, nitekim bu ara cümleyi *ayı* (a:tıh) söylemiş ancak aktaran tavşan (to:şen):

> *To:şen puguga yanşaci: "Sen meni ya:şirgu yerı vo:sa, pir ya:şir! A:tıh mini amımnı yici, meni ham yigur tepa!" 'Tavşan geyiğe söyledi: Senin beni saklayacak yerin varsa/olsa bir sakla! Ayı benim annemi yedi, beni de yiyeceğini söylüyor!*(te/9/uci)

> *Ko pallaguçi işina kirparır, çänзöŋa yaşaci: "Sinigi yahši yirter te pir kiş keĭme:ş. Saňa pir ko:renkur!" – tepá".* (te/2/uci) 'Kapıcı içeriye girer, imparatora söyledi "senin iyi arkadaşın olduğunu söyleyen bir kişi gelmiş. Sana bir görüneceğini, söylüyor.'

> *Abudu "Gagam çih barci." demiş*. (sg: 115) 'Abudu "Babam gitti." demiş.'

> *-Kozı, nege yıɣlapor i? – dime:ş.*
> *-İzını anda purur yigur tepa – izı yıɣlapor.* .(te/13/uci)
> '-Kuzu, sen niye ağlıyordun?- demiş
> -Orada bir kurt beni yiyeceğini söylüyor, bunun için ağlıyordum.'

> *Sa enci naŋ aĭkuri mange yeşia.* 'Sen bana, sonra ne yapacağını anlat.' (spp:22/784)

4. BÖLÜM: PARTİKELLER VE ÖBEKLER

4.1 Çekim Sürecinde Kullanılan Kopulatif Formlar ve Hüküm Sözcüklerinin Salar Türkçesindeki Görünümleri

Kopula, kip ve kiplik özelliklere sahip, çeşitli formlarla temsil edilen bir gramatikal işlev türüdür. Uzun'a göre kopula[17], anlam içeriği olmayan öbekler arasında yüklemleme kuran bir ögedir (Uzun 2004:85). Çeşitli dillerde değişik kategorilerden parçalar da kopula olarak kullanılır, Almancadaki *sein*, İngilizcedeki *to be* fiili gibi.

Türk dilinde *kopula* olarak kullanılan temel parçacık *er*- yardımcı fiilidir. Bu fiil isimleri yüklemleştirmede ve birleşik kiplerin kurulumunda kullanılır. Türk lehçelerinde değişik şekillerde ve anlamlarda belki farklı sentaktik sınıflarda karşımıza çıkabilmektedir. Türkçede isim cümlelerindeki kişi işareti birinci ve ikinci kişide açıktır. Bunlar cümlenin öznesini yani birinci katılanını işaret eder. Vurgusuz olan bu kopulatif elementler kişi adıllarından gelişmiştir. Üçüncü kişide ise kişi adılı kullanılmaz, bazı lehçelerde üçüncü kişide yüklem olan ada *-dır << turur* eklenir. Olumsuz kopulada ise *[emes]* ve *[değil]* partikellerinin varyantları kullanılır (Johanson 1998: 41).

Kopulatif formları yazılı metinlerle izleyebildiğimiz en erken dönem Eski Türkçe dönemidir. Eski Türkçe döneminde *er*- yanında *tur*- fiili de kopula olarak kullanılmıştır daha o dönemde bu fiiller şekil ve anlam olarak da değişime uğramışlar ve gramatikalleşmişlerdir.

Eski Türkçede *er-,tur-, bol-* fiilieri dışında {ol}, {erinç} gibi zamir ve edatlar da kopula olarak kullanılabilmiştir. *ança biliŋlär asıgı bar edgü ol*

---

[17] Uzun *koşaç* terimini kullanmıştır.

“öylece biliniz; faydası var,(bu fal) iyi-dir” (IB32), *bagışı näteg bar ol tir* “ipleri nasıl(dır)? “vardır” diyor” (IB18) (Tekin03:186), *erinç* ise -ki bu edat *er-* fiiliden türemiş olmalıdır- eski Türkçede kuvvetli olasılık bildirir ve genellikle {-mış} ekli tanık olunmamış geçmiş zamanla kullanılır (Tekin 2003: 160), …*anta kirse inisi kagan bolmış erinç*… “sonra kardeşi kagan olmuş şüphesiz” (Tekin 1988: 38) Eraslan dönem bildirmemekle birlikte *-er* ‘mevcut, var ol-‘ fiilinin başlangıçta esas fiil olduğunu yardımcı fiil fonksiyonunu Eski Türkçe içinde kazandığını bildirir (1988: 457).

Uygur Yazmaları döneminde ise *er-* yanında *ol* partikeli de kopula konumunda kullanılır; *bo köni* *ol* “bu doğrudur” 97a/5; *yol erür* *ol*, *kirtü ermez* “yol yoldur, gerçek değildir” 98a/11; *sözlemiş* *ol* “söylemiştir” 105a/7 (Barutcu 98: 29-39). Eski Türkçe döneminde *bar* henüz bir kopulatif öge değildir, sadece *varlık partikeli*dir. Gabain’in bildirdiğine (1988: 87) göre bu dönem yazmalarında -är, bol-, -tur (uzun zamandan beri) yardımcı fiil olarak iş görürler, tabiatları gereği hiçbir zaman zarf fiillerle değil çekimli fiillerle yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bütün isim çeşitlerine bağlanırlar, *bilge qaγan ärmiş ärinç* ‘bilgili kaganimiş muhakkak’ (IE3) Gabain *bol-* fiilinin ‘imek’ anlamında daha az kullanıldığını bildirir, *bo mäniŋ ät’özüm näŋ ymä ädligsiz bolup* (Suv.611,22) ‘bu benim vücudum tamamiyle değersizdir.’ (1988: 87-88).

Gabain’e göre (1988: 129) yazmalar döneminde *-är, bol-, -tur* aslen *käl-* yahut *qıl-* gibi sıradan fiillerdir, anlamları da aşağı yukarı ulaşmak, tam olmak, durmaktır. Gabain bu fiillerin çekime katılma diye adlandırabileceğimiz dönüşüm süreçlerini de tarif etmiştir, şöyle ki “Bunlar önce modal yardımcı fiile dönüşebilir, sonra uygun bir kuruluşa girebilir ve biraz değişik bir mânâ alabilirler yahut aynı şekilde kendilerine has bir kuruluş ve mânâ ile tasviri fiil olarak kullanılırlar. Sonunda asıl anlamlarını kaybedip yardımcı fiil durumuna düşerler.” Aslında Gabain burada *esas fiillerin sözlüksel düzlemden çekim düzlemine geçmesini yani gramatikalleşmesi*ni tarif etmiştir.

Eski Türkçe dönemindeki -yukarıda bildirilen- kopulatif form çeşitliliği Salar Türkçesinde da mevcuttur. Kemal Eraslan (1988: 459) Eski Türkçe döneminde bildirmenin kurulmasında görevli unsurları -er, -tur, itir, bar/yok olarak bildirir. Bunlar içinde bol- filine yer vermez. Türkiye Türkçesi ile karşılaştırdığımızda Salar Türkçesinin bu alanda Türkiye Türkçesinden farklı bir konuma sahip olduğunu görürüz. Türkiye Türkçesinde yüklemleştirme basit cümlelerde (geniş/şimdiki) zamanda şekil olarak yalnızca isimlerin teklik üçüncü kişilerinde {-DIr/-DUr} ile sağlanır ve bu parçacığın cümleye eklenip eklenmemesine göre cümlenin anlamı değişir; bu ek kullanıldığında genellikle cümledeki durumun değişmezliği, sürekliliği ifade edilir, yani geniş zaman işaret edilir. Bu ek kullanılmadığında cümlede anlatılan durumun geçiciliği bildirilir yani şimdiki zaman işaret edilir:

Ali hasta. 'hasta olmak'→ geçici durum
Aslan vahşi bir hayvan[dır]. Aslan için 'vahşi olmak' → sürekli bir durumdur.

Bu işaretleyici Türkiye Türkçesinde cümlede kesinlik, tahmin gibi kiplik ayrıntıların verilmesinde de kullanılır:

Şimdi annem yemek yapıyor<u>dur</u>. = kuvvetli tahmin
Babam bu saatte gazetesini okuyor<u>dur</u>. = kuvvetli tahmin
Cumhuriyet 1923'te ilan edilmiş<u>tir</u>. = kesinlik

Salar Türkçesi ile benzer çevresel şartlara sahip olan Sarı Uygur lehçesinde *er* ve *dro* şeklinde iki tip kopulatif forma rastlarız, bu parçacıklar isim cümlelerinde ve fiilimsi kökenli kip ekleriyle kullanılmaktadır (SUgr1985; Roos 2002: 148). Salar Türkçesinde isimlerin yüklem olarak morfolojik çekimleri yoktur, ancak yüklem olan isim üzerine kip ve kipsel özellikleri (şimdiki-geniş zaman, öğrenilmişlik, kesinlik) kodlayan yüklemleştirici olarak adlandırdığımız kopulatif fomlar eklenir.

Salar Türkçesinde isimlerin [er-] ek fiili ile çekimi yoktur. Ek fiil çekimde, ancak çeşitli kiplik özellikler barındıran bir kopulatif form şeklinde temsil edilir. Kopula Salar Türkçesinde de belirli şekle sahip bir form değil çeşitli partikellerle ifade edilen bir görev türüdür:

Salar Türkçesinde çekim sürecinde kullanılan zaman/kip/kiplik özellikleri de gösterebilen yüklem kurucu formları [-tır], [var], [er], [vu:-], [şi] şeklinde sıralayabiliriz. Bu formlar çoklukla birbirlerini tamamlar hâlde *idär, era* gibi birleşik görünümlü olarak da görülebilir:

> *Men sinigi kakaŋ itır ! Men ülmiyci pe. Men ho:ŋ iter pe.* (te/1/uci) 'Ben (kesinlikle) senin ağabeyinim. Ben ölmedim ! Ben imparatorum !'
>
> [men ho:ŋ i-ter]
> men + hoŋ + FİİLek + KOPkes

Aşağıdaki cümlede kiplik özellikler gösteren dört tip yüklemleştirici şekil bir arada aynı cümle içinde kullanılmıştır:

> *Ho:ŋ avuya yaşaci "Sinigi apaŋ va:r o?" -Oyta va:r! -Men sinigi kakaŋ itır! Men ülmiyci pe. Men ho:ŋ iter pe. Ey avo, sen öyiŋe var, apaya yaşa "Kakam mında va:a ta, ho:ŋ ira ta, sen apani paşla ta gel !* (te/1/uci) 'İmparator oğlana seslendi "Senin baban var mı (acaba) ? (o) evdedir ! "-Ben senin ağabeyinim(dir) ! Ben ölmedim ! Ben imparatorum ! Ey oğlan, sen evine git, babaya söyle "Ağabeyim buradadır, imparator imiş (de) sen babanı yanına al da gel !"

Aşağıdaki cümlede soru ve yanıt cümlesinde farklı yüklemleştiriciler kullanılmıştır:

> *Bule nangderi? Dogole şu era.* .(spp: 4/45-46) 'Bunlar nedir? Onlar kitaptır.'

4.1.1 [-tır] ‘kesinlik’

Bu parçacık ve varyantları ek fiil geniş zaman anlamlı cümlelerde durumu bildirme veya durumun kesinliliğini belirtme işlevlerini karşılar, tüm kişi zamirleri ile kurulan cümlelerde kullanılabilir. Aynı zamanda konuşanın verdiği bilginin doğruluğundan emin olduğunu gösterir. Bu partikel Eski Türkçedeki *turur* çekiminden gramatikaleşmiştir; *tır* << *turur*.

> *Yaĭşami na’kur? Men ta qa:tın kişatır, sen te qa:tın kişadır!* ‘-söylemeyip ne yapacaksın? Ben de kadınım sen de kadınsın. (te/60/mın) (bildirme)
>
> *T‘et‘e, saŋa yaşaqusı emestır. Saŋa uye’t. Men yan´mayatır!* (te/60/mın) ‘Hanım sana söylenecek bir şey değildir. Sana ayıp. Ben kesinlikle söylemeyeceğim.’ (bildirme)
>
> *-İzı yahşi kallayuçıdır. Sorma işkuçi emestır! (te/39/éy)* ‘-Ben iyilik isteyiciyim. Kesinlikle içki içen bir değilim!’ (bildirme/kesinlik)
>
> *Kakası yaşa:miş “Ta:şinda:gı caŋla:nı yıyma:ci, öĭtä heli yohtır!”* (te/2/uci) Ağabey söylemiş. Dışarıdaki (başkalarındaki) borçlarımı toplamadım, evde kesinlikle para yok!’ (bildirme/kesinlik)
>
> *Kakası işkisı ko: pallayuçiya yaşaci “İzı işkısı çänзöŋnige kakasıtır. Se: işina vár-ta çänзoŋa yaşa !* (te/2/uci) İki ağabey muhafıza söyledi “Biz (ikimiz) beyin ağabeyleriz. Sen içeriye git de beye söyle !’ (bildirme/kesinlik)
>
> Ko: pallagučiga yaşaci “Se vár-ta çeŋзoŋa yaşa – me çänзöŋnigi yahşi yiri itır. (te/2/uci) Muhafız söyledi “Sen git de beye söyle -Ben beyin iyi arkadaşıyım.’ (bildirme)
>
> Tü elendigi öĭc‘uh, kem öyidir i? – dime:ş. (te/13/uci) ‘Ta ilerideki ev kimin evidir acaba ?’ (acaba)
>
> *Sorsa, o:c‘uh “İzınigeter!”-temiş.* (te/45/éy) ‘Sorduğunda, oğlan “Benim !” - demiş.’ (bildirme)
>
> *Aŋa ija:-apa yohtır.* (te/54/ulla) ‘Benim annem babam yok.’ (bildirme)

Sen minigi canimni _culaguçitır_. (te/54/ulla) 'Sen benim canımı _kurtaransın_.' (kesinlik)

İnci nene pir par kişnigi avusı her kun´i pu ka:tın kişa _uçirpa:dır._ (te/60/mın) Sonra yine zengin bir adamın oğlu hergün bu genç kadına _rastlıyormuş_ (rastlamaktadır). (bildirme)

E:tısı men leŋa _yeĭşayutır!"_ (te/60/mın) 'Yarın ben herkese _kesinlikle söyleyeceğim_ !' (bildirme)

Senigi apaŋ seni vu avuya _pe:meĭtır!_ (te/63/mın) 'Senin baban seni bu oğlana _kesinlikle vermez_ !' (bildirme/kesinlik)

İnji aŋa tu:zı salamiş apası "Ananigi ayırıyıne kem poutırsa, aŋa ke:n _begutır!"_ (te/61/mın) 'Sonra oraya ilan yapıştırmış baba "Kızın hastalığını kim iyileştirse, kızımı ona _gelin olarak vereceğim_ !' (bildirme)

Men _salar der._ (sg: 82) 'Ben _Salarım_.' (bildirme)

U hay _miniyi der_. (sg: 82). 'O ayakkabı _benimdir_.' (bildirme)

4.1.2. [var] '-dır, kesinlik, varlık'

Türkçenin temel varlık partikeli olan bu sözcük Salar Türkçesinde kimi cümlelerde *ek fiil* işlevi ile eklendiği isim soylu sözcüğü yüklemleştirir, [var] morfem sınırlarını korur, yüklem olacak isme eklenmez. Tenişev'in malzemesinde az sıklıkta görülen bu duruma daha çok SG ve SPP dil malzemesinde görülür:

Yizi kişi _vara_. (spp:8/198) 'Yedi _kişiyiz_.'
Go _gada vara_. 'Kapı _nerededir_?' (spp:4/41)
-A:tĭh, sinigi altın ma kumúş _qa:tá va:re_*? – demiş.* '-Ayı, senin altın ve gümüş(ün) _nerededir acaba_ ?'
Mi(niyi) hayim _gada var_ *?* (sg: 82) 'Benim ayakkabım n_erededir_?'
Mi(niyi) abam _oyde vara_. Benim babam _evdedir_. (sg: 84)

4.1.3 [(-)era/(-)a/e] 'öğrenilmişlik'/'pekiştirme'

Bu birleşik ek fiil grubu *öğrenilmişliğe* işaret eder. Salar Türkçesinde fiil cümlelerinde aktarma ile elde edilen bilgi -miş ile ifade edilirken, isim cümlelerinde bu işlevi isim cümlelerinde [era /ira] gibi ek fiilin türevleri yüklenir. Salar Türkçesinde isim yüklemler üzerinde [-miş] işaretleyicisi kesinlikle görülmez.

Kicʿisı kiş met a: (met ira). (te/6/uci)

[… met ir-a]
met + FİİLek + KOPdol

-Avu, pisinige öy iter! -Apa, sinigi pazarıŋa qulaq yohara? – dimeş. (te/10/uci) (Baba) -Ey oğul, (orası) bizim evimiz ! (oğlan söylemiş) "-Baba, senin evinin duvarının kulağı yok mu acaba ?" demiş.'

-Se toqqan – bu ira! – dimiş. (te/12/uci) 'Senin doğurduğun - bu imiş !'

Seĭ ihilonige uruyu tuvitarı. (te/17/uci) 'Sizin ikinizin soyu Tibetli imiş.'

Ohalda ozenda mal kʿo'kuji altı kişi varara. (te/42/éy) 'Eski zamanda bir yerde hayvan güden (çoban) altı kişi var imiş.'

Yoh kişnigi inige pusola:yane ı:ŕaŕ ! (te/43/éy) 'Fakir adamın ineği buzağılayan imiş.'

Kelse, helisli yohaŕ. (te/44/éy) '(Oğlan) Gelse ki parası orada yok imiş.'

Altun cʿicʿinen su jarayan yerar tera. (te/59/mın) 'Altın verilip su bulunaman yer imiş derler.'

Cüŋge eci pe:qarah ki:gu e'qu yerar te seŋır sa:jani cʿücʿmişa. (te/59/mın) 'Buğday ekilip elbise giyilecek yer imiş deyip Seŋir bölgesini tutmuşlar(mış).'

Bu işaretleyici özellikle soru cümlelerinde yüklemden sonra kullanılır ve cümleye 'acaba !' anlamlı merak unsurunu katar:

Sa naŋ yukusi galer ire? (spp:12/494) 'Sen ne yemek istiyorsun acaba?'

Aşağıdaki önermede konuşur soru soruyor ve cümlesinde [ira] parçacığını kullanıyor. Hükümdar soruyu yanıtlıyor ve yanıt cümlesinin yüklemine kesinlik anlatan [ter] parçacığını ekliyor.

Avu yiγlaci. "-Sen meni kakam ira pa? Ohşiri ! -Men emester! – hoŋ yaşaci. (te/1/uci) 'Oğlan ağladı. "Sen ağabeyim misin acaba ? Benziyorsun! İmparator söyledi "Kesinlikle ben değilim !"

Pu avu icisina yişamiş "Men pugze yahşi tapurur körci !" İçisi sorci "Naŋ taburar ?" (te/55/ulla) Bu oğlan annesine söylemiş "Ben bu gece iyi bir rüya gördüm. Annesi sordu "Nasıl bir rüya imiş acaba ?"

Yilän palasınige apası sorci "Pu naŋ kişar ?" (te/55/ulla) Yılan yavrusunun babası sordu "Bu nasıl bir kişidir acaba ?"

Salar Türkçesinde -a/-e şeklinde eksik görünümlü kopulativ formlara da rastlanır. Bu partikellerin *yüklemleştirme* yanında *yargının kesinliğini bildirme*, geçmiş zaman çekimlerinde *görüleni ya da duyulanı pekiştirme*, basit kip görünümlerinden sonra gelerek *birleşik kip anlamlı cümleler oluşturma* gibi işlevleri de vardır. Salar Türkçesinde fiil cümlelerinde dolaylı geçmiş cümleleri *-miş* ile kurulurken; isim cümlerinde aynı işlev ek fiilin türevleri ile bildirilir; Dolaylı geçmişin kurulumunda da görev alır:

Aşağıdaki paragrafta bu parçacık hem isim hem fiil yüklemler üzerinde görülmektedir:

Pir bo:sır va:ra, ninisur va:ra. Ana işki va:ra. U:gıl yohar. Ana işkige kufur va:ra. Ana pir bosinı asırıpra. Ana pir ninusını asırıpıra. Posını asragan ya'c'uhar. Ninusını asrıgan ya'c'ha emesar. Ninusı her kunı yaylaparar. Posıc'uh anı çölläpıra: "Uslakuma!" tepera. (te/19/altı) 'Yaşlı bir adam varmış. Bir nine varmış. Onun iki kızı varmış. oğul yokmuş. Kızların ikisinin kocası varmış. Bir kız babasına bakıyor(muş) (besliyor). Bir kız annesine bakıyormuş. Yaşlı adamı besleyen güzelmiş. Yaşlı

kadını besleyen <u>güzel değilmiş</u>. Yaşlı kadın her gün ağlıyor. Yaşlı adam onu teselli ediyormuş “Sakın kederlenme !” diyormuş.’

İnci tovuşenc‘uh kozıc‘uhke kiĭnı alme:ş. Kozı emes, inci avu <u>ira vu!</u> (te/13/uci) ‘Sonra tavşancık kuzucuğu kendine gelin olarak almış. (Şimdi o artık) Kuzu değil <u>oğlan imiş</u> (kuzu oğlana dönüşmüş).’

Kaka-ine uş vu:miş. Kakası işkısı <u>par kişa</u>. (te/2/uci) ‘Üç ağabey kardeş olmuş (varmış). İki ağabey <u>zengin imiş</u>.’

Aşağıdaki önermede ‘digen-era’ şeklindeki yüklemde bu parçacığın ‘bilginin fark edilmesi işlevi’ açıkça görülmektedir:

İnci Agu Karaĵi “A-a, apa, saŋa yolda naŋ dira?” – diĭme:ş. Sinigi pazarıŋa qulaq yoha? – dime:ş. İnci Agu Karaĵi apasına: “Apa, sen kamagura, pazarıŋda qulah yoha öyiŋda işt yoha <u>digenera!</u> – dime:ş. (te/10/uci). ‘Agu Karaci “Aaa baba, (oğlan) yolda sana ne dedi acaba ?” demiş. “Senin duvarının kulağı yok mudur acaba ?” demiş (dedi). Şimdi Agu Karaci babasına “Baba, aslında sen bir aptalmışsın, duvarında kulak yok evinde it yoktur demek imiş. demiş.’

Bu cümlede olduğu gibi */a/* ek fiili isimlerin durumlarının dolaylı, öğrenilen biçiminde kullanılır:

Ko: palaguçi işina kirpare şenʒoŋa yaşaci: “Ko:te çiçeh satkuçi <u>va:ra,</u> yahcuhar!” Çänʒoŋ yaşaci “Se pir ál-dı gé! Me pir uçirgä!” (te/2/uci) ‘Muhafız içeriye girip beye söyledi “Kapıda bir çiçek satıcısı varmış, çok güzelmiş.” Bey söyledi “Sen onu bir alıp gel! Ben bir bakayım!”

4.1.4 [vu:-] ‘ i-mek’ (bkz: 4.1.8 *olmak* Fiilinin Görünümü)

4.1.5 [şi] Partieli ‘kesinlik’

Çinceden geçen bu partikel Çincede kopulayı temsil eder. Bu partikele Salar Türkçesinde yer yer rastlanır.

Çince kopula *shi* sözcüğüdür. Çincede özne ve yüklem arasında yer alır (Hsun Chen 2006:5). Çincede zorunlu bir sözdizimsel ögedir, örneğin:

Zhangsan shi loashi
'Zhangsan KOP öğretmen
Zhangsan öğretmendir.'

[shi] de Türkçedeki kopula gibi eylem özelliklerine sahiptir. [bu] sözcüğü ile olumsuz cümleyi kurmaktadır:

Zhangsan bu shi ribenren.
Zhangsan OLM KOP Japon
'Zhangsan Japon değildir.' (2006: 39).

Türkçedeki kopula *i-mek* fiili zaman kişi ve sayı taşıyabilirken Çincede kopula *shi* fiili bu özellikleri taşımaz, uyum özellikleri göstermez (Hsun Chen 2006: 42/76).

Çincede özne ve yüklem arasında yer alan bu partikel Salar Türkçesinde cümlenin ortasında ya da sonunda yer alır. Çince kopulanın gramatikalleşme durumu Li/Thompson tarafından analiz edilmiştir (1977). Buna göre eski Çincede basit cümlelerde hiçbir kopulatif öge yoktur. Cümle yapısı şöyle kodlanır s[NPs[DEMNP]] Eski Çincede işaret zamiri [shi]'dir. Milattan önce birinci yüzyıla kadar bu yapı s[NPDEMNP] şeklinde yeniden analiz edilmiş ve yeterince gramatikalleşmiştir, burada [shi] artık kopula görevindedir. Bu parçacık artık işaret zamiri olarak kullanılmamaktadır ve onun kopula işlevinin alanı mutlak surette genişlemiştir (Lehmann 2002: 22).

Tenişev de bu partikele değinmiştir, buna göre *şi* kelimesi *var/olmak* anlamındadır, bu kelime Salar Türkçesinde genelde ortada kullanılır ancak Türkçenin dizim kurallarına göre sonda olmalıdır, bu *şi* kelimesi diğer Türk dillerinde görülmez, yalnızca *Dunsyan* dilinde vardır, bu dil de Çincenin etkisindedir (SY: 40-41).

Bu partikel ek fiilli cümlelerde yalnızca yüklemdeki her hangi bir türdeki kesinliği (bilinenin veya öğrenilenin kesinliğini) kuvvetlendirmek için kullanılır. Kesinlikle Türkçe bir çekim unsurunun yerini tutmaz. Tıpkı Farsçadan kopyalanan *eğer* partikelinin şart cümlelerinde kullanılması gibi.

Aşağıdaki önermede [(-)ar] parçacığı bilginin kesinliğini bildirir, kesinliği desteklemek için [çe/şi/şe] parçacığı cümleye eklenir.

Anten yahcügur ma:yi yoharçe. (te/32/haz) 'Ondan daha güzeli kesinlikle yoktur.'

Peg ko:nınta sumurlayan şe "İzınden pe:hisur yohar. (te/39/éy) 'Bey gönlünden geçirmiş(tir) "Benden daha büyüğü kesinlikle yoktur.'

4.1.6 Yokluk Partikeli [yok]

Bu parçacık öncelikle { … İlgi Grubu +…… [YOK] } şeklinde kurulan yokluk cümlelerinde yüklem işlevini görür:

Maŋa ogel yohder. (sg: 83) 'Benim oğlum yok.'

[maŋa ogel] +[yoh-der]
ilgi grubu YÜKis

Çänзöŋ ko: pallaguçıya nene yaşaci "Se vár-ta yaşa –Maŋa kaka yohtır. ' (te/2/uci) 'Bey muhafıza yine seslendi "Sen gidip söyle -Benim ağabeyim yok.'

Mi(niyi) gagame bala yohder. (sg: 83) 'Benim ağabeyimin çocuğu yok.'

Aŋa aba yohder. (sg: 83) 'Onun babası yok.'

yok partikeli Salar Türkçesinde, kimi durumlarda Türkçenin üretim ve çekim kanunlarına uymayan bir durum sergiler; bu sözcük *ol-* yardımcı fiili anlamında kullanılır:

Aγzı zügunta çişur yohmayan.
u pir tapmar –yo! (te/32/haz)

'Ağzının dibinde (içinde) bir dişi bile olmayan
O, bir bulunmazdır (eşsizdir)'

[… yoh-ma-γan]
… YOKpar-OLM-SFgen

Pir yicim avo: vumiş. Aŋa ija:-apa yohtır. Oyında yoh. Yikusı yohmayan, iïgusı yöhmayan. (te/53/ulla) 'Bir yetim oğlan olmuş (varmış). Onun anası babası yoktur. Evinde bir şey yoktur. Yiyeceği yok imiş, içeceği yok imiş.'

Kelsä, qazan işinta nene pu emeh varar, taŋgunta çay arar. Pu avu: sumurlaci. "Öĭdä kiç yohmayan, pu emehne kem ciŋnappar-u? (te/54/ulla) (Oğlan) Gelse ki kazan içinde yine bu ekmek var imiş, çaydanlıkta çay hazır imiş. Bu oğlan düşündü "Evde kimde yok imiş, bu ekmeği kim yapıyor acaba ?'

Bu parçacık genellikle *kesinlik* veya *öğrenilmişlik* ifade eden bir kiplik işaretleyicisi ile kullanılır:

Asmante polut yohmasa, rahmet yohtır!
Muŋa yıγılγan ijelerim!
Me: ava:ma kumuş-alton
Paŋnagussur yohmese te,
Aγzıŋısıtige yahcʻuh süziŋden
İşke a:γızcʻuh paŋnaŋsucʻcʻa:na:!
Pugungi kunde kumuş-altınden
İştinte va:r-yo:! (te/47/hoc)
'Gökte bulut olamazsa, yağmur olmaz
Buraya toplanan annem!
Benim babamın bağışlayacak
gümüşü altını olmasa da
ağzınızdaki güzel sözlerden
birkaç cümlecik bağışlasanız
bugünkü günde gümüş altının
üstündedir hey !'

Sarı Uygur Türkçesinde de *yok* sözcüğü *olma-* yardımcı fiili anlamında sıfat öbeği içinde kullanılır:

su yoq yer ‘su olmayan yer’
kïsï yoq yer ‘ıssız yer’
anaŋ yoq mïla ‘annesi olmayan çocuk’ (Roos 2000: 95).

Bu parçacık ek fiil şimdiki zamanı işaret eden cümlelerde [değil] işlevinde de kullanılır:

Men yada yohder. ‘Ben şimdi yorgun değilim.’

Mi husagem açeh yohder. ‘Benim karnım aç değil.’

Anigi hasahä açäh yoha. ‘Onun karnı aç değilmiş.’

U oyde yohder. ‘O evde değil.’ (sg: 83)

4.1.7 Varlık Partikali [var]

var partikelinin ilk örneklerine Köktürk yazıtlarında rastlarız, Tekin burada “var, mevcut” anlamındaki *bar* sözcüğünün /-r/ ekli çok eski bir eylem sıfatı olması gerektiği bildirilir, o dönemde genellikle yüklem olarak kullanmıştır:

bar<ba:-r (krş. Mo. *ba:yi-* “olmak, mevcut olmak, var olmak”
ı bar baş “ormanlı zirve, ormanlık doruk” T:26 (Tekin 2003: 168)

Bu parçacık Salar Türkçesinde üç farklı görevle karşımıza çıkar:

(i) Varlık cümlelerinin yüklemi olur, kiplik parçacıkların da taşıyıcısıdır:

Aŋa Gez igi var. (sg: 83) ‘Onun iki kızı var.’

Aŋa avo igi var-a. (sg: 84) ‘Onun iki oğlu var-mış.’

Kiïnı işki va:r-a. (te/1/uci) ‘İki karısı var-mış.’

Gode yumudda satGuci var-a. (sg: 84) ‘Kapıda yumurta satıcısı var-mış.’

Aŋa oyäl yici war-a: qäz brçuh wumiş. (tesa/ahtov) 'Onun iki oğlu var-mış. Kız bir tane imiş.'

(ii) Kopula olarak *-dır* anlamında kullanılır.

-A:tĭh, sinigi altın ma kumúş qa:tá va:re? – demiş. (te/13/uci) -*Ayı, senin altın ve gümüşün nerededir acaba ?*

Se şu qala vara? (spp:4/43) 'Senin kitabın nerededir acaba ?'

Go gada vara? (spp:4/41) 'Kapı nerededir acaba ?'

(iii) Şimdiki zamanın olumsuz kurulumunda kullanılır (bkz: 3.2.1.1Asıl Şimdiki Zaman)

4.1.8 *olmak* fiilinin görünümü

'olmak' fiili sözlüksel düzlemden çekim düzlemine geçen ögeler için iyi bir örnektir. *ol* < *bol-* fiili Eski Türkçe döneminde daha çok temel anlamıyla isimlerle birleşik fiil kurmada kullanılmıştır. Ozmiş Tigin kan bolmiş. (ŞİUS/K9) Körür közüm körmaz täg, bilir biligim bilmäz täg boltı 'gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu.'(KT K 10) Gabain'in bildirdiğine göre *bol-* 'imek' anlamında (Eski Türkçe döneminde) daha az kullanılmıştır. *bolmak* fiili Harezm Türkçesi döneminde temel işlevi yanında cevher fili (ek fiil) olarak da kullanılmıştır. äy ca:riya uş bu ra:st bolsa, sän a:za:d sän *ey cariye eğer bu doğru ise sen hürsün* (Eckmann 2003: 20). Eski Türkçe ve Harezm Türkçesi dönemindeki bu iki işlevli görünüm, Salar lehçesinde üçlü bir görünüme geçer.

olmak fiili Salar Türkçesinde [vu-/vo:-/vol-/ü-] görünümlerinde ve üç farklı işlev ile karşımıza çıkailir:

(i) Ek fiil işlevi ile yüklemlik olarak isim cümlelerinde kullanılır.

Köleh el diĭmiş "Çetelni kuruguma paylatuyu !" dimiş. İnci a:şini toluc'uh çaylamiş. Palasinigi aması köleh vumiş. (te/12/uci) 'İnek

şöyle demiş "Sepeti kuyruğuma bağlayıver ! demiş. Sonra sepetin içine ağzına dek işemiş. Çocuğun annesi inek imiş.'

Sen LSÇ vo:sa, men si kiĭnıŋdır! – diĭmiş. Kiĭnı vo:sa, ta:nılmamiş. İşkisınıge pä:njir bir vu:miş. İşkisı karlanganda ya:rem-ya:rem e'mmiş. (te/21/altı) 'Sen LSÇ isen, men senin karınım! – demiş. Karısı ise tanıyamamış. İkisinin bileziği bir imiş. İkisi ayrılırken bileziği yarım yarım etmişler, ikiye bölmüşler.'

Muŋa öyindä hemeneme yoh vumiş. (te/50/ulla) 'Bunun evinde hiçbir şey yok imiş.'

Pu yaŋzıya kişi uçı(r)sa, Huaŋşaŋnige anasınige yaŋzısi vu:miş. (te/51/ulla) 'Bu resme adam baksa ki İmparatorun kızının resmi imiş.'

(ii) Yardımcı fiil olarak isimlerle kullanılır:

İnci pu çimsanden ko'plini pir a:yıl vumiş. (te/28/kom) 'Sonra bu soydan çoğalıp bir köy olmuş

Tazqur oylännege uyina ye'mmiş. Keş vumiş. (te/50/ulla) Tazkur oğlanın evine ulaşmışlar. Gece olmuş.'

(iii) Salar Türkçesinde *olmak* fiili kimi cümlelerde varlık partikelinin [var] görev sahasına girmiştir. *olmak* fiili varlık partikeli [var] anlamında kullanılır, sözcüğün bu anlamı ancak cümlenin geliminden çıkarılabilir. Bundaki temel etken *-miş* işaretleyicisinin isim cümlelerinde kullanılmaması olmalıdır, çünkü bu konumdaki vume:ş 'olmuş' şekli daima [varmış] şekline denk gelir. Aşağıdaki cümlelerde *var* ve *vu(l)-* sözcüklerinin görünümlerinden bu kolaylıkla çıkarılır:

Ohta: bavusır vume:ş. Ninusur vume:ş. Avu yic'i. İnci ana pirc'uh va:ra. (te/9/uci) 'Eski zamanda bir yaşlı baba olmuş (varmış). Yaşlı bir nine olmuş (varmış). Oğlan yedi, sonra kız bir tane imiş.'

vu-me:ş = olmuş 'varmış'
pirc'uh va:r-a = 'bir tane imiş'

Bu yaŋzıya kişi uçısa huaŋşaŋnige anasiŋge yaŋzısı vu:miş. (te/52/ulla) ‘Bu resme adam baksa ki İmparatorun kızının resmi imiş.’

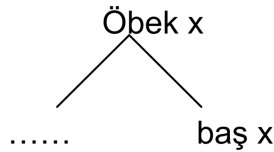
Sen LSÇ vo:sa, men si kiĭnıŋdır! – diĭmiş. (te/21/altı) ‘Sen LSÇ isen, ben senin karınım ! demiş.’

Pir ninusur vumie:ş. Ninusur suya vam’e:ş. (te/25/han) ‘Bir yaşlı kadın varmış. Yaşlı kadın suya gitmiş.’

Pir ninur ümeş. Aŋa avur ümeş. (te/55/ulla) ‘Bir yaşlı kadın varmış. Onun bir oğlu varmış.’

4.2 Salar Türkçesindeki Çekim Öbekleri

Bir cümlede çeşitli sentaktik veya çekimsel başlar tarafından oluşturulan gruplara *öbek* denir. Oya Adalı (1979: 73) çekim öbeklerini, *ardıllarla kurulan birlikler,* Tenişev ise *izafet grupları* olarak adlandırmıştır. Tekin öbekleri *öznesiz ve yüklemsiz bir sözcük kümesi* olarak tanımlar (2003: 194). Uzun’a göre öbekler birden fazla öge içermesine karşın iç merkezlidir. Yani öbekler içinde her zaman bir merkez bulunur. Buna *öbeğin başı* denir. *Baş* (head/kopf) öbeği kuran kategoridir, *baş* bulunmazsa öbek de kurulmaz. Aralarındaki bu sıkı bağın doğal bir sonucu olarak öbeğin kategorisi başın kategorisi ile özdeştir.

Öbek bir başın kendi özelliklerini yansıttığı en büyük alandır. Bu açıdan öbekler başların büyükçül yansımalarıdır. Öbekte başın dışında bulunanlar *tümleç* olarak görülür. *Baş* öbeğin olmazsa olmaz kurucusudur ve kurduğu öbeğin kategorisini belirler (Uzun 2000: 18) Türkçe öbeklerde *baş* her zaman

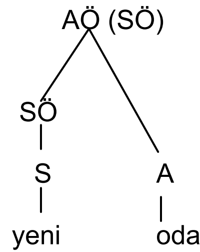
sağdadır (sondadır). Cümledeki temel baş yüklemdir. Sıfatlar, zaflar ve edatlar da -ki edatlar da doğrudan fiilce yönetilir- *baş* sayılır.

4.2. 1 Ad Öbekleri AÖ

Türkçede üç tip ad öbeği vardır:

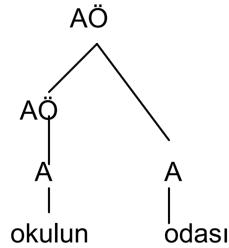
Ad Öbekleri AÖ:

(i) Bir ad ve bir sıfattan oluşan öbek

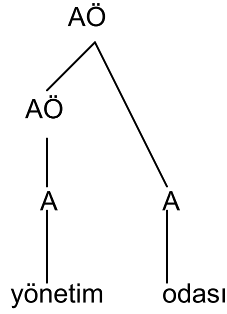
kara perkutur (te/11/uci) 'kara kartal'
SIF ADbaş

(ii) ilgi hali işaretleyicisi ile işaretlenmiş ad öbeği

Palasi-nige onduy-u 'çocuğun bacağı' (te/6/uci)
AD2 AD1 (baş)

(iii) ilgi hali işaretleyicisi ile işaretlenmemiş ad öbeği

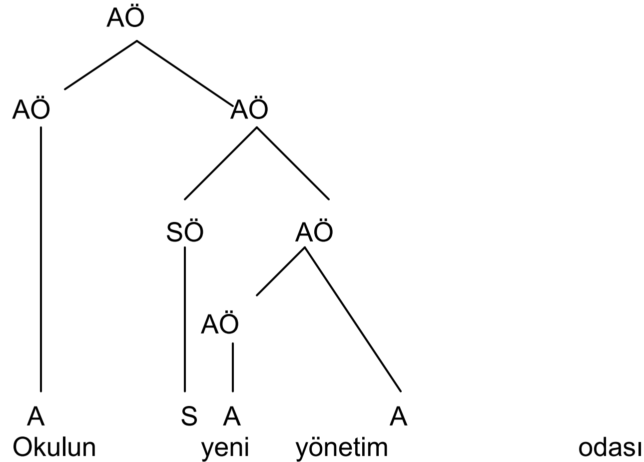
yaş bağ 'sebze bahçesi' (ss: 27a)
AD2 AD1baş

Basit yapıdaki bu üç ad öbeği de Salar Türkçesinde varlığını sürdürmekle birlikte sayı sıfatları ile kurulan öbekler artık Türkçenin kurallarının dışına çıkmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkçe bir öbekte yöneten, baş olan öge sağda bulunur bu sıfat tamlaması kategorisinde öbeğin başı ile başın yönettiği öge yer değiştirmiştir:

Aŋa heli pir yüz vi:miş. (te/37/eyşe) 'Ona para bir yüz vermiş.'
heli pir yüz ' *para bir yüz / yüz para* '
ADbaş SIF

Aŋa eşku peş vumiş. (te/40/eyşe) Onun beş keçisi varmış.
eşku peş ' *keçi beş / beş keçi* '
ADbaş SIF

Genişlemiş ad öbekleri: iç içe geçmiş ad öbekleridir.

Genişletilmiş ad öbekleri Salar Türkçesinde de işlerliğini sürdürüyor görünmektedir:

Tıl'nige sekis pa:şını jata:miş. (te/21/altı) 'Tıl'ın sekiz basını kesmiş.'

<u>tıl'nige</u> <u>sekis</u> <u>pa:şını</u>
AD2 SIF + AD1(baş)

Ayah işindege işkusı-yikusıne pu işkısı içmiş, yimiş. (te/55/ulla) 'Kâsenin içindeki içeceği-yiyeceği bu ikisi içmiş yemiş.'

<u>Ayah[ø]</u> <u>işi + ndege</u> <u>işkusı-yikusıne</u>
<u>AD2 AD1(baş)</u> AD1(baş)
SIF

Salar Türkçesinde kimi genişletilmiş ad öbeklerinde bir ad aynı düzlemde hem *yöneten* hem *yönetilen* olabilir;

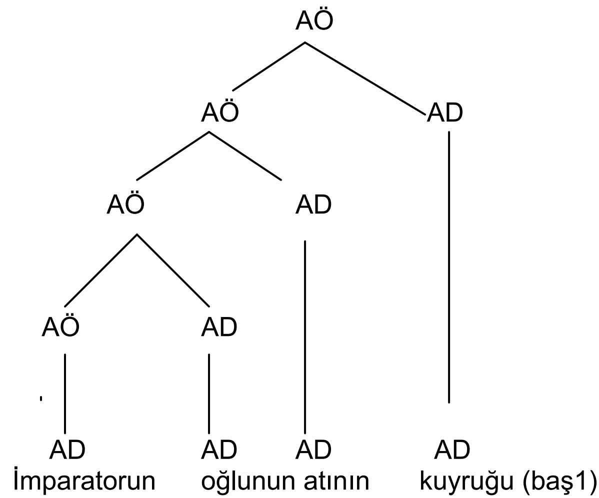
Agu Karaci Kuzkur-oγlän[a]: yaşamiş: "<u>Huaŋşaŋ avunige atnige kuruguna</u> vah te yán da vär!" dimiş. (te/21/altı) 'Agu Karaci Kuzkur Oğlana söylemiş "İmparatorun oğlunun atının kuyruğuna bak da hemen git !" demiş*."*

[Huaŋşaŋ[ø] avunige at[ø]nige kurugu]

(i) huaŋşaŋ[ø] avu 'imparatorun oğlu'

(ii) huaŋşaŋ[ø] avunige at[ø] 'imparatorun oğlunun atı'

(iii) *huaŋşaŋ[ø] avunige at[ø]nige kurugu* 'imparatorun oğlunun atının kuyruğu'

4.2.2 Edat Öbekleri EÖ

Edatlar ve hâl işaretleyicileri işlev bakımından birbirine denk özellikler sunarlar. Hâl işaretleyicileri gramatikalleşme sürecinde günümüzde daha hareketsiz, yerleşmiş durumdadır, stabildir. Edatlar ise daha hareketlidir, gelişimleri (şekil olarak) hâl eklerine göre daha kolay izlenebilmektedir. Bağımsız şekilde kullanılabilen bu elementler yönettiği ögeyle birleşik görünümde de karşımıza çıkar.

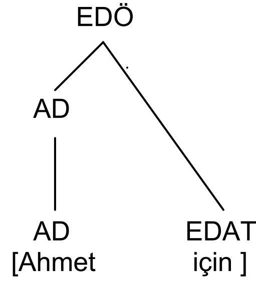
Türkçe, sola dallanan cümle yapısına uygun olarak son çekim edatlarına sahiptir. Formal sentaktik temel ögeler olarak bunlar, edat öbeklerinde (postpositionalphrase) sonda bulunurlar ve gramatik ilişkilendirici (relator) işlevini görürler. Edatlar, bağımsız sözlük birimlerin gramatikalleşmeleriyle tekrar tekrar yenilenen dayanıklı unsurlar arasındadır (Johanson 2002: 114).

Edatların yönettiği gruplar da fiillerin açtığı istem boşluklarını (semantik boşlukları) doldurur. Çünkü edatın yönetimindeki parça ya da parçalar yönetici edatla birlikte *tamlayan* haline gelir, *tümleç* (tümleyen, komplement) olur. Nasıl ki bir fiilin olma noktası, yönelme noktası, çıkış noktası vs varsa fiilin olma nedeni veya olma şekli de olabilir, örneğin: *-i konuş-/-den konuş-/-de konuş-/-e konuş-/için konuş-/gibi konuş-/kadar konuş-/ ile konuş/ -ce konuş-.*

Kimi cümlelerde edatlı katılan *zorunlu istem* diğer bir deyişle *baş katılan* olabilir. Onu cümleden atamayız. *Ali çocuk gibi konuşuyor.* cümlesinde temel amaç [Ali'nin konuştuğu] iletisini bildirmek değil [çocuk gibi] grubunu bildirmektir.

Kimi ögelerin cümledeki görevi parçayı anlamlı kılma değildir. Türetim ögelerinin işlevi budur. Çekim ekleri ve parçacıkları ise öbekler kurar ve bu öbekleri başlara bağlayıp önerme hâline getirir.

Türkçe bir ifadede edat (ilgeç) öbeği şu şekilde kurulur:

Salar Türkçesi edat öbeği kurulumunu korumuştur.

Salar Türkçesinde kullanılmakta olan edatları sıralarsak:

3.3.4.1 [-la/-lane]

Bu edat yalın hâlli bir istem taşıyıcısının yönettiği isimle birleşmiş olarak kullanılır ve bir fiil yüklemin açtığı semantik boşluğu doldurur.

[AD+[ø] + [-la/-le] + YÜKfiil]

Bu edat yalnızca [-la] şekliyle yönettiği ögece taşınır, ekleşmiştir. Daha çok batı bölgesinde kullanıyor gibi görünmektedir.

Bu edat grubu iki işlevi yerine getirir:

(i) Önermeyi gerçekleştirirken kullanılan aracı gösterir.

Men tıräla (tıräla nä) torah gerber. (sg: 85) 'Ben sabanla toprağı sürüyorum.'

Piser orahla (orahlane) pogde orber. (sg: 85) 'Ben orakla buğday biçiyorum.'

Avu qılışla amasın bir c'at ülterci. (te/5/uci). 'Oğlan kılıçla annesini kesip öldürdü.'

A:tıhnı muŋasla pir suc'c'e. A:tıhne ülterci. (te/9/uci) Ayıyı boynuzuyla bir süstü. Ayıyı öldürdü.'

Kaĭna apasına pir zanzı ha:miş. Yo:lıh ujla zanzını almiş. Sıh ujila jampa:sını şo:vula:miş. Kaĭna ijı:sına bir zanzı ha:miş. Kaĭnı ijisı yo:lıh ujila zanzını almiş, sıh ujila jampa:sını şovula:miş. (te/24/han) 'Kaynatasına bir tabak götürmüş. Kaynata sol eliyle tabağı almış, sağ eliyle şamarı vurmuş (geline tokat atmış). Gelin kaynanasına bir tabak götürmüş. Kaynana sol eliyle tabağı almış, sağ eliyle şamarı vurmuş.'

İşkisı ohula vurişmiş. (te/21/altı) 'İkisi okla vuruşmuş.'

Sınjérle ta:lne paγlamiş. (te/44/éy) 'Zincirle ağaca bağlamış.'

Hahla çiçih yasa satci. (te/2/uci) 'Kağıtla çiçek(ler) yapıp satmış.'

Tohulu, sen maŋa heli verci, sinigi helluŋla şu: ohuci. (te/3/uci) 'Tohulu, sen bana para verdin, (ben) senin paranla eğitim aldım, okudum.'

(ii) Önermede, birinci katılanın önermeyi kiminle veya neyle gerçekleştirdiğini gösterir.

Men siŋnämla bu oyde otbär. (sg: 85) 'Ben kız kardeşimle bu evde oturuyorum.'

U avula oynaba. (sg: 85) 'O oğlanla oynuyor.'

Men senla vagur. (sg: 85) 'Ben senle gideceğim.'

Pir kunura avu palala oĭname:ş. (te/5/uci). 'Bir gün oğlan çocuk(lar)la oynuyormuş.'

3.3.4.2 [vulä]

Bu edat yalnızca SG'nin dil malzemesinde görülür. Yönelme hâlli istem taşıyıcısını yönetir, 'bir şey için ' anlamlı edat grupları kurar ve fiil yüklemin sebep zarfına işaret eder. [vulä] Çince bir partikeldir.

[AD+[YÖN]+[vulä]+YÜKfiil]

Sen naŋa vulä gelci ? (sg: 86) 'Sen ne için geldin?'

Men salar gaçanä dioça etgenä vulä gelci. (sg: 86) 'Ben Salar dilini araştırmak için geldim.'

U ohuşe vulä vamiş. (sg: 86) 'O okumak için gitmiş.'

Sini işdegenä vulä, men go yerä varci. (sg: 86) 'Seni bulmak için, ben ta o yerlere gittim.'

Aŋa vule men gelci. (sg: 107) 'Ben onun için geldim.'

3.3.4.3 [kiyin]

Bu edat yalnızca te/21'de bir tek önermede görülmüştür, 'ondan sonra ' anlamlı zaman zarfları kurar.

[AD+[AYR]+[kiyin]+YÜKfiil]

Anden kiyin paγsuhnı çıharmiş. (te/21/altı) 'Ondan sonra bağırsaklarını çıkarmış.'

3.3.4.4 [kama]

Bu edat yalın halli istem taşıyıcılarını yönetir, ' bir şey gibi ' anlamlı edat öbekleri kurar. Hem isim hem fiil yüklemlerce yönetilebilir. Daha çok batı bölgelerinde görülür:

[AD+[ø]+[kama] + YÜKis/fiil]

Horkerirni te:mur sınjırına: paγlamiş işt kama asramiş. (te/21/altı) Horkerir'ni demir zincirle bağlamış, köpek gibi beslemiş.'

Men a:rtıma pa:s pu:ri ka:
Pasıl da keliŋiz. (te/15/uci)
'Benim ardımdan pars, kurt gibi
toplanıp da geliniz.'

Ulär ah toşäm ma qo:za örhannie dayätqanda acina çurmişta uşkäm qama gaşmieş. (tesa/ahtov) 'Onlar ak tavşan ve kuzu urganı çözünce, (tilki) arkasını dönüp uçak gibi kaçmış.'

Poŋzandän teri çh aartigi su qama: ingimiş. (tesa/3) 'Vücudundan teri çıkıp arktaki su gibi akmış.'

Kırnıynı ügen kı:termiş, a't kemaga minmiş. (te/21/altı). 'Kırnık'a eğer vurmuş, (onu) at gibi binmiş.'

Tulugu yanşaci "Sen maŋa vegiĭni patuŋkune sen yanşagan k'ama: pallarımnigi qulayı ajinda to:şitiper dä pallarım mın ülci (te/21/altı). 'Tilki söyledi "Senin bana verdiğin davulu senin söylediğin gibi yavrularımın kulağının ardında çaldım da yavrularımın hepsi öldü.'

Pu iligi kama te'lli emes-ar!- tici. (te/21/altı) 'Bu önceki gibi tatlı değil imiş.'dedi.'

Aŋa kaĭnası yaşa:miş: "Se a:şnı aĭ k'ema yi s'ıç kema toyrı ! Kun kormegan, yel kormegen çoyajını lovula !" te yaşamiş. (te/24/han) 'Ona kaynanası buyurmuş "Sen aşı (aşın hamurunu) ay gibi aç, saç gibi (ince) doğra! Gün görmemiş, yel görmemiş sebzeleri kavur ! diye söylemiş.'

Varsa, o:c'uh ehmegine payaya veĭmiş. Payaya vegine paya kiş ka:ma:sur vumeş. (te/45/éy) 'Gitse ki oğlan ekmeğini kurbağaya vermiş. Kurbağaya verir vermez kurbağa bir insan gibi olmuş (imiş).'

Kimi önermelerde yüklem işlevinde kullanılabilir:

Yizi toräh qamaya. (tesa/3) 'Yüzü toprak gibi.'

3.3.4.5 [te]

Kıpçak tipli bu edata yalnızca manzum, kalıp bir metinde rastlanmıştır. Burada ' bir şey gibi ' anlamını taşımaktadır:

[AD+[te]+YÜKfiil]

Qara qoĭnigi yoŋari te
Ozayur ki:gi-yu! (te/48/hoca)

‘Kara koyunun yünüymüş gibi
Uzayıp geleyim ey !’

3.3.4.6 [vilen/nenen]

‘*ile* ’ anlamılı bir edattır. Bu edat yalnızca *Mınta* ‘da, seyrek olarak da *Ullağıl* bölgesinde görülür. Görünüm alanına bakıldığında batı bölgelerinde kullanılan Oğuz özellikli diyebileceğimiz [-la] edatının doğu bölgelerindeki Kıpçak tipli alternatifi gibi görünmektedir. Yalın hâlli istem taşıyıcılarını yönetir ve oluşturduğu öbek fiil yüklemce yönetilir:

[AD+[ø]+[vilen/nenen]+YÜKfiil]

Piser sa:lar turkeçinenen yaşasa… (te/59/mın) ‘Biz Salar Türkçesi ile söylesek…’

Pu yöänyininen pu altu:li sa:jani c‘ic‘miş tera. (te/59/mın) ‘Bu sebep ile bu altıyuli yerini tutmuşlar derler.’

Pu yo:äŋyinenen men ohu kun´eŋ ke:meĭtır!” (te/63/mın) ‘Bu sebep ile benim okumaya gönlüm gelmiyor (ben ders yapmak istemiyorum)’
“Naŋ kelsa, po: vilän vur!” (te/51/ulla) ‘Ne gelse, silahla vur.’

İnisi po: vilän pu piçtni vurmiş. (te/51/ulla) ‘Küçük erkek kardeş silahla bu biti vurmuş.’

Avu eyişamiş “Sen mini vilän o’rişip na’kur–i? -etep sanzını sundurmiş. (te/51/ulla) ‘Oğlan seslenmiş “Siz benimle kavga edip ne yapacaksınız acaba ?” diyip kâseleri kırmış.’

Pu taş vilän qazan işina pir vurmiş. (te/51/ulla) ‘Bu taşla kazan(ın) içine bir vurmuş.’

Pu avu taş velän pu tüleĭne vurıp iŋkelci. T‘ülä ülci. (te/55/ulla) ‘Bu oğlan taşla bu kartalı vurup düşürdü. Kartal öldü.’

3.3.4.7 [bili]

Bu edat '*bir şey/bir kişi ile birlikte*' anlamlı edat grupları içerisinde yer alır ve ana yüklemin hâl zarfını kurar:

[AD+[bili] + YÜKfiil]

Buyun men ma u bili gelci. (sg: 85) 'Bugün ben ve o birlikte geldik.'

Ucco bili yıra. (sg: 85) 'Üçümüz birlikte gidelim.'

Ahun işkisı pile pir üçirse, zaŋır yirigi ayzına qatamiş ta Agu Karaĵi ülmiş. (te/1/uci) 'İki ahun birlikte bir baksa ki iğneyi yüreğinin ağzına batırıp Agu Karacı ölmüş.'

3.3.4.8 [vahsa]

Bu edat *bak-* fiilinin şart eki ile çekimlenmiş halinin *dönüşüme* (*reanalize*) uğraması sonucu oluşmuştur. [-A göre] anlamlı edat grupları oluşturur ve iki isimsel grubun karşılaştırılmasında kullanılır. İsim yüklemli cümlelerde karşılaştırmaya temel olan ögeyi yönetir. Bu edat tipine doğu bölgesindeki Ullağıl metinlerinde ve SPP'deki dillik malzemede rastlanmıştır.

[AD+[YÖN]+[vahsa]+YÜKfiil]

Kun-ana işkısına vahsa, ya'cuh volci. (te/53/ulla) 'Kunana ikisine göre daha güzel idi.'

Öglinige kiĭnina vahsa, Masembunı kiĭne ya'cuhar. (te/53/ulla) 'Oğlan(lar)ın karılarına göre Masembu'nun karısı daha güzel imiş.'

Ma saŋe vuhsi şigi citag-a. (spp: 8/195) 'Ben sana göre iki (yaş) büyüğüm.'

3.3.4.9 [da]

Salar Türkçesi malzemesinde bir örnekte [da] partikeli [bile] edatı işlevinde kullanılmıştır;

> *Pu avu keĭnina yaĭşaci "Oye kem keĭci? Pu soyıte kem yacci?" Ana yaĭşaci "Bir kiş ta ke:meci. Sen pa:γanden me ya:lγuzum yac'c'e!"* (te/60/mın) 'Bu oğlan karısına sordu "Eve kim geldi ?" Kız yanıt verdi "Bir bir kişi bile gelmedi. Sen gittiğinden (beri) ben yalnız yattım."

3.3.4.10 [vahä]

Bu edat, bir zarf fiil kurulumunun edat kategorisine geçmesi ile oluşmuştur, Bu edat eylemin yöneldiği hedefi gösterir:

> *vahä* < vah + ä(p)
>
> *bakarak, bakıp* > ' -A doğru '

[AD+[YÖN]+[vahä]+YÜKfiil]

> *Avo abasinä vahä yeşaci*. (sg: 86) 'Oğlan babasına seslendi.' Men aŋa vahä "Sen naŋ etber i?"deci. (sg: 86) 'Ben ona "Sen ne yapıyorsun acaba ?" dedim.
>
> *Sen aŋa vahä var*. (sg:86) 'Sen ona git.'
>
> *U burä daggä vahä gaşbarci*. (sg:86) 'O kurt dağa doğru kaçtı.'
>
> *Çaya yürgine ijası apasına va:hı "Senigi o:ŋ sanzısını peligi sundırır.*" (te/38/eyşe) (Elinde bırakır bırakmaz üvey anne) Anne babaya "Senin oğlun kâseleri böyle kırıyor (işte)." (demiş)
>
> *U tılıγıya vaha "Seler qala vaγur e? sormieş.* (tesa/ahtov) 'O, tilkiye "Siz(sen) nereye gidiyorsun acaba ?" (diye) sormuş.'
>
> *Purä to:şänlära vaha "Seler qala vaγure?" sormieş.* (tesa/ahtov) 'Kurt tavşana "Siz (sen) nereye gidiyorsun acaba ?" (diye) sormuş.'

O:c'uh apasına va:hı "Zanzını sen pir c'üt ta vah!"- te:miş. (te/38/eyşe) 'Oğlan babasına "Kâseyi sen bir tut da bak" demiş.'

3.3.4.11 [ili]

Bu edat tipine yalnızca SG dil malzemesinde rastlanır. Bu edat '-den önce ' anlamlı zaman zarfları kurar:

[AD+[AYR]+[ili]+YÜKfiil]

İgi yilden ili sen gada otbär? (sg: 87) 'İki yıl önce sen nerede oturuyordun?'

Bär yilden ili men siliaŋdä ohubär. (sg: 87) 'Bir yıl önce ben Silianŋ'da okuyordum.'

3.3.4.12 [bele]

Yalnızca SG'nin dil malzemesinde görülen bu edat '-den itibaren, -den beri ' anlamını içerir:

[AD+[AYR]+[bele]+YÜKfiil]

Uc gunden bele u yahşicuh dinmimiş. (sg: 87) Üç günden beri o dinlenememiş.'

Bogdä orgändän bele yagmur yagmaci. (sg: 87) 'Buğdayı biçtiğimizden beri yağmur yağmadı.'

Mundan bele muş daldär. (sg: 87) 'Buradan başlayarak artık hünnap ağacıdır.'

Bu aydän bele mundä her gunä yagmur yagär. (sg: 87) Bu aydan başalayarak burada her gün yağmur yağar.'

3.3.4.13 [arci]

Yalnızca SG dil malzemesinde görülen bu edat ‘ -den sonra ‘ anlamlı zaman zarfları kurar;

[AD+[-den]+[arci]+YÜKfiil]

Mundän arci beliγi etguma. (sg: 87) ‘Bundan sonra sakın böyle yapma.

Men agärägandän arci poŋäm ason gurci. (sg: 87) Ben hasta olduktan sonra vücudum yavaş yavaş zayıfladı (kurudu).’

Mundän arci men işnä yahşicuh etgi. (sg:88) ‘Bundan sonra ben işimi çok iyi yapacağım.’

3.3.4.14 [daşi]

Yalnızca SG’nin dil malzemesinde görülen bu edat ‘ -mesi(nin) dışında / -den başka’ anlamlarını içerir:

[AD+[den]+[daşi]+YÜKfiil]

U, hade gahca bilgenden daşi salar gahca da bilär. (sg: 88) ‘O Çin dilini bilmesinin dışında Salar dilini de bilir.’

Bu asidde bogcidän daşi başga ehmici. (sg: 88) ‘Bu tarlada (tarlaya) buğdaydan başka bir şey ekmedim.’

3.3.4.15 [soŋä]

Salar Türkçesine ait dil malzemesiiçinde bir tek önermede rastladığımız bu edat ‘-den sonra ‘ anlamını içerir:

Men gece oylieden soŋä geγändär. (sg: 88) ‘Ben dün öğleden sonra geldim.

KORPUS

Salarskie Teksti (1964) E. R. Tenişev

17. Tekst: Deve Oyunu, s:38

(1) *İşki kiş törtenni çü:re kiye tö:ye taŋnar. Pir kişi törtenni çöre kiye Qaramaŋ taŋnar. Qaramaŋ tö:yenigi purnuna çulır ta:hı yeler. Qaramaŋ asanı c'iyener. Ta:şi bir kiş Qaramaŋa sorır.*
(1)İki kişi postu tersinden giyip deve olur. Bir kişi postu çevirip giyerek Karaman olur. Karaman devenin burnuna ip, takarak, yeder, çekip gider. Karaman asaya dayanır. Diğer kişi Karaman'a sorar.

(2) *Paşqa kiş: "Sen qa:tan ke:gen?"*
Qaramaŋ: "Sämärkandiden çıhke:gen!"
Paşqa kiş: "Qa:la kegen anden?"
Qaramaŋ: "Kancataŋa kelci!"
Paşqa kiş: Anda naŋ yegen?
Qaramaŋ: Anda şovumu qajayan, ho:s çaylayan!
(2) Diğer kişi: "Sen nereden geldin?"
Karaman: - "Semerkant'tan geldim."
Diğer kişi: "Oradan nereye geldin?"
Karaman: "Kancatan'a geldim."
Diğer kişi: Orada ne yedin?
Karaman: Orada sert ot yedim, ceviz gibi işedim.

(3*) Paşqa kiş: Anden qa:la ke:gen?*
Qaraman: Anden Caŋcavaya ye'c'i!
Paşqa kiş: Naŋ yegen?
Qaraman: Şovumu yeci, çobuyan çaylaci.
Paşqa kiş: Anda qa:la va:yan?
Qaraman: Otuz taqqa ye'c'i! To:ruhnı piŋna vursa, piŋ çihqan, o:men vursa, o:men tolyan. Andan salar tifaŋa ye'c'i!
(3) Diğer kişi: Sonra nereye geldin?
Karaman: Sonra Cancava'ya ulaştım.
Diğer kişi: Ne yiyordun?
Karaman: Sert ot yiyordum, çobugan işiyordum.
Diğer kişi: Oradan nereye gittin?
Karaman: Otuz dağa ulaştım!, Toprağı tartıyla tartınca, tartılar denk oldu, kutsal suyu tartsam omen doldu. Oradan Salarların diyarına ulaştım.

(4) *Paşqa kiş: Salar tifaŋda naŋ e'ken?*

Qaraman: Yule ye'ken. Sunı o:mene vursa, o:men tolγan, piŋ vursa, piŋ tolγan. Munda ya'qu yer te-ta ya'qan.
Orha uçirsa, huĭ ya:hınare, rıtah vure, et yiye konĭen tulagu yerare!
En'şa uçirsa. Mo:ren ya:hınare. Altun qa:zı koŋĭen tulasa, vogarı!
(4) Diğer kişi: Salar diyarında ne yapıyordun?
Karaman: Kaynağa ulaştım. Suyu omene vurduğumda omen doldu. (Bir omen sıradan su bir omen kutsal suya denk oldu). Suyu büyük terazide tarttım, teraziler denk oldu. Burası "yatılacak yer" deyip burada yattım, kaldım. Güneye baksan, orman yakındır, avlanarak, et yiyerek yaşamak mümkündür, kuzeye baksan, nehir yakındır, altın çıkararak yaşayabilirsin.

(5) *Seĭ ihilonige uruγu tuvitarı.*
Seĭ ihilogine uruγu k'o'h vumusinige muŋazı kemagı tuĭlaga !
Uza'ci kile seĭ yicanı, Şansite qo:yı.
Men yica Hasite otıre, c'e:nünı ca:rı, ceyoŋnı ca:rı.
Men yicanı Şansıte qo:yı,
sen yicanı Şasıte o:tıre,
Meni teicin ic'i camehkune qaĭna[cı],
Seĭ ihilonigi uruγu – nämnagän uruhar.
(5) Sizin akrabalarınız tibetlilerdir.
Sizin ikinizin akrabaları gök tibet sığırının boynuzu gibi yaşayacaklar. Sizi (seni) uğurladıktan sonra sizin ailenizi Şansite'ye yerleştireceğiz.
Ben (biz) tek aileyle Hası-gun'da kalacağız. İnek ve koyunları keseriz. Ben ailemi Şansı Gun'da bırakırım, senin aileni Hansı-Gun'da bırakırız.
Meni teicin ic'i camehkune qaĭnacı (?)
Sizin soyunuz birdir.

Salarskie Teksti **(1964) E. R. Tenişev**

27. Tekst: Salarların Göçü Hakkında Şarkı s:66

(1) *Ya:, Sämäräktän kätkän.*
Ah t'ovägä o'tuz tämänni yühlä.
O'tuz – tämänni ah tövägä yühlä: çıha kile:.
"Ka:la ki:miş ? –tese
"O'tuz-taγni o'tasına ki:miş !" –tire
O'tuz-taγni o'tasında yol ta'mi: havalla:ni ohamiş tire.
Havalla:ni ohago: o't-poĭnahta o't çıhmiş tire.
(1) Ey! Semerkant'tan çıkıp
Ak deveye otuz cüz Kuran'ı yükleyerek
Otuz cüz Kuran!ı ak deveye yükleyip çıkıp

Nereye geldiniz?- derseniz
Otuz dağın ortasına geldik! –derler.
Otuz dağın ortasında yol bulamayıp havalla'yı okuduk ! derler
Havalla'yı okuyunca çalılıkların arasından ateşler çıktı, derler.

(2) *a:ni ya:rıgına ineh kile: pu valah simina yimiş tire.*
Valah siminta:qı torıhnı p'iŋa vursa, p'iŋ çıhmiş tire.
Tuŋzıya vursa, tuŋzı çıhmiş tire.
Munta sutan a:c'ıŋku yırare tire.
Täşkän a:c'ışku yırare tire.
Urıhare uçirsa, hıĭ ya:hınare tire,
Letahure iş c'equ yırare tire.
(2) Onun ışığına inekler gelip bu bereketli yerin otunu yedi derler.
Bereketli yerin toprağını büyük terazide tarttıklarında terazi denk gelmiş
Küçük terazide tarttıklarında terazi denk gelmiş derler
Burası sudan a:c'ınku yerdir derler.
Kuyular açılacak yerdir derler.
Güneye baksan ırmak yakın imiş, derler.
İş yapılacak yerdir, derler.

***Salarskie Teksti* (1964) E. R. Tenişev**

59. Tekst: Salarların Göç Tarihi s:119

(1) *Samarkandi tifaŋda Ahmaŋor pumiş. Vu vaŋzı iratır. Samarkandita Qaramaŋor pu:miş. Vu vaŋzı iratır. İşkısı vaŋzı çegeşmiş. Ahmaŋnigi peşine pir kişe uyırı e'miş. Pir kişinige kö:legini uyıramiş. Inji pu Ahmaŋnige pe:şine Qaramaŋnige pişinina qoĭ peĭmiş. Pu işkısı huaŋşoŋ hajinda çökeşmiş. Ahmaŋnigi pe:şini Qaramaŋni peşina qoĭ peĭmiş. Ane arasında Ahmanni pe:şini kö:leh pa:şini arhasına k'otere huaŋşoŋ hacina keĭmiş. Qaramaŋnige pe:şine Ahmaŋnige pe:şin hajinda o:tıramaγadır.*

(1) Semerkant taraflarında bir Akman varmış. Bu bey imiş. Semerkant'ta bir Karaman varmış. Bu (da) bey imiş. İki bey (egemenlik için) tartışmış. Akman soyundan biri hırsızlık etmiş. Bir kişinin ineğini çalmış. Sonra bu Akman soyu Karaman soyuna iftira etmiş. Her ikisi de imparatora diz çökmüş (birbirini şikâyet etmiş). Akman'ın soyu Karaman'ın soyuna iftira etmiş. Bu sırada Akman soyundan biri inek başını sırtında taşıyarak imparatorun yanına gelmiş. Karaman'ın halkı Akman'ın halkının yanında oturamamış.

(2)*Pisere kuişin qoĭ qoĭyadır, piser cuja eteli! İnji jatah oγul yirmiş. Kici oγul lovufaŋda o'miş. Pisi Sa:larnigi ja:tah oγulini ta:şina çiha:rhusı kinzı mundan kiĭmiş. Ca:tah oγulina naŋ peĭmiş? To:ve peĭmiş. Semsem su pir zanzı piĭmiş. Semsem to:rah pir o:man pi:miş. T'empinur peĭmiş. T'iŋzur peĭmiş.*
-Punı c'it ta sen orahar par! Qaĭda tüĭlese, zemzem to:rah, zemzem su t'empina vur, t'iŋzıγa vur! Qaĭda çıhsa, qaĭda tolsa, anda o:tır!
(2) Karaman halkı "Bize iftira etmişler(dir), bir göç edelim." (dedi). Şimdi büyük oğul (Karamanın büyük oğlu) göçmüş. Küçük oğul eski vatanda kalmış.. Biz Salarların kökü dışarıya göç eden büyük oğuldan gelmiş. (Karaman) büyük oğluna ne vermiş? Deve vermiş. Bir kâse zemzem suyu vermiş. Bir oman kutsal toprak vermiş. Bir büyük terazi vermiş. Bir küçük terazi vermiş. "Bunu al, tut ve sen güneye git. Nerede kalırsan, kutsal toprağı, kutsal suyu büyük teraziyle tart ! Nerede bunlar denk olursa bunlar narede dolarsa orada yerleş."

(3) *İnji Samarkandidaγı cepur peĭmiş. Cepası sanşi pun Quran peĭmiş.*
-Punı yalac'iqoma! Puni işindagina e:ri ta kala! Pu şi comunnige cepa er oγan.
Anden to:vege yü'läjinen yurmiş.
İnji "ji:ma ha:la zaŋvu" tese, "ka:rma, ha:la" tera.
"Ta:şi t'ukku ni:ma" tese, "hortuŋgi ka:rma" tera.
"Nizıγ" tese, "na:zıγ" tera.
"Na:zıγ" tese, "pirel" tera.
"Nizıγ" dese, "işkı jil" dera.
Piser sa:lar turkeçinenen yaşasa;
"Nima hala zaŋvu" tese, "kun çih kegunçah, kun paqqunçah yir" tera. "Ta:şi t'ukku ni:ma" dese, "hortuŋgi ka:rma" dera.
(3) Şimdi Semerkant'taki bir belgeyi vermiş. Kuranın otuz bölümünü vermiş. "Bunu kaybetme! Bunun içindekine uy ve buna göre davran ! Bu imanın belgesidir." Sonra (eşyaları) deveye yükleyip göçmüşler.
Şimdi "yi:ma ha:la zaŋvu" derlerse "Karma, ha:la"derler.
"Taşi t'ukku ni:ma"derlerse, "Hortuŋgi ka:rma" derler.
"Nizıγ" derlerse, "Na:zıγ" derler.
"Na:zıγ" derse, "Pirel" derler.
"Nizıγ" derlerse, "İşki yil" derler.

(4) *Piser salar turkeçinenen ya:şasa, "aĭ çih ke:gula o:tır!" tera, "aĭ pahqula yir!" tera. Anden yiri "qa:la ye'miş?" tese, "c'inza-minzaγa ye'miş." tera.*
Tıŋzıγa vursa ,tıŋzı tolmiş tera. Piŋne vursa, piŋ tolmiş tera. Anta pir kun o'miş tera. Ta:c'i (taŋ atc'i) ke:se, to:ve hupmiş

tera. Huqqana yühni vurcinene yürmiş tera. Anden yürcinen peĭjine ye'miş tera pu sa:jane pir çuqqı te piŋ vursa, semsem to:rah çıhmamiş tera.

(4) Biz Salar Türkçesiyle söylersek, "Ay doğuncaya kadar otur!" derler, "Ay batıncaya kadar git!" derler. Oradan yürüyüp "Nereye ulaşmışlar?" derlerse "C'inza-Minzaya ulaşmışız" derler.
Küçük terazilerle tartılsa teraziler dolmuş derler. Büyük terazilerde tartsalar, terazi dolmuş derler. Bir gün orada kaldık derler. Tan atınca deve kalktı derler. Deve kalktığında deveye yükü vurup gittik derler. Oradan yürüyüp Pekin'e ulaştık derler. Bu yeri bir sınayalım diye büyük terazide tartığımızda (toprak) kutsal toprağa denk olmadı derler.

(5) *Tıŋzıya vur çıhmamiş tera. Altun c'ic'inen su jarayan yerar tera. Kumuş cicinen ç'öp jarayan yerar tera. Pulıh sa:ja:ni pu. Jöänyininen citalmamiş tera.*
Anden (peĭcinden) yürcinen Lanjouya ye'miş tera. Lanjou şe tutu o'qan yerar tera. "pu sa:jane pir çıqqı ta o'qı!"-tera. Altun cici su piŋnagan yerar tera. Kumuş cici ç'öp piŋnagan yerar tera. Piŋna vursa, semsem to:rah, semsem su, işkısı ta, çıhmamiş. Tera. Tıŋzıya vursa, semsem to:rah, semsem su, işkısı da, çıhmamiş tera.
(5) Küçük teraziye vurduklarında toprağın ağırlığı eşleşmedi derler. Yerli suyun ağırlığını kutsal suyla tarttıklarında onlar da eşleşmedi derler. Burası altın verilip su kullanılan yerdir derler. Gümüş verilip ot kullanılan yerdir derler. Bu sebepten bu yere yerleşememişler derler. Oradan (Peĭcin'den) yürüyerek Lanço'ya ulaşık derler. Lanço(dur) oturulacak yerdir derler "Bu yeri sınayalım da yerleşelim!" derler. Altın verilip (tutulup) su kullanılan (su altın değerindedir) yerdir derler. Gümüş verilip ot alınan yerdir derler. Büyük teraziye vurulduğunda kutsal su ve kutsal toprak ikisi de (yerli su ve toprakla) denk gelmemiş derler. Küçük teraziye vurulduğunda kutsal toprak ve kutsal su, ikisi de (yerli su ve toprakla) denk gelmemiş derler.

(6) *Lanjouden yürcinen Ganca tese, ye'miş tera. O:rını uçirsa, tizden tizer tera. E:şe uçirsa, piŋden piŋar tera. "pu sa:jani qoĭ çıqqı ta, at çıqqı da, ko:leh çıqqı ta, maldan mal çıqqı da koŋĭeŋ tuĭlagurar te sa:jani çıqqı!"-tera. Piŋne vursa, semsem to:rah, semsem su, işkısı da, çıhmamiş tera. Tıŋzıya vursa, semsem to:rah, semsem su, işkısı da, çıhmamiş tera. Altun c'ic'inen su ta'maγ tera.an yerar.*
(6) Lancou'den yürüyerek Ganca'ya eriştiler dediler. Güneye bakıldığında düzden düzmüş. Kuzeye baktığında genişten genişmiş derler. Buralarda koyunlar çıkacak/olacak, atlar olacak, inekler olacak maldan mal çıkacak, çoğalacaklar burada

ömür geçirmek olur diye bu yeri sınayalım!”-dediler. Büyük terazide tarttığımızda, kutsal toprak, kutsal su ikisi de (yerli su ve toprakla tarttılar) denk gelmedi derler. Küçük teraziyle tarttığımızda kutsal toprak, kutsal su ikisi de (yerli su ve toprakla tarttılar) denk gelmedi derler. Burası altın verdiğinde bile su bulamadığın bir yermiş derler.

(7) *Kumuş cicinen ç'öp ta'pmayan yerar tera. Pu yüäŋyinnenen pu sa:janne citalmamiş tera. Kanca tizden yirjinen Siliŋa ye'miş tera. Siliŋ şe peg ohqu yerar tera. “pu sa:jane pir çıhqı!”-tera. Tıŋzıya vursa, tıŋzı tolmur tera. Piŋne vursa, piŋ tolmur tera. Semsem su, semsem to:rah, işkısı ta, çıhmamiş tera. Altun c'ic'e su piŋnayan yerar tera. Kumuş cice ç'öp piŋnayan yerar tera. Tinzı, tempina semsem su, semsem to:rah çıhmagula yüänyinenen pu sa:jane citalmamiş tera.*
(7) Gümüş verildiğinde bile ot bulunmayan bir yermiş derler. Bu sebeple bu yeri kullanamamışlar derler. Ganca düzünden çıkarak Siliŋ'a erişmişler. Siliŋ ki beylerin oturacağı yermiş derler. Bu yeri bir deneyelim derler. Küçük terazide tarttıklarında “Terazi dolmadı.” derler. Büyük terazide tarttıklarında “Terazi dolmadı.” derler. Kutsal su, kutsal toprak ikisi de yerli su ve toprakla denk gelmedi. Burası altın verip suyun tartıldığı yermiş derler. Gümüş verilip otun tartıldığı yermiş derler (su altın değerindedir/ot gümüş değerindedir). Büyük ve küçük terazilerdeki su ve toprağın ağırlığı (yerli su ve toprakla) denk gelmediği için bu yeri vatan tutamamışlar derler.

(8) *Siliŋdan yürcinen Pejana ye'miş tera. O:ren uçirsa, mantonı tayar tera. Uĭşıh mal cici koŋĭeŋ tulagu yerar tera. Eĭşane uçirsa, manton tayar tera. A't cic'inen, ko:leh cicinen koŋieŋ tulagu yerar tera. Altun cici su ja:rıyu yerar tera. Kumuş cici ç'öp jarayu yerar tera. Tiŋzı, tempina vursa, semsem to:rah, semsem su, işikısı ta, çıhmamiş tera. Pu yöänyininen pu sa:jane c'italmamiş tera.*
(8) Siliŋ'den çıkıp Peyan'a ulaştılar derler. Güneye bakınca ulu dağlarmış derler. Bu yer küçük baş hayvan beslenip yaşanacak yermiş derler. Kuzeye bakınca pamuk gibi şişman bir dağ derler. Bu yer at ve inek yetiştirilip yaşanacak yermiş derler. Burada altın verilip su kullanılan, gümüş verilip ot kullanılan bir yermiş derler. Büyük ve küçük terazilerde tarttıklarında kutsal toprak ve kutsal su ikisi de denk gelmemiş derler. Bu sebepten bu yeri kullanamamışlar derler.

(9) *Peyandan yürcinen Kantu tese, ye'miş tera. O:rahar uçirse, piŋden pinara. E:şe uçirsa], tizden tizara. Ya:nina uçirsa ulli morenara. Anta uş kun o'miş tera. Altun c'ic'inen su piŋnagan yerar tera. Kumuş cicinen ç'öp piŋnayan yerar tera. Tıŋzı,*

t'empina vursa, semsem to:rah, semsem su, işkısı ta, çıhmamiş tera. Pu yöäŋyinenen pu sa:jani c'italmamiş tera.
(9) Peyandan çıkıp Gandu'ya erişmişler derler. Güneye bakınca dümdüzmüş. Kuzeye bakınca dümdüzmüş. Yan tarafa bakınca ulu bir ırmakmış. Orada üç gün kalmışlar, derler. Burada altını suyla otu gümüşle tartıyorlarmış / su altın değerinde, ot gümüş değerindeymiş. Büyük ve küçük terazilerde tarttıklarında kutsal toprak ve kutsal su ikisi de (yerli su ve toprakla) denk gelmemiş. Bu sebepten bu yere yerleşememişler.

(10) *Kantu tizden yircinen otuz-taqqa ye'miş tera. O:renı uçirsa, piŋden piŋara. Altun c'ic'inen su ta'pmayan yerara. Kumuş cicinen ç'öp tapmayan yerara. Tıŋzıya vursa, semsem su, semsem to:rah poŋceŋ pu:miş tera. Piŋne vursa, semsem to:rah, semsem su, işkısı, poŋceŋ pu:miş tera. Anda o'miş tera. Vu kejısı to:yini yalamiş tera. Pu pir a:mah kişe ho:pa:ne tiştercinen ayeh izini tellemiş tera. "qala pa:miş?" tese, "o't-poĭnah tövüne eŋpamiş" tera.*
(10) Gandu ovasından çıkıp otuz dağa ulaşmışlar. Güneye bakınca düzden düzmüş. Kuzeye bakınca düzden düzmüş. Burası altın verildiğinde bile su bulunmayan bir yermiş. Gümüş verildiğinde bile ot bulunmayan bir yermiş. Küçük terazide tarttıklarında kutsal su ve kutsal toprak hemen hemen denk olmuş derler. Büyük terazide tarttıklarında kutsal toprak kutsal su ikisi neredeyse denk olmuş derler. Orada kalmışlar derler. O gece deveyi kaybetmişler derler. Bir grup kişi meşale yakarak devenin ayak izini takip etmişler derler. "Nereye gitmişler?" dersek, "Dağdan çalılığa devenin yanına inmişler." derler.

(11) *Ot poĭnahne o'tne közı tişqula ot-poĭnah temişa. "Anden tö:ye qa:la pa:miş?" tese, "Altu:le yule parcinen ye'miş" tera. Töyeni ha:rsa, ho'pmamiş tera. Yühne indermiş tera. İndergana tö:ye ah taşa pellenmiş tera. Sanşi puŋ qoranni meçitä qoĭmiş tera. Tıŋzıya vursa, semsem to:rah, semsem su, işkısı ta, tommiş tera. Piŋne vursa, semsem to:rah, semsem su tommiş tera. Altun cici su piŋnagan yerar tera. Kumuş cice ç'öp piŋnagan yerar tera. Pu yöänyininen pu altu:li sa:jani c'ic'miş tera.*
(11) Burada çalılıkları ateşe verildiği için buraya Ot- Poynak demişler. "Oradan deve nereden nereye gitmiş?" denirse "Altıyuli kaynağına yürüyerek ulaşmış." derler. Deve yorulup yattığında, kalkmamış derler. Devenin yükünü kaldırmışlar. Yükü indirince deve ak bir taşa dönüşmüş. Otuz cüz Kuran'ı mescide koymuşlar." derler. Küçük terazide tarttıklarında kutsal toprak kutsal su ikisi de (yerli su ve toprakla) denk gelmiş. Büyük terazide tarttıklarında kutsal toprak kutsal su ikisi de (yerli su ve toprakla) denk gelmiş derler. Bu yerde su altın ile ölçülen

yer imiş. Gümüş ot ile ölçülen yer imiş derler. Bu sebepten bu Altıyuli yerini vatan tutmuşlar.

(12) *“Sunigi perkecʿe qaĭdan keĭmiş? Tese, “töye ya’qan, to:yeden keĭmiş” tera. “Ulli зama’tnigi perkecʿe qaĭdan keĭmiş?” tese, “sanşi puŋ qorandan keĭmiş” tera. Altu:li şe, tunĭaya ke:se, paŋkenigi eĭsar tera. Avu tuyu[sa], ana tuyu[sa], altu:li a:hun paŋke ohu at koş peĭguçi eĭsar tera. Altu:li şe tunĭadan yansa ır kiş, qa:tın kişnige ullisı, kicisı зına:ze зallayujinige eĭsar tera. Altu:li şe ulli зamara’t tera. Piser sa:larnige kici ha:зara. Altu:li şe pirket po:yan a:yıllara, mo:vähä’p po:yan a:yıllara.*
(12) “Suyun bereketi nereden kelmiş?” denirse “devenin yattığı yerden deveden gelmiş.”derler. “Ulu cemaatin bereketi nereden gelmiş?” denilirse, “Otuz cüz Kuran’dan gelmiş.” derler.
Altuli’de ki (biri) dünyaya gelse iyi dua ustaları var, derler. Oğlan doğsa kız doğsa, Altuyli’nin mollaları dua okuyup ad koyma ustalarıdır. Altuli’de biri ölse erkek kadın büyüğü küçüğü cenaze kaldırma ustasıdır, derler. Altuli büyük bir cemaattir. Burası biz Salarların küçük haccıdır. Altuli bereketi olan bir köydür, hayırlı bir köydür.

(13) *Cʿi-zı, cʿeŋfaŋ te:se, tüĭge oyullara. Ta:faŋnigi oyuli cʿi-zıya hu:vu sannan o’miş. O:renı uçirsa, ulli huyara. A:yaş jalla şaŋho: eci ko:ŋĭeŋ tu:lagu yerara. Cʿe-zı kişi şaŋho: e’ken yöänji mından keĭmiş. E:şen uçirsa, ulli morenara. Agaş jalla fa:sı palla Lanjouya endere koŋĭeŋ tu:lagu yerar te u sa:jani cʿiʿmişa. Ya:nina uçirsa, pe:he qayara. Ertah eci juhar (=yu’par) vure, suyaŋ vure, pe:saŋ vure ko:ŋĭeŋ tu:lagu yerara. İnji cʿe-zı tosqan. Seŋır, seŋfaŋ te:se, ti erge oyullara.*(13) Ci-zı hakkında konuşursak, yaşayan oğludur (Karaman’ın büyük oğlunun birinci eşinin oğlu). Bu oğul Cizı’ya Hunu idaresinin üçüncü yılında yerleşmiş (Ming Sülalesi 1371 yılı). Güneye bakınca büyük ormandır. Burada ağaç kesmek, ağaç işlemekle geçinilebilir. Ce-zı insanlarının ağaç işlemesinin sebebi buradan geliyor. Kuzeye bakınca büyük ırmaktır. Burada ağaçları kesip sallarla bağlayıp Lanjou’ya indirilerek geçinilen yerdir diye bu yeri (vatan olarak) tutmuşlar. Etrafa bakınca yüksek kayadır. Burada misk keçisi, vahşi koyun ve inek avlamakla geçinilebilir. Şimdi Ce-zı bitti. Seŋır hakkında konuşursak ikinci eşin ikinci oğullarıdır (oğludur).

(14) *O:ren uçirsa, ta:şuĭ tencʿara. Cüŋge eci pe:qarah ki:gu e’qu yerar te seŋır sa:jani cʿücʿmişa. E:ĭşe uçirsa, ulli murenara. Fa:zı palla su зu:mi ko:ŋĭeŋ tu:lagu yerara. Pu yöänyinenen seŋır kişi ayaşa ya:mani mından ke:ĭmiş. Seŋır kişi yipizı pi:pi: ayaşa te:pan ecipar. O:halda serınler fullameş. İnji seŋır tosqan. Yazı-ya:mın te:se, teseŋgi oyular. Ya:zı-ya:mun şi joip’an, şi:pa’annigi eĭsar tera. Ya:zı kişi ya:mın yiri ko:ŋĭın tu:lagu yerar tera. O:rını*

uçirsa, te’t (tö’t) qollur pumiş tera. (14) Güneye bakınca sulu yerdir. Burada insanlar tarım yapıp iyi elbiseler giyilecek yermiş diye Seŋır yerini vatan tutmuşlar. Kuzeye bakınca ulu ırmaktır. nehirde yıkanılarak yaşanacak yerdir. Seŋir halkının ağaç işlerinde ustalığı buradan gelmiş. Seŋir halkı nesillerdir ağaç işleme işiyle uğraşır. Önceden de Seŋirliler bu işle uğraşmış. Şimdi Seŋir bitti. Yazı Ya:mın hakkında konuşursak, üçüncü eşin oğullarıdır (oğludur). Yazı Yamın idari merkezdir. Bunlar söylüyorlar ki burası idari işlerle meşgul olunarak geçinilecek bir yerdir. Güneye (yukarı) bakınca dört nehir kolu varmış derler.

(15) *Pe:şin o’qula ya:mın yircinen tunĭa sallaγu yerara tep u sa:jane cʿücʿmiş tera. İnji ya:zı tosmiş. Sujı, su:faŋ te:se, ti:sıke oγullare. O:ren uçirsa, piŋden piŋara. Cüŋge eci koŋĭeŋ tu:lagu yerara. O:ren uçirsa, e:şih cʿicʿcʿe , ineh cʿicʿcʿe puzola’ttıre, qo:tıhla’ttıre koŋieŋ tu:lagu yerara. E:ĭşen uçire cünge eci koŋieŋ tu:lagu yerara. E:şe uçirsa, piŋden piŋara.*
(15) Halk göç ettiğinde idari işlerden geçinmek mümkündür diye bu yer vatan tutmuşlar derler. Şimdi Yazı bitti. Sujı, hakkında konuşulursa (burası) dördüncü eşin oğlunun oturduğu yerdir. Güneye yukarı bakınca düzden düzmüş. Tarım yaparak geçinilecek yermiş. Güneye yukarı bakılınca eşek inek besleyip bunları buzağılattırıp, yavrulattırıp geçinilecek yermiş. Kuzeye bakınca tarım ürünleri ekip geçinilecek yermiş. Kuzeye bakınca düzden düzmüş.

(16) *A’t cʿice qotuhlattıre, ısnu cice, o:γlah, qouzı çıqqu yerara. Sujı şi qo: yere pa:maγan kinzı mından ke:mişa. Sujı şi cüŋgenige eĭsara. Sujı şi u:şıh malnige eĭsara. Sujı şi eĭsih qo:tuhlaγanige eĭsara. Suji şi mo:ren qırıγında o’tsa da, mo:rennigi heĭtesine ʒalla:l yohara. Ohaldaγı papalar fullamişa. Tosqan.*
(16) At besleyip yavrulattırıp, davar besleyip oğlak ve kuzu çıkarttırılacak yermiş. Sujılılar ekip biçmekte ustadırlar. Ujililer küçük baş hayvan beslemekte ustadırlar. Sujililer eşek yetiştirmekte ustadırlar. Sujililer nehrin kıyısında otursalar da onlara nehrin faydası yoktur. Geçmişteki atalarımız da böyle davranmışlar. Bitti.

Ma Wei, Ma JianZhong and kevin Stuart (2001) *The Folklore of China's Islamic Salar Nationality*, Edwin Mellen Press: New York.

Deve Kaynağı: Döyi yül

(1) *Oholde samarkhandide khrimaŋ ma ahmaŋ diyani gaga-inior vumiş, ulani andiyi dambasi otelmamiş. Inji kumsin aghinisini parlamişde, ah döyör yehle, samarkhandidiyi toreh bur zanzi ma su bur ademe yiuhli, daghe khurenor yiuhlimişde çıh gimiş, yahşi otkhe ornor işdiyur dimişde. Uler enkih ham görmiş. Daghkhe çihkhu, suni otgu, şiŋjiaŋ tianşanni, otmiş, ele yanden yüre jiayuguanne girmiş, anden gansuniyi sucou, gancou, tianşui,ganguniut gelja, niŋşiaghe girmiş, nene ilenjani labulenniyi ganjiatanne gimiş*. (1) 'Eski bir zamanda Semerkantta Karaman ve Akman denen bir ağabey kardeş varmış, onların oradaki rehberi ile geçimleri olmamış (onlar oradaki beyleri ile geçinememişler). Sonra bu kabile büyüğünü küçüğünü toplayıp akdeveye yükleyip Semerkanttaki topraktan-sudan bir kâse alıp bir adama yükleyip ve de bir (de) Kuran yükledikten sonra (oradan ayrılmışlar, daha iyi yaşanacak bir yer arayacağız diyerek. Onlar çok sıkıntı da yaşamış. Dağa çıkınca, suyu geçince Şiŋcaŋ(ın) Tianşan dağlarını geçmiş(ler) bu taraftan geçip Jiauguan'a girmişler, oradan Gansu'nun Suço, Ganço, Tianşui, Ganguniut'una (bölgelerine) gelince Niŋşia'ya girmişler, tekrar dolarak Labulen'in Ganjatan bölgesine girmişler.'

(2) *Kharimaŋler çıh gile bici vomegen, nene aniyi kumsin aghini khireh beş kiş iriş gimş. Uler iriş gile tianşande bele yani yürmiş, khari dagh muz daghlani ute, şihaibele yane gimiş, anden guideniyi yüancugoughe enmiş. Ande on işgi kiş khamiş, başkhasi yon ilini yürmiş, yürjani labulenniyi ganjiatande kharimanglani uçirişmiş, ele-bele seliamu virişmiş.* (2) 'Karaman kabilesi gideli biraz olmamış, yine onun soyundan büyüyk küçük kırk beş kişi (onlara) ulaşmış. Onlar (buraya) ulaşırken böyle Tianşan'ın eteklerinden yürümüşler, karlı dağları,buzlu dağları geçip, Şihai taraflarına gelmişler, oradan Guyde'nin Yüancugoughe bölgesine inmişler. Orada on kişi kalmış, diğerleri daha ileriye gitmiş. Yürüyerek Labulen'in Ganjatan bölgesinde Karamanlarla karşılaşmışlar. Böyle selamlaşmışlar.

(3) *Biji diŋjani uler nene ilini yürmiş. Yürja şunhuaniyi şichaŋ khole girmiş,anden mundali daghni otmiş, otjani alitiuliniyi otus daghkhe gimiş.buhude geş vumiş, yogo yadeşmişde elyi vumiş. Döyisi da yade, susi, açihmişde elyi itba,elihkane uler otus daghde diŋmiş. Yarem gejide, kharimaŋ uyin gimiş, bur uşirse, döyisi yoha, kika jabulani çalamişde, khalosoghe işdeme vamiş.*

Ot tişirmişde ot-boynehden engimiş. İşde işde daş boynehniyi ange varse taŋmiş (elikenniyi daş boynaçuhniyi andasini da tangkhut çaliba). (3) (bu on iki kişi) Biraz dinlendikten sonra onlar yine ilerlemişler. İlerleyince Şün Hua'nın Şichaŋ gölüne gelmişler. Oradan Mundalı dağını dağını geçmişler, geçince Altıuli'nin Otuz Dağı'na gelmişler. Bu sırada gece olmuş (imiş), çok yorulmuşlar böyle olmuş (imiş). Deve de yorulup, susayıp acıkarak böyle yapıyor(muş), böyle olunca onlar Otuz Dağ'da mola vermişler. Gece yarısı Karaman uyanıvermiş, bir baksa ki devesi yokmuş, hemen yoldaşlarına çağırınca deveyi bulmaya gitmişler. Meşaleler yakmışlar, çalılıkların arasından inmişler. Araya araya taşlıklar tarafına vardıklarında sabah olmuş (bu nedenle *daş boynağ*ın bu bölümüne Tanghut derler).

(4) *İnci uler susamişde su işdeme vamiş, varse döyisi ande yülor yande daşe belenmişde yatmişde aghzinden su çih giba. İnji kharimaŋler döyisi bilendaghe su, toreh ma khurenlani almiş. Burleghe geyende döyisi enkh göryani bur sumurkeghani, yogo yaghlamiş. Inji kharimaŋler khuren aşi, uhe dovu etmiş, hudani izileghe yahşi bur ver edijani. Arde yül suni bur işse, hama tali ira, iziler akeyani sula işja bur vahse, burçıh ira.torehni ham bur vahse, yon burçih ira. Elihkane huda izlani şaŋcu etjani yahşi yiuri datmiş dimişde ande otmiş. Saler kiş alitiulide belyi otkhani ira.* (4) Sonra onlar susayınca su aramaya gitmişler, gitseler ki deve orada bir kaynağın yanında taşa dönüşüp yatmış da ağzından su çıkyor(muş). O sırada Karamanlar (Bey) devenin belindeki birer kâse toprağı suyu ve Kuran'ları (Kuranı'ı) almış, buraya gelirken devesinin çektiği zorlukları hatırlayıp çok ağlamış. Sonra Karaman (Bey) Kuran'ı açıp, okuyup dua etmiş, Huda'nın kendilerine verdiği hayır için. Orada kaynağın suyundan bir içse ki çok tatlı imiş. Toprağa da bir baksa ki tamamen aynı imiş. Böyle olunca Huda'nın bize bağışladığı güzel yeri bulduk diyerek orada yerleşmiş. Salar halkı Altıuli'ye böyle yerleşmiş imiş.

SONUÇ

Salar Türkleri Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Müslüman Türk topluluklarından biridir. Günümüzde Salar Türklerinin büyük bir kısmı Çin Halk Cumhuriyetinin Çinghai eyaletinin *Şün Hua* (Xun-hua) Otonom bölgesinde, komşu Hualoŋ Huyzu Otonom Nahiyesinin *Gandu* kasabasında ve Gansu eyaletinin Cişişen Baven Salar Otonom bölgesinin *Daheciya* nahiyesinde yaşamaktadırlar. Bu yerler dışında dağınık olarak Çinghai eyaletinin Şiniŋ şehrinin Huaŋnen, Heibéi, Haişi, Hainan bölgelerinde, Gansu'nun Şiyahi şehrinde ve Doğu Türkistan'ın Gulca nahiyesi ile Urimçi şehrinde de bulunmaktadırlar

Salar Türkçesini, günümüzde Kıpçak Türkçesinin kimi özelliklerini 14. yüzyılın sonuna kadar bünyesine alıp bu dönemden sonra bunları izole etmiş bir Oğuz lehçesi olarak adlandırabileceğimiz gibi, 14. yy Müşterek Orta Asya Türkçesinin Harezm-Oğuz özelliklerini korumuş bir Türk lehçesi olarak da tanımlayabiliriz. Salar Türkçesi bünyesinde karma lehçelik özellikler yanında, yabancı çekim özellikleri de barındıran bir Türk lehçesidir.

Salar Türkçesini 14. yüzyıl Harezm dönemi Türkçesinin karışık dil özelliklerini bünyesinde izole etmiş, Eski Doğu Oğuzcasını temsil eden bir Türk lehçesi olarak da kabul edebiliriz

Salar Türkçesi bir Oğuz lehçesi olarak görülürse bünyesinde barındırdığı karma lehçelik özellikler kolayca seçilir. Tipik Oğuz ve Kıpçak özellikleri iç içedir; [-γa / -ge] yönelme durumu; [-nı / -ni] belirtme durumu; [-γan / -gen] geçmiş zaman sıfat fiili; [-γuçi] şimdiki zaman sıfat fiili; [-γı / -gi] istek kipi eki gibi Kıpçak tipli unsurların olması bu ifadeyi destekler.

Salar Türkçesi günümüzde istatistiklere göre 100 bine yakın bir nüfusça konuşulur, ancak akıcı konuşurlarının sayısı hızla azalmaktadır. Yüksek istatistikler gerçek konuşurların sayısını gizlemektedir. Birçok bölgede halkın

ancak %30'u dile hâkimdir. 60 yaş üzeri konuşurlar özellikle bayanlar dile hâkimdir. 35 yaş üzerindekiler konuşmada akıcılığa geçebilir, ana dil yetisine sahiptirler ancak çok dilidirler. Çocuklar ise baskın dillerden biri ile yetişirlerler.

Salar Türkleri farklı ifadeler olmakla birlikte bu günkü yaşadıkları bölgeye Ming Hanedanlarından Hongwu'nun iktidarının üçüncü yılında 7 Haziran 1370'te gelmişlerdir.

Üzerinde çalışılmakla birlikte bu lehçenin şu an için yazı dili yoktur, ana Türk kitlesinden uzaklık, büyük bir siyasi birliğin içerisinde yer alma, çok dilli ortam, Müslüman olan yabancı milletlerden bireylerle evlilik, ana dilde eğitim veren okulların yetersizliği gibi durumlar lehçenin geleceği için olumsuz bir tablo oluşturmaktadır.

Salar Türkçesinin belirgin isim çekimi özelliklerine baktığımızda şu verileri sıralayabiliriz:

(1) Salar Türkçesi isimlerin çokluğunu göstermede, Türkçenin temel çokluk işaretleyicisi olan [-lAr] morfemini daha çok kalın ünlülü şekliyle kullanır. Bu işaretleyici fiil çekiminde artık kullanılmaz. Çokluk üçüncü kişi iyelik ekinin kurulumunda da yer almaz. Bu işaretleyici isimlerin çokluğunu ifade etme yanında toplumsal hiyerarşide üst basamakta olan kişilerin isimlerine eklenerek saygı anlatan ifadeler oluşturur. Salar Türkçesinde çokluğun gösteriminde analitik ifadeye geçiş de görülür. Çokluk açıklamalı, ara söz mahiyetindeki çiftli görünümlerle de temsil edilir.

(2) Konuşurlar, fiil istem bağlantısını üst yapıda işaretleyiciler yoluyla ifade edebilmelerine karşın kimi durumlarda köklü istem sapmaları da gözlenir. Özellikle sistemli bir şekilde kişi zamirlerinin tamlayan olduğu varlık cümlelerinde yer alan ilgi gruplarında ilgi işaretleyicisi yerini

yönelme hâline bırakmıştır, *maŋa avo yok* ‘benim oğlum yok’; *Mi gagamä bala yohdär*. ‘Benim ağabeyimin çocuğu yok.’

(3) Belirtme hâli işaretleyicisi Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi [-nı,-ni, -na,-ne] şeklindedir.

(4) Yönelme hâli işaretleyicisi Salar Türkçesinin bünyesinde barındırdığı karma lehçelik özelliklerini en iyi yansıtan işaretleyicidir. Bu işaretleyici düzenli bir şekilde, bu lehçede ünlülerden sonra [-γa/ge], ünsüzlerden sonra [-a/-e], /k/,/h/,/q/ fonemlerinden sonra [-qa/-ke] şeklindedir. Bu işaretleyicideki ek başı -g sesinin kullanımdaki gösterdiği düzenlilik Salar Türkçesinde çekim özellikleri bakımından bir karışıklığın değil bir karma lehçelik özelliği durumunun mevcut olduğunu gösterir.

(5) Salar Türkçesi, hâl çekiminde teklik 3. kişi iyelik işaretleyicisinden sonra /-n-/ (zamir n’si) kullanan lehçelerdendir.

(6) İlgi hâli işaretleyicisinin kişilere göre değişen varyantları yoktur, tüm isimlere [-nigi,-nige, -ni] şeklinde gelir. Bu işaretleyici ilgi eki ve aitlik partikelinin birleşmesinden oluşmuştur. Gunnar Jarring bu tipteki ilgi kurulumunu Hoten Kaşgar ve Guma diyalektlerinde, Ramsted ise Mançu dilinde tespit etmiştir.

(7) İlgi işaretleyicisi ve iyelik ekleri arasında kişilere göre kurulan uyum ilgi hâlindeki tek varyantlılıktan dolayı morfolojik olarak görünmez. Uyumu tek varyantlı ilgi işaretleyicisini taşıyan zamirler sağlar.

(8) Çokluk kişilere ait iyelik ekleri Salar Türkçesinde kullanımdan düşmüştür.

(9) Salar Türkçesinde teklik 3. kişiye ait iyelik eki [-si] kimi isimlerlerle işlevsiz ve bağlantısız bir şekilde kullanılır.

(10) [ki] aitlik eki Salar Türkçesinde iki kurulum içinde yer alır: (i) bulunma hâli işaretleyicisi ile işaret sıfatları kurar; (ii) ilgi hâlinin kurulumunda kalıplaşmış olarak kullanılır.

(11) Salar Türkçesinde özne konumundaki zamirlerin durumu Salar Türkçesinin en spesifik özelliğini oluşturur. Zamirlerin en dikkât çeken özelliği, bunların bu lehçede çekim ögesi hâline gelmesidir. Özne konumunda ve aslen çekim dışı unsur olan kişi zamirleri sözlüksel düzlemden çekim düzlemine geçmiştir.

(12) Türkçenin özne konumundaki zamirleri düşürebilme özelliği Salar Türkçesinde kişi kategorisinin yok olması nedeniyle işlerliğini yitirmiştir.

(13) Türkçenin isim düşürme yöntemi ile sıfatlara rol yükleme ve isim öbeğinde yönetilen iken sıfatı baş hâline getirebilme yetisi Salar Türkçesinde de işler durumdadır, *Pu işkısı avunige ayayı* <u>*işindigene*</u> *işçi, yici*. ‘Bu ikisi oğlanın kadehinin <u>içindekileri</u> içti, yedi.’

(14) Salar Türkçesinde isimlerin yüklem olarak çekimi Türkçenin yapısal çekim görünümünden farklıdır. Yüklemsel çekim hiçbir kişi, kip ve zamanda morfolojik olarak yoktur, *Piser daniş*<u>*där*</u>*.* ‘Biz tanış(ız). Bu morfolojik yitim kişi için cümledeki zamir olan sözcükle giderilir. Zaman ve kipsel özellikler ise türlü partikeller ile gösterilir.

<u>Salar Türkçesinin Fiil çekimi özelliklerini sıralarsak</u>;

(1) Salar Türkçesinde kişi kategorisi kullanımdan düşmüştür, fiil üzerinde taşınmaz, kişi kategorisi (i) özne konumundaki kişi zamirleri ile (ii) özne olabilen sözcük sınıfları ile (iii) tekli kişilere ait iyelik işaretleyicileri ile temsil edilir. Bu kategoride morfolojik bir yitim olmakla birlikte işlevsel bir yitim yoktur.

(2) Zaman ve kip kategorisinde çoklu bir temsil şekliyle karşılaşılır. İki tip şimdiki zaman vardır. [var/yok] partikelleri ile kurulan asıl şimdiki zaman ve Eski Türkçeye dek götürebildiğimiz -r işaretli şimdiki zaman. Her iki şimdiki zamanın kullanımı yaygındır, *Yagmur yagba.* 'Yağmur yağıyor.'; *U yihalançanä yürbär*. 'O, sallanarak yürüyor.'; *Men (piser) varohtur.* 'Ben gitmiyorum.'// Lu-şe her kune mini töyer. (te/6/uci) 'Öğretmen her gün beni döver/dövüyor.'

(3) Gelecek zamanda de çoklu temsil göze çarpar, gelecek zaman (i) [-γur-/-γa-] şeklindeki kıpçak kökenli işaretleyiciler ile kurulabildiği gibi (ii) Türkmen Türkçesinde olduğu gibi -r işaretleyicisi ile de ifade edilebilir. *Men pir kişar, cıtamagar*. 'Ben bir kişiyim, yenemeyeceğim.'/ *Men yaş-maş alma va:gur.* 'Ben sebze almaya gideceğim.'

(4) Salar Türkçesi görülen geçmiş zaman kategorisinde fonetik farklılıklar olmakla birlikte diğer Türk lehçeleri ile ortak özellikler sergiler, [-ci] işaretleyicisini kullanılr. *Ma yadaci*. 'Ben yoruldum.'

(5) Dolaylı geçmiş zamanın ifadesinde [-miş] ve varyantları hâkimdir; *U igisi ayedde çalişmiş.* 'Onlar avluda güreşmişler. Salar Türkçesinde görülen ve dolaylı geçmiş zamanın kullanımında karışıklığın olduğu durumlar gözlenebilir, bu durumda baskın olan işaretleyici [-ci]'dir. Konuşurlarca [-ci], [-miş] yerine kullanılabilirken tersi bir durum asla gözlemlenmez.

(6) [-miş] isim yüklemlerde asla [var] partikeli ile kullanılmaz. Varlık cümlelerinde 'var imiş' gibi bir ifadenin kurulumu söz konusu olduğunda 'var' yerine *vu-* 'olmak' fiili kullanılır. İsim soylu yüklemlerde -miş'in işlevini [-a/-era] gibi dolaylılık anlatan kiplik özellikler de sergileyen ek fiil işaretleyicileri kullanılır.

(7) Kıpçak kökenli [-γan]'ın zaman işaretleyicisi olarak kullanımı oldukça seyrektir. Bu alanda hâkim işaretleyici [-miş]'tir. Buna karşın geçmiş zaman

sıfat fiilinin temsilinde tamamen [-γan] kullanılır. [-miş] sıfat fiil olarak kesinlikle kullanılmaz.

(8) fiil +[-γan] var/yok +(KOP) şeklindeki Kıpçak tipli geçmiş zaman kurulumunu Tenişev'in metinlerinde kesinlikle görülmez. Bu kurulum daha çok birleşik kiplere denk gelir.

(9) Salar Türkçesinde beş ana kip tespit edilmiştir; (i) İstek Kipi (ii) Dilek Kipi (iii) Esas Emir Kipi (iv) Gereklilik Kipi (v) Şart Kipi. Salar Türkçesinin fiil çekiminde, kip kurulumunda bazen köke kategori ekleme yerine analitik ifadelere geçiş gözlenir. İstek ve gereklilikte analitik yötem kullanılır.

(10) Salar Türkçesi esas istek kipinin ifadesinde Oğuz grubu lehçeleri ile eş özellikler gösterir. Teklik birinci kişide [-a/-e]; çokluk birinci kişide [-al/-el; -ala/-ele] işaretleyicileri kullanılır.

(11) Dilek kipinin anlatımında ise Kıpçak tipli [-γı/-gi] işaretleyicisi kullanılır.

(12) Salar Türkçesinde esas emir kipi teklik ikinci kişide eksiz olarak temsil edilir ve esas işlevi yanında istek ricâ, yalvarma, tehdit, uyarı, ivedilik, tavsiye, izin, direktif gibi kiplik anlamları da işaret edebilir.

(13) Salar Türkçesinde *uyarı, reddetme, sakın yapma* anlamlı [-guma] ve *yasaklama, çabukluk, emir* anlamlarını içeren [-doγo] gibi tamamen gramatikalleşmiş kiplik kurulumlar da mevcuttur.

(14) Gerekliliğin ifadesinde Harezm dönemi Türkçesinde kullanılmış olan fiil + [-γu/-gu/-γı/-gi] + (iyelik>ø)+ kele- + basit zaman/kip kurulumu kullanılır. Diğer Oğuz grubu lehçelerinde bu tip gereklilik kurulumuna rastlanmaz.

(15) [-sA] işaretleyicisi daha çok kalın ünlülü şekli ile (i) Şart kipinin ifadesinde (ii) -sa ekli zarf fiil kurulumunda (iii) delile dayalı dolaylılık kipliğinin

kurulumunda kullanılır. Bu işaretleyicide istek kipine geçiş görülmez. [-sa] bazı kiplik işlevlerin ifadesinde de görev alır.

(16) Yeterliliğin ifadesinde Kıpçak lehçelerine özgü fiil + [al-] kurulumu hâkimdir. Oğuz tipli yeterlilik kurulumuna seyrek olarak rastlanır. Bunun yanında Harezm Türkçesi kökenli fiil + [-sa] + vo- kalıbı ile oluşturulan yeterlilik kurulumlarına da yaygın olarak rastlanır.

(17) Salar Türkçesinde kullanılan *ocır-/o't-* 'oturmak'; *qal-* 'kalmak'; *ge(l)-* 'gelmek'; *qu-* 'koymak'; *yür-* 'hareket etmek'; *par-* 'varmak'; *ver-* 'vermek'; *tos-* 'bitmek' gibi tasvir fiilleri eklendikleri ana fiile süreklilik, tamamlama, istek, ettirgenlik, bitirme, tezlik anlamlarını yükler.

(18) Salar Türkçesinde kişi kategorisi morfolojik olarak yok olduğu için yüklemcil uyum morfolojik olarak gösterilmez, fiil üzerindeki uyum ögeleri [ø] durumundadır.

(19) Salar Türkçesinde kişi işaretleyicileri kullanılmadığı için soru işaretleyicisi çekimde hem isim hem fiil cümlelerinde final pozisyonuna geçmiştir.

(20) Çatı kategorisi işlerliğini korumakla birlikte İncelenen malzemede edilgenlik işaretleyicisi ile kurulmuş cümlelere rastlanmaz. Edilgenlik bağlamdan çıkarılır ya da sözlüksel ögelerle bildirilir.

(21) Olumsuzluk kategorisi (i) Türkçenin temel olumsuzluk işaretleyicisinin [-ma-/-me-/-mi-] varyantları ile, (ii) [yok] partikeli ve (iii) *emes* sözcüğü ile temsil edilir. Salar Türkçesinde Oğuz tipli *değil* sözcüğü kullanılmaz.

(22) Birleşik kip görünümlü kurulumlar morfolojik olara kurulmamakla birlikte bağlamdan ve türlü kipsel özellikler taşıyan kopulatif parçacıklardan birleşik kip ifade eden cümleler seçilebilmektedir.

Salar Türkçesindeki fiilimsili yapılara baktığımızda;

(23) İsim ve sıfat fiillerin sayısında ve kullanımında bir kısırlık göze çarpar.

(24) Sıfat fiillerde en dikkât çeken özellik [-γan] işaretleyicisinin geçmiş zaman sıfat fiilinin ifadesindeki hâkimiyetidir. Cümlenin özne ya da zamanı dikkâte alınmaksızın geçmiş zamanı içeren tüm cümlelerde [-γan] kullanılır.

(25) Sıfat fiillerin tamlanan olarak kullanıldığı ilgi gruplarında hem ilgi ekleri hem de sıfat fiilde taşınması gereken iyelik işaretleyicileri kullanılmaz, *Men yi dosGan armud balasine cagaci.* 'Ben yiyip bitirdiğim armudun çekirdeğini attım.'

(26) Salar Türkçesinde sıfat fiiller isimleşmiş şekilleriyle istem taşıyıcısı olarak yaygın şekilde kullanılır. *Ninusını asrıgan ya'cʿha emesar.* (te/19/altı) 'Annesini besleyen (annesine bakan) güzel değilmiş.'

(27) Sıfat fiil işaretleyicilerinin azlığına karşın zengin bir zarf fiil işaretleyicisi varyasyonuna sahiptir. Zarf fiil işaretleyicilerindeki bu çeşitlilik Salar Türkçesi içerisindeki farklı ağız özelliklerine dayandırılabilir. Çünkü aynı işlev bölgelere göre farklı işaretleyicilerle ifade edilir. Salar Türkçesinde zarf fiillerle örülmüş zengin birleşik cümlelere rastlanır;

> *O:cʿuh pele işkenta pir iştcʿeler zıŋ işne çaya yürmiş. Çircʿeler kişcʿuh va:miş. A:tı su tamaγuçur ke:ĭmeş. Anigi su ta:'qan lalası işina ta:hılı çihkeĭmiş. Çıh kilcʿeler o:cʿuh kişcʿuhne işte pa:miş. Pir zıĭ yürse, kişcʿuhne kormeş. Korgu kişcʿuh o:cʿuhne pir şovulacʿeler moŋkolıh yasamiş. To:rıh cüyina komcʿeler va:miş. Vayu iştur ke:ĭmeş* (te/45/eyşe) 'Oğlan böyle içerken bir kez içip kuyunun içine uçuvermiş. Yürüyerek bir kişi gelmiş. Sonra bir su taşıyıcısı gelmiş. Oğlan, onun su çektiği kovanın içine binip (tutunup) çıkmış. Çıkınca oğlan adamı aramaya başlamış. Bir miktar yürüyünce adamı görmüş. Görünce adam oğlana bir vurup sersem yapmış (bayıltmış). Oğlanı toprağın altına gömüp gitmiş. Adam gidince bir köpek gelmiş.'

(28) Salar Türkçesinde dolaylı ifade gelişmemiştir veya bu kurulum yitime uğramıştır. Bu yolla, şeklen bağımsız ara cümlelerin ögeleştirilmesi bu lehçede görülmez.

(29) Salar Türkçesinde çekim sürecinde yüklem üzerinde kullanılan [-tır], [var], [(-)er(a)], [şi] gibi partikeller yükleme zaman, kip ve kiplik anlamlar yükler.

(30) Türkçenin öbek yapı özellikleri Salar Türkçesinde korunmuş olmakla birlikte sayı sıfatları ile kurulan öbekler artık Türkçenin kuralları dışına çıkmıştır, bu tip sıfat tamlamalarında sayı sıfatı ile isim yani yönetilen ile baş yer değiştirmiştir. Ancak bu aykırılık diğer sıfat tamlaması kurulumlarında görülmez.

(31) Salar Türkçesinde edat öbeği kurulumu işler durumdadır, edatlar kendileri için zorunlu katılan olan sözlüksel taşıyıcılara hâl işaretleyicilerini düzenli olarak yüklerler.

KAYNAKÇA

Abney, Steven Paul (1987) *The English Noun Phrase in Sentential Aspect*. PhD.-diss. MIT, Cambridge, Mass.de:30-54)

Adalı, Oya (1979) *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, TDK Ankara

Aksan, Doğan (1995) *Her Yönü ile Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK:439, Ankara

Aksu-Koç, Ayhan (1988) The Acquisition of Aspect and Modality : The Case of Past Referens in Turkish, Cambridge Universty Press

Arat, Reşit Rahmeti (…..) 'Türk Şivelerinin Tasnifi' Türkiyat Mecmuası X. Cilt, (s: 69-149)

Ata, Aysu (2002) *Harezm Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul

Atabay, N., Kutluk İ. Özel S. (1983) *Sözcük Türleri*, Ankara.

Banguoğlu, Tahsin (1990) *Türkçenin Grameri* Ankara, TDK:528

Barutcu Özönder, F. Sema (1996) *Muhākemetü'l-Luġateyn* -İki dilin Muhakemesi- TDK: 656 Ankara

…………. (1998) *Üç İtigsizler* (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha) TDK: 672, Ankara

Baskakov Nikolay A. (1960) *The Turkic languages of Central Asia*, Oxford

………….. 'Karahanlı Türkçesinde Eski Tip Yüklem Üzerine' *Bilimsel Bildiriler* 1972, s: 401, TDK: 413

Başkan, Özcan (1998) *Lengüistik Metodu*, İstanbul, Marmara Üniversitesi

Bilimsel Bildiriler 1972, TDK:413

Boeschoten (1998) 'The Speakers of Turkic Languages' *The Turkic Languages* , London and Newyork s:1-10.

Bussmann, Hadumod (1990) *Lexikon der Sprachwissenschaft* 2. Auflage Alfred Kröner Verlag Stuttgart.

Bybee, Joan, Revere Perkins, William Paliuca (1994) *The Evolution of Grammar* Tense, Aspect And Modality İn The Languages Of The World. Universty of Chicago Pres, Chicago and London

Chen Yunfeng (1991) *Dangdai Zhongguode Qinghai* [Contemporary China's Qinghai] Beijing vol.1

Chen Zongzhen, Lei Xuan chun (1985) Xi-Bu-Yu-Gu Jian-zhi (Sarı Uygur Dilinin Aaştırılması) Pekin

Chen, Hsun Chen (2006) *Koşaç Tümceleri: Evrensel Dilbilgisi Çerçevesinde Türkçenin ve Çincenin Karşılaştırılması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Anabilim Dalı, Ankara.

Chomsky, Noam (1995a) *The Minimalist Program* The MIT Press. Cambridge, Mass., London England

…………. (1995b) *Bare Phrase Structure*. Government and Binding Theory and the Minimalist Program. Principles and Parameters in Syntactic Theory, Blacwell.Oxford. USA 1995

Clark, Larry (1998) *Turkmen Reference Grammer* Harrossowitz Verlag Wiesbaden

Comrie, Bernard (1976) *Aspect* Cambridge

………… (2005) *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, Hece Yay., Ankara

Coşkun, Volkan (2000) *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK: 752

Çağatay, Saadet (1972) *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler* TDK: 279, Ankara

Demir, Nurettin (2002) 'Güneybatı Türkçelerinde Çokluk Eki Şekilleri' (Johanson 1981'in çevirisi) *Türkbilig* 2002/3: 174-187

Demir, N., Yılmaz E., (2003) *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker:15, Ankara

Demircan, Ömer (1977) *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri*, TDK Ankara

…………. (1998) 'Türkçede Çatılım ve Edilim' İmer-Uzun (Ed*) VII Dilbilim Kurultayı Bildirileri* 141-154 (Kayar 2006'da).

Dietrich, Ayşe P. (1995) 'The Functional Categories and Sentential Negation in Turkish' *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi* 3/2, 151-163. Ankara Üniversitesi Basımevi.

Dilâçar A. 'Karahanlı Türkçesinde Üç Fiil Eki', *Bilimsel Bildiriler* 1972, s: 413, TDK: 413

Doerfer, G. (1972) Der 'Imparativ im Chaladsch', Finnisch-Ugrische Forschungen 39.

Doğan, Gürkan (1996) 'Buyurmayan Buyrum Cümleleri' (Hacettepe Üniversitesi *VIII. Uluslar arası Türk Dil Bilimi Konferansı Bildirileri* 7-9 Agustos 1996, Ankara (1997: 249-256).

Drimba, Vladimir (1968) 'Sur la classification de la langue salare', (UAJ) Ural Altaische Jahrbücher 40/ 200-213, Otto Harrassowitz - Wiesbaden

Dwyer, *A.* *Salar grammatical sketch* www.mpi.nl/DOBES/projects/salar/salar.pdf

Eckmann, Janos 2003 *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* TDK: 635 (Yayıma Hazırlayan: Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya), Ankara

Emet, Erkin (2000) *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Eraslan, Kemal '*bar* ve *yok* Kelimelerinin Cümle Kuruluşundaki Rolü' *Uluslar arası Türk Dili Kongresi* TDK: 655 s:457-464

Ercilasun Ahmet B. (1984) *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayın No: 33, Ankara

Erdem, Melek (1998) *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları* Doktora Tezi (yayınlanmamış), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara

………………. (2003) 'Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin İsteme Göre Anlam Değişmeleri', Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (5-7 Mayıs 2003) Ankara

Gabain, A. von, (1988) *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın) Ankara TDK: 532

Goodman, David S. (2002) 'Structuring local identity, nation, province and caunty in Shanxi during the 1990's, *The China Quarterly* no.172, December, pp:837-862

………… (2004) 'Qinghai and the Emergence of the West: Nationalities, communal interaction, and national integration'in *The China Quarterly* no:178, June

………… (2005a) 'Exiled by Definition: The Salar of Northwest China', *Portal Journal of Multidisciplinary International Studies* Vol. 2, No. 1 January, http://epress.lib.uts.edu.au/journals/portal/splash/

………… (2005b) 'Exiled by Definition: The Salar and Economic Aktivism in Northwest China' *Asian Studies Review*, December,Vol. 29, pp. 325-343

Grammaticalization (1993) Paul J. Hopper, Elizabeth Closs Traugott USA

Gülşat Tosun, (1998) *The SPLİT INFL Hypothesis in Türkish*, Master Tesis, Boğaziçi Universty

Han Deyan (1999) 'The Salar *Khazui* Sysem' Central Asiatic Journal 1999/43: 2 s: 204

Han Fude, Han Derong (1988) Salazu Minjian Gushi [Salar Folktales] Xunhua

Hahn F. Reinhard (1988) 'Notes on the Origin and Development of the Salar Language', *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. Tomus XLII (2-3), 235-275 Budapest

………… (1998) 'Yellow Uygur and Salar' *The Turkic Languages* s: 397-402, Edited by Lars Johanson and Éva Ágnes CSATÓ, London and New York

Haspelmath, M. "Grammatikalisierung: von der Performanz zur Kompotenz ohne angeborene Grammatik" (2005: 1-19) http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2002stw.pdf

Hatiboğlu, Vecihe 'Türkçedeki Eklerin Kökeni' *Türk Dili* cilt: XXIX: 1974, TDK Ankara s: 331-339

Henzuçe-Uyğurçe Okuğuçılar Luğgiti (2001) Şincang Helk Neşriyati, Urimçi

Herrmanns M. (1935) *Atlas of Ch*ina, Harvard

Huang, Chı-huei (1992) *Türkçe - Çince Sözlük*, Taipei

Hundt, Markus (2001) 'Grammatikalisierungsphänomene bei Präpositional objekten in der deutschen Sprache' *Zeitschrift für deutsche Sprache* (ZGL) 29/2001 s: 67-191

İljoo HA (1998) *Türkçede ve Korecede Biçim - Sözdizimsel Görünümler Üzerine Bir Karşılaştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı, Ankara

İlter, Ayşe (1997) *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* TDK: 679 Ankara

Johanson Lars (1977) Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz. *Zetschrift der Deuschen Morgenländischen Gesellschaft*. Suppl III: 2. 1186-1203

………….. (1981) 'Puluralsuffixformen im Südwesttürkischen', Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Geites - und sozialwissenschaftliche Klasse, 1981:1-19, Wiesbaden: Steiner

…………. (1998) 'The Structure of Turkic' *The Turkic Languages*, London and Newyork s: 30-66

…………. (2002) *Structural Factors in Turkic Language Contacts, Curzon Press*

………….. (2003) Evidentiality in Turkic *Studies in Evidentiality*, Typological Studies in Language 54 ss. 273-290, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins (Kılıç 2005'ten)

Kakuk S., 'Textes Salars' (1961) Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 13: 95-117, Budapest,

………….., 'Un vocabulair salar' (1962), Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 15, f. 2, Budapest

………….., 'Sur la phonetique de la langue salare' (1962), Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae tom. 15, f. 1-2, Budapest

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1989) *Gülistan Tercümesi*, Ankara

Karl Bühler *Sprachtheorie, Die Darstelungsfunktion der Sprache*: p. 163, 1965, Stuttgart

Kayar, Burcu (2006) *Japoncada ve Türkçede Edilgenlik*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Japon Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara.

Kazak Grammatikası (2002) (Fonetika, Sözcasam, Morfologiya, Sintaksis) Astana

Kemenade, van Ans (1999), 'Functional categories, morphosyntactic chance, grammacalization' *Linguistics* 37-6, 997-1010

Kern Franz (1883) *Die Deutsche Satzlehre* s:51)

Kılıç, Filiz 'Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık' Modern *Türklük Araştırmaları Dergisi* (MTAD) Cilt 2, Sayı 1 (Mart 2005), s: 68-113

Kıran, Zeynel (2001) *Dilbilime Giriş*, Ankara

Kocaman, A. (1988) 'Modality in the Turkish discourse, Studies on Turkish linguistics': Proceedings of the Fourth International Conference on Turkish Linguistics (Haz.: Sabri Koç, ODTÜ)

Korkmaz, Zeynep (1971) *Marzubān-nāme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları: 219

…………. (1972), 'Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler', *Bilimsel Bildiriler 1972*, s:433 TDK: 413

………… (1973-74) 'XI - XIII Yüzyıllar Arasında Oğuzca', *TDAY-Belleten*

………… (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi), TDK:827, Ankara

Kornfilt Jaklin (1985) *Case Marking, Agreement and Empty Categories in Türkish*, Cambridge, Masachusetts

…………. (1997) *Turkish* London, Roudledge (Kayar 2006'da).

Kroeger, Poul, R. (2005) *Analyzing Grammar An Introduction*, Cambridge University Pres, New York (Ersoy Yazıcıoğlu 2006'daki çeviriden alınmıştır)

Kunze, Jurgen http://www2.hu-berlin.de/compling/Lehrstuhl/Skripte/Morphologie

Kurylowicz, Jerzy (1965) 'The evolution of grammatical categories' *Diogenes* 51, s:55-71

Lehmann, Christian (1995) Thoughts on Grammaticalization, Munich: Lincom Europa

………… (2002) *Thoughts on Grammaticalization*, Second, revised edition, München, Newcastle.

………… 'On the Function of Agreement' Agreement in Natural Language (….), Edited by Michael Barlow/ Chaeles A.. Ferguson S: 55-65

………….. 'Grammatikalisierung'

http://www.uni-erfurt.de/sprachwissenschaft/personal/lehmann

Lin Lian Yun (1985) *Sala-yu jian zhi* (Ana Çizgileriyle Salarca) Pekin

………….. (1992) *Sa-la-han Han-sa-la Zi-hui*, Si-cuan Ming-zu chu-ben-shı, Cheng-du. (Salarca-Çince/Çince-Salarca Sözlük)

Lipman, Jonathan N. (1984) 'Ethnicity and Politics in Republican China-The Ma Family Warlords of Gansu' , *Modern China*, Vol. 10 No. 3, July p: 285-316 (in Godmann 2005b)

………… (1991) 'Etnic conflict in modern China, Hans and Huisin Gansu, 1781-1929' in Jonathan Lipman and Stevan Harrell (eds) Violence in China Studies in culture andcaunterculture (Albany, NY: State University of New York Pres)

………… (1997) *Familiar Strangers: A History of Muslims in Nortwest China*, Universty of Washington Press

Lyons, John (1977) *Semantics II* Cambridge- New-York

Ma Jianzhong, Kevin Stuart, (1996) 'Stone Camels and Clear Springs The Salar's Samarkand Origins', *Asian Folklore Studies*, Vol. 55,: 287-298

Ma Quanlin, Ma, Wanxiang & Ma Zhicheng (1993) 'Salar Language Materials', Sino-Platonic Papers, no:43

Ma Wei, Ma Jianzhong & Stuart, Kevin (1999), 'The Xunhua Salar Wedding' , *Asian Folklore Studies* Vol. 58, 31-76

Ma Wei, Ma Jianzhong, Kevin Stuart, (1996) 'The Xunhua Salar Wedding' *Asian Folklore Studies*, Vol. 58,: 287-298

Ma Wei, Ma Jianzhong, Kevin Stuart (2001) 'The Folklore of China's İslamic Salar Nationality', Edvin Melen Press: New York, pp: 7-8-9

Ma Xue Yi, Ma Cheug Ling (1989) *Sa-la-zu Feng-su -zhi* (Salarların Örf ve Adetleri) Merkezi Milletler Neşriyatı =MINSU Pekin

Mackerras, Colin (1994) *China's Minorities*: *Integration and Modernizationin the Twentieth Century* Hong Kong, Oxford Universty Press

Malov E. Sergey ‘Doğu Türkistanda Konuşulan Uygur Ağızları Üzerine Malzemeler’ *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Jornal of Turkish World Studies*, Cilt: V, Sayı 1, Sayfa: 129-139, İzmir 2005

Marion Linska, Andrea Handl,Gabriele Rasuly-Paleczek, (2003) *Einführung in die Ethnologie Zentralasiens*, Wien Jänner

Massignon L. (1955) *Annuauire du Monde Musulman*, Paris : 100

Mi Yizhi (1981) ‘Salazude laiyuan he qianxi tanshi’ [‘İnvestigation of the Salar’s origins and migrations’] in Qinghai minzu xueyuan xuebao [*Journal of Qinghai Nationalites Collece*] no:3, 5966

…………. (1982) ‘Salazude lishi fazhan yu Yisilanjiaode guanxi [‘The relationsship between Islam and the historical development of the Salar’] Qinghai shehui kexue [Qinghai Social Sciences] no.1

…………. (1986) ‘Salazu shi yanjiu’ [Research on the History of the Salar] Qinghai difang minzushi yanjiu wenxuan [Selected Research on the History of Local Nationalities in Qinghai] vol.1, 287-350

Moffat, Abbot Low (1935) “Salar Muhammedans” *The Geographial Journal*, vol. 85 no. 6 (Jun.) pp: 525-530)

Müller, Hans Georg (2000) *Funktionale Kategorien und ihre Realisierungen İm Türkischen,* Magisterarbeit (Eberhard-Karls-Universität Neuphilologische Fakültät Seminar für Sprachwissenschaft.) Tübingen

Oakes, Tim (2000) ‘China’s Provincial Identities: Reviving Regionalism and Reinventing “Chineseness” The Journal of Asian Studies vol:59 no.3 August, 667 ((in Godmann 2005b)

Öner, Mustafa (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri) TDK:703, Ankara

Öz Özcan, Aynur (2004) ‘Özbek ve Türkiye Türkçesinde Olasılık-Tahmin Bildiren Modal Sözler’ *V Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* 20-26 Eylül, TDK 855-II, Ankara

Öztürk, Rıdvan (1997) *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK:680, Ankara

Öztürk, Rıdvan, (1993) *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK: 593, Ankara

Pilten, Şahru (2000) *Türkmen Türkçesinde Zaman*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Palmer , F.R., (1986) *Mood and Modality*, Cambridge- New-York

……….. (1994) *Grammatical Relation and Roles*, London: Cambridge University Pres (Kayar 2006'da)

………… (2001) *Mood and Modality*, Cambridge- New-York

Poppe, Nicholas (1953) "Remarks on The Salar Language" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 16 No. 314 (Dec.1953), pp: 438-477.

Potanin, M. (1887) Proccedings of the Royal Geographical Society And Monthly Record of Geography, New Monthly Series, Vol. 9 No. 4 (Apr. 1887) pp. 233-235)

Quanlin, Ma; Wanxiang, Ma; Zhicheng Ma *Salar Language Materials Sino Platonic Papers* (SPP) Number: 43 December 1993 University of Pennsylvania USA.

Roos, M. Erica, (2000) The *Western Yugur (Yellow Uygur) Language*, Grammar, Texts, Vocabulary, Johannes Gutenberg Universiteit, Mainz

Saguchi, Toru (1968) 'On the Origin of the Ch'in-Hai Salars' Tarih Araştırmaları Dergisi s: 225-229

Schamiloğlu, Uli (1988) 'Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu', s:153-168, *Uluslararası Türk Dili Kongresi* 1988, TDK:655 Ankara 1996

Shibatani M. (1985) 'Passives and Related Constructions: A Prototype Analiysis' *Language* 61/4 821-848 (Kayar 2006'da)

Schönig, Claus (1997) 'A new attempt to classify the Turkic languages (1/2/3)' *Turkic Languages* 117-133

Serebrenikov B. A./Çeçenov A. A., 'Edyam Rahimoviç Tenişev' *Sovyetskaya Tyurkologia* No: 3 1981 (Çeviren: Faruk Öztürk)

Siewierska, A. (1984) *The Passive: A Comparative Linguistic Analiysis*. London: Croom Helm. (Kayar 2006'da)

Stechow, Arnim von (1993) *Die Aufgaben der Syntax Berlin*, New York.

Tarvainen, Kalevi (1981) *Einführung in die Dependenzgrammatik*, Tübingen

The Turkic Languages (1998) Edited by Lars Johanson and Éva Ágnes Csato, London and New York

Tekin, Talat (1989) 'Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi' *Erdem* Cilt 5, Sayı: 13, s: 141-167

………..… (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul

Tekin, Şinasi (1990) 'Türkçede -MA Olumsuzluk Eki ile -DIK+ Eki Nereden Geliyor?' *Tarih ve Toplum*, Şubat Cilt: 13, sayı: 74, s: 78-81

Tenişev E.R. (1957) I *Tyurkskih Naradov Kitaya*, Naslediye

…………. (1963) *Salarskiy Yazık*, Yazıki zarubecnogo Vostoka i Afriki, Moskva

…………. (1964) *Salarskie Teksti,* Moskova

…………. (1970) 'Zametki a Salarskoy Leksike' *Voprası Türkologiy* s:165-171

…………. (1988) *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov*, *Morfologiya* (redaktor: E.R. Tenişev) Moskva "Nauka".

'The Salar People of Nortwest China-Qinghai and Gansu Provinces' http//www.salar.advocate.net/profile.htm

Thomas, Linda (1993) *Beginning Syntax*, Oxford UK § Cambridge USA

Thomsen, K. (1959) 'The Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische', *Philologiae Turcicae Fundmenta 1*, Wiesbaden: Steiner, s: 564-568

Tesnière, L. (1959) *Élèments de syntaxe structurale*, Paris

"Today's Muslim Population in China" (1997) *Fontiers Focus Vol 4*, Betany World Prayer Center, The Unreached Peoples Prayer Profiles China Land of Diversty Part 5,Copyright http://epress.lib.uts.edu.au/journals/portal/splash/

Toklu, Osman (2003) *Dilbilime Giriş*, Ankara, Akçağ Yayınları

Trippner Josef (1964) 'Die Salaren, ihre ersten Glaubenssteitigkeiten und ihr Aufstand 1781', Münih, Central Asiatic Journal, (CAJ) Volume IX No: 4 s:240-276, Otto Harrassowitz Wiesbaden

Türk Gramerinin Sorunları II (1999) TDK: 718, Ankara

Türkmen Dilinıñ Grammatikası (1999) *Morfologiÿa*, Aşgabat "Ruh"

Türkyılmaz, Fatma (1999) *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, Ankara, TDK: 729

Uğurlu, Mustafa (1999) *Memluk Türkçesinde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi*, TDK: 712, Ankara

Uzun, Nadir Engin (1998) 'Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü' *TÖMER Dil Dergisi* 68, 5-22 Ankara

………….. (2000) *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual, İstanbul

………..… (2004) *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, İstanbul, *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*:9, İstanbul

Welke, M. Klaus (1988) *Einführung in die Valenz und Kasustheorie*, Leipzig

Yolboldı, Nurulla, Muhebbet Kasım (1987) *Cuŋgudiki Türkî Tillar* Pekin

Yaman, E. (1990) *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, TDK:730, Ankara 1999

Yazıcı Ersoy, Habibe (2006) *Başkurt Türkçesinde Kip*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana ilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı.

Yuan-Xin Wang (1994) *Çindeki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi,* TDK:566 Ankara

Zhao Xiangru, Reinhard F. Hahn (1989) 'The Ili Turk People and Their Language' *Cenral Asiatic Journal* Volume 33/259-289.

Mehmet, Gülsün, Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi, Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Melek Erdem, 370 s.

ÖZET

'Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi' konulu tezimiz giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Salar Türkleri ve Salar Türkçesi ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde, çekim morfolojisi ve bununla ilişkili kavramlara yer verilmiştir. İkinci bölümde fiil istem bağlantısı üzerinde durulmuş, isim çekimi kategorileri işlenmiştir. Üçüncü bölümde, fiil ile ilişkili çekim kategorileri verilmiştir. Bu bölümde, öncelikle Salar Türkçesinin zaman ve kip kategorisi ile bunlarla bağlantılı kiplik kurulumlar verilmiştir. Fiilimsiler ile tasvir fiilleri de fiil çekimi içinde yer almıştır. Dördüncü bölümde, çekim öbekleri ve kiplik işlevlere de sahip partikellere yer verilmiştir. Tezimizde Salar Türklerinin bugünkü vatanlarına gelişlerinin anlatıldığı göç anlatılarından oluşan küçük bir korpus bölümü yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler

(1) Salar
(2) Çekim
(3) Morfoloji
(4) Kiplik
(5) İstem

Mehmet, Gülsün, Inflection Morphology of Salar Turkish, Doctoral Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Melek Erdem, 370 s.

ABSTRACT

Our thesis subjected as “Inflection Morphology of Salar Turkish” consisted of an introduction and four separate parts. In the introduction part the general information about the Salar Turks and Salar Turkish. In the first part, inflection morphology and the related concepts are explained. In the second part, the linkage of verb and valence has been studied and noun inflection categories also have been reviewed. In the third part, inflection categories concerning with verbs are giver. In this part, mainly time and mode categories of Salar’s Turkish and mode establishments related to those are given. Non-finite verbal forms and descriptive verbs have been studied. In the fourth part, inflection clumps and particles having mode functions are given as well. In our thesis, a little part consisted of immigration tales in which returning of Salar Turks to their home in today are told.

Key Words

(1) Salar
(2) Inflection
(3) Morphology
(4) Modality
(5) Valence